ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ
ЛІТЕРАТУРИ
„ДНІПРО“
КИЇВ
1966

ТВОРИ В ВОСЬМИ ТОМАХ

ВАНДА

ТОМ
1

ВАСИЛЕВСЬКА

АВТОБІОГРАФІЯ
ОБЛИЧЧЯ ДНЯ
ПОВІСТЬ

ВІТЧИЗНА
РОМАН

У2
В19

Видання здійснюється за постановою
Ради Міністрів Української РСР

Вступна стаття та примітки
Л. М. ВЕНГЕРОВА

КИЇВСЬКА ФАБРИКА НАБОРУ

7—3—4

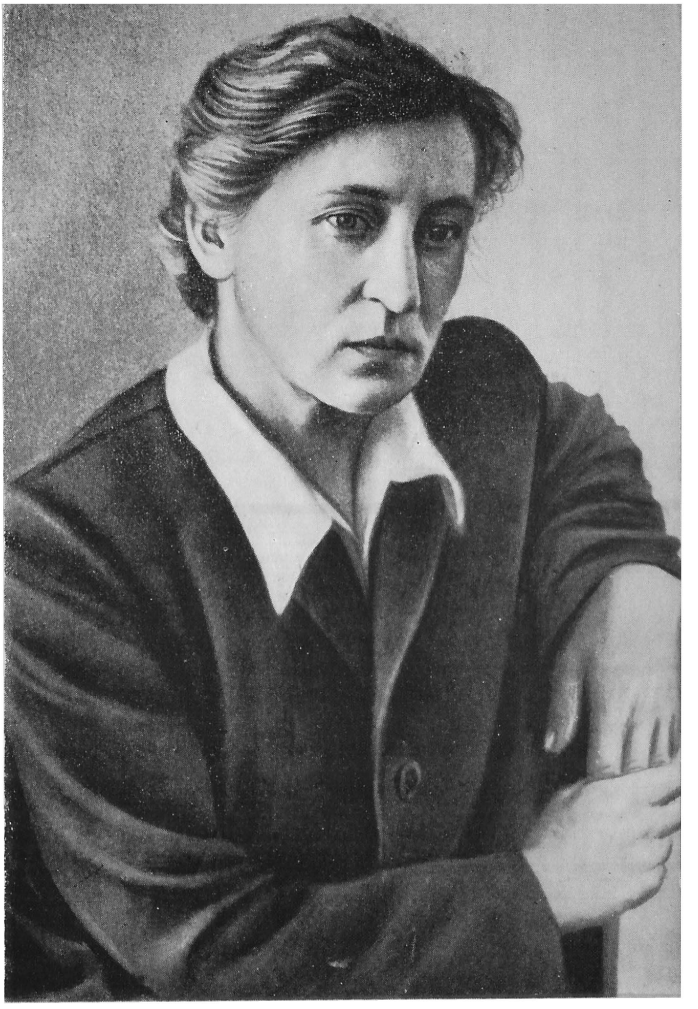

Ванда Василевская

ВАНДА ВАСИЛЕВСЬКА

Світ повен чарівності. Це дзвінка тиша над лукою, де косить Петро Іванчук («Полум'я на болотах»), неповторно ніжні барви райдуги: «Тріумфальною аркою здіймалася райдуга над землею, рожева, зелена, бузкова, блакитна, прозора, насичена золотим сяйвом» («Райдуга»), безкраїй казахський степ у червоній пожежі тюльпанів («Ріки палають»), підводне царство на Бузі: «Вода жила. В зеленій темряві, наче крізь прозорий кришталь, видно було фантастичні водяні хащі, величезний ліс, схожий на морозяні квіти на шибці. Осока стриміла на дні, мов дивовижний кактус, укритий рудим намулом. Хиталося підводне листя латаття, витке, буйне, ясно-зелене — щільна зелена гущина» («Земля в ярмі»).

Інколи над чарівною принадою бере гору тривога: «Живою кров'ю текла вода в Бузі, почервоніли вершини верб, затлілася, мов трут, горобина біля дороги, багрянцем затуманились гілки сосен, а по золотих стовбурах кривавились яскраві смуги. В заграві, у вогні, в пожежі стояв світ, і все стихло під тягарем незримого жаху» («Земля в ярмі»), чекання невблаганної відплати (німецькі солдати відчували смерть: «Смерть ішла поруч з ними сільською вулицею... накидала їм на очі чорну завісу примарного сну. Вони відчували її холодний дотик крижаним тремтінням в тілі, їх пронизували її незримі погляди, морозив подих незримих вуст. До самих кісток вони відчували її, мовчазну, невблаганну українську смерть, що лічила їх, перелічувала кістлявими пальцями».— «Райдуга»), жах буденності (очі, що зневірились у всьому, або злиденна викладка мотлоху на продаж в «Обличчі дня» — черевики-примари, облисілий помазок для гоління,

лезо від кухонного ножа, кочерга без держака, поламаний молоток, рештки якихось чудернацьких предметів), почуття фатальної приреченості під скляною банею ворожого неба, під лютими і зловісними зорями пустелі («Ріки палають»). Конкретні прикмети стають прямо-таки зримими: «Гул вітру... зростав, мов хвиля раптової повені. Зарипіли, застогнали балки й дранки на даху, гойдалися в темряві дерева, шарпані вітром... Шибки дрижали. Вітер усе дужчав. Хожиняк побачив, як на чорному небі шаліють чорні віти, як трави під поривами вітру колишуться й хиляться на всі боки. Вітер міцнів і ревів, як великий водоспад, але з цього шуму вибився далекий трубний гул грому» («Полум'я на болотах»). Ці прикмети вражають відповідністю звукової образності трагізму фатальних подій (наприклад, загибелі Піскора у болоті, там же), викликають моторошне почуття: яскраво-зелена лука навіває Рутковському і Кневському незбагненний неспокій — на цій луці через місяць їх розстрілюватимуть... («В тяжкій боротьбі»).

Такі картини складають частину широкого світу людини, що мислить, відчуває, пізнає, страждає, ненавидить, бореться, гине, тріумфує. Ніщо людське не є чужим для персонажів цих книжок: любов до дитини і радість праці, опущені з відчаю руки і стиснуті для бійки кулаки, жадоба щастя і почуття невдачі й ганьби.

«І раптом зринуло в пам'яті (Маланки.—*Л. В.*) одне літо, сонячне, розквітле, пахуче. Ночі, срібні од роси, високі, до пояса, трави, сіножать над річкою, ночівлі в куренях, серед запашного сіна, у блиску зір, в одсвіті текучої води, ночі короткі й шалені» («Райдуга»). Нерухома, «скулившись, наче клубок брудного шмаття», сиділа на траві і мертвим скляним поглядом дивилась на забитого по-звірячому сина стара Зелінська («Земля в ярмі»). Катя чує відповідь свого чоловіка: «Це і є любов», востаннє дивиться на любого і відповзає з-під вогню, щоб відвезти до обкому партійні квитки захисників прикордонної застави («На світанку»). Після розподілу панської землі «Семен залишився сам. Йому не хотілося йти звідси. Адже це тепер була його земля.

Він нахилився, розгрібаючи пальцями стерню. Взяв у долоню невеличку попелясту грудочку. Це була його земля. Він розтер її на долоні, вона просипалась йому крізь пальці, суха, нагріта сонцем» («Зорі в озері»). У весільну ніч Ядвіга не спить, «сміявся солодким голосом соловей з нещастя й недолі, з безглуздої зради, з неї, Ядвіги, проданої, купленої, відданої на віки вічні на глум і знущання з власної волі, з власної охоти, з власної дурості» («Полум'я на болотах»). Мати розповідає малому синові про страхіття тюрми Дофтану, в якій загинув його дід: «Щоб ти знав, через що треба було пройти і що треба було витримати, аби прийти до нових днів. Щоб ти знав ціну хліба, який їси, і ціну школи, до якої ходиш, і ціну життя, яким живеш,— щоб ти не забув, мій синку, щоб ніколи не забув» («Легенда про Дофтану»).

І повнота людського життя, драматизм людської долі, відчуття за особистою трагедією героя великого суспільного конфлікту полонять читача магічною силою таланту. І хоч би як багато було лиха в житті, читач розуміє думку митця, що сенс життя не в стражданні, а в діяльності, що щастя — у боротьбі і що людина існує саме для дії і щастя.

Письменниця владно примушує читача полюбити своїх героїв, зацікавитися їхньою долею, відчути, що вони гідні його уваги, співчуття й шани.

Ванда Львівна Василевська народилася 21 січня 1905 року в Кракові у родині публіциста і етнографа Леона Василевського, визначного діяча Польської партії соціалістичної (ППС). У батьківському домі панувала атмосфера громадських інтересів, національно-визвольних ідеалів, політичних дискусій. Дівчина виховувалася на поезії, що прославляла боротьбу проти царату, на мріях, що відроджена Польща буде країною соціальної справедливості.

У роки першої світової війни дівчинка перебувала з бабусею в глухому карпатському селі, поділяючи з селянськими дітьми і господарські турботи на городі й біля худоби, і прості радощі на риболовлі

та збиранні грибів. Ці роки дали Василевській трудові навички, силу-силенну найрізноманітніших життєвих спостережень, зміцнили демократичні симпатії.

Лютнева революція звільнила інтерновану на початку війни матір Василевської, і вся родина зібралася у Кракові. Восени 1918 року Ванда Василевська вступила до гімназії, яку закінчила 1923 року Майбутня письменниця уже вивчала полоністику в Ягеллонському університеті (Краків), коли у листопаді 1923 року повсталі краківські робітники на кілька днів захопили у місті владу. Ці події справили велике враження на дівчину, а пізніше позначилися на фіналі її першої книги «Обличчя дня». В університеті Василевська ввійшла до Соціалістичної спілки молоді і брала участь у диспутах і сутичках з реакційно настроєними студентами. Згодом почались і виступи в робітничих аудиторіях міста та околиць. Власне, з тих виступів, із створення ревю і скетчів для робітничої самодіяльності і, головне, з нарисів про життя і працю краківських робітників і почалася літературна діяльність В. Василевської, хоч перед тим кілька ще дитячих поезій було надруковано нею у газетах (1921) і написано дві книжки, що вчили дітей шанувати працю («Повість про первісну людину» — 1925, «Гості з усього світу» — 1925).

В. Василевська як письменниця сформувалась у Польщі. Польська дійсність 20—30-х років, класова боротьба в країні визначили напрямок і зміст її творчості.

Буржуазно-шляхетська Польща 1918—1939 років була країною кричущих соціальних і національних суперечностей. У 1918—1923 і в 1934—1937 роках виникала революційна ситуація, хиталися прогнилі підвалини буржуазно-поміщицького ладу. Рятуючись від революційної небезпеки, експлуататорські класи вдалися до фашистської диктатури (переворот Пілсудського в травні 1926 року і режим санації), а згодом і до союзу з Гітлером: вони воліли краще віддати Польщу гітлерівцям, аніж польському народові. Повна безвихідь, у яку зайшла політика санаційної Польщі, була одним із виявів кризи буржуазного ладу.

В тогочасній польській літературі боролися різко протилежні за своїми ідейними позиціями течії. Реакційні митці розробляли теми великосвітського життя і хворобливої психології, затушовуючи пекучі проблеми часу. Прогресивні письменники з тою чи іншою силою таланту і послідовністю викривали потворну дійсність і утверджували в боротьбі з нею позитивний громадський ідеал.

Духом неприйняття буржуазного ладу позначені кращі твори доби. У п'єсі «Біла рукавичка» (1921) С. Жеромський змалював вищі кола польського суспільства як зборище пройдисвітів. У романі А. Струга «Покоління Марка Свіди» (1925) стверджувалося, що «прийшла епоха каналій і краплених карт». З. Налковська іронічно зобразила скудоумство правлячих кіл («Роман Терези Геннерт», 1923) і повну відірваність санаційної влади від народу («Межа», 1935). Т. Доленго-Мостович у «Кар'єрі Никодима Дизми» (1932) викрив пілсудчиківську концепцію «сильної людини» і можливість карколомної кар'єри для хамовитого авантюриста в умовах санації. Я. Курек намалював жахливі картини матеріального і духовного зубожіння села («Грип лютує в Направі», 1934). Ю. Тувім закликав не коритися мобілізаційним наказам вояччини («До простої людини», 1929), а в сатиричній поемі «Бал в опері» (1937), яку відразу було конфісковано, викрив угоду санаційних правителів з Гітлером. Гротескну карикатуру на Пілсудського створив і С. Віткевич у своєму загалом антикомуністичному романі «Ненаситність» (1930). Широкий резонанс мали сатиричні поезії талановитого поета К. Галчинського «Страшна жаба», «Скумбрії», «Бал у Соломона». Антибуржуазні настрої властиві були і творам А. Рудницького, Л. Шенвальда, С. Вигодського та інших письменників.

Розмежування літературних сил йшло по ідейній лінії: з народом чи проти нього, за фашизацію країни чи проти фашизму, за зближення з Радянським Союзом чи проти, за правду в мистецтві чи без неї і проти неї. Прогресивна література відбивала зростаюче піднесення як загальнодемократич-

ного руху, так і революційних сил пролетаріату та селянства і тим самим підготовляла народження літератури соціалістичної.

В. Василевська прилучилась до прогресивної літератури і дуже скоро зайняла в ній відверто революційну позицію. На основі репортажних нарисів вона створила «Обличчя дня» (1934) — книгу справді революційного звучання. «Обличчя дня» і зображений там Краків для самої Василевської були «книгою її молодості, містом її молодості, людьми її молодості».

Репортажі В. Василевської до газет «Напшуд» і «Роботнік» та її «Обличчя дня» народились у специфічній атмосфері розквіту документального жанру. Його покликали до життя складні причини: і обстановка господарчої кризи та безробіття, коли суспільне значення літератури відчувалось гостріше; і намагання заглянути в життя з чорного ходу, пізнати у всій непривабливій правді дійсність; і криза буржуазного мистецтва, недовір'я до вигадки, яка нікуди не вела, до узагальнень, які нічого не полегшували.

Проте соціологічно безпорадні автори більшості репортажів пропонували для розв'язання соціальних питань давно скомпрометовані напівзаходи: планову приватну філантропію (Г. Гурська), солідарність наймачів кутків (Г. Джевецький), будівництво робітниками власних халуп (Х. Богушевська) тощо.

Фіксувати тільки сумні факти і пропонувати для їх лікування паліативи означало зводити короткозорість у систему. Потрібно було на противагу цьому емпіризму прорватись крізь поодиноке до узагальнень, через факти до системи, через буденне у завтрашній світ, створити органічний сплав документального і художнього начал. Це зробив Б. Ясенський («Палю Париж», 1928), а потім В. Василевська («Обличчя дня», 1934): в їхніх творах у документально реалістичну картину непривабливої дійсності переможно вступала, як частина реалістичного відтворення життя, пролетарська революція. Реалізм повертався обличчям до майбутнього, він ставав крилатим, хоч осяяність майбутнім залишалась дещо абстрактною.

Лише у пролетарських письменників міжвоєнного двадцятиріччя — вперше у Л. Рудницького («Відродження», 1920), згодом у вищеназваних творах Ясенського і Василевської — образ робітника знову став життєво конкретним, реалістичним після надто покірливого Марцися М. Конопніцької («Дим», 1888), алегоричних велетнів Г. Даніловського («Поїзд», 1900) або К. Тетмайєра («Революція», 1906) і підпільника-аскета А. Немоєвського («Птах», 1906).

До спроб розв'язати проблему створення героя-робітника (Ст. Р. Станде оспівував у поезії «Агітатор» працю і «безіменну славу» професійного революціонера; Л. Шенвальд у «Свідомій робітниці», 1929, показав арешт промовця-підпильниці; чудові образи революційних робітників створив В. Броневський — у романтично-алегоричному варіанті — «На смерть революціонера», 1925, і реалістично — у поезії «Магнітогорськ, або Розмова з Яном», 1933) приєднується і В. Василевська в «Обличчі дня» і згодом у повісті «Верби та брук» (1940).

«Обличчя дня» — книга про робітничу молодь, її навчання і працю, злидні і безробіття, класову солідарність і боротьбу. Роман виріс з нарисів, але його мозаїчність лише позірна: насправді усі сюжетні лінії сходяться навколо Анатоля Сковронського, муляра і керівника гуртка ентузіастів-революціонерів, які очолюють повстання. Критичним складом розуму, марксистськими переконаннями, авторитетністю і громадською активністю Анатоль близький до Павла Власова, так само, як стара Сковронська своєю релігійністю і страхом перед революційною роботою сина, а згодом і допомогою йому у цій роботі нагадує Нилівну. Але Анатоль і його мати — образи, продиктовані польською дійсністю і створені без впливу «Матері». Спорідненість їх з образами Горького мала не літературне, а життєве коріння.

Чіткою була ідейна позиція Василевської. Письменниця закінчила повість-репортаж, тобто розповідь про справжні події, тріумфом революції — урвала розповідь на передостанньому етапі листопадового повстання, на захопленні робітниками влади у Кракові, що здавалося тоді початком остаточної

перемоги робітників. Книга революціонізувала свідомість сучасників і завоювала визнання. Революційно настроєних читачів захоплював навіть дещо абстрактний пафос повісті.

Польських революційних письменників приваблювала і тема села. Селянське питання було однією з найболючіших проблем країни. На становищі селян гостро позначилась порочність суспільних відносин: низькі ціни на хліб, малоземелля і безземелля, мізерні наслідки розрекламованої земельної реформи 1919 року. До селянської теми штовхало революційних письменників і становище в країні, і їхні успіхи в оволодінні марксистсько-ленінським світоглядом, і звільнення Компартії Польщі від колишньої люксембургіанської недооцінки селянського питання: Компартія висунула вимогу передачі землі селянам без викупу. Отже, селянська тема ставала темою кризи суспільного ладу Польщі, темою відриву трудового села від буржуазної ідеології, темою резервів і переддня соціалістичної революції. До того ж класична польська література нагромадила великий ідейний і художній досвід у зображенні сільського життя.

Тема села зайняла важливе місце і в творчості В. Василевської. Послідовно революційними, надихаючими були ідеї таких її романів, як «Вітчизна» (1935) і «Земля в ярмі» (1937).

Гірким є життя, каторжною повсякденна праця від зорі до зорі головного героя «Вітчизни» Кшисяка. Не своє, чуже для нього все: поле, худоба, рибні ставки, сади. Мізерну платню одержує наймит за свою тяжку працю, до того ж він з жахом чекає дня святого Міхала, коли пан може вигнати небажаного батрака у холоднечу та мороз. А втім, Кшисяк любить працю, а його дружина Магда така сповнена поетичної жадоби щастя і пестощів, що її не забруднило навіть «трирублеве панське кохання».

Наймитів пробуджує дев'ятсот п'ятий рік. Кшисяка залучено до роботи в ППС, згодом він допомагає легіонам Пілсудського і завойовує, як йому здається, робітничо-селянську Польщу. Від ілюзій про республіку справедливості його виліковують нові, уже польські жандарми. Усе зосталося як і

колись, панською залишалася батьківщина. Роман починається і закінчується сценою оранки батрацького наділу, картиною панської вітчизни. Страхіття наймитської каторги і безправ'я триває, але відчуття життєвої поразки Яна Кшисяка поступається місцем вольовому настрою його сина Павла, і «Вітчизна» з роману оманливих надій стає пророцтвом майбутніх битв і перемоги.

У жодного з попередників В. Василевської (Е. Ожешко, Б. Прус, М. Конопніцька, В. Оркан, В. Реймонт, С. Жеромський) ми не знайдемо такого образу польського батрака, як Ян Кшисяк. У цьому образі Василевська розкрила велике положення соціалістичного гуманізму — опір визиску і боротьба проти нього зумовлюють дедалі більше усвідомлення людиною своєї людської гідності. Правдиве і хвилююче зображення визрівання класової свідомості і суспільної активності найзнедоленішої верстви польських трудящих було справжнім художнім відкриттям Василевської.

На матеріалах життя села письменниця гостро ставила ряд актуальних питань, зокрема, чи стала незалежна Польща батьківщиною-матір'ю для трудящих? Чи можлива при існуючому суспільному ладі гармонія в аграрних відносинах? Що стало на перешкоді прагненням соціальної справедливості у 1918—1919 роках? Чи вистачить народові сил подолати ці перешкоди? Це були животрепетні питання часу, тим більш важливі, що переконливою логікою художніх образів письменниця підводила читача до думки, що розв'язати їх можна тільки шляхом соціалістичної революції.

У романі «Земля в ярмі» відтворено сумну історію чарівної Ганни і руйнування селянських родин Зелінських, Матусів тощо. Тут справді земля в ярмі платежів, недоїмок, боргів, у кільці графських фольварків, у полоні злиднів і безперервних неврожаїв. Боротьба хат і палаців набирає кривавих форм, челядь магната безкарно вбиває безневинних людей. Селяни мстяться, підпалюючи замок. Роман створено було на гребені не чуваного ще у Польщі масового селянського страйкового руху, що охопив улітку 1937 року десять воєводств.

У середині 30-х років у Польщі складається сприятлива для єдиного антифашистського фронту обстановка. Важливим етапом його формування була надрукована в журналі «Левар» у жовтні 1935 року відозва. Її, крім Василевської, підписали В. Броневський, Л. Кручковський, С. Добровольський, Є. Путрамент, Я. Галан, С. Тудор. Відозва підкреслювала, що лише пролетарський соціалізм може забезпечити розвиток людства і його культури, і закликала митців до участі в боротьбі народних мас. У ці роки Ванда Василевська перебуває у гущі подій. На першотравневій демонстрації 1936 року у Варшаві вона з Броневським несла перед колоною літераторів транспарант з революційним закликом. Вона вела в органі Єдиного фронту — газеті «Дзеннік популярни» (1936—1937) — літературний відділ. На Львівському конгресі захисту культури (квітень 1936 року) Василевська виступила з палкою промовою. Я. Галан згодом говорив про цей виступ: «Я бачив, з яким захопленням сприймали робітники її натхненні слова протесту проти дикого кривавого насильства шляхетської влади над багатостраждальним народом Західної України. У мене не було сумніву, що переді мною — один з тих нечисленних письменників, які удостоєні найбільшого щастя — любові народу».

У квітні 1937 року ЦК КПП безпосередньо звернувся до творчої інтелігенції із закликом об'єднатися з робітниками в антифашистському фронті: «Місце усіх людей праці і людей прогресу в лавах цього фронту». Восени того ж року Василевська відповіла на цей заклик повістю «Земля в ярмі», в якій учитель Вінцент чесно вирішив для себе проблему вибору між аполітичним животінням міщанина і боротьбою на боці трудящих.

Гірку правду про перетворення Польщі з пригнобленої у національному відношенні країни в країну, що гнобить інші національності, відкрили ще С. Жеромський (у його романі «Провесна» український комуніст на конспіративних зборах з гнівом говорить, що криваві репресії в Західній Україні творяться «у тій самій державі, де ще не встигли прохолонути сльози і де ще жива пам'ять про власне

національне пригнічення») і З. Налковська, яка з обуренням писала, що Польща, стільки років промучившись у кайданах, почала сама переслідувати борців за національне визволення східних «кресів» («Роман Терези Геннерт»).

До теми кресів Василевська звернулась у романі «Полум'я на болотах» (1938—1939). Це пристрасне викриття національного гноблення і хижацького здирства. Трудящі селяни Ольшин протиставлені загарбникам, влада яких тримається на поліцейських багнетах і привілейованих колоністах — осадниках. Осадник Хожиняк оточений лютою ненавистю, яка тим характерніша, що сам він чесна і працьовита людина. Не можна було ясніше сказати, що зло лежить у системі, а не в людях.

В історичній п'єсі «Бартош Гловацький» (1940) показано щирий патріотизм селянина і антипатріотичну корисливість пана. У драмі відтворено долю історичної особи, кріпака Бартоша, що пішов добровольцем у військо Костюшка, який за хоробрість подарував йому шляхетство; та це аж ніяк не завадило панові після придушення повстання перетворити Бартоша знов на посполитого кріпака.

Величезним є внесок В. Василевської у створення соціалістичної літератури Польщі.

Історичними передумовами формування соціалістичного реалізму у творчості В. Василевської та її соратників було те, що польський пролетаріат 20—30-х років XX століття остаточно дозрів як сила, здатна здійснити соціалістичну революцію, що новий метод був породжений як усією логікою розвитку польського мистецтва і зростаючого зв'язку його майстрів з життям і боротьбою народних мас, так і появою на соціальній арені нового героя доби. У житті Польщі міжвоєнного двадцятиріччя з'являлось усе більше людей, суспільну практику і думки яких визначало те, що вони знали реальні шляхи здійснення вселюдського ідеалу щастя. Думаючи, почуваючи і діючи по-соціалістичному, вони вносили у життя стійкість і ентузіазм. Комуністичні ідеї починали формувати нові людські якості, революційна

боротьба породжувала новий тип людських переживань, почуття відповідальності за все, що діється на батьківщині. Глибокі якісні зміни охопили й сферу естетичних потреб і смаків людини, породжували нове коло життєвих асоціацій, нові критерії прекрасного і справедливого.

Соціалістичний реалізм виник у польській літературі так само закономірно, як і пролетарський революційний рух. Та особлива «повна» правда, правда з позиції ідеалу, яка є душею соціалістичного мистецтва, виникала у творах Василевської із розуміння життя як руху та із передбачення наслідків суспільних конфліктів. Саме висота громадського ідеалу письменниці визначила глибину пізнання нею дійсності, її причинних зв'язків і розвитку.

Василевська жила життям свого народу. Вона працювала у контакті з іншими революційними письменниками Польщі й Західної України, співробітничала з ними в одних газетах і громадських організаціях, залучала їх до праці в органах Народного фронту (наприклад, Я. Галана у «Дзенніку популярному»), ставила і розв'язувала у своїх творах ті самі проблеми, що й вони. У поезії «Куликова пісня» (1936) білоруський поет М. Танк, як і В. Василевська в «Полум'ї на болотах», ставив питання про опір білопольським колонізаторам і змалював дівчину, яка включилася у підпільну роботу після арешту її коханого. С. Тудор, як і В. Василевська, висував ідею здобуття селянами землі і волі у союзі з робітничим класом.

Створення соціалістичного мистецтва Польщі було справою цілої групи митців, яких єднала спільна ідейна позиція. Найближчими соратниками В. Василевської були Л. Кручковський, В. Броневський, В. Ковальський, Л. Шенвальд, Є. Путрамент. Але Кручковський виступав здебільшого в історичному жанрі; вадою прози Ковальського були натуралістичні описи й мова; Шенвальд і Путрамент були значно молодші. І тому В. Василевська з її широкими і художньо досконалими картинами сучасного життя, сповненими пекучих політичних проблем, з її темпераментним стилем, який полонив читача, зайняла провідне місце у польській соціалістичній літе-

ратурі 30-х років. Як видатний художник, вона творила власну своєрідну форму, одну з незліченних форм соціалістичного реалізму.

Провідні пролетарські митці 30-х років правильно розв'язували питання новаторства. Вони шукали і знайшли нового героя, нові грані дійсності і нові вирішення соціальних проблем, не вдаючись у навмисне і штучне експериментаторство (ним бавилися захоплені формою авангардисти): новий зміст був для них важливішим за нову форму. Вони відтворювали життя у формі самого життя, мало або зовсім не звертаючись до умовностей, гротеску, алегорій, вигадливих метафор. Ідейна зрілість і художній смак не дали їм збочити з позицій ленінської концепції культурної спадщини. На стилі В. Василевської виразно позначалася школа її великих попередників Е. Ожешко і особливо С. Жеромського з їх словесною образністю, численними фігурами і тропами. Погляди Василевської на емоційний вплив зображувальних засобів схожі з поглядами Жеромського. Стиль обох видатних майстрів зближують романтично піднесений портрет, соціально інтерпретований пейзаж, барвиста колористика, мальовничий звукопис, нагромадження плеоназмів, зміщення відчуттів з одного ряду в інший тощо. Але щодо типу позитивного героя та принципів його змалювання ці художники належали до цілком різних шкіл. На місце ожешківської проповіді солідаризму (наприклад, «Над Німаном», 1885) молода письменниця висунула гасло класової боротьби на селі. Жеромський вагався, чи не є насильницький переворот фальшивою, а винаходи — справжньою революцією («Провесна»); персонажі Домбровської мріють, що кооперація забезпечить безкровну «творчу» революцію, розуміють життя як стоїчне виконання обов'язку («Ночі і дні»). В деяких оповіданнях з життя батраків («Люди звідти», 1925) Домбровська підкреслювала ідилічність суспільних взаємин на селі. Василевська полемізує з усіма цими концепціями.

Хоч традиційний арсенал романтичного пафосу, емоційних тропів, реалістично точного словопису використовувався досить успішно і пролетарськими письменниками, та Василевська по-своєму розгорнула

боротьбу за демократизацію літературної мови. Свідоме використання в «Обличчі дня» позалітературної, а часом і вульгарної лексики було атакою на естетику панівних класів з її вишуканою стилістикою. У «Вітчизні» письменниця майстерно стилізувала розповідь від особи наймита з усією специфічністю його мови («гвари»). Згодом народність її мовних засобів набула глибшого характеру і звелася не до полемічного використання лексики соціальних низів, а до орієнтації на досягнення польської літературної мови. Мовна палітра Василевської стає різноманітною, від напрочуд емоційно-метафоричних описів у «Полум'ї на болотах» до карбованої, як графічний малюнок, мови у творі «В тяжкій боротьбі».

Хоч які великі були досягнення літератури, зокрема найбільших митців доби — Жеромського, Домбровської, Тувіма, але невідкладним ставало завдання розв'язати проблеми: як сполучити особисте і колективне, думку і дію, гуманність і активність, любов до народу, екзальтовану і здатну на самопожертву, з справжнім його визволенням. Ці проблеми розв'язали в польській літературі зачинателі соціалістичного реалізму, показавши нові взаємини героя і маси, нові цілісні характери, нову революційну гуманність.

Життя і боротьба створювали нову гуманістичну мораль, засновану на революційному колективізмі. Формування нової концепції людини становить одну з найважливіших особливостей творчості Василевської. Людина в її зображенні є активною силою, яка може формувати життя за законами розуму і справедливості. Її позитивний герой не згоден далі жити слухняним рабом. Позитивний герой Василевської має величезну соціально-виховну цінність: готовність Анатоля, Кшисяка та інших до героїчного подвигу свідчить про здатність кожного трудівника до героїзму. Людина в концепції Василевської ставала часткою народу, який бореться за свої права. Питання про зміст життя письменниця ставить у плані громадських, а не суто особистих інтересів і емоцій: життя набирає для її позитивного персонажа повноти змісту і щастя тільки тоді, коли воно стає життям для людей, для народу.

У створених Василевською образах припиняється процес дегуманізації і розщеплення людини, породжений капіталістичними взаєминами: Анатоль і його друзі відновлюють людяне в людині; у Кшисяка людське росте разом з відсіччю нелюдським суспільним взаєминам; в образі Анатоля ліквідовано ущербність, яку нав'язав людині праці капіталізм і розробив у літературі натуралізм. Позитивні герої Василевської «зняли» у своїй практиці раніше нерозв'язну суперечність між добром і дією. Питання, як зробити дію чистим добром, щоб дія-боротьба не тягла за собою насильства зла, навіть не стоїть перед Анатолем або Петром: суспільне зло викликає в них реакцію обурення і протидію, а не покірливість. Вони є втіленням кращого в людині, вони добрі справжньою добротою, вони живуть «сміливо».

Зображення зростаючої класової свідомості героїв надає полотнам Василевської динамічності, в них відчуваються зміни, що вже відбуваються, і ті, грізніші, що наближаються. Це почуття майбутнього надає її романам оптимістично-перспективного звучання. Дедалі переконливіше і майстерніше утверджувала вона комуністичний погляд на дійсність і епоху.

Творчість В. Василевської активно сприяла ідейному формуванню мас, розвінчувала їхні ілюзії щодо буржуазного правопорядку, і таких «поправок» до нього, як реформи. Вона відбила зростання сил народу напередодні корінної соціальної ломки.

У процесі становлення польської соціалістичної літератури народжувався новий тип письменника, митця-агітатора, пролетарського діяча, який цілком подолав такі упередження буржуазного інтелігента, як огида до політики і страх перед історичною діяльністю народних мас, а за своє самовизначення платив ув'язненням і злиднями. Зате зростала його духовна сила і запалюючий вплив на маси. Літературна праця була в його руках зброєю боротьби. Василевська теж усвідомила, що можна боротися, не лише організовуючи страйки і виступаючи на зборах, а й художньою творчістю, і що така форма боротьби буде ще дійовішою, ніж слово мітингового промовця Ванда Василевська, активний борець за

робітничо-селянську Польщу, була яскравим представником нового типу митця. Свободу творчості вона знаходила в незалежності від ідеології пануючого класу і суспільного ладу. А її свідоме і добровільне слідування у своїй творчості ідеалам пролетаріату не було ні актом примусу з боку партії, ні актом насильства письменниці над собою; це була нова форма ідейного самовизначення митця.

Зачинателі пролетарської літератури у Польщі, вірно розуміючи інтереси трудящих мас, відверто проголошували ідею революційної ломки суспільних відносин і соціалістичного перетворення Польщі. Вірна життю, пролетарська література уміла відбити його рух і пекучі потреби.

Та реакція висувала проти Василевської і всієї групи революційних письменників звинувачення в тому, що їхні твори є агіткою, створеною на партійне замовлення для потреб такої «антипольської» доктрини, як комунізм. Правдиве зображення нею життя в його революційному розвитку було, за термінологією буржуазних критиків, «примітивним натуралізмом». Революційна перспектива у відтворенні В. Василевською дійсності сприймалася ними як порушення правди і тенденційна афектація (професор К. Чаховський), позбавлене смаку перебільшення (Г. Гуща-Вінницька), робота на партійне замовлення (А. Новаковський).

Атаку на ідейно-творчі принципи В. Василевської реакціонерам полегшували сектантські погляди перших теоретиків пролетарського мистецтва у Польщі (А. Ставар, В. Вандурський тощо), відголоски пролеткультівських теорій: пролетарське мистецтво відгороджувалось ними від загальнодемократичного; тематика його обмежувалась безпосереднім відтворенням класових битв; на перший план у концепції героя висувалась його активність, а не переживання, воля до боротьби, а не складність духовного світу.

У цих умовах складність психологічного малюнка образів Василевської, пильна увага до людських переживань і краси природи, вихід письменниці за межі суто пролетарської тематики на простори тем батьківщини і майбутнього народу, як і глибока

лірика Броневського та його героїв і проблеми романів Л. Кручковського, були переконливим доказом того, що художнє оволодіння світом і можливості пролетарського мистецтва безмежні і, в усякому разі, ширші за сектантські настанови.

Значення літературної праці Василевської було дуже великим. Творчість її протистояла реакційним явищам у польській літературі, реакційним концепціям алогічного і непізнаванного світу, безсилої і одинокої людини, незбагненного, але невідворотного майбутнього, культу надлюдини (Б. Шульц, С. Віткевич, В. Гамбрович та ін.).

Твори Василевської відрізнялися і від творів, в яких з великою, іноді ювелірною майстерністю відточувались психологічні візерунки дрібних переживань дрібних людей: вона пропонувала авторам таких творів інші об'єкти, інші ідеали, героїчний характер і героїчне розв'язання і тим спонукала їх до руху вперед, до соціалістичного мистецтва.

Уряд застосовував проти революційної літератури жорстокі репресивні заходи. Польський поет Леон Пастернак і український поет Олександр Гаврилюк були в'язнями горезвісної Берези. Л. Рудницький і В. Броневський теж неодноразово сиділи в тюрмі. В. Василевську, яка, формально залишаючись членом лівого крила ППС, фактично виконувала інструкції і завдання Компартії, усунули від педагогічної діяльності. Уряд домігся звільнення її з видавництва профспілки вчителів. Міністр внутрішніх справ генерал Славой-Складовський прилюдно погрожував розправитись з Василевською і казав, що не може простити їй ні книги «Вітчизна», ні загально-польського страйку вчителів. Цензор, що читав «Обличчя дня», з єзуїтською посмішкою сказав Василевській: «Ви виявляєте надзвичайну зацікавленість нашими тюрмами. Можливо, ми допоможемо вам познайомитися з ними трохи ближче». Проти Василевської було висунуто ряд політичних звинувачень за статті з радянського життя у редагованому нею шкільному журналі «Пломик», за організацію страйку вчителів, за співробітництво у модрівському (фактично ним керувала Компартія) журналі «Обличчя дня», названому так з пошани до авторки

однойменного роману, за виступ на львівському конгресі. Письменниці загрожувало у кращому випадку багаторічне тюремне ув'язнення. У порушених проти Василевської справах обтяжуючим моментом було, між іншим, і те, що її твори одержували позитивну оцінку в радянській пресі. Не випадково ще в перші місяці диктатури Пілсудського Маяковський казав, що в Польщі «писати те, що хочеш, можуть тільки люди, готові сісти у фортецю на багато років».

Тільки вереснева катастрофа білої Польщі врятувала Василевську від поліцейської розправи. 8 вересня 1939 року письменниця залишила палаючу Варшаву і пішки вирушила на Схід.

Радянська громадськість дуже тепло зустріла визначну революційну письменницю. Перед В. Василевською широко відкрилися сторінки газет і журналів Її прийнято було до лав КПРС і обрано депутатом Верховної Ради від міста Львова. Великими тиражами виходили її твори польською мовою і в перекладах на мови народів СРСР. Її творчі вечори збирали тисячі людей. Вона увійшла в радянську літературу як змужнілий і могутній талант, дуже близький нам ідейними позиціями і творчими настановами. В. Василевська відразу пірнула у вир радянського будівництва. Широка громадська діяльність близько зв'язала її з боротьбою та ідеалами радянського народу.

Основний конфлікт у її творах після 1939 року типовий для всієї нашої літератури. Це конфлікт між новим, соціалістичним, що допомагає будувати комунізм, і старим, ворожим Радянській країні і Народній Польщі, тим, що намагалося закрити народам цих країн шлях до майбутнього.

Перед письменницею стояло невідкладне завдання: осмислити вересневу поразку білої Польщі. Раніше за інших митців слова вона відтворила соціальні перетворення в західних областях України після її возз'єднання з Україною Радянською («Зорі в озері», 1941, надруковано 1946 року). В цьому романі, що є продовженням «Полум'я на болотах», мужньо відображено вересневу катастрофу; хижаки, що люту-

вали в Західній Україні, покарані, врятувався тільки Хожиняк. Вислано на північ Ядвігу, що зрадила своїх сільських друзів і через безвольність стала поплічницею чоловіка-диверсанта. У стриманій, але напружено-драматичній манері дана єдина на всю трилогію зустріч Ядвіги з Петром, який, повернувшись з в'язниці, бере активну участь у соціалістичній перебудові села.

З перших днів Великої Вітчизняної війни В. Василевська у чині полкового комісара (згодом полковника) на фронті. Вона виступала з нарисами і оповіданнями в центральній і фронтовій пресі, з промовами по радіо і на мітингах, зокрема на мітингах слов'янської дружби. Навіть у найважчий час відступу вона не втрачала віри в перемогу і вселяла цю віру в народ.

Як і інші письменники, Василевська у своїх творах показує, чим є Радянська Батьківщина для радянських людей і чому вони віддають за неї життя. Вона опоетизувала героїчний опір прикордонників («На світанні»). У найважчий період війни, коли гітлерівці осатаніло рвалися до Волги, Василевська створила «Райдугу» (липень, 1942) — одну з перших прозових книг про всенародний опір ворогові на окупованій території.

Василевська утверджує героїзм як вищу форму громадської активності людини. Героїчно гинуть десятирічний Мишко, Маланка. Безприкладною є мужність Олени Костюк, яка віддала батьківщині спершу життя дитини, а потім і своє власне. Несказанно трагедійні ситуації, у які потрапляє Олена та інші жінки села, матері забитих, дружини заложників. Образ помсти втілено в поетичні символи барвистої веселки і смерті, яка ходить селом. Ідея визвольної місії Радянської Армії, що стане згодом душею великих прозових творів багатьох радянських письменників, є вже у «Райдузі».

У романах «Просто любов» (1944) і «Коли запалає світло» (1946) Василевська звернулася до відповідальних у соціально-виховному плані проблем родини і конфлікту світлих почуттів із пережитками власницького ладу: егоїзмом, моральною безвідповідальністю, невірою в людину. Основний етично-

психологічний конфлікт у подружжі Чернових або Дорошів доповнюють паралельні, близькі колізії, наприклад, вірна любов колгоспниці Олі і невтішне горе полковниці Анохіної або історія двомужниці Фросі. Хід і розв'язання цих колізій кидає світло на моральну проблему, перед якою стоять головні герої, і допомагає їм знайти чесний вихід. Майстерно простежені (з допомогою внутрішнього монолога, спогадів, природного перебігу асоціацій) зміни почуттів і настроїв надають життєвої і психологічної переконливості переживанням і вчинкам Марії і Олексія. Особливо важливим є те, що тріумфує не абстрактний етичний принцип, а веління серця, що до перемоги світлого начала і зміцнення сімейних зв'язків приводить справжнє людське почуття, що моральне звільнення героя від мани і егоїзму виникає — і це характерно для соціалістичного митця — внаслідок громадської практики і творчої праці, а не через самозаглиблення і каяття Проте «відтинання» пережитків капіталізму набагато складніше завдання, ніж це уявлялося раніше, коли Василевська припускала, що ніби уже сама участь у боротьбі проти буржуазного ладу породжує в людині риси завершено-соціалістичної свідомості. Становлення нової людини розкривається тепер В. Василевською як складний процес. Тягар індивідуалістичних пережитків мало не загубив моральне «я» Марії Чернової та Олексія Дороша.

Василевська казала, що «Просто любов» вона написала «для всіх, хто повертався і хто зустрічав». Сотні зворушливих листів від читачів свідчили, що роман Василевської торкнувся болючого питання. Ідею роману втілено у зовнішньо недоладний, але великий етичною силою лист сільської дівчини Олі до покаліченого нареченого. Лист цей утверджує справжню цінність людини, принципи стійкості і вірності.

У нових співвідношеннях гармонії, а не конфлікту виступають тепер особисте і загальне. Навіть тимчасова втрата цієї гармонії трактується не тільки як відродження пережитку індивідуалізму, але і як розлад особистості з самою собою. Проте колективістські стимули сильніші за егоїстичні. Тво-

рення прекрасного, почуття власної корисності, яке випрямляє Марію і Дороша, можливі лише за умов активного спілкування з людьми, а не роз'єднаності. Як і в інших радянських письменників, у творах Василевської, написаних після 1939 року, знімається той розлад між героями і людьми, який був однією з основних пружин дії у критичному реалізмі XIX сторіччя.

Таку, здавалося б, всебічно розроблену у нас тему, як Велика Вітчизняна війна, Василевська висвітлила в новому ракурсі, у плані польсько-радянської дружби і становлення польської соціалістичної нації (роман «Ріки палають», 1950, який завершує трилогію «Пісня над водами»). Творчість письменниці збагачується образом державного діяча робітника-генерала (Кароль Сверчевський) і особливо Шувари, варшавського слюсаря, який стає одним з керівників Народної Польщі. Показово, що у тому ж 1950 році в романі видатного польського прозаїка Т. Брези «Небо і земля» також змальовано образ комуніста — Яна Дикерта. Але Дикерт — «соціаліст серця», який проповідує скоріше співчуття до скривджених, ніж теорію пролетарської диктатури. Так, між іншим, Василевською розв'язано було ще одне завдання у створенні позитивного героя сучасності.

Надзвичайно переконливо відтворює письменниця в образі Ядвіги «видавлювання з себе раба», народження нової людини. Перетворення безсилої плаксивої Ядвіги у «діячку», як пестливо називає її тепер Шувара, супроводжується тонким самоаналізом дівчини: колись вона відчувала себе, «мов лист на вітрі», а тепер знаходить у собі пристрасне, непереборне прагнення негайно знищити виявлене зло, змінювати життя, будувати життя наново — таким, яким воно повинно бути. Становлення нової людини зумовлене її свідомою і цілеспрямованою активністю.

Забельський переживає це становлення по-іншому. Йому і раніше не бракувало цієї активності, тільки вона була сліпою і скерованою не туди, куди слід. Тепер він зрозумів, що справа не лише у тому, щоб битися, головне — знати, за що потрібно

битися. Вирішальним моментом у народженні «нового» Забельського є усвідомлення ним того, що саме комуністи, яких він вважав колись за зрадників, до кінця захищали Варшаву у 1939 році і тепер у перших лавах ішли в атаку.

Отже, становлення нової людини і виникнення людяних і людських взаємин, замість кастових і власницьких, виступає у Василевської як складний, психологічно переконливий і соціально обумовлений, завжди індивідуальний процес скидання з себе «ветхого Адама».

Справжнім гімном мужності людини революції є повість «В тяжкій боротьбі» (1958), історія останніх тижнів життя героїв відомого процесу 1925 року комуністів В. Гібнера, В. Кневського і Г. Рутковського, страчених за намір убити поліцейського провокатора. Подвиг трьох героїв — у моральній силі, яку вони виявили під час поліцейської погоні і особливо на слідстві й суді. У цих героїв є вдоволення від виконаного обов'язку, є революційний гуманізм і краса цілісного характеру. Перед лицем смерті вони пройшли найвищу, понад усі можливі, перевірку людини.

Беручи активну участь у всесвітньому русі на захист миру (за кілька місяців до смерті цю працю В. Василевської було відзначено золотою медаллю Всесвітньої Ради Миру), письменниця побувала у багатьох країнах Заходу й Сходу і зробила дуже багато для розквіту в нашій літературі жанру зарубіжного нарису. Нарис Василевської поєднує інформаційне завдання і гостру публіцистичність, пристрасне викриття капіталістичної дійсності з послідовно комуністичних позицій і любовне зображення трудящого люду. Письменниця їде за кордон не як турист, а як пропагандист радянських форм життя і культури, агітатор комунізму, що пропагує, пояснює, радить і водночас радіє з успіхів друзів. Її нариси служать великій справі зближення народів.

Незмірно, порівнюючи з персонажами попередніх творів, зріс тепер у героїв Василевської запас «духовної міцності», внутрішньої сили. В повісті «Райдуга» цей запас проступає у справді всенародній боротьбі партизан, армії і населення проти гітлерів-

ців. В образах польських комуністів («Ріки палають» і «В тяжкій боротьбі») він виявив себе у неперевершеній незламності духу. У рядових радянських людей («Зустрічі») — в природному і непоказному почутті відповідальності, з яким непомітні герої прокладають усьому людству шлях до комунізму.

Гончар, поставлений партією впроваджувати в життя радянські перетворення у возз'єднаних областях, пояснює Петру природу активності і сили радянської людини: «...знаєш, я віддаю перевагу тому, що трудніше. Неспокійні ми люди. Неспокійне серце в людини. Та воно й краще, що мені довелося жити у такий суворий час» («Зорі в озері»).

Віру людини у життя письменниця трактує тепер як віру у великі діла, які людина виконує, як працю з любов'ю, як нове злиття особистих і громадських інтересів («Барвінок»).

Герой роману «Коли запалає світло» Олексій Дорош — людина активної дії. Ще юнаком він хоче стати у лави тих, хто будує нове, вільне і щасливе життя, за яке загинув його батько; він обирає фах інженера, щоб «примусити полум'я бути слухняним творцем, примусити крицю бути чутливою до кожного помаху». У цій концепції «людина не була малим, слабким створінням, безпорадним і крихким,— вона була, могла бути гігантом, наказувати громам і водоспадам, підкоряти моря і вихори, перетворювати світ у новий, світлий, радісний притулок щастя». Через увесь роман проходить образ сміливих людей, що виступили на боротьбу проти темряви і війни.

У радянських умовах В. Василевська точніше визначає зміст поняття «романтик»: це і «розумний сміливець», інженер, що на базі точних математичних розрахунків береться за ризиковану справу відбудови електростанції; це і самозабутній творець нового, професор з Асканії-Нова, що зумів у прозаїчному свинарстві знайти романтику творчості («Сонячна земля», 1945).

У творах Василевської після 1939 року знаходимо і раніше властивий їм сплав реалізму з елементами романтики. Цим зумовлена підвищена яскравість зображувальних засобів, яка вносила у

радянську прозу 40-х років ноти, близькі палітрі Олеся Гончара, М. Стельмаха, Л. Леонова. В умовах, коли теза про творчу ініціативу радянського митця і його право обирати потрібну йому форму серед найрізноманітніших стилів і манер мала скоріше декларативний смисл, піднесена емоційність і мальовничість письма Василевської були незаперечним свідченням того, що соціалістичний реалізм безмежно багатший за доктринерсько-школярське уявлення про нього. В українській літературі багато митців, які у своїй творчій практиці відстоювали і відстоюють романтику життя (Ю. Яновський, О. Довженко, О. Левада, М. Стельмах, Д. Павличко, В. Земляк). Проза В. Василевської, як і цих письменників, пробивала лід, що сковував саме поняття багатообразності наших творчих шукань, і реабілітувала романтизм.

В. Василевська була одним з тих визначних радянських письменників, полотна і образи яких були живим і пристрасним запереченням інсинуацій наших недругів, нібито соціалістичний реалізм зводиться до лакування дійсності і парадного її відтворення. Атмосфера духовного подвигу «Райдуги» і повістей «На світанні» і «В хаті», трагічні суперечності у житті Марії Чернової, безприкладна людська мужність приречених на смерть героїв повісті «В тяжкій боротьбі» є незаперечним доказом того, що трагічне начало звучало в нашій літературі не лише в традиційному плані загибелі героя у нерівній боротьбі із силами, дужчими за нього, але і в тому високо людяному плані, коли трагічна ситуація дозволяє персонажеві виявити силу духу для перемоги у найважчому в житті ділі, для перемоги над страхом смерті.

У романі «Просто любов» Василевська ставить питання про те, що і «одне серце у відчаю... одне людське життя» мають право на увагу поряд з «питанням про танки, літаки і гармати, про все те, від чого залежить життя мільйонів». Уже сама постановка такої проблеми іде врозріз із горезвісною теорією про «гвинтики» і цілком «замінимих» людей.

Ще глибшою є трактовка, яку Василевська дає у «Зорях в озері» бідолашному Овсієнку. Колись цей образ помилково розглядали як невдачу письмен-

ниці. Насправді, Овсієнко — догматик, вихований певною школою мислення і організації партійної роботи. Він підміняє живе керівництво паперовим, женеться за процентами, мислить готовими формулами, підозріває, що кожен може маскуватись і дворушничати. Цей колоритний і цільний образ втілював порочний стиль партійної роботи того часу. Треба було мати неабияку сміливість, щоб у тих умовах отак показати порочний антиленінський стиль керівництва.

Не менш важливим є те, що єдину згадку про розпуск КПП і КПЗУ письменниця вклала в уста того ж Овсієнка. У внутрішньому монолозі Петра йдеться про інше — про стійкість і відданість підпільників польської і західноукраїнської Компартій революційній справі, про довгі роки в'язниці, побої, тортури, кулю з-за рогу і одиноку безвісну могилу.

Однією з провідних особливостей творчості В. Василевської є те, що її образи і картини міцно спираються на дійсність. Сама письменниця називала це «браком фантазії». Навряд чи це так. Фантазія як творча розробка певних ситуацій і психологічних мотивів становить сильну сторону таланту Василевської. Тому вірнішим є інше її визнання: «Я здатна писати тільки про те, що бачила й чула, про події, які сталися в дійсності, про людей, яких зустрічала насправді, про місця, де побувала сама, про почуття, які переживала або була свідком, як їх переживали інші».

Дійсно, не тільки Анатоль, а й всі персонажі «Обличчя дня» — живі люди, які прийшли на сторінки роману з робітничого середовища Кракова. Батраки станьонтківського монастиря, в жіночій гімназії при якому Василевська викладала, були прототипами героїв «Вітчизни». Ганна з повісті «Земля в ярмі» — реальна жінка, найтрагічніша подія в романі — загибель Стефана Зелінського — побудована на дійсному факті.

З прототипами Забельського і Оловського письменниця зустрілась у Хелмі під час відступу з Варшави до радянського кордону. Тоді ж вона

побачила божевільного Ґабріельського, який підмовляв уланів організувати каральну експедицію проти волинських селян («Зорі в озері»).

Олексій Назаров і його Катя — історичні постаті, герої оборони прикордонної застави («На світанні»). По-людськи простодушні, але мудрі у своїй стійкості колгоспниці, інваліди, міліціонери, рибалки — усі ці любовно окреслені персонажі її зворушливо безхитрих оповідань «Зустрічі» взяті з життя.

Цей перелік, зрозуміло, можна було б продовжити. Але прототип давав тільки канву долі, подій і почуттів. Великої художньої сили такі життєві факти набували лише в майстерній розробці митця.

В одній розмові з А. В. Луначарським В. І. Ленін сказав, що в художній літературі насамперед важлива не «оголена ідея», а життєва переконливість, щоб читач не міг «сумніватися у правді зображеного» *. Це ленінське визначення естетичної специфіки літератури проливає світло на істотні риси творчості Василевської. Емоційний вплив її полотен — у пластичній силі образів. Її проза захоплює перипетіями людської долі, думок, рішень, що випливають не з авторської примхи, а з образно розкритих картин життя. Її позитивні герої (а ці образи зазнають найбільше злобних атак з боку адептів «чистого» мистецтва) виступають як мислителі, і суспільне зло стає для них глибоко особистим переживанням. Та й соціальна позиція самого митця виступає не з безпосередніх висловлювань його або його героїв, а з способу освітлення життя і ліплення образів.

Естетичний ідеал Василевської завжди пов'язаний з соціальним героїзмом. Прекрасний для неї Анатоль — втілення юності і революції. Прекрасна і негарна сорокалітня вагітна партизанка Олена Костюк. Прекрасний важкодум Кшисяк, що, як «Мислитель» Родена, дійшов до кореня. Прекрасна натхненна зовнішність Петра, його ластівчині брови, сірі очі, його мрія і праця. У романтичній піднесе-

---

* А. В. Луначарский, Анри Барбюс, Из личных воспоминаний, «Вечерняя Красная газета» (Ленінград), 1933, 15 травня.

ності революційних героїв В. Василевської, в їх активній волі, дійовій здатності перетворювати світ, революційному ставленні до життя є той художній максималізм, з яким радянське мистецтво утверджує прекрасне.

Василевська поетизує працю, витончені швидкі рухи прялі Петрукової і медсестри Чернової, Дорошеве захоплення наукою, його мрію стати «одним з тих, хто діє, творить, помагає, прорубує шлях до сонця», його «почуття порога», коли треба нібито тільки переступити поріг, щоб оволодіти чудом. Вона поетизує красу майбутнього, красу перемоги, красу великих будов соціалізму. Про завтрашню вільну Польщу мріє Гібнер, її будують Шувара і Ядвіга. Письменниця милується натхненною працею вченого, організаторським талантом Фіделя Кастро, творчим завзяттям болгарських трудящих.

В. Василевська часом віддає перевагу святковим барвам, яскравим метафорам, сильним епітетам, картинному звукопису, піднесено емоційній мові. Вона не сковує свій барвистий стиль. Вона визнає за краще нагромаджувати однорідні подробиці і уникати стислого лаконізму деталі. В пристрасно об'єктивному баченні батрацького дня письменниця дає низку звичайнісіньких дієслів («чоловік орав, сіяв, косив, молотив, рубав ліс. Жінка доїла, порала корову, жала, полола, пряла. Дитина пасла худобу, гусей, убирала подвір'я в садибі, носила воду»), і перед читачем постає картина каторжної праці. Саме рясно та деталей дає потрібну, на її думку, міру художньої переконливості. Так побудовано, наприклад, опис сходів у першому розділі роману «Коли запалає світло»: коридори з безліччю дверей, стрімкі і чорні, як колодязь, сходи, складені на їх площадках дрова, комірчини, як у мурашнику, хрип патефона, кислий сморід капусти, смердюча пітьма — здається, ніщо не упущено, щоб передати цю гнітючу картину. Відомо, як Чехов радив опис злиднів прохачки обмежити згадкою про її поруділу спідницю. Поетика Василевської інша. Письменниця воліє «договорити» до кінця: «У вікно широкою смугою вривалося сонячне світло. І в цьому світлі поруділа спідниця матері ще ясніше, ніж звичайно, показувала

усьому світові свою ветхість» («Полум'я на болотах»).

Романтичною є колористика Василевської, яскраві барви її веселки в «Райдузі». Романтична символіка багатьох назв творів письменниці: назва «Вітчизна» звучить гіркою іронією, хотілося б поставити після неї великий знак запитання. Чудовий пейзаж Василевської допомагає читачеві збагнути символічний смисл назви кожної частини трилогії. Ще скутий люд у Ольшинах, але вже підпалено клуню осадника, контору ділка-хижака Карвовського, і в полум'ї на болотах втілено волелюбність народу, а в повені поліських вод — його потенціальну силу. Урочистими і величними зорями в озері відбилася здійснена мрія Петра Іванчука: з радянською зіркою прийшла на західноукраїнські землі воля і відродження. У двобої з фашизмом народ боронить своє майбутнє, змінюється сам у боротьбі і виходить на вогневий рубіж історії; горять небо і земля, ріки палають, коли герої ставлять розколоту в боях гвинтівку з білим орлом як прикордонний стовп на стародавньому історичному кордоні Польщі. Сміливу метафору — ріки палають — винесено у назву роману.

В. Василевська, принциповий, партійний художник, приймає життя, бачить його прекрасне завтра, але не приймає конкретної соціально-політичної дійсності санаційної Польщі. Практично проблема батьківщини постала перед нею в іншому аспекті, ніж для письменників до 1918 року: йшлося не про визволення батьківщини від загарбників, а про її відповідність високому соціалістичному ідеалу. Історію, рух суспільства в часі Василевська бачить у динамічному образі двобою: «Світ не перебуває у нерухомості. Світ іде вперед. Вперед, вгору, до волі, до слави. Крізь битви і працю, крізь муки і зусилля іде вільна людина, що б'ється за волю. І дійде. Бо такий вищий закон життя, закон потягів, закон історії, яка, неначе ріка, тече вперед» («Світ рушить уперед»).

Дійсність для неї — революційного письменника — об'єкт суспільної практики людини. У своїх перших полотнах вона виступала як дослідник, що

аналізує суперечності і тенденції розвитку. Однак її книги були не лише хронікою страждань народу, а й літописом його пробудження і піднесення. Вона засуджувала фаталізм. У початкових розділах перших романів Василевської люди ще живуть за інерцією соціальної слухняності, за традиціями, нав'язаними їм правлячими класами, вони працюють, моляться і терплять. Але чим ближче розв'язка, тим ясніше, що вони вже не хочуть жити в ярмі, що країна напередодні великої соціальної ломки, що життя стає порожистим і бурхливим. Буржуазний лад хитається і розвалюється («Обличчя дня»), доживає останні дні земельна аристократія («Вітчизна», «Земля в ярмі»), на багнетах тримається влада пілсудчиків у Західній Україні («Полум'я на болотах»). Революція розмиває підвалини старого. Письменниця чітко вловлює симптоми її наближення і намагається прискорити її прихід, активізуючи незадоволення і волю своїх сучасників.

Вона приводить своїх героїв і читачів до усвідомлення, що можна помірятися силою із залізною міццю суспільного примусу, що несправедливий порядок не є тривалим. Адже закономірності життя пізнаванні, і їх можна використати для його перебудови. Ця позиція обумовлює і розуміння людини як активної істоти. Для Василевської людина стає Людиною з великої літери лише тоді, коли вона бореться за краще життя. Критерієм етичної оцінки людини стає участь її у визвольній боротьбі. Найпозитивніші герої Василевської — Олена Костюк, В. Гібнер з товаришами.

Зростання свідомості людини з народу зумовило віру письменниці в стійкий народний характер і його можливості. Вона ставила такі важливі для перемоги соціалістичної революції проблеми, як формування соціалістичної свідомості трудящих, виховання потрібних для пролетарської революції норм суспільної поведінки, усвідомлення рядовою людиною її значення і відповідальності за будівництво соціалістичних відносин. Випрямлення людини здійснюється в процесі боротьби за спільну громадську мету (подружжя Дорошів). Іноді воно ускладнюється подоланням помилок і злочинів (Ядвіга, Забельський).

Переважна більшість позитивних (з точки зору їхніх творців) персонажів літератури минулого ставила перед собою особисту мету, яка не відповідала інтересам суспільства в цілому, а часто, через її егоїстичність, йшла з ними врозріз. За соціалістичних умов життя виник грунт для гармонійного поєднання особистого і громадського стимулу в діяльності людини. В. Василевська відтворила це явище. Змальовуючи колектив робітників, наймитів, селян, вона ставила своїх центральних героїв в обставини, в яких особисті прагнення і успіх не протистояли загальним прагненням і спільному успіху, а навпаки — вливались у спільні зусилля і вели до спільної мети. Василевська створила яскраві індивідуальності без індивідуалізму або з індивідуалізмом, який інтенсивно руйнувало життя. Особистість Анатоля або Кшисяка, Петра або Гібнера не протистоїть суспільству — колективу трудящих. Зник фатальний розлад людини й суспільства. Сили людини стають силами справді суспільними.

У трактовці місця особи в професійному або класовому колективі у Василевської з'являються нові знаменні ноти: особистість виступає не дрібною, ідентичною мільйонам інших піщинкою, не безликою часткою, в усьому тотожною першій-ліпшій іншій частці. Масові сцени Василевської показують, наскільки особа у масі є індивідуальною і кожного разу своєрідною величиною.

Дійсно, нахили діяча, організаторський хист, класова стійкість тощо могли розвинутись у Анатоля, Петра, Гібнера тільки в колективі. Це органічне збагачення особи стало історично можливим завдяки новим формам боротьби і дії. Щоб відчути і відтворити це, художнику треба було мати тісні зв'язки з пролетаріатом.

Отже, концепція людини у Василевської пронизана гуманістичною вірою в життя і творчі потенції народу, у здібності людини переборювати обставини, а далі й формувати їх. Письменниця високо підносить людину. Лірико-романтичний підтекст супроводжує в її творах суто побутові ситуації. Її романтика звичайного життя і буденного фаху завжди спирається на конкретні земні речі. Троє героїв повісті

«В тяжкій боротьбі» давно стали героїчною легендою, але письменниця показала їх у найреалістичніших ситуаціях безробіття і суду. Олена Костюк одночасно велична і буденна.

Для створення персонажа, який уже не був ні індивідуалістом, ні рефлектуючою істотою — таким його малювали деякі представники критичного реалізму,— потрібні були нові засоби типізації. Василевська не могла розкрити свого позитивного героя через такий традиційний прийом, як показ ставлення персонажа до власності або до речей. Вона розкриває героя через соціальні емоції, ставлення його до народу, через соціалістичний ідеал. У зв'язку з новою формою розкриття особи з'являються й інші типові обставини, в яких вона діє: якщо для Пруса, Жеромського і Домбровської цими обставинами були побут, звичаї, соціальні умови, світ речей і цілий комплекс особистих справ (успіх, кохання, шлюб, кар'єра, гроші), то у Василевської, як і в інших майстрів соціалістичного мистецтва,— визвольна боротьба, політична активність героя у рамках пролетарської партії, усвідомлення ним соціальних факторів і законів розвитку.

Видатний і своєрідний художник, справжній майстер сучасного епосу, мужній громадський діяч В. Василевська залишила велику літературну спадщину, з якої ще не одне покоління читачів черпатиме мудре знання життя і людей, ідейну й естетичну насолоду.

Л. ВЕНГЕРОВ

Автобіографія

Коли «Гослитиздат» звернувся до мене з запитанням, хто б міг написати вступ до повної збірки моїх творів, я запропонувала: а може, я сама напишу щось на зразок вступу, сама розповім, як і чому народилися мої книжки?

Це не буде критична чи самокритична стаття про свої власні твори. Оцінку праці письменника повинен робити сам читач, вона залежить від його смаків, поглядів, відчувань. Те, що я пишу, швидше можна назвати спогадами — своєрідним літературним щоденником. Зрештою, не тільки літературним. Основна риса моєї творчості — брак фантазії: може, це моя слабкість, а може, часом моя сила, але я здатна писати тільки про те, що бачила й чула, про події, які сталися

в дійсності, про людей, яких зустрічала насправді, про місця, де побувала сама, про почуття, які переживала або була свідком, як їх переживали інші. І тому історія моїх книжок — це значною мірою історія мого власного життя.

До якої міри це так, я усвідомила по-справжньому лише зараз, пишучи цей вступ. Переді мною лежать мої книжки, від першої до останньої, і коли я перегортаю сторінки, мені здається, наче я відчинила шухляду, де сховані старі листи, фотографії, документи, пам'ятки давніх років. Пропливають картини давно минулих подій, живими очима дивляться на мене люди, яких вже нема, і я сама — така, якої вже теж немає. Я дивлюсь на те, що написала, нібито збоку, ніби на чиїсь чужі твори, що містять історію чужого життя, довгого, багатого на події. Але ж це саме моє життя. Бачу, як міцно зростається з ним те, що я писала, як навіть дрібні епізоди й друго- чи третьорядні постаті стають відбитками справжніх подій і переживань, бачу, що кожна книжка була написана не випадково, а тому, що це було необхідно, тому, що книжка мала бути саме така, а не інакша.

Звідки ж треба починати цю мандрівку по життю та по власних творах? Чи не з самого початку, з дитинства, коли я незграбними літерами виписувала в лінійованих зошитах чародійні байки, де без кінця множились королевичі й королівни з фантастичними вигаданими іменами? Чи, може, із шкільних часів, коли я з запалом графомана десятками плодила ліричні вірші й віршики, з яких кільканадцять були надруковані в різних журналах, перше ніж я одержала атестат зрілості? А можливо, краще почати з книжок, які вийшли в світ, і від них повертатися назад, шукаючи в житті, в його розвитку, причин, чому ці книжки були саме такі, а не інакші? Певне, так буде найдоцільніше.

У тридцятому томі Повного зібрання творів Горького я з хвилюванням прочитала недавно в листі до М. М. Накорякова, датованім 24/II 1936 роком, фразу: «Очень хороша книжка Ванды Василевской «Облик дня».

А це ж моя перша книжка, яка вийшла в Польщі 1934 року. Стільки років минуло, перше ніж я довідалась, що Горький її читав...

Перегортаю сторінки «Обличчя дня». Книжка моєї молодості, місто моєї молодості, люди моєї молодості. Краків, де я народилася. Тут я ходила до школи, тут скінчила університет [1], тут ще в студентські часи взялася до громадської та політичної роботи. І тут я знов почала писати після кількарічної перерви, коли вже занедбала свої ліричні вірші, бо мені здавалося, що засобами поезії не зможу відбити того, що хочу, що вони, мої вірші, не будуть знаряддям того найголовнішого, що вже стало для мене внутрішньою потребою,— боротьби за зміну навколишньої дійсності.

Мій рідний дім був для мене доброю школою — дуже далекий од міщанського самозадоволення та міщанських ідеалів дім, де всі жили громадськими справами. Мій батько, політичний і науковий діяч [2], моя мати, вихованка Бестужевських курсів [3] у Москві, все життя захоплювалися політичною й громадською роботою. У нашому домі ще до першої світової війни завжди бувало безліч людей — інтелігентів та робітників, нелегальних, що приїжджали з території царської Росії, галицьких діячів. Тут завжди точилися дискусії, завжди щось для когось влаштовували. Політичні суперечки, назви партій, організацій весь час лунали у моїх дитячих вухах — раніше, ніж я могла щось у цьому зрозуміти. Мої політичні переконання досить швидко пішли в зовсім іншому напрямі, ніж у батьків, але атмосфера рідного дому, де на першому плані завжди стояли громадські, а не особисті проблеми, не могли не відбитися на моєму дальшому житті. Було наче само собою зрозуміло, що людина повинна цікавитися тим, що діється навколо неї, брати в житті активну участь.

Університет — молодіжна організація, освітня праця в професійних спілках, зв'язки з робітничими осередками — дедалі ближчі, дедалі активніші. Ось коли знадобилося перо, зневажливо відкинуте на деякий час. У робітничому університеті, в гуртках самоосвіти, в робітничій трупі аматорського театру дуже придалися принагідно написані п'єси.

А потім я перейшла на газетні репортажі й нариси, де змальовувала життя скривджених і визискуваних у капіталістичній Польщі. А коли нарисів зібралося чимало, вмонтовані в текст, вони стали кістяком моєї першої книжки «Обличчя дня».

Краків тридцятих років. Я не називаю в тексті місто, але це саме Краків, з його вулицями, будинками й людьми. Робітничий дім на вулиці Дунаєвського, де відбувалися робітничі збори. Цегельня на околиці міста, де я бувала на сходках під час страйку. Тюрма, під брамою якої стояла разом з іншими, приносячи передачі для знайомих та незнайомих товаришів, заарештованих під час страйків і демонстрацій. Лікарня святого Лазаря, де народилася моя дочка. Ломбард, в якому я заставила свою шлюбну обручку і ніколи вже її більш не викупила.

Пагорби під містом на Белянах, де на зелені свята моя Веронка познайомилася з Едеком. Костьол кармелітів, де молилася мати Анатоля. Кшемьонки — за Віслою, звідки дивився на місто Анатоль. Бюро найму хатніх робітниць, чи, як тоді казали, «служниць», що носило ім'я святої Зити. Зал краківського суду. Людські злидні, людська кривда — й боротьба. Великий страйк робітників-будівельників, що тривав з короткою перервою майже півроку, тобто весь будівельний сезон, страйк, де я теж брала участь. Молодіжна робітнича організація, членом якої я була.

Краків моєї молодості. Тільки двічі я виходжу в повісті за його межі. Виправний заклад, куди віддають Анатоля,— це інтернат, на чолі якого стояли монахи. Він містився неподалік од Кракова, в селі Черни. Текстильна фабрика — це велика фабрика Відзевської мануфактури в Лодзі, яку я знала із своїх виїздів на лекції та збори до цього міста.

Вулиці, майдани, будинки. І люди. Виринають переді мною обличчя знайомих і друзів, товаришів у праці й боротьбі, товаришів моєї молодості.

Анатоль — муляр, молодіжний та профспілковий діяч, натхненник великого страйку робітників-будівельників, керівник страйку на цегельні, потім боєць Єдиного фронту, чудовий організатор і полум'яний промовець, свідомий борець і пролетар, бурхливий і гарячий, як полум'я. Він загинув ще в сороковому році, але пам'ять про нього й досі живе серед робітників Кракова. Веронка, Едек, Флорек, Антек, Войцех, Анка й ще багато інших — все це живі люди, які потрапили на сторінки моєї книжки з робітничого середовища Кракова. У деяких рецензіях на мої твори критики вишукували [4] в постаті матері Анатоля вплив Горького, вбачали в ній

схожість з Нилівною з повісті «Мати». Та коли я писала «Обличчя дня» — я тоді ще не читала повісті Горького. Мати Анатоля була просто матір'ю Анатоля, живою людиною, яка існувала справді, з точним ім'ям, прізвищем та адресою. Її схожість з Нилівною зумовлена, мабуть, тим фактом, що за капіталістичного ладу, незалежно від країни, матері-пролетарки, сини яких віддавали своє життя за права робітничого класу, скрізь схожі між собою серцем і вдачею. Спорідненість з Нилівною мали не літературні причини, а життєві.

У моїй повісті запозичені з дійсності люди й події. Я тільки одне перемістила в часі. Показуючи злидні, кривду, утиск — і боротьбу, я хотіла водночас показати й перемогу. Але до перемоги було ще далеко. Набагато далі, ніж нам, запальним головам, тоді здавалося. Перед пролетаріатом Польщі ще стелився довгий шлях боротьби, поразок, страйків, ув'язнень, утиску, злиднів, безробіття, років дедалі глибшої і ширшої фашизації країни й, нарешті, війни та майже шестирічної окупації. Під заголовком «Обличчя дня» я сама написала: «Повість-репортаж». Отже, це опис того, що сталося в дійсності. Але я всіма силами душі хотіла дати перемогу своїм Анатолям і Анкам, Веронкам і Едекам не колись там, у майбутньому, а тепер, зараз, доки читач не дійшов у книжці до слова «кінець».

І тому, хоч я змальовую в «Обличчі дня» період 30-х років, в останньому розділі я відступаю назад, до того, що сталося набагато раніше.

Це була осінь 1923 року. Мені якраз минуло вісімнадцять років, і я вже з місяць була студенткою першого курсу університету, відділу польської мови та літератури, коли, йдучи на лекції, які, зрештою, ані того дня, ані наступних днів не відбулися, я почула постріли й побачила карабіни в руках робітників.

Саме тоді відбувався великий загальний страйк. У Кракові збори, протести й демонстрації перейшли у вуличні сутички, спершу з поліцією, потім з військовими частинами, хоч деякі з них відмовилися стріляти в демонстрантів. Центр міста й кілька урядових закладів опинилися в руках робітників [5]. Робітничі патрулі з червоними пов'язками на рукавах, озброєні забраними в поліцаїв карабінами, вартували на вулицях. По бруку сунув захоплений робітниками броньовик, на якому

майорів червоний прапорець. У Робітничому домі сиділи захоплені в полон поліцаї. Здавалося, вже почалась переможна революція.

Але з боїв у Кракові, Тарнові та інших містах не спалахнула революція. Хвилинний, частковий успіх робітників Кракова, який тривав лише три дні, через зраду та запроданство правих ватажків минув, не давши ніяких наслідків: не встиг поширитись на всю Польщу, з самого початку обмежений вузькою територією. Ще не настав час, ще не було об'єктивних умов. Оті приголомшливі, п'янкі дні скінчилися складанням зброї, величезним похороном полеглих, за трунами яких ішло майже все місто,— і гучним судовим процесом.

В останніх розділах «Обличчя дня» я повертаюся саме до цих днів двадцять третього року, які назавжди відбилися в моїй пам'яті й серці. Тільки я обірвала дію на передостанньому моменті страйку, на хвилинній перемозі, яка тоді нам, у Кракові, здавалася початком остаточної перемоги.

Книжка була конфіскована. Після конфіскації вона вийшла з цілими сторінками білих плям. Але читач тоді вмів розшифровувати білі плями. З'явилися рецензії. Досить швидко книжка вийшла в далекому Радянському Союзі, уривки з неї були надруковані в радянських газетах. Моя життєва дорога вже визначилася — я стала письменницею.

Те, як сприйняли мою повість читачі, переконало мене, що можна діяти й боротися, не тільки працюючи в організаціях, промовляючи на зборах, допомагаючи організовувати страйки, що в мене є ще зброя в руках — література.

А дні минали. Над Польщею густішав морок злиднів, гноблення, кривди. Водночас зростала свідомість гноблених і моя власна свідомість, і дедалі гостріше я відчувала потребу писати про те, що бачу й чую, протестувати проти того, що діється навколо, промовляти дужчим голосом до ширшого кола людей, аніж я могла промовляти досі на зборах або лекціях.

На той час я вже переїхала з Кракова до Варшави. У Кракові не було ніякої змоги заробити на прожиття. Всі мої кваліфікації викладача середньої школи, всі мої дипломи й екзамени нічого не важили проти моєї діяльності. У тодішній польській школі я була силою не

тільки зайвою, а до того ще й шкідливою. На літературні заробітки в той час не могли існувати навіть відомі уславлені письменники, а що вже тут казати про письменників молодих, та ще й лівих.

У Варшаві я стала працювати в редакції дитячої періодики Спілки польських учителів. І там почала писати другу мою книжку — «Вітчизну».

В «Обличчі дня» відбите було життя й боротьба міського пролетаріату. Але існувала ще одна суспільна категорія, навіть більш гноблена і визискувана, ніж робітники в місті. Це були сільські робітники, безземельні селяни — батраки, наймити.

З батраками я мала змогу зустрічатися безпосередньо, зараз же після закінчення університету, коли одержала свою першу посаду.

Неподалік від Кракова був монастир черниць ордену бенедиктинів. Туди протягом двох років я щодня їздила поїздом з Кракова — викладати польську мову й латинь у жіночій гімназії, яка існувала при монастирі. Будинок гімназії містився у стародавніх, ще середньовічних монастирських мурах. А поруч стелився великий рибний став — власність монастиря. Понад ставом стояли довгі, напівзруйновані бараки, де жили батраки з родинами.

Отут я побачила батрацьке життя зблизька. Життя паріїв, поряд з яким найбільші злидні на селі були багатством. У величезному монастирському маєтку батраки працювали від світанку й до ночі, позбавлені будь-яких прав, будь-якого захисту. Голод, бруд, хвороби, фантастична експлуатація, нелюдське поводження. А це ж було не тільки у володіннях побожних черниць. Так визискували батраків по всій Польщі, в усіх маєтках, в усіх поміщиків, які володіли більшою частиною землі в країні. Така була, скрізь однакова, доля величезної армії польських батраків.

Моє раннє дитинство минуло в атмосфері мрій про вільну, незалежну Польщу. Батько мій, один з видатних діячів Польської Соціалістичної партії, з групи, що дуже близько стояла до Пілсудського, найближче брав до серця той пункт програми своєї партії, де говорилося про здобуття незалежності Польщі, розшматованої на той час між трьома сусідніми державами: Росією, Німеччиною й Австрією. Батьки мої жили цією мрією, вона була основою їхньої громадської та політичної

діяльності. Яка саме буде ця незалежна Польща — це вже стояло на дальшому плані. Якось млисто й невиразно здавалося, ніби само собою було зрозуміло, що в тій новій Польщі пануватимуть свобода й справедливість, однакові для всіх.

Я виховувалась на романтичній літературі, на віршах, що оспівували боротьбу за свободу, на традиціях польських повстань, на книжках, які змальовували боротьбу з царатом, з пруссаками, на глибокій впевненості, що наша країна після визволення буде раєм для всього народу.

Настав 1918 рік. Унаслідок першої світової війни та повалення революцією царату виникла Польська держава, понад 120 років позбавлена права на самостійне існування. І відразу виринуло назовні її класове обличчя. Вона була капіталістичною державою, до того ж залежною від іноземних капіталів, з усіма наслідками, які звідси випливали. Прірву між мріями й дійсністю, необхідність боротися проти кривди та утиску могла побачити й зрозуміти навіть дитина. І тому в тринадцять-чотирнадцять років я вже ходила на робітничі збори та демонстрації і вже на першому курсі університету вступила до молодіжної соціалістичної організації.

У Варшаві, приблизно в той самий час, коли нарешті після довгої мороки з цензурою вийшло в світ «Обличчя дня», я одержала на редагування цікаву роботу селянина-самоука Францішека Журека: «Красноставський повіт у боротьбі за свободу».

Францішек Журек писав про участь селян у боротьбі за незалежність Польщі, саме про боротьбу селян одного повіту на Люблінщині, звідки він сам походив. Через повстання 1863 року, через 1905 рік, через період першої світової війни аж до виникнення Польської держави. Писав про мужність, самовідданість, патріотизм селян та батраків.

Коли я працювала над цією книжкою, в основу якої лягли старанно підібрані документи, матеріали, спогади учасників і свідків подій, у мене весь час стояли перед очима оті бараки над ставом, батрацькі родини з монастирського маєтку. Що дала незалежна Польща тим, хто за неї боровся? Для кого вона стала справжньою вітчизною? Відповідь була ясна і недвозначна: нова Польща стала матір'ю для фабрикантів і поміщиків, мачухою для робітників і селян.

Ось із цих джерел — дворічного знайомства з батраками у Станьонтках під Краковом та з праці селянина-самоука — виникла друга моя повість «Вітчизна». І ще — з мрій про вільну країну, де господарем стане робітник і селянин.

Якщо говорити про буденне життя села, то я знала його з раннього дитинства, бо влітку ми з матір'ю по кілька місяців жили на селі. Змалку я була дуже слабенька й хоровита, і лікарі наказали, щоб я якомога більше бувала на свіжому повітрі та якомога менше жила в місті. До того ж до першої світової війни та зараз же після неї певну роль відігравали тут і матеріальні причини — удома, як то кажуть, не переливалося через вінця, становище трудової інтелігенції, до якої належали мої батьки, було досить скрутне, а на селі все коштувало дешевше, ніж у місті. Мати наймала кімнату чи дві в якійсь селянській хаті, й ми жили там до осені. Пригадую, змалечку я була твердо переконана, що село існує тільки в певні пори року й восени завжди зникає, щоб знову з'явитися навесні. Я не могла собі інакше пояснити повернення до міста, яке цікавило мене набагато менше.

У 1914 році ми виїхали на Скаву [6] — в підгірське село, за кілька годин їзди од Кракова. Було воно дуже бідне, але надзвичайно мальовниче.

Тепер я мала нагоду переконатися, що село існує в усі чотири пори року. У липні вибухнула війна, зразу захопивши моїх батьків. Мати, що стала зв'язковою в легіонах Пілсудського, дуже швидко опинилася по той бік фронту, батько з головою пірнув у політичну роботу та в організаційні справи, зв'язані з тими самими легіонами, і з'являвся до нас тільки вряди-годи. Нас, дітей, доглядала старенька бабуся, якій тоді було, мабуть, років сімдесят. Майже чотири роки жили ми в цьому селі, доки Жовтнева революція не дала змогу моїй матері — а ми вже думали, що вона пропала безвісти,— повернутися додому. Щоправда, їхати їй довелося страшенно довго, манівцями, через Фінляндію й Швецію.

Отож село існувало в усі чотири пори року, й ми протягом кількох років жили його життям — у тяжкі часи продуктових карток, голоду й усяких воєнних нестатків. Через деякий час приїхала давня приятелька нашої родини — вчителька, і почалося моє навчання,

одразу за четвертий клас загальної школи й за два класи гімназії. Тільки цим і відрізнялося моє життя від життя сільських дітей, які бігали до початкової школи за сім кілометрів од нашого села. Бо доводилося й пасти корів, і копати картоплю, і згрібати сіно та листя на підстилку, і готувати корм кабанцеві, і жати траву серпом, і лущити квасолю, і молоти чорне житнє борошно на кам'яних жорнах. То були нелегкі часи, але все важке й погане стерлося в пам'яті, і цей період назавжди відбився в думках як неоціненна скарбниця, звідки я черпала відомості про життя природи та життя сільських людей, котрі в цьому чарівному закутку на превелику силу добували собі шматок хліба, бо на кам'янистих гірських ланах родив лише поганенький овес та дрібна картопля. Ніяка школа не могла б мене навчити того, що навчило оте село. Було воно надзвичайно гарне, мальовничо розкидане в довгому яру на схилах гір, з лісами, долинами, гірським потоком і річкою, але бідне навіть у мирні часи, а що вже тут казати про війну, коли реквізиції висмоктували все дощенту й брак чоловічих рук і тяглової сили прирікав жінок і дітей на майже надсильну працю.

Потім, коли вже почалося нормальне життя і я ходила в Кракові до гімназії, ми стали їздити влітку в інше село, на Подгалі, біля підніжжя Татр.

І тут я знов вивчала життя селян і здобула серед них друзів. Деякі з них, кому пощастило пережити завірюху минулих літ, залишилися моїми друзями й досі.

І, нарешті, третє село — на Поліссі, над Бугом. Але тоді я вже була доросла, вже написала «Обличчя дня» і «Вітчизну». Село над Бугом дало матеріал для третьої моєї повісті — «Земля в ярмі».

Це був період посилення селянського руху в Польщі, період селянських страйків і демонстрацій, період катастрофічного розширення «ножиць», як це тоді називали,— розбіжності між цінами на промислові товари та сільську продукцію,— розбіжності, що доводила селян до цілковитого зубожіння.

Селянин розрізав, незважаючи на заборону й штрафи, сірника на чотири частини або ж користувався кресалом, селянські діти не знали смаку цукру, сіль була як ласощі, судовий виконавець за несплачені податки витягав подушку з-під голови селянки, що вмирала на лаві.

І водночас поміщики по всій Польщі мали заборгованість на мільйони злотих, і ніхто її з них не правив. Земельна реформа, про яку стільки говорили в Польщі, яку так галасливо рекламували ще в перших маніфестах, коли утворювалась Польська держава, виявилась — і нічим іншим виявитись не могла — суцільним обманом та ще поглибила селянські злидні.

Село над Бугом було просто класичним прикладом того, що діялось в усій країні. Всюди поміщицькі маєтки. В руках поміщиків — усі ліси, води й луки. Дика сваволя поміщицьких лісників та управителів. До послуг поміщика — поліція, уряд, уся державна адміністрація. На селі злидні, темнота, цілковита безправність, але разом з тим дедалі більше зростає свідомість, шириться бунт.

Несподівано я одержала у Варшаві телеграму з Полісся від одного з моїх знайомих — молодого селянина: «Приїжджайте негайно. Важлива справа».

Я поїхала. На селах кипіло. Виявилось, що поміщицькі лісники забили на смерть каменями молодого сільського хлопця тільки за те, що він купався в лісовому озері, яке належало поміщикові.

Я виступила в пресі. Справа прогриміла на всю Польщу. А для мене це був остаточний імпульс, останній поштовх, щоб написати книжку.

«Земля в ярмі» вийшла в Радянському Союзі майже одночасно з нападом німців на Польщу та моєю втечею на Радянську землю. Пізньої осені тридцять дев'ятого року я одержала телеграму від моряка з Далекого Сходу. Прізвище його забула, але текст пам'ятаю дослівно. «Телеграфуйте негайно, що сталося далі з Анною. Дуже хвилююсь».

Про долю Анни, однієї з героїнь моєї повісті, я сама змогла довідатись лише після війни. Та даремно посміхалися, читаючи цю телеграму, мої польські друзі у Львові, не призвичаєні до такої бурхливої реакції читачів, що сприймали як дійсність усе написане автором, цілком вірячи в реальність зображуваних ним постатей. Бо ж Анна існувала насправді, хоч у житті мала інше ім'я. Я не вигадала її так само, як інші персонажі «Землі в ярмі». Всі вони мали своїх прототипів — живих, конкретних людей, і я пишучи часто плутала прізвища — справжні з тими, що дала героям своєї повісті. Тільки

вчителя запозичила звідкілясь: такого в моїх справжніх Калинах не було. Історію графа поміщика я стулила з історій кількох навколишніх поміщицьких родин. Але боротьбу села з поміщиком змалювала точнісінько так, як воно було насправді. Польська преса легко розшифрувала і прізвища, й назви місцевостей.

Та хоч я взяла за тло своєї повісті конкретну місцевість, конкретних людей і конкретні події, «Земля в ярмі» — це не історія якогось одного села, це, по суті, історія сотень і тисяч сіл у довоєнній Польщі.

Неподалік від моїх Калин, відразу ж за Бугом, починалися українські села. Дивно, як події мого життя ніби навмисне ішли прямою дорогою в одному напрямі. Мабуть, і тут теж вплинуло моє дитинство. Українські пісні знав і любив мій батько, писав про них словами, повними захвату. Я з дитинства пам'ятаю «Пливе човен, води повен, та й накритий лубом» та «І шумить, і гуде, дрібен дощик іде». І хоч я ніяк не поділяла непоступливої, впертої неприязні мого батька до Росії й росіян, байдуже яких — білих або червоних,— бо він усю свою ненависть до царату цілком переніс на Радянську Росію,— але я ще змалечку успадкувала від нього любов до України, котра з тридцять дев'ятого року стала моїм рідним домом.

Історія національних меншостей у Польщі в період між двома війнами — це суцільне плетиво кривди, утиску й переслідувань. До «нормальної» експлуатації, якої зазнавав польський селянин, до «нормальних» селянських злиднів та лиха тут долучалося ще й національне гноблення. «Пацифікації» [7], цілковита сваволя поліції, нескінченні судові вироки, катування під час слідства стали на «кресах» щоденним явищем. І водночас села, де жили поспіль українці й білоруси, були найбідніші в усій країні — ота сама горезвісна «Польща Б», занехаяна, віддана напризволяще місцевій адміністрації й спритним підприємцям, на визиск поміщикам та осадникам, що переходив усі межі. Розташовані неподалік од польської столиці, Полісся й Волинь здавалися якоюсь далекою, незнаною землею; до громадськості долинав звідти лише відгомін «пацифікацій», дим спалюваних сіл та скирт хліба, короткі звіти про комуністичні процеси, з вироками, майже як правило, набагато тяжчими, ніж в усіх інших місцевостях Польщі. По суті, за

кордоном прогресивна інтелігенція, яка вряди-годи протестувала проти білого терору в Польщі, знала про те, що діється на цих землях, набагато більше, ніж знав пересічний поляк, відрізаний від правдивої інформації цензурою, дезорієнтований брехнею продажної преси.

Протягом кількох років я мандрувала під час відпустки байдаркою по волинських та поліських річках, часто-густо добираючись туди, куди не могла б добратися дорогою, а тим більше залізницею.

По черзі — Тур'я, Стоход, Стир, Горинь, Ясьольда, Мухавець, більші й менші річки та річечки, що впадають до Прип'яті, і сама Прип'ять, озера, вузькі протоки серед боліт і села й містечка, розташовані над водою.

Я закохалася в красу Полісся й Волині, в українську й білоруську землю, оповиту річками. Взнала долю людей, які тут жили в таких злиднях, що їх важко навіть змалювати, бунтували, боролися, гинули замордовані.

З цих моїх мандрівок виник згодом цикл нарисів, надрукований у газетах, а потім повість «Полум'я на болотах».

Віднісши книжку до видавництва, я відразу ж натрапила на труднощі. Раніш, коли друкувалися три мої попередні повісті, я мала великий клопіт з цензурою. А тут зразу, з самого початку,— з видавництвом. Виявилося, що моя тема небезпечніша, ніж змалювання злиднів та боротьби міського пролетаріату в «Обличчі дня», батраків у «Вітчизні», селян у «Землі в ярмі». Адже фашизація Польщі посувалася вперед надзвичайно швидко. Дедалі зменшувався обсяг того, що можна було висвітлювати в пресі й літературі. На той час вже тривало слідство в одній чи навіть в кількох інкримінованих мені судових справах, і в протоколах, як одна з обтяжуючих обставин, фігурував той факт, що в радянській пресі мої книжки здобували прихильні рецензії.

«Йдеться насамперед про осадника [8],— заклопотано пояснював мені видавець.— Цей Хожиняк у вас, по суті, зовсім порядний чоловік... Коли б ви хоч змалювали його якось інакше... А так виходить, що повість спрямована не проти однієї людини, а проти самої категорії осадництва, тобто проти основного принципу політики, застосовуваної державою на «кресах»...»

Звичайно, так воно й було, але ж саме це становило суть моєї повісті.

Осадництво було, мабуть, чи не найбільшим лихом на українських та білоруських землях, що входили до складу Польської держави. Уряд надавав земельні ділянки на цих територіях відставним військовим. Це були офіцери й унтер-офіцери, які мали стати в українських та білоруських селах центром полонізації, опорою уряду в його політиці щодо національних меншостей на території Польщі. Мовилося про так звану «культурну» місію осадників, але до цього, звичайно, ніхто не ставився серйозно, навіть ті, хто проголошував оту місію. Осадник, по суті, мав бути колонізатором, помічником поліції, символом польської сили, що сіяв страх навколо, представником польської влади, противагою Комуністичній партії, вплив якої дедалі ширшав і глибшав. Ну й до того ж він мав ще паралізувати симпатію й прихильність до Радянського Союзу, відокремленого від цих земель близьким кордоном Радянського Союзу, який для тисяч селян Полісся й Волині чимраз більше ставав символом єдиної надії.

Проблема була ясна і проста. Але життя її дещо ускладнило.

Народні Збори у Львові 1939 року, які обрали делегатів, що мали просити найвищі організації в Москві приєднати визволені землі Західної України до Радянської Української Республіки, розглядаючи справу конфіскації власності поміщиків та куркулів, висловились за індивідуальний підхід, зокрема до осадників. Кожна волость мала вирішувати сама, чи забирати земельні ділянки в осадників, які проживають на її території, чи залишати їх. Адже частково це були прості люди, селяни. Не кожен щиро й віддано служив фашистському польському уряду, не кожен з них був тупим солдафоном.

Були великі багаті ділянки офіцерів, які одержували чималу допомогу від уряду, і були злиденні солдатські ділянки на неродючих землях.

Тому до весни 1940 року тих осадників, які залишились на місці, ніхто не чіпав. Але виявилось, що все-таки у своїй масі вони були саме тим, чим хотів їх бачити польський уряд, і до радянської влади поставились вороже. Отож довелося перекреслити великодушну ухвалу Народних Зборів.

Коли навесні сорокового року почали виселяти осад-

ників, до мене не раз приходили мобілізовані на цю кампанію радянські товариші, здивовані й розгублені.

— Адже серед них є такі самі злидарі, як їхні українські сусіди, і живуть так само, і на селі їх люблять.

Так, траплялося й це. Ще до війни серед осадників інколи вибухали протести, до Варшави приїжджали делегації, скаржились на труднощі, на відсутність допомоги, на злидні. Траплялися випадки, коли осадники брали участь у селянських демонстраціях та бунтах. Бували й такі, що кидали свої ділянки, не могли виконувати роль, нав'язану їм польським урядом.

У Варшаві я знала муляра, колишнього осадника. Багато епізодів з тих, що увійшли до «Полум'я на болотах», розповів мені саме він. Цей осадник,— а він був колишнім наймитом, батраком,— приїхав, одержав земельну ділянку й оселився на ній, абсолютно не розуміючи своєї ролі. Побачив селянську кривду, бунт, боротьбу і кинув усе, забрав дружину й дітей, приїхав на непевну долю до Варшави, став працювати муляром. Ішлося не про окремих людей — вони могли бути добрі чи злі, могли бути катами й шпигами або добрими сусідами, але, хотіли того чи не хотіли, все одно були чужорідним тілом, що стриміло, мов скапка, в українській громаді. Відповідно до задуму уряду, який їх сюди вирядив, осадники неминуче ставали гнобителями, представниками й речниками окупантів. Мій видавець добре зрозумів, що у своїй повісті я заперечувала не існування того чи того осадника, а саму категорію осадництва, яка була категорією насильства, гноблення й кривди.

Баталія з видавцем скінчилася моєю перемогою. Він зважився все-таки ризикнути й видати книжку, хоч мав великі сумніви щодо того, як до неї поставиться цензура.

Але він уже не встиг. Перше ніж книжка вийшла, гітлерівці напали на Польщу. Не знаю, яким чином пощастило добути мій рукопис з опечатаної друкарні,— в усякому разі, він щасливо прибув через кордон до радянського Львова, де я жила з листопада тридцять дев'ятого року.

Почався новий розділ мого життя — на радянській землі. Пішло до друку «Полум'я на болотах». І тут мені знов довелося пояснювати редакторові, що польський осадник, польський поліцай могли бути в приватному житті загалом порядними людьми, добрими синами,

чоловіками чи батьками, а не обов'язково садистами й потворами. Але сама їхня функція на цих землях була садистська й потворна, в принципі вона була задумана так, що її здійснення, відповідно до наказів і планів уряду, мало стати й ставало злочином. А я хотіла показати осадництво й поліцію як знаряддя насильства й гноблення на цій землі, яка не була польською землею,— щодо цього в мене не було сумнівів уже давно, набагато раніше, ніж з трибуни Конгресу на захист культури, який відбувся у Львові 1936 року, я заявила про це разом з українськими й білоруськими товаришами. Мабуть, я думала так ще з шкільних років.

Прийшла радянська влада на Тур'ю й Стоход, на Стир і Горинь, на всі притоки Прип'яті. Життя само дописувало продовження мого «Полум'я на болотах», які я досі вважала за цілком закінчений твір. Тут, у Львові, я написала другу частину — «Зорі в озері» — про зміни, що їх принесло визволення українським селам.

Але ця моя книжка, мабуть, була нещаслива. Не встигла я віднести рукопис до видавництва, як на Львів упали перші бомби й почалася війна з фашизмом. Рукопис «Зір в озері» залишився у моїй львівській квартирі. Я знайшла його лише через кілька років. Але це вже інша історія.

Бо перед тим була велика війна на захист Батьківщини, і юхтові солдатські чоботи, і чотири шпали полкового комісара, Київ і Харків, Валуйки, Воронеж і Тім, страшна морозяна зима сорок першого — сорок другого років на фронті.

Саме в Тімі я побачила на майдані біля церкви гору трупів. Це були наші полеглі бійці. Після тяжких тривалих боїв містечко та його околиці на кілька тижнів опинилися в руках гітлерівців, і вони протягом усього часу не дозволяли ховати вбитих. Тепер з усіх ярів, балок, чагарів почали звозити трупи, щоб поховати. Я пішла на майдан з кимось із політпрацівників дивізії. Ми стояли поряд з горою замерзлих, мов дерево, тіл, з яких гітлерівці поздирали все обмундирування. Наче вирізьблені з дерева, обличчя були швидше схожі на обличчя статуй, аніж на обличчя людей.

— Тут лежить цвіт двох дивізій,— суворо й просто мовив працівник політичного відділу.

Отам, неподалік від Тіма, ми проходили селами, від-

битими в гітлерівців унаслідок наступу на Курськ, що мав лише тимчасовий успіх. Як звалися ті села? Якось дуже дивно й схоже одне на одне. Здається, Гниле, Гнилуша або Гнила Липа, зараз я вже не пам'ятаю. Ми бачили там і чули речі, від яких волосся ставало на голові сторч, але над усім панувало одне — непереможний героїзм, непоборна віра народу в перемогу.

Тепер з'явилися книжки, де змальовано перший, тяжкий період війни, відступ наших військ, натиск гітлерівців, трагедію оточення, коли доводилося залишати в руках ворога величезні території, нашу неготовність до війни. Так, це все правда. Та водночас навіть у найтяжчі хвилини не залишала людей непохитна віра в перемогу, віра дужча, ніж поразки, смерть, найгірші нещастя війни.

У цей час я писала статті для газет, нариси, оповідання, але в мені зростала, формувалася повість. У ній складалось докупи те, що я бачила, чула, переживала за цей час.

У газеті — вже не пам'ятаю зараз, у якій саме,— я знайшла замітку про геройську й мученицьку смерть колгоспниці-партизанки Олександри Дрейман. Я бачила в колгоспі імені Димитрова вбитих немовлят. Бачила села, де протягом кількох тижнів хазяйнували фашисти. Бачила подвиги наших солдатів.

Повість ще була в мені, як туман, як хаос вражень, невпорядкований, невизначений та який дедалі впертіше вимагав своєї реалізації. Про що я не тільки хочу, а мушу — внутрішня потреба для письменника, мабуть, найсуворіший тиран — саме мушу написати?

Про героїзм радянської людини, про її незламну мужність, про те, що країна, яка має таких людей, повинна перемогти. Це було для мене цілком зрозуміло. Але як усе це висловити?

І як завжди, потрібен був лише незначний імпульс, дрібний поштовх, щоб усе зразу почало викристалізовуватися.

Однієї ночі, коли земля гула від артилерійської канонади, десь далеко палахкотіли заграви пожеж, а дерева тріщали від небувалого морозу, я, вже невідомо в котрий раз, побачила дивовижне явище, яке дуже часто повторювалося протягом цієї суворої зими: високі, яскраві стовпи райдуги на ясному, освітленому місяцем

небі. І раптом мене ніби щось осяяло. У народних переказах, які, можливо, походять ще з біблійної легенди про потоп, коли на небі з'явилася райдуга, що звістувала кінець повені, райдуга — добра прикмета. Отак і зватиметься моя книжка «Райдуга».

Тепер усе почало впорядковуватися, укладатися ніби само собою. Замерзлі тіла полеглих, колгоспниця-партизанка, розповіді жінок з тієї Гнилуші, Гнилого чи Гнилої Липи, райдуга, що звістує перемогу, і моя власна й мільйонів радянських людей найглибша віра, що ця перемога настане, що вона ось тут, зовсім близько.

Повість, від заголовка до останнього слова, була готова, хоч я ще не написала жодного рядка.

Так, книжка була готова. Тільки ж як і де її писати на цих воєнних дорогах, де все клекотить і кипить, де кожну ніч збуваєш в іншому місці, де на тобі лежать нелегкі обов'язки політпрацівника на фронті?

А книжка вимагає свого. Гнітить, мучить, не дає спокою.

У червні сорок другого року нас викликали в якихось справах до Москви у Центральний Комітет партії.

— Повість? П'єса? Це дуже важливо. Потрібно. Дамо вам тридцять днів відпустки.

Того ж самого дня ми полетіли далеко, ніби в якийсь інший світ,— до Куйбишева, де містилося й працювало на той час багато евакуйованих з Москви установ.

У великому парку над Волгою — просторий будинок, колишня купецька дача, збудована на зразок стародавньої каплиці — чергове дивацтво багатого купця.

На третьому поверсі в одній кімнатці цокаю з шостої години ранку на машинці я, в другій пише, ламаючи олівці, Корнійчук. «Райдуга» і «Фронт». Треба поспішати. У нас тільки тридцять днів часу.

Парк доходив до самого берега Волги, але протягом місяця ми були над Волгою тільки раз, та й то на декілька хвилин. Не було коли. Ми жили наче в гарячці, захоплені шаленим ритмом роботи, вибиті з рівноваги блискавичним перенесенням в інший світ, де не падали бомби, не гриміла канонада. Ночами в парку кричали пугачі, яких тут було безліч. На бляшаному даху, куди виходили наші вікна, тупцяли й галасували якісь великі птахи, що ночували тут цілим табуном. У місячному світлі вони здавалися зовсім блакитними. Од вітру шеле-

стіли вершини велетенських дерев, ми були наче у вежі старого замка. Все здавалося чомусь фантастичним, нереальним: і місячні ночі, й гарячі, сонячні дні. Бо реальність виглядала зовсім інакше.

О дев'ятій годині, коли ми йдемо снідати на сусідню дачу, щодня бачимо на карті позначену пунктиром лінію фронту. Німці сунуть на Кавказ, німці рвуться до Волги. Невесело звучать зведення: «Після упертих боїв наші війська залишили...»

Та всупереч всьому серце вірить у перемогу. З шостої ранку до пізнього вечора клацаю на машинці, пишу під час німецького наступу повість про перемогу.

Але ж я повинна писати про те, що бачила на власні очі. І я пишу про те, що бачила на власні очі в дні тріскучих морозів минулої зими, під час нашого невдалого наступу на Курськ, і навесні, коли ми намагалися прорвати лінію фронту під Балаклією. Села, визволені з фашистської неволі, частини, шо нестримно йдуть уперед, перемога на невеличкій ділянці фронту, перемога, котру всі, що брали в ній участь, переживали як початок остаточного розгрому ворога. В останньому розділі «Райдуги» наші війська йдуть на захід, на захід, визволяти нові міста й села, визволяти всю Радянську землю з-під ворожого ярма. А це ж був тільки липень сорок другого року.

Тридцятиденна відпустка скінчилася. «Райдугу» починають друкувати «Известия», «Фронт» — «Правда». Олександра Дрейман обернулася в моїй повісті на Олену Костюк. Частина моїх переживань першого року війни знайшла свій відбиток у рядках повісті. Потім, восени, я зробила за «Райдугою» сценарій, що за ним поставив фільм у далекому Ашхабаді, куди була евакуйована Київська кіностудія, режисер Марк Донськой.

Здається, сорок третього року в Москві дружина Олексія Толстого розповідала мені про нашого офіцера, тяжко пораненого, покаліченого, спотвореного, який вирішив не повертатися з госпіталю додому, до молодої дружини, «щоб не псувати їй життя», намагаючись сховатися під зміненим прізвищем, щоб жінка вважала себе за вдову, могла згодом улаштувати своє життя так, як їй здавалося краще.

Мене глибоко вразив цей факт. Адже тут ішлося не про долю одного чи двох людей. Тисячі інвалідів

виходили з госпіталів, тисячі жінок, які проводжали на фронт дужих, красивих чоловіків, зустрічали спотворених калік. А війна ще ж не скінчилася, отаких інвалідів повертатиметься дедалі більше й більше.

Це неминуче тягло за собою безліч трагедій, безліч тяжких переживань. Бо хоч правильна й справедлива відповідь — як слід розв'язувати такі внутрішні конфлікти — була тільки одна, проте психіка — явище дуже складне, і не завжди й не кожен міг одразу, без вагань, вчинити саме так, як належить, а тим більше примусити себе емоційно реагувати саме так, а не інакше.

Для них усіх — для тих, що поверталися, й тих, що їх зустрічали,— я написала «Просто любов». Листи від чоловіків і жінок, які я стала одержувати згодом, підтвердили мені, що таку книжку слід було написати.

А потім був Київ [9], визволений, вільний Київ, і Хрещатик у руїнах, і темні вулиці, і всі труднощі повернення до нормального життя, і початок відбудови, хоча ще півтора року тривала війна. Книжку про цей період, «Коли запалає світло», я закінчила в травні сорок п'ятого року, через кілька тижнів після остаточної перемоги.

І ще тоді, в сорок п'ятому році, через деякий час після визволення в січні Варшави, я одержала від своїх друзів звістку, що рукопис моєї повісті «Зорі в озері» не загинув, як я була впевнена. Вони забрали його з моєї квартири вже після того, як я вийшла із Львова, поклали в коробку від протигаза й закопали в одному із львівських підвалів.

Я звернулася по допомогу до товаришів із львівського обкому партії. Перекопали три підвали під будинком, знайшли й надіслали мені передрукований на машинці рукопис. Він чудово зберігся, хоч і пролежав у землі чотири роки, тільки виправлення, зроблені чорнилом, розпливлися невиразними, блакитними плямами. Виправлення, зроблені звичайним олівцем, залишилися непошкоджені. Книжка вийшла в світ через п'ять років після того, як її було написано. А ще через кілька років я знов повернулась до неї, чи, певніше, до її героїв.

Коли вийшли в світ «Зорі в озері», до мене почало надходити дуже багато листів. Серед них було чимало таких, де читачі вимагали від мене продовження. «Напишіть, що сталося далі з Ядвігою»,— така вимога пов-

торювалася найчастіше. Ці листи підказали мені думку, що книжка, яку я хотіла написати, може бути саме третьою частиною трилогії, логічно зв'язаною з дією «Полум'я на болотах» та «Зір в озері», де доля моїх героїв доходила б логічного завершення.

В основу нової повісті мала лягти історія перебування поляків в СРСР, їхня праця й переживання, організація польських дивізій, які разом з радянськими частинами билися із спільним ворогом, початок визволення польської землі, народження Народної Польщі, встановлення кордону на Одрі.

Адже в попередніх двох повістях діяли не тільки українці. Були там Ядвіга й Стефек Плонські, був осадник Хожиняк. Саме вони допомагали мені перекинути сюжетну нить до нової книжки, над якою я працювала.

Отож я поєднала побажання читачів з власними планами, написавши «Ріки палають».

Хто був прототипом моєї Ядвіги? Я знайшла його ще в ті давні дні, коли мандрувала байдаркою по річках Волині. Ми зупинились на Стирі край берега й запитали рибалок, де б можна тут заночувати, бо ніде поблизу не бачили села. Нам показали схований у хащі дерев дім над затокою, якого ми спершу не помітили.

Вже смеркало, коли ми підпливли вузькою протокою до лозового плоту. Трохи вище стояв довгий, низький будинок. Струнка, засмагла дівчина з довгими косами прийшла стежкою до берега, допомогла нам прив'язати байдару біля рибальського човна, який стояв тут, і повела нас у дім.

Це була якась чудна родина. Стара, буркотлива мати, смутна, пригноблена донька, син, молодий хлопець,— щось середнє між сільським парубком і «паничем». Власне, ми так і не довідалися про них нічого, крім невиразних натяків матері на якісь минулі, «кращі» часи, зате почули безліч гнівних, ущипливих зауважень на адресу її мовчазної доньки й гострі відповіді сина, який завзято боронив сестру.

Дім був великий, але бідний, деякі речі нагадували селянську хату, деякі — збіднілу шляхетську оселю. Господарі жили втрьох, ще один син був офіцером, служив у Варшаві.

З тієї родини я зробила родину Плонських у «Полум'ї на болотах». Другий син мені був зовсім не

потрібний, і я відмовилась від нього. Та коли стала писати «Зорі в озері», пошкодувала, що так зробила. Адже поручик Забельський, якого я ввела в дію, міг бути саме отим «варшавським» братом Ядвіги й Стефека.

Уранці ми попливли далі. І знов допомагала нам одв'язувати байдару смутна струнка дівчина з довгими чорними косами. Я більш ніколи в житті не бачила цих людей, не знаю, яка була їхня доля. Я перенесла їх на сторінки моєї трилогії, й вони почали тут жити своїм книжковим життям. Думаю, проте, що я недалеко відійшла від правди. Їхнє життя могло скластися саме так, як мені здавалося. Молода, гарна, смутна дівчина в злинялім, біднім платтячку — що чекало її в цьому безлюдді, які вона мала перспективи? Мабуть, її знищила, розчавила доля. Молодий хлопець з зухвалим чубом, котрий, коли ми встали на світанні, вже лагодив кінську упряж, наспівуючи собі під ніс українську пісеньку,— той, мабуть, виборював згодом своє право на життя.

У «Полум'ї на болотах» моя Ядвіга виходить заміж за осадника. У другій частині трилогії — її виселяють, так само як і всі родини осадників, до північних областей Радянського Союзу. Брат Стефек, довідавшись про це, думає: «Зрадила село, а найбільше зрадила саму себе. І цього вже ніхто й ніщо не змінить... Хіба що там, далеко, вона знайде в собі нову силу й нову віру, ступить на нову дорогу. Так, так, адже тут годі було зайти в безвихідь — і жодні двері не ставали залізним муром. І, може, Ядвіга побачить, що є дорога, піде нею, і вони одного дня зустрінуться на цій дорозі».

В останній частині трилогії я показала, як не тільки Ядвіга, а й тисячі поляків знайшли цю нову дорогу й пішли нею разом з Радянським Союзом до нової, вільної Польщі.

Коли я тепер переглядаю власні твори — а власні твори частенько забуваєш так, що вже починає здаватися, ніби їх написав хтось інший,— я не можу позбутися враження, що читаю щоденник. Майже на кожній сторінці — епізод чи подія, вплетені в сюжетну нить твору. «Полум'я на болотах» — знайомі з подорожі байдарою місця, знайомі люди. Багатий дядько на селі (назви я вже не пам'ятаю), в котрого ми ночували, став взірцем для мого Хмелянчука, куркуля-хитруна; молодий рибалка, якого ми зустріли на Тур'ї, став Петром Іванчуком. По-

ліцаї в Любомлі, які без кінця перевіряли наші документи, стали Сікорою й Людзиком. Згадую села в Кобринському повіті, де ми могли навіть переконатися, як виглядають села після «пацифікації» — порубані садки, здерті з хат дахи, спалені скирти хліба, сини й чоловіки в тюрмі. Згадую дітей, які ніколи не бачили цукру, дорослих, що вперше в житті їли ковбасу, оту, якою ми їх частували. Чудове, величезне озеро Нобель, і село на березі, обплутане шахрайською угодою про ловлю риби, село, віддане в лапи дурисвітів та спекулянтів, що безкарно багатіли з селянської кривди й злиднів. Один за одним виринають образи баченого колись. Бачу, як випадкові зустрічі давали мені матеріали для постатей героїв, як невеличкі події розросталися в повісті на цілі розділи.

Початок «Зір в озері» — це напад гітлерівців на Польщу й мандрівка поручика Забельського з-під Варшави аж на Західну Україну. Але ж це моя власна мандрівка в березні тридцять дев'ятого року, все те, що я під час цієї мандрівки бачила й пережила. Бомбування під Рембертовом [10], коли ми вісім годин лежали в піску, не зважуючись підвести голови, зустріч з військовим підрозділом, командир якого ще хотів створити центр опору в Хелмі [11] для боротьби з німцями, ночівля в Повурську неподалік од вокзалу, в сараї, де поміщик, що втік із свого маєтку, намовляв офіцера — командира невеличкого загону уланів — організувати карну експедицію на село, бо там люди, вже знаючи, що Червона Армія перейшла кордон, захопили фольварк, який належав його кузині. Охоплені полум'ям хати, солдати, що розпачливо блукали скрізь, і нарешті зустріч з передовими частинами Червоної Армії. А потім визволення і всі труднощі й складні проблеми, плутанина національна й політична, часто-густо абсолютно незрозуміла товаришам, які приїхали із Сходу. Помилки й водночас чудові досягнення, що супроводили виникнення, зміцнення, творення нового ладу на цих землях, де за кілька місяців треба було зробити те, що в Радянському Союзі здійснили за десятки років боротьби й праці. В оце плетиво я ввела своїх Плонських, і куркуля Хмелянчука, й осадника, і Петра Іванчука, і чоловіків та жінок з «Полум'я на болотах».

І, нарешті, «Ріки палають». Це також великий шматок мого власного життя. Сотні тисяч польських утікачів

у Радянському Союзі, емігрантський польський уряд в Лондоні, який, всупереч обіцянкам та умові, в найтяжчий період війни вивів організовану з допомогою Радянського Союзу польську армію за кордон, до Ірану, щоб уникнути боротьби з гітлерівцями. І нарешті утворення Спілки польських патріотів [12], яка об'єднала тисячі поляків, допомогла їм рушити новою дорогою, спільно з Радянським Союзом. Утворення першої дивізії імені Костюшка, потім корпусу й, нарешті, цілої польської армії, яка згодом стала основою збройних сил Народної Польщі, перша битва під селом Леніно, бій з німецькими літаками в Дарниці, переговори з Миколайчиком, який прибув з Лондона, визволення польської землі аж до Одри.

Поміж ці складні події я ввела героїв «Полум'я на болотах» та «Зір в озері». Знайшла своє місце Ядвіга, працюючи в будинку для польських дітей, пішов до лав Радянської Армії Стефек, спокутував свою провину поручик Забельський, який зрозумів, чому довоєнна Польща мала зазнати поразки, і після гіркого досвіду теж пішов новою дорогою, тією, що вела з Радянського Союзу до Народної Польщі. Умер в Ірані Хожиняк, лише в хвилину смерті збагнувши, як одурив його емігрантський лондонський уряд.

Я намагалася в останній частині своєї трилогії показати тяжку й складну долю поляків, їхню працю й боротьбу, показати добрих і злих, показати, що саме для цих сотень тисяч польських утікачів, які під час війни опинилися в Радянській країні, зробив Радянський Уряд, партія, радянські люди.

Показати те, в що вірила вже давно: тільки дружба й співробітництво з Радянським Союзом може дати Польщі справжню свободу й незалежність.

До польської тематики я повернулася ще раз, п'ятдесят шостого року. І не випадково. Саме тоді сталися події в Угорщині [13], була спроба здійснити реакційний переворот. Імперіалісти й реакція намагалися викликати заколоти не тільки в Угорщині, посилилась діяльність ревізіоністів. Я хотіла нагадати, за що боролися, за що гинули найкращі сини Польщі — комуністи — в період між двома війнами. Книжку я назвала першими словами революційної пісні: «Ви жертвою впали в тяжкій боротьбі».

Ця моя книжка має довгу історію, яка почалася ще в Польщі, десь, мабуть, тридцять п'ятого року. Я жила у Варшаві, на Жолібожі [14], районі, розташованому над Віслою. Тут, неподалік, здіймаються мури колишньої царської фортеці, Цитаделі. Ближче до Вісли, на тому місці, де колись страчували польських революціонерів,— кладовище. Після першої світової війни, коли виникла Польська держава, могили борців з царатом упорядкували, поставили на них надгробки, а дерев'яну шибеницю взяли під скло, щоб не спорохніла. Тут довгим рядом лежали в землі повішені — від членів Народного Уряду та бійців повстання 1863 року й до революціонерів 1905 року, засуджених на смерть царськими посіпаками. А тепер була алея, посипана білим віслянським піском, квіти й дерева; цвинтар доглядали дбайливо й старанно. Сюди ходили шкільні екскурсії і в урочисті дні національних свят та роковин клали на могили вінки.

Та в Цитаделі й далі містилася тюрма, в якій доживали останні хвилини революціонери, засуджені на смерть військовими трибуналами.

Одного дня, гуляючи по зелених пагорбах неподалік од Цитаделі, я зайшла в невеличку долинку. Навпроти шибениці й пам'ятників стелилася невеличка зелена лука, перетята вузьким струмочком. І на тій луці, під темно-червоним цегляним муром фортеці, я побачила малесенькі, ледве помітні могилки, що вже позападали в землю. На деяких були іржаві металічні таблички з наполовину стертими написами. Серед них я розібрала три прізвища: Владислав Гібнер, Владислав Кневський, Генрик Рутковський. І ледве видне: «Загинув... 25 року».

Я знала ці прізвища, так само як і декотрі інші, що їх можна було ще прочитати. Це ж тут ховали розстріляних комуністів — бранців-поляків, які в двадцятому році боролися в лавах Радянських військ проти армії Пілсудського, що напала на Радянський Союз, ховали й комуністів-офіцерів, яких, щоб полегшити винесення вироку, звинувачували в шпигунстві на користь Радянської країни.

Я знала історію трьох розстріляних, що їх порослі травою могилки знайшла зараз під муром Цитаделі. Свого часу ця судова справа гриміла в пресі, на захист засуджених розгорнулася велика кампанія в Польщі й за

кордоном. Я жила тоді в Кракові й, окрім декількох друзів із студентської університетської організації, ще не мала з Комуністичною партією ніяких зв'язків.

Але тепер справи стояли зовсім інакше. Переїхавши до Варшави, я стала співробітничати з Комуністичною партією, брала участь у багатьох кампаніях, була в керівництві МОДРу. Залишаючись формально членом лівого крила Польської Соціалістичної партії, я виконувала завдання й інструкції Комуністичної партії Польщі. Ці троє, що лежали в могилках, запалих у землю, під муром Цитаделі, були мої товариші.

Так, я знала їх історію — з газет. Але то було зовсім інше. Вигляд могилок, це слово «загинув», мов на солдатськім надгробку, вразили мене до глибини серця, наче комуністи були розстріляні не десять років тому, а зараз, щойно, наче я бачила їхню смерть на власні очі.

Мене почала мучити ця тема, не давала спокою. Весь час здавалося, що я повинна, що я зобов'язана про них написати. Я жила, працювала, писала на інші теми, але з думок не йшли три запалі в землю могилки під муром Цитаделі.

Адвокат Дурач, котрий захищав трьох комуністів на процесі, дав мені змогу обізнатися з судовими актами, які збереглися в нього ще з тих часів. Друг Владислава Кневського одвів мене до його матері. Я розмовляла із старою жінкою, торкалася столу, на якому з давніх років зберігся слід кулі, мов шрам. Троє розстріляних наче воскресли для мене. Вони жили. Супроводили мене скрізь.

Я знала, що книжка про них не може вийти, що ніхто в Польщі її не надрукує, не пропустить її ніяка цензура. Але я мусила написати.

Я обмежила дію кількома годинами — з тієї хвилини, коли три комуністи вийшли в місто, щоб здійснити вирок, винесений партією щодо провокатора, який знищив десятки найкращих діячів партії, й до хвилини, коли всіх трьох схопила поліція. З того моменту, коли Кневського, Гібнера й Рутковського зупинили в брамі, щоб перевірити документи, й до сутички на вугільному складі, де їх, поранених, заарештовано.

Я писала, як то кажуть, «запоєм», не відриваючись. Незабаром книжка була готова. Вона мала тоді заголовок: «Троє проти міста».

Кілька уривків з неї я читала на авторських вечорах. Були тоді такі авторські вечори, на які ходила прогресивна інтелігенція й робітництво Варшави. «Ліві» письменники читали на вечорах свої твори, виступали «ліві» актори. Прибуток ішов на користь МОДРу.

У світ моя книжка, звичайно, не вийшла і не могла вийти. Лише після тридцять дев'ятого року, коли до Львова, який уже став радянським, друзі привезли мені деякі вцілілі папери, я знайшла серед них уривки рукопису. Два чи три з них були надруковані в радянській пресі. А решта загинула безповоротно.

Після війни я кілька разів поверталася думкою до цієї написаної й зниклої книжки... Та завжди були якісь нагальніші справи й теми.

Вже тепер я мала більше матеріалів, вже були надруковані документи про діяльність партії в цей період, можна було також обізнатися з поліцейськими актами, частина яких збереглася, переживши й пожежі, й бомбардування. І я мала в своєму розпорядженні не тільки документи, а ще й власні спогади. Розмови з тими, що знали особисто трьох розстріляних. Розмови з адвокатом Дурачем, чудовою, мужньою, незвичайною людиною (німці розстріляли його під час окупації). Сталося так, що на слідстві, розпочатому ще до війни, мене допитував один з поліцейських чиновників, який допитував і тих трьох комуністів. На одному процесі я бачила й чула того самого прокурора, який їх обвинувачував. Тодішній президент Войцеховський колись був знайомий з моїми батьками, і я пам'ятала його ще з дитячих років, потім знала людей з його оточення, отож мені відомі були різні деталі з його вже «президентського» життя, за якого він уславився своїм святенництвом, лицемірством та скупістю.

Та лише події п'ятдесят шостого року змусили мене знову звернутися до давньої теми. Я хотіла нагадати, як гинули польські комуністи з вигуком: «Хай живе Радянський Союз!» Як вони боролися, віддані до смерті великій ідеї Леніна. Я хотіла показати, про яку Польщу, про яку свободу, про який лад мріяли найкращі сини польського робітничого класу.

Тепер я відійшла від давнього плану книжки, від тієї кількагодинної погоні, якою обмежилася в першому варіанті. Я вже мала більше матеріалів, могла

поширити дію. Але намагалася, щоб моя повість була якнайбільш стисла, щоб вона якнайбільше справляла враження сухого документа, котрий доходить до свідомості читача не з допомогою авторських коментарів, а силою самих фактів, викладених коротко, без усякої орнаментації. Коли вже все було готове й кілька разів переписане, я ще раз почала виправляти текст — вже тільки з одного погляду: речення за реченням, сторінку за сторінкою викреслювала всі прикметники, всі визначення, які здавалися мені зайвими.

З сорок сьомого року я беру участь у русі миру. І це теж дало мені новий величезний матеріал. Моя праця зв'язана з постійними подорожами, з поїздками на конференції, на засідання, на збори й конгреси. За ці роки я побачила безліч країн, які знала досі тільки з карт та книжок, познайомилася з безліччю людей. Щоразу поверталася з подорожі повна вражень. Мабуть, у письменника є внутрішня потреба — ділитися з читачем тим, що він сам переживає. Я писала про Францію й Італію, про Австрію і Німеччину, про Китай і Румунію, про Кубу й Мексіку. Про свої враження й переживання, про далеких та близьких людей, про інше, ніж у нас, життя, інші звичаї, природу. Про те, що нас єднає і що розмежовує. Я хотіла, щоб народи інших країн стали ближчі, зрозуміліші нашому читачеві, щоб він полюбив те, що в цих народів гідне пошани й симпатії, та зненавидів те, що викликає ненависть. Мені хотілося допомогти великій справі зближення з нашими людьми всіх, що борються за волю, щастя й мир на земній кулі.

Бо для мене завжди була і є найголовніша з-між усього — радянська людина. Те суспільство, до якого вона належить, та країна, де вона живе й працює.

Ще здавна, з першого дня, коли я тридцять дев'ятого року стала громадянином Радянського Союзу, мучить мене питання, як змалювати, як показати, не зовні, а до самої глибини, небувале, перше в історії явище — радянську людину.

Я писала про героїчну боротьбу радянських людей в «Райдузі» — і не тільки в ній. Про залізну їх волю і витривалість у відбудові країни з руїн у повісті «Коли запалає світло» — і не тільки в ній. Про велич їх серця й почуттів у «Просто любові». Про мужність, великодушність, добрість, чудовий інтернаціоналізм радянської

людини — в останній частині своєї трилогії «Ріки палають». Але навіть і це не зовсім те, що я мала на думці. Яка вона, радянська людина, насправді? Як показати її повнотою — отак, як вона на те заслуговує, відбити почуття, що наказують мені згадувати її з любов'ю й гордістю, коли я розмовляю з жителями інших країн у моїх далеких подорожах?

Людина — з її достойностями й вадами; з благородними та хибними рисами. Коли дивишся на буденне життя, бачиш, що люди — різні. Добрі й злі. Самовіддані й егоїсти. Розумні й дурні. Деякі з них мають докучливі вади, частенько збуджують у тобі гнів та обурення.

Та коли глянути хоча б з невеличкої перспективи — темні плями й плямки зникають. Загалом радянська людина залишається саме така, як є. Ота, що піднесла стяг Жовтневої революції, і витримала наступ армій чотирнадцяти держав, і пережила роки голоду, епідемій, найстрашніших труднощів, які зігнули б до землі кожного. Це вона, радянська людина, потом і кров'ю будувала промисловість своєї країни, оточена блокадою ворожих держав. Це вона кидалася власними грудьми на амбразури дзотів, у дні відступів вірила в перемогу і перемогла у війні, найстрахітливішій з усіх, які були досі. Це вона визволила з-під ярма німецької окупації пів-Європи і врятувала людство від фашизму. Це вона повертає течію рік і змінює обличчя землі. Це вона піднесла на срібній кулі місяця червоний стяг нашої Батьківщини і поборює космічні простори. Це вона будує греблі в Єгипті й фабрики в Індії, допомагає порадою й працею мільйонам людей, що визволилися з-під ярма колоніалізму, вирвалися з хижих лап імперіалістів. Це вона бореться за мир, за щастя всіх на землі — білих і чорних, жовтих і мідношкірих. Як видобути назовні, показати саме те, що відрізняє її від інших, те, що викристалізовує її, як ще небувалу, нову формацію,— саме як радянську людину?

В останні роки я написала цикл оповідань, що вміщені в книжці «Зустрічі». Це швидше можна назвати пошуками. Я брала звичайних людей, що начебто нічим особливим не відзначалися, і намагалася знайти в них саме радянські риси. Жінки, й чоловіки, і навіть діти. Пастух і лікар, селянин і студентка, рибалка й солдат, пенсіонер і колгоспниця, і ще багато інших. Я брала

саме тих, які начебто не впадали в очі, не мали зовні ніяких особливих прикмет. Не вславлених учених, не відомих винахідників чи передовиків праці в місті й на селі, а саме таких, перших, що трапили мені в очі, про яких не пишуть у газетах, окрім найближчого оточення десь у містечку чи на селі. Таких, як у нас десятки мільйонів. Бо ж не всі — передовики праці, герої, винахідники, а проте весь наш народ бореться, й працює, і йде вперед, торуючи для всього людства широку дорогу до цілком нової епохи в історії — до комунізму.

Я розумію причини, які саме так, а не інакше формували радянську людину. Жовтнева революція, майже півсторіччя радянської влади, роль партії. Але це причини — а мені хотілося б вловити суть радянських рис радянської людини. В героях своїх оповідань я шукала дорогоцінні крихти, які в сумі становлять велике ціле.

Не знаю, чи я висловлююсь досить ясно. Не знаю, чи взагалі має змогу один письменник розповісти про радянську людину так, як вона на те заслуговує, чи, може, лише з усіх разом узятих творів, написаних у наші часи, виросте пам'ятник їй, свідчення для майбутніх поколінь.

Але це вже сягає за рамки того, що я хотіла сказати в своєму вступі. Я ж хотіла написати про ті свої книжки, які вже є, які читач тримає в руках.

А тепер, коли я вже перегорнула сотні сторінок, бачу, що читачеві має трапити до рук моя біографія. Кожна книжка — клаптик мого життя, в кожній можна побачити не тільки долю моїх героїв, а й мою власну долю. Набагато ширше за всі анкетні дані, починаючи із слів: народилася в Кракові в січні дев'ятсот п'ятого року, в родині...

Обличчя дня

ПОВІСТЬ

1

Над містом ніч. Два ряди газових ліхтарів. Над ворітьми блідо світяться номери. Чим далі від центру міста, тим темніше й безлюдніше. Вичовгані тротуари. Чорні щілини канав. Дух гнилої капусти, смітників і злиднів. Сліпі очі вікон дивляться в темряву. Перекошені вхідні двері криють таємницю вузьких сіней. Під похилим парканом нишпорить облізлий кіт. У кінці вузенької вулиці гатить кулаками в замкнені двері п'яний чоловік.

— Магдо! Відчиниш чи ні? Сплять, бісові душі! Це мій дім чи не мій? Ма-агдо-о-о! Не чуєш, холеро?

Глухі удари кулака по спорохнявілих дошках.

— Ма-агдо-о-о!

Важкий чобіт б'є в двері. Ще і ще.

Іржаві завіси тріщать. По той бік чути чалапання ніг.

— Та йду вже. Зажди, бо двері виважиш...

Заспана жінка, притримуючи спідницю, що сповзає з стегон, відчиняє двері.

— Знову набрався, людей вночі будиш...

— За твої, холеро, чи що? За свої п'ю, чуєш, за свої! Вже одної чарки чоловікові пошкодувала, а ще жінка, люди добрі,— жалібно звертається він до відсутніх свідків.

— Та заходь мерщій, холодно!

— Іду, Магдусю, іду, жінко моя люба, що бідному чоловікові чарки горілки шкодуєш.

Він заточується і, вхопившись за одвірок, не зважується одійти від цієї надійної опори. Міцна рука обхоплює його, втягає всередину. Друга з грюкотом зачиняє двері. Плаксивий, жалібний голос затихає в глибині довгого, мов кишка, коридора.

Западає тиша. Сліпі очі вікон дивляться в темряву.

— Магдо!

— Що?

— Нічого, нічого, жінко; не кидай мене, п'яницю, прости вже востаннє. Пропащий я чоловік, сиротина в світі. Тільки ти одна в мене є, жінка моя люба.

Шарудить гнила солома на кривому ліжку. Сліпі очі вікон дивляться в темряву.

У темних кутках підвалів, у комірчинах під сходами, на горищах, на дірявих сінниках, на кульгавих ліжках, де сплять по п'ятеро й по шестеро, у лігвах, влаштованих із старих мішків, на оберемках соломи і простеленій біля грубки благенькій хустці, в усіх халупах вулиць, вуличок, завулків зачинається нове життя.

Ніч минає. Із сонцем приходить день.

На схилах фортечних валів, за містом в тіні гаїв, на миршавих острівцях трави біля смітників, у рідкому лозняку над річкою зачинається нове життя.

А потім:

— Юзеку...

— Ну, чого рюмсаєш?

— Юзеку... я знову...

— От бачиш, Стасю, казав, що нічого не буде, а я...

— П'яниця проклятий, налигався, а мені тепер мучитись через тебе!

— Що мені робити, що робити, батько вб'є, як дізнається...

— Владеку, я не хотіла тобі казати, але тепер уже напевно.

— Стефане, знову буде...

І стиснуті кулаки. І почервонілі від раптової люті очі. І розпачливо стиснута долонями голова. І ляпаси. І крик:

— Проклята, проклята баба, краще б ти здохла, перш ніж я з тобою оженився! Щоб під тобою свята земля запалася! Щоб тебе диявол, твій кум, вхопив!

Або винувата ласка шорсткої руки:

— Ну, тихо, Зосю, тихо, якось воно буде. Не плач, плачем не поможеш, тільки даремно мучиш себе.

— Важко, та нічого не вдієш; якось собі зарадимо.

Але найбільше сліз. Швидко плинучих струмками. Насилу стримуваних під червоними повіками. Вилитих у ріжок брудної подушки. Витертих нишком пошерхлою рукою.

І пошуки допомоги. Холодна, урочиста приймальна лікаря. На м'яких стільцях сидять пані в ясних сукнях. Переглядають кольорові малюнки в журналах. Позіхають, делікатно прикриваючи рукою червоні уста. Юзефиха примостилася в куточку біля дверей. Боязко кутається в хустку. Їй би хотілося стати ще меншою, непомітнішою, зовсім зникнути, не муляти очі тим гарним паніям своїми розчовганими чоботищами, вилинялою спідницею, зламаними брудними нігтями. Їй соромно, що вона теж насмілилась прийти сюди, де все, від натертого паркету й до кришталевої люстри під стелею, приготоване для прийому цих паній. Вона боязко поглядає на підлогу: чи не лишились плями від її дірявих підметок на дзеркальних візерунках майстерно укладеного зірками паркету?

Окуляри в золотій оправі. Шовковиста, випещена борідка. Пухкі рожеві пальці. Холодні мов лід очі.

— В чім річ?

Беззвучно ворушаться губи.

— Швидше!

І, звичайно, відмовляє.

Юзефиха важко спускається сходами.

Акушерка. Оглядає цікавим поглядом всю — від чоловікових драних чобіт до хустки на голові.

І знову — нічого.

Тоді відвар мальви. Пересування шафи через усю кімнату. Ноги, попечені окропом у розсохлому цеберку. Спиця. Люті удари чоловікового кулака. І знову — нічого.

Або йод. Лазня. Пекучий, гіркий відвар олеандра. Доброзичлива приятелька. Нашіптування знайомої баби. Поради сусідок. Все марно.

І нарешті — дитина.

2

— Як же його назвати?

— Може, Анатолем? — боязко й несміливо пропонує мати.

Анатоль, бо так нікого не називали. Хай буде не такий, як усі. Щоб ні спини в синцях, ні приморожених босих ніг, ні струпів на голові, ні хлібних шкоринок, відкопаних на смітнику.

— Гаразд, хай буде Анатоль. Чудне якесь ім'я. Як то кажуть: хто не хоче як люди, тому добра не буде.

— Треба б Зоською, як тітку. Може б, коли й допомогла малій.

— На Юзефа прийшов на світ, отже, й ім'я собі приніс. Юзек, та й уже.

— Хай буде Владек, як і ти.

— Розалькою, як матір.

— Та глянь до календаря, хай йому біс. Стільки вже їх, що й не знаєш, як називати!

— Стривай, зараз... Телесфор... Титус... Люціан...

— Іди ти, дурна! І ймення якісь поганські. Ну, що це таке? Телесфор!

— Адже в календарі надруковано.

— Хто його знає, що це за календар! З вами тільки зв'яжись...

— Агатон... Гілярій...

— Ще чого!..

— Павло...

— А знаєш, можна назвати Павлом.

Так він і лишається Павлом.

— Чого там довго думати. Мариська, та й квит!

— Ангелька, Ангелька, в день ангельської божої матері буде іменинницею.

— Віктор.

— Сташек.

— Антек.

А втім, це, по суті, все одно. Аби розрізнити, якось покликати. Знати, чи відлупцювати ременем Павла, а чи Мариську, послати до крамниці взяти набір Зоську чи Антека, залатати штанці Сташекові чи, прости боже, Гілярію.

Незабаром починається клопіт. Анатоль, видно, пронюхав, що в нього панське ім'я, і без кінця хворіє. Віктор горлає цілісіньку ніч, немов з нього шкуру деруть. Мариська ссе з таким завзяттям, що геть покусала обвислу суху материну грудь. Ангельку чогось раз у раз судомить. У Юзека із струпів сочиться щось жовте. Антека, дякувати богові, схопили корчі, й він другого дня помер. Одним ротом менше. Гірше те, що на його місце вже лаштується друге. Павло лежить спокійно, роздивляється по хаті, мов старий.

— Ваш Юзек уже ходить?

— Е-е... рано ж іще, адже й року нема.

— А мій Анатоль такий слабенький був, а вже пробує. Від табуретки до табуретки, а проте дибає.

Правду кажучи, з тим ходінням більше клопоту, ніж радості. Скрізь носа стромляє, все хапає. Окріп на себе виллє, нову кофтину під піч у вугілля затовче. Хліб з полиці стягне, сірниками бавиться. Досі лежало в сповитку, мов лялечка, то й можна було спокійно вийти з хати. Закутаєш його тепліше шматтям, воно вгріється й спить. А тепер, не дай боже! Біжиш додому, мов навіжена. Що, як пожежі наробило, або склом покалічилось, чи заплуталося в шматті й душиться. А неслухняне, а вперте, а завзяте, а зле! Бий не бий,— нічого не виб'єш.

Коли старші є — то ще півбіди. Якось там уже доглянуть. Але ж тоді й ротів більше. І так зле й так недобре, як то кажуть — бідному чоловікові завжди вітер в очі дме.

Із шлюбним ще так-сяк. А вже як нешлюбне — крий боже! Кожному заважає. Баба штурхає, дід клене, шкодують кожної холодної картоплини, що воно з'їсть. Он Гелька Войтасів краще придумала: мертве, мовляв,

знайшлося, та й квит. Ніякі слідства ні до чого не докопалися — і все добре. Ніхто байстрям їй очі не коле. Звичайно, не можна так по-дурному, як ота кульгава Яська — кинула у Віслу; того ж дня й знайшли; просиділа дівка в тюрмі не багато, не мало — майже два роки. Тепер на легкий хліб пішла, бо її вдома не прийняли. Мати побожна, щодня до костьолу біжить — а тут дочка в тюрмі сиділа.

Але так і так нелегко. Незчуєшся, як воно й на ноги зіпнеться. Тут уже йому одіж готуй — бо на вулицю вискочить, з сусідськими дітьми поб'ється, чоботи порве, а воно ж одна пара на двох — та й то ще добре; он у Цуприсів шестеро дітлахів, а черевики одні, та й ті — старого Цуприся, а нога в нього — як у дурного хата. Їхній найменшій, Янці, до колін сягають. Але дарма, дибає собі, як може. Кому тепер легко?.. Принаймні на цих кривих, заболочених вуличках — нікому.

3

— Франек, адже ж Сташека треба буде до школи віддавати.

— Певно, що треба.

— Підеш записувати?

Чухає потилицю.

— Е-е... ти, Юзю, це краще владнаєш. З учителькою поговориш.

— Аякже! Вона тільки й чекає, щоб зі мною поговорити!

— Та чого ти одразу сердишся? Хлопця треба приготувати, підеш і запишеш. За той запис щось там треба платити?

— А ти хотів дурно? Не такі тепер люди, ой не такі. Спитаю в Марчаків, вони, певно, знають, скільки.

Другого дня Сташекові миють шию, старанно латають дірку на лікті. Віктор дістав батькову куртку — довелось тільки підрізати рукава. Ангелька в маминій хустці. Мариська поки що дома, хворіє: якісь болячки по всій голові пішли.

Ось вони потяглися помалу, одне за одним. Усі Владки, Бронки, Яськи, Казьки, Маньки і як їх там іще охрестили. Звісно, школа. Штрафують навіть, коли хто не

пошле дитину. Та хоч би й не штрафували. Нехай чогось навчиться, може, йому легше житиметься; щось там почує — не буде таке темне, що нічого в світі не знає. Та й хоч тих кілька годин не заважатиме дома, то передихнеш трохи, бо іншим разом терпець уривається з ними, хоч як зціплюєш зуби.

Оце тільки лихо з тим записом. Плати, й край. Он Борчиха мало хіба наплакалась, до самого інспектора дійшла, хоч якого страху набралася,— нічого не помогло. Ще й нагримав на неї: наказ, мовляв, є наказ, нічого він зробити не може. Як це — не може! На те він інспектор. Але хто там про злидарів клопотатиметься? Сказав, що на запис повинно знайтися. Ну й знайшлося. Правду кажучи, Борчиха свою шаль продала, та вже якось обійдеться. Не кожний шаль має, і зрештою ще тепло, сонечко пригріває, то й шаль не потрібна. Правду цей інспектор сказав: як по-справжньому захотіти, знайдуться гроші. Звісно, вчений чоловік! Не такий, що ото ледве літеру до літери тулить, та ще й як лампа добре світить, а інакше й не втне.

Дні стають схожі один на одний, мов дощові краплини, що повзуть по брудній шибці. Чоботища, чоботи, черевики, туфлі, дерев'яні сандалі відстукують їх ритм завжди на тій самій дорозі. Малі, менші й найменші ноги топчуть щодня ту саму стежку. Обминають велику калюжу під парканом. Бредуть грузьким болотом завулка. Стукотять по квадратних плитках тротуару. Оббивають носки об тверді кругляки бруківки. З шурхотом пробігають по щебінці аж до дверей. Двері відчинені. Високий поріг. Розшарпана солом'яна постілка. Щодня той самий сердитий голос: «Витирати ноги!» Щодня та сама коричнева лава. Щербата чорнильниця. Незрозумілі візерунки карти на стіні. Лиснюче черево великого глобуса. Чорне розп'яття і два кольорові портрети на синій, поцяткованій мухами стіні. Чорна пляма дошки.

І щодня:

— Мамо, купи мені олівець. Тільки обов'язково другий номер!

— Мамо, не дозволяють так носити книжки. Купи мені ранець!

— Мамо, купи мені такий зошит, у клітку!

— Пан учитель сказав принести гроші на складку!

— Татку, завтра вчителька іменинниця.

— А чорти б її взяли, нехай хоч і щодня буде іменинниця! Мене це не обходить!

— Але ж потрібні гроші.

— Мамо, ця книжка не така, як треба, казали купити нову.

— Це ж чому, адже Стаська по ній училася.

— А тепер уже інші, казав пан учитель.

— Мамо, олівець, ручку, папір, фарби, промокачку. Тату, на складку, на подарунок, на лотерею, на...

По грязюці завулка, по квадратних плитках тротуару, по твердих кругляках бруківки, по щебінці аж до самих дверей безплатної школи котяться круглі монети на один, п'ять, десять грошів, стерті, змокрілі від міцно стиснутих долонь. Щодня. Вив'язані з хусточки, вишукані в бляшаній коробочці, відірвані од ранкової порції хліба, заощаджені на молоці для малої Вікти, на черевиках для Франека, на гасі для лампи, на материному дні відпочинку — неділі, яку вона просиділа, зігнувшись у три погибелі, дошиваючи блузку для Терези, що живе напроти.

Звичайно, школа.

І кожен гріш супроводиться штурханом або прокляттям. Спершу Сташекові, Вікторові, Владекові, Ангельці, Бронці, потім — школі. Але до школи воно не доходить. Чіпляється за худеньке плече чорним синцем, заплутується у вирваному пасмі волосся, розтоплюється в струмочку гірких сліз.

Манька дуже погано вчиться, хоч і як батько б'є її після кожних класних зборів по тупій довбешці. Сташек завжди б'ється. Учора знову прийшов з розбитим носом. Юзек ніколи не каже правди, чіпляється до всіх. Анатоль неслухняний і впертий, Гелька заграє з хлопцями, Зоська неуважна на молитві, а Стефка справжня чортиця, Віцек украв зошит у Франека. Довгий перелік злочинів, мов гора, валиться на голови матерів. Якщо так піде далі — виключать. Виросте з нього розбійник, бандит, і кінчить він шибеницею.

За дівчинку добре треба взятися, бо скінчиться погано. Зігнути, зламати, примусити підкоритись,— доброзичливо пояснює товстий ксьондз-законовчитель.

— Слухаю, пане вчителю.

— Розумію, пані вчителько.

— Так, так, постараюся, панотче.

— Ви вже пробачте на цей раз, панотче... Він обов'язково виправиться, я скажу чоловікові, він за нього візьметься.

А дома потім — справжнє пекло. Звісно, всі знають, що вчитель — це дармоїд, який протирає штани й щомісяця одержує за це платню; він, падлюка, тільки й дивиться, хто що йому несе; на вулиці ніколи не відповість, коли простий чоловік привітається, а як іде отой худющий доктор, що живе напроти, то він мало в грязюку не падає, так перед ним гнеться.

— Але щоб ти, шмаркач нещасний, за мою кривавицю, за мою працю, за мої турботи...

Ремінь, палиця, чобіт, кочерга — усе йде в роботу. Недарма куплено новий зошит, недарма заплачено за вступ до школи, дано гроші на ті чортові іменини.

— Спробуй тільки мені лишитися на другий рік! Я тобі покажу тоді!

— Щоб ти мені, як миша, в класі сидів, розумієш? Ніяких пустощів, ніяких дурниць, це тобі школа! Слухайся пана вчителя!

І він сидить, як миша. Уважно читає оповідання про хорошого хлопчика, який не пішов красти яблука до сусіда й за це дістав їх цілий кошик. Про добру дівчинку, що віднесла знайдений гаманець з грішми, а за це багата пані взяла її собі за дочку. І ще про одного доброго хлопчика, який заощадив гроші на солодощах і купив ліки хворій матері.

З доброчесною міною переказує він ці захоплюючі пригоди, штовхаючи ногою під партою товариша. Бо кожний добре знає, що ніхто не дасть задарма кошик яблук. А якби те дівча не віддало гроші, його б лягавий забрав до буцегарні. Ніхто не посадить собі добровільно на шию дитини, бо в кожного і так їх вистачає, щоб іще чуже підбирати. І хто це носить гроші в якомусь «гаманці»? А найліпший — мамин синок, котрий заощадив гроші на «солодощах». Чистісінька брехня! Звідки б це він узяв стільки монет, щоб купувати солодощі, та ще й заощаджувати? Дурень якийсь ту книжку написав, а їх змушують учити...

Нарешті Анатоль встає [1].

— Хотів би я бути тим добрим хлопчиком.

Пані вчителька приязно усміхається.

— Поясни товаришам, чому.

— От хто, мабуть, різні смачні речі їв! Вже й не лізло, то він відкладав грошенята! Хотів би я мати стільки монет!

Пані вчителька аж почервоніла від злості. Вона гримає на Анатоля; її тонкий голос смішно зривається й булькає в горлі. Анатоль добре розуміє, в чім річ, і, нахабно примружившись, дивиться на неї. Але клас не розуміє: адже Анатоль сказав вірно.

Або різного такого навчають — що робити, аби рости здоровим. Показують малюнки. Треба, мовляв, спати з відчиненим вікном. Ще чого! Щоб уся грязюка з вулиці до хати потрапила! Спробуй сказати це, приміром, старому Клімеку. У них вікно взагалі не відчиняється, бо воно міцно вмуроване в стінку. І щоб спати в ліжку тільки по одному.

— А як же вони дітей робитимуть? — шепоче Розалька на вухо Зосьці.

Зрештою не про це мовиться, можна прийти на хвилинку, тільки й усього, а от де він бачив,— той, що писав таке,— щоб у кімнаті було стільки ліжок, скільки людей? Та вони б і не вмістилися, хоч постав одно біля одного. У Цуприся — дев'ятеро в кімнаті. У Цапів — дванадцять та ще пожилець. У Котисів — дев'ятеро, а як до Терези й Зузки гість на ніч приходить — то одинадцятеро.

Або з отими зубами! Так тобі батько й дасть гроші на щіточку! Аякже!

І отак усе в тій школі. Ходиш по подвір'ю й співаєш дурних пісеньок. «Співа півник, курка квокче, вставай рано, любий хлопче». Ніби хтось спить до півдня! Бронек встає до схід сонця, іде за заставу допомагати перекупкам тягати корзини з городиною. Півні тоді ще сплять. Владек допомагає двірничці замітати й поливати вулицю; о шостій годині вони кінчають, і тоді він розносить булки з пекарні. Та й кожний так.

І розмовляють з ними, наче з маленькими. А тим часом Юзек, наприклад, свідчив у суді, як зарізали на валах косооку Тецьку, а потім його штрикнули за це ножем, так що ледве оклигав. У Густека на шиї вся сім'я, відколи батька на фабриці вбило. Маньці один фраєр хтозна-що обіцяв, аби тільки пішла з ним, а тут маєш — «Співа півник, курка квокче, вставай рано, любий хлопче». Або: «Вранці Зося добре миє ручки, вушка,

личко й шию». А пані вчителька солоденько усміхається, наче мед капає, закочує очиці й не скаже інакше як: книжечка, зшиточок, олівчик...

Вони сидять тихесенько, як миші, пам'ятаючи про батьків ремінь. Запобігливо дивляться на неї повними ненависті очима, на її, холери проклятої, гладенько прилизане волосся, темно-синю шевйотову сукню з чистим білим комірцем, на чорні лаковані туфлі або коричневі черевики.

— Грошей, мабуть, у неї! — зітхає заздро Бася.— Цікаво, скільки їй платять?

— Е! Хіба це на платню? Полюбовник, певно, є. Він і купує.

— Полюбовник?

— А що б же ти думала? Звідки б вона взяла?

— Та, певно,— зітхають дівчатка.— Такій добре...

Не кращий і вчитель. Гримає на весь клас, б'є по руках лінійкою, хоч усі знають, що це заборонено. А як Юзефиха вишила його жінці сорочку, відтоді він Франека й пальцем не чіпає. Та ще, здається, й п'є нишком, бо частенько від нього тхне горілкою, а про шкоду від алкоголю хоч дві години може розводитись.

А вже справжня зараза — то це ксьондз. Цілуй його в пухку руку. Про все завжди довідається, а як треба, ще й додому зайде. Не лише за школярами, а й за батьками стежить, чи ходять до костьолу. В Анатоля аж кишки вивертаються, коли ксьондз солоденько питає:

— Сковронський, твій батько був учора в костьолі?

— На обідні був,— каже той голосно, на весь клас. Хоч, правду кажучи, батькові воно й не снилося. Напрацювався до вечора, промерз до кісток, то хоч у неділю вилежався до півдня.

— Правду кажеш?

— От їй-богу,— а в думці додає: «...що тато спали до півдня дома».

І ксьондз, і Анатоль — обидва задоволені.

Проте ненадовго. Незабаром усе з'ясовується. Ксьондз накручує Анатолеві вуха,— навіщо, мовляв, брешеш, негіднику,— а батько шмагає ременем: не треба мені заступників, ксьондзові немає до мене ніякого діла. Ну, звичайно! Зате всі «мають діло» до Анатоля. І ніхто не може дати йому ради. А коли нарешті батько дістає роботу в іншому місті й виїжджає, наради з ксьондзом,

пані вчителькою й кумасями, що тремтять за цілість своїх шибок і голів, дають наслідки. За ласкавою протекцією ксьондза його приймають до «виправного закладу». Так це зветься. І їде Анатоль на те виправлення.

А в школі знову скандал. Виявляється, що цей Анатоль, може, й не був з найгірших. Бо раптом стало відомо, що Юзек Сікора і ще кілька хлопців вибили у шинкаря на розі віконце в підвалі, забрали ковбасу й трохи горілки. Старші втекли, а Юзека з клунком на спині впіймали. Пані вчителька мало не зомліла, коли лягавий прийшов у школу на розслідування. А тим часом усі знали, що батько в них уже другий рік без роботи, дітлахів ціла купа, молодші з торбами ходили, а Юзек он до чого взявся. Сидить тепер у буцегарні, як дорослий.

Сікориха ходить мов очманіла. Тільки й знає, що по сусідах бігає та під в'язницею годинами вистоює [2]. Прийде й стоїть, немов чекає побачення, хоч у неї й дозволу нема від судді. Люди щодня тут товчуться, і вона з ними. Дивиться, слухає, і наче їй легше стає. Хлопчаки після школи теж часом прибіжать подивитись. Аякже — ціла купа людей, і Сікориха між ними.

У натовпі раз у раз хтось зітхає. Стомлені жінки важко спираються об мур. Молодиця у вилинялій хустці, трохи повагавшись, сідає просто на тротуар, соромливо прикриваючи спідницею босі ноги.

Якась пані в шовковому пальті нервово переступає з ноги на ногу. Так неприємно: на вулицях повно людей, а тут треба годинами стовбичити під тюремною брамою.

Блідий вусатий селянин по-філософському спльовує крізь зуби.

— Тут, панійко, ніякого встиду нема. Тюрма, як лікарня,— нікого не мине.

Це правда. Об'єднані тиснявою, спекою і нудним чеканням, стоять тут представники усіх верств суспільства. Гладкий пан, напарфумована пані, пожежник у мундирі, сільські жінки в червоних і темних хустках, гімназист, закіптюжений кочегар, служниця з заплаканими очима, студенти й лахмітники. Вони підтримують одне одного, потішають, що ось-ось всемогутній воротар відчинить браму.

Старий жебрак хитає лисою головою.

— Так... так... і витратив, цілих два злотих витратив!

Його банькаті очі повні жаху, гнилі зуби стирчать з-за одвислих губ. Виснажене старе обличчя тремтить у тупому подиві.

— Хто витратив? Га? — півголосом питають його.

— Та син. Жебракуємо ми, з діда-прадіда. А він і напав у нашому районі на прошака. Багатий був, двадцять п'ять злотих мав при собі. Ну, мій і забрав. В обід поліція прийшла. А він, шельма, собача душа, уже встиг два злотих прогайнувати.

— На що ж це?

— Та купив хліба, копченої грудинки і зжер. На два злотих зжер! — Лиса голова хитається на висохлій жовтій шиї.

— А син сидить?

— Та сидить. Довічне ув'язнення дістав.

— І це за двадцять п'ять злотих?

— Та ні: адже дід добром не віддав, а мій як уперіщить його палицею, він і не кавкнув. Мій гроші й забрав. І аж два злотих, люди добрі,— такі гроші — витратив! На два злотих хліба з копченою грудинкою зжер!

Пані в шовках гидливо кривить губи. Одвертається від старого. Низенька моторна жінка відштовхує Сікориху, що стоїть поруч неї, і розлючено підскакує до пані. Чорне розпатлане волосся вибивається з-під брудної хустки.

— Погляньте на неї! Велика пані! Тут нема чого губу копилити! Подумаєш, яка графиня коло тюрми знайшлася! І все одно я перша прийшла, мене першу й пустять. І парфуми твої не поможуть!

— Та годі вам,— заспокоює їх робітник у синьому.— І чого ви так дратуєтесь?

— Чого? А того! Через оту вельможність! Ясній пані відомо, до кого я на побачення йду? До такого, що брата за п'ять злотих убив! Брата! За нещасних п'ять злотих!

Вона енергійно сякається в ріжок сірої хустки. Гурток слухачів присувається ближче.

— Безробітні обидва були, більше року. Ну й один знайшов п'ять злотих. А цей і каже: поділися. Той не схотів. Ну, слово по слову — і вбив. А ця ще...

Од воріт чути монотонне:

— Таке вже було змалку. Тринадцять років йому, а вже третій раз тут сидить. Тепер ось шостий місяць

чекаю, клопочуся; обіцяли перевести його до виправного закладу.

— І вже шостий місяць тут сидить?

— Та шостий. Тільки один у камері сидить, щоб не навчився чого від старших злочинців.

— Шостий місяць?

— Та кажу ж, ще з нового року.

— І тринадцять років йому?

— Авжеж. Чотирнадцятий з осені пішов.

Сікориха здригається. Жінки важко зітхають. Хвилина мовчання.

А спека дедалі нестерпніша.

— А дозвіл від судді у вас є?

— Є. Тричі ходила, все-таки дали.

— На особисте побачення?

— Особисте. Іншого мені й не треба.

— Справді? А мій уже третій місяць сидить — і завжди тільки через грати.

— Треба було просити, суддя б дав.

— Та боюся просити — ще розгнівається, а тоді що? Не дасть зовсім.

— Дурна жінка! На це закон є, повинен дати.

Ущиплива, глузлива посмішка нишком перебігає по всіх обличчях. Закон...

Гарненька дівчина коло самої брами нарешті зважується. Натискає на дзвоник. Глухе деренчання за товстими дверима. Прочиняється вічко.

— Чого треба?

— Пане начальник, довго нам іще чекати? Люди умлівають!

Вічко з грюкотом зачиняється. Гарненька дівчина сміється. Закіптюжений парубок пропонує:

— Може, подати вам парасольку й ослінчик?

— І морозива?

— І віяло обмахуватися?

— ...Кажу вам, сліз у мене вже не вистачає. Ходжу, прошу, кажу їм усе, як було. Адже ж єдиний син... І за що? За що?

— Такий тепер час... Такий час...

— Ваша правда. Місця тут на шістсот чоловік, а зараз тисяча двісті сидять. Звісно,— тюрма для людей, а не для худоби збудована.

Скрегіт ключа. Всі кидаються вперед, щоб стати

якнайближче. В прочиненій брамі з'являється воротар:

— Побачення! До Квятковського, Гдулі, Рінга!

У браму заходять напарфумована пані, банькатий дід, молода дівчина. На її обличчі з різкими рисами натхненний, фанатичний вираз.

Воротар придивляється до решти відвідувачів. Його очі спиняються на заплаканій Сікорисі.

— Дозвіл є?

— Немає. Але будьте такі ласкаві, паночку...

— Геть звідси! Нема чого вам тут робити! Тільки зайва тиснява коло брами. Ну! Щоб я більше вас тут не бачив!

Вона повільно йде від розпечених на сонці мурів. Хлопці йдуть разом з нею.

— Не рюмсали б ви так! Адже ж не з'їдять його там.

— Ой Юзусь, Юзусь, дитино моя люба, єдина!

— Таке вигадали! Адже у вас іще п'ятеро. Принаймні на одного їдця менше,— повторює Віктор батькові слова.

— Що ти там розумієш! Синку мій єдиний! Серденько моє миле!

— Оце! Мало ви київ об нього поламали!

Сікориха замахується кулаком, але Віктор спритно відскакує вбік.

— Бачили таку заразу? Ще й цей збиткуватиметься з тебе! Бодай і ти тюрми не минув, собачий сину!

Вся червона від люті, вона з грюкотом відчиняє двері. Ганка кричить у колисці, мов недорізана, широкі патьоки води з перекинутого відра течуть аж під двері. Сікориха нашвидку пхає дитині до рота брудну ганчірку з жованою булкою і заходжується витирати підлогу, поки чоловік ще не повернувся. Підлога потріскана й гнила, і вона заганяє собі під ніготь скабку. Намагається витягти її зубами, і знову згадується їй Юзек і той, інший, що шостий місяць уже сидить сам-один у камері. І вона знову тре підлогу, потихеньку схлипуючи. Каламутні сльози капають на брудну ганчірку, на ще бруднішу підлогу.

Під лавою валяється засохла хлібна шкоринка.

— Хліб святий — і той не шанують, такі тепер пішли діти.— І додає сама собі потихеньку, немов хтось може почути:— Юзек теж, прости боже, справжня холера був...

4

Триповерховий будинок. Два крила. Всередині велике подвір'я. Далі город і садок. На пагорбку. Нижче невеликий ставок з гнилою, зеленою водою.

— Здорово,— констатує Анатоль, угледівши серед гілля ще зелені кульки яблук.

Приміряє в думці відстань від будинку до ближчих дерев. Що ж, можна буде. Тільки треба ще трохи почекати, хай підростуть...

Мешканців у закладі — сорок хлопців. Брат Міхал з великою бородавкою на правій щоці. Панна Меланія, ксьондзова сестра, засушена, з великим чорним коком на голові. Ксьондз-настоятель — величезний, мов гора. П'ятеро дівчат-служниць. Садівник.

Велика спальня. Вранці, о пів на сьому, всі йдуть до холодної трапезної. Брат Міхал складає величезні лапи.

— Благослови, боже, ці дари твої...

Скибка сухого хліба. Чай із зілля, що його хлопці збирають на схилах пагорбів. Потім — до сільської школи. Вони сідають позаду, за сірою громадкою сільських хлопчаків. Провини вихованців учитель записує до великої книги, яку після уроків несуть на підпис братові Міхалу. Після школи обід. Рідка синювата юшка з картоплі, на друге картопля з капустою. І все.

— Дякуємо тобі, боже, за ці дари твої...

Після обіду — до класу. Тут треба вчити уроки до вечері. Потім ложка рідкої пшоняної каші й спати.

Рудий Віцек спить у сиклярці — окремому приміщенні для тих, що мочаться під себе. Тут кам'яна підлога з рівчаками для стоку. Голі дощані нари, тонка ковдра, щоб прикритися. Хто раз потрапив сюди, здебільшого лишається тут назавжди. На голих твердих дошках спати дуже холодно, а їдкий сморід одурманює, забиває памороки. Коли пощастить врешті заснути, сон навалюється тяжкий, мов камінь. Ну й звичайно на другий день те ж саме: і так уже йде колом. З Владеком, наприклад, ніколи такого дома не траплялось, а тут він раз перемерз, чистячи сніг на дворі, і відтоді вже не може вибратися з цієї кімнати з кам'яною підлогою. Ходить блідий, запухлий і тепер навіть удень мочиться в штани. Брат Міхал кожного разу лупцює його, але це не допомагає.

Крім навчання, є й інша робота. Через кожні три дні

якийсь клас накачує воду до великого бака на другому поверсі. Влітку кожен вихованець повинен зібрати певну кількість лісових ягід. Восени звозять сухе листя на підстилки. Навесні треба полоти грядки на городі. Кожна хвилина чимось зайнята, весь день щільно напханий роботою, що її визначає брат Міхал.

Через тиждень Анатоль тікає. Його хапають на ближчій станції. І ось лежить він на довгій лаві, а брат Міхал відміряє йому належних десять канчуків. Зрештою, канчуки тут річ звичайна. І за провину. І як пересторога на майбутнє. На всяк випадок, бо не кожна провина випливає на світ божий. Щоб хлопець схаменувся. Укріпився на шляху до виправлення.

Братові Міхалу у всьому допомагає панна Меланія, щедро відважуючи ляпаси своєю кістлявою, хижою рукою.

Анатоль підводиться з лави з сухими очима. Зціплює зуби й починає пильно придивлятися до всього навколо.

Брат Міхал круглими незграбними карлючками розписується на сторінках книги, куди вчитель заносить провини вихованців. Після півгодинних вправ Анатоль пробує підробити підпис. Виходить. Тепер у лису голову вчителя летить град паперових кульок, а в сільських хлопців щодня зникають сніданки. Сторінки книги з загрозливою швидкістю заповнюються рядками, що повідомляють про все нові й нові страхітливі злочини. Щодня перед початком занять вчитель обов'язково заглядає в книгу. Підпис є. Підсунувши окуляри на лисий лоб, він поволі читає: брат Міхал Венгож. З усмішечкою поглядає на лави вихованців виправного закладу.

— Ну, як? Була прочуханка?

— Та була, пане вчитель,— відповідає, зітхнувши, Анатоль.

— Хіба ж не казав я вам? І навіщо це? Чи не краще бути сумлінним, зразковим учнем, якого всі люблять і хвалять?

Фур-р-р! Влучно пущена паперова стріла вціляє просто в середину блискучої лисини. В книзі з'являється ще одна скарга. Анатоль підписується, старанно, з кучерявим хвостиком на кінці. Лише через кілька місяців вся ця історія виринає на світло денне. А тим часом можна виробляти, що заманеться, і безкарно сміятися просто в товсте єхидне лице вчителя.

...Ліс гарний. Але його майже не бачиш. Спина болить від того, що раз у раз схиляєшся, в очах миготять чорні цятки втоми. Кожен мусить всипати в загальний кошик, над яким стоїть брат Міхал з канчуком, чотири повні консервні банки брусниць.

Анатоль вирізує кружальце з картону. На дно банки кладеться листя, а на нього картонне денце. Замість чотирьох банок, виходить дві неповні. Решту можна з'їсти, можна й просто походити в лісі, подивитися.

Весь клас Анатоля користується картонними денцями.

— Що це таке? — сердиться брат Міхал.— Півкошика! Ні, ви, певно, дурите мене! Іншим разом буду записувати, хто скільки приніс!

І записує.

— Повний?

— О, гляньте, ще й з горою!

— Ну висипай, висипай!

Але кошик і цього разу не наповнюється. Даремно брат Міхал іще раз переглядає позначки в своєму блокноті, смикає бородавку на щоці, дивиться на хлопчаків злющими, крижаними очима.

...Цілий день вони порпаються в листі. Горою насипають хуру. Анатоль возить. Біля хати при дорозі, попихкуючи люлечкою, стоїть селянин.

— Може б, звалив отут?..

Анатоль через плече оглядається на ліс. Нікого не видно.

— Що ж, гаразд.

— Скільки візьмеш за хуру?

— Буханець хліба дасте?

— Дам, дам, чого не дати? Тільки ще привези кілька!

Анатоль щодня одну хуру відвозить селянинові. Йому вже належить вісім буханців. В останній день йому хочеться добити до десятка, і він зсипає в повітку аж дві хури.

Увечері, коли хлопчаки, стомлені й брудні, повертаються до закладу, їх зустрічає у дворі ксьондз-настоятель.

— Чому це сьогодні так мало?

— Як мало? — Брат Міхал стомлений і злий.— Вісім хур — це мало?

— Яких вісім? Шість! Адже я лічив.

— Е-е... лічив... Анатоль, іди-но сюди! Скільки хур ти сьогодні привіз!

— Хіба я знаю?.. Я ж не записував. Чи то сім, чи вісім.

— А не шість?

— Може, й шість... Не пам'ятаю...

Брат Міхал іще якийсь час сперечається з ксьондзом-настоятелем, поки вони встановлюють, що хур було сім. Анатоль відходить од них, відчуваючи, як страшний тягар скочується з його серця.

Тепер, ідучи до школи, він щодня дістає від селянина півбуханця. Той розплачується чесно. І хлопець напихає рот кислим чорним хлібом, з насолодою ковтає великі шматки або довго, смаковито жує. Хоч раз, хоч ненадовго — шлунок повний. Не ссе під грудьми, не нудить від голоду, не набігає повен рот слини, не судомить щелепи. Ситість! Хоч раз, один-єдиний раз наїстися так, щоб більше вже не хотілося!

У підвалі — картопля і якась особлива, виписана для садіння морква. Анатоль відриває клямку. Хлопчаки обачні. Щодня потроху, щоб надовше вистачило. Щоразу клямку прибивають каменем на місце. Великий замок важко висить на ній, гарантуючи певність і безпеку. А в піддувалі печеться картопля, і морква хрумтить на зубах під прикриттям нічної темряви й тонких ковдр.

На третьому поверсі, в наріжній кімнаті, комора. Звідти постачається стіл ксьондза-настоятеля, панни Меланії і приїжджих гостей. На кілках висить ковбаса. Стоять банки з консервами й маринадами, мішки з сушеними фруктами. Двері зачинені на замок, на колодку й на залізні засуви. Анатоль видирається нагору по ринві. Вікно легко піддається. Вниз, у підставлені руки, летять кільця ковбас, град фруктів, важко падають банки з консервами. Малий Адам так об'їдається, що в нього починається різачка. Протягом двох днів і двох ночей він з посинілим лицем корчиться, мов розчавлений хробак. А його крик, мабуть, чути аж у селі. Брат Міхал приходить у спальню, щоб дати йому відвару якогось зілля і кілька канчуків, бо надто вже голосно він кричить. Незважаючи на все це, Адам не вмирає. Він ходить, як тінь, обличчя його аж світиться. Але не шкодує. Хоч раз у житті нажерся досхочу.

Одного дня Анатоль добирається до бібліотеки. Читає про те, як імператори воювали з папами. Про гуситів, які ненавиділи ксьондзів. Про інквізицію. І ще про всяку всячину.

Поступово весь клас починає ділитися здобиччю. Читають усі, навіть завжди сонний Генек. Ну й діла! Ну й ксьондзики були! Хо-хо! Дивлячись на ксьондза-настоятеля, вони пригадують усе, що Лютер,— був такий німець,— розповідає про монастирі. Хихикають по кутках, забачивши панну Меланію, яка квапливо дріботить слідом за братом.

А той може тепер спокійно куняти на післяобідніх заняттях. Панує мертва тиша. Шелестять тільки сторінки книжок.

Проте через деякий час ця тиша починає його непокоїти. Він удає, ніби спить. А сам крізь примружені повіки пильно стежить за класом.

— Усім вийти з-за парт! — лунає раптом, мов грім з ясного неба.

Звичайно! Під партами історія папства, церковна полеміка, рідкісні видання, зібрані за довгі роки в монастирській бібліотеці.

— Хто?

Поки винуватець не знайдеться, всі вихованці лишаються без вечері. На довгому столі трапезної парують тарілки. Чути пахощі ніколи не бачених тут вишкварок. Хліб білий, свіжий.

— Благослови, боже, ці дари твої...

І зараз же:

— Хто?

Над пахощами рум'яних вишкварок мовчання.

— До спальні!

І так протягом трьох днів. А потім, якщо винуватець не знайдеться, вихованці будуть позбавлені й обіду.

Великі шматки м'яса плавають у супі. Золотисті кружальця жиру осідають на краях тарілки.

— Благослови, боже, ці дари твої...

І знову:

— Хто?

Сорок пар очей дивляться на тарілки із золотистим від жиру супом. Сорок пар ніздрів роздуваються, пожадливо втягуючи його пахощі. Сорок горлянок голосно, болісно ковтають слину.

Анатоль поволі підводиться. Блакитними очима дивиться в грубо витесане обличчя брата Міхала.

— Це я.

І знову канчуки, і знову молитва, і знову піст.

І ось одного разу він знову в лісі, лежить на маленькій галявині. Він уже здав свою порцію ягід. Сонячні смуги спочивають на опалій глиці. Два хробаки. Малий і більший. Той, що більший, войовничо витягає кумедні, вигнуті серпом кліщі. Малий відступає, звиваючись, немовби хоче розсмішити, ублагати ворога.

Анатоль підводиться. Його гарні уста стискаються у вузьку, тверду лінію. Стоптаним підбором він розчавлює більшого:

— Щоб не нападав на слабших!

А потім — з іще більшою люттю — малого:

— Щоб не був боягузом!

Того вечора Анатоль тікає із закладу. Тепер його вже не впіймали — ні на станції, ні в іншому місці. Мов крізь землю провалився.

Але залишаються інші Анатолі, Віцеки, Юзеки і Франеки, чи як їх там іще охрестили. Лишаються серед шепоту молитви, свисту канчуків, смороду сиклярки.

І так довгі роки.

5

Треба якось допомогти сім'ї. Не тим, щоб замітати, розпалювати піч, глядіти дитину. Не тим, щоб мити підлогу, чистити посуд, прати шмаття. Треба допомогти по-справжньому — приносити додому гроші. Хоч сяку-таку копійку. Адже йому вже вісім, десять, дванадцять років — давно час заробляти на себе. І Віктор, Генек, Стефан, Наталка, чи як їх там іще, йдуть торгувати.

— Е-е-екстрений! Ви-и-ипуск! Жахливий злочин в...!

— Труп без голови в чемода-а-ані!

— Страйк в...!

— Екстрени-и-ий випу-у-у..! Смертний вирок шпигунові!

Газети. Рано-вранці, тільки-но розвидниться. Опівдні. Ввечері, перед палаючими вогнями кафе. В дощ. У мороз. У спеку. Газети.

— Пара на п'ять! Пара на п'ять!

— Свіжі! Свіжі! Свіжі! Пара на п'ять!

Бублики. На розі вулиці. Від рання до пізньої ночі. У дощ. У мороз. В спеку. Бублики.

— Люстерка шліфовані!

— Вершкова карамель, вершкова карамель!

— Ваша вельможність, купіть пані графині фіалочки! Дивіться, які гарні, свіженькі!

— Пане радник, купіть панні княжні конвалії! Один букетик!

— Троянди! Гвоздики! Левкої! Ваша вельможність! Пане радник!

Від світання до пізньої ночі. На весь голос. Улесливо, дотепно, із злістю, з сльозами. Перед магазином, перед дансингом, на стоянці автомобілів, у сквері, біля театру, біля кіно, біля цирку, в парку, на площах. Найчастіше на одній площі.

Треба пробратися покрученими, страшенно брудними вуличками, сповненими гамору, крику, метушні. Ось, нарешті, площа [3]. Велика, широка, багатолюдна.

— Панійко, панійко, чи не купите шарфик? Гарний, зовсім іще новий шарфик!

— Бублики! Пара п'ять!

— Черевики! Черевики! Кому? Модні черевики!

— Хто купить шубку? Справжній бобер! Щоб я так жив, справжній бобер!

Вздовж тротуару ряд жінок. Ці мовчать. Мабуть, уперше тут. Бліді, зів'ялі обличчя. Кожна тримає щось у руках. В їхніх очах, обведених темними колами, дивний, скорботний вираз чекання й разом з тим цілковитої безнадії.

Дірявий дитячий светрик. Чоловіча сорочка з вирваною біля шиї облямівкою. Шовкове плаття, що розлазиться по всіх швах. Дві кольорові носові хусточки із слідами крові. Штопані-перештопані бавовняні панчохи.

Руки тих, що продають, міцно стискають усі ці речі. Мертві очі безнадійно дивляться в натовп.

— А покажіть-но ці штани.

Невизначеного кольору дрантя з великими світло-сірими латками ззаду й на колінах.

— Лахміття...

— Та ви гляньте, зовсім добрі штани, дірок нема, акуратно зашиті.

Покупниця бере товар, довго крутить його в руках. В очах старої жінки спалахує вогник надії.

— Ви лишень гляньте, матерія ще довго носитиметься, зовсім добрі штани.

З іншого кінця площі долинають звуки грамофона. «Згадай про мене»,— сентиментально хрипить стара пластинка.

На поламаному дитячому візку влаштовано щось на зразок крамнички. Деренчливий грамофон вишкіряє на публіку облуплену пащу труби. Поруч лежить купа пластинок.

— Почім?

— По вісімдесят грошів. Вальси, танго, фокстроти. Можна зараз спробувати,— тихо каже блідий хлопчина.

— Дорого.

— Недорого, пане, адже й пластинки які!

— Сюди! Сюди! Наймодніші шлягери, тільки по злотому! Кожна пластинка всього злотий! — кричить фальцетом молодий єврей із запалими грудьми.

Поряд зупиняється старий згорблений чоловік. Повіки в нього червоні. В тремтячих руках потертий, облисілий помазок.

— Слухайте, та хто ж це купить?

— Куплять, куплять, чом не куплять? Зовсім іще добрий помазок,— старечий голос тремтить.— Зовсім добрий помазок. Може, хоч десять грошів дадуть.

— Книжка?

— Та ось...— пристойно одягнений добродій, очевидно, почуває себе ніяково.

— Скільки?

— П'ятдесят.

— Сорок.

— Беріть.

«Вірна ріка» Жеромського [4] за сорок грошів переходить до рук присадкуватого обідранця.

— Це називається крісло? Це зовсім не крісло, а просто чотири ноги і якесь клоччя.

— Та ви гляньте, адже ж і спинка, і шмат оббивки є,— терпляче пояснює худенька дівчинка.— От сядьте.

— Штанів шкода. Щось мені здається, панянко, що ви попрете це крісельце назад додому...

Бліді губи дівчинки ворушаться, але жодного звуку не чути.

Оддалік, у грузькій багнюці, рядами стоять черевики. Черевики-привиди, черевики-примари. Стоптані підбори, вирвані закаблуки, носки відстають, а збоку вишкіряють мертві зуби дерев'яні гвіздки.

Перед черевиками стоїть хлопчина. Його босі ноги фіолетово-червоного кольору. Придивляється до решток того, що було колись черевиками. Насвистує тихо крізь зуби: «Згадай про мене...» Відходить, але за хвилину знову повертається. Очевидно, у спогляданні цих жалюгідних решток криється для нього якась принада, бо на його обличчі з'являється вираз пожадливості.

Мимо проходить інший парубчак. Старий робітник з курткою на руці гукає до нього:

— Гей, купи куртку! Холодно вже в самій сорочці!

Підліток роздивляється куртку. Товста матерія, витерта на швах, лікті залатані. Коло шиї клапті хутра, з'їденого міллю. Якусь мить він тримає куртку в руках, зважує.

— Ні, це для мене надто шикарно. Мабуть, дорого хочете, хутро все-таки...

— ...Що це, подушку продаєте?

— Авжеж, що вдієш. Дітлахи обійдуться і без подушки. Не такий час, щоб на подушках спати.

— Гусяче перо?

— Е, де там! Сусідка курей купує, так іноді мені трохи пір'я дасть...

— Тверда.

— Голубочко моя, якою ж їй ще бути з курячого пір'я? Та й кому тепер м'яко?

Якась стара будь-що намагається натягти на маленького, миршавого дядька тісне пальто.

— Якраз! Погляньте, мов на вас шите! Як сидить!

— Та воно ж тісне!

— Зовсім не тісне. Що ви хочете, щоб воно, як мішок, висіло?

— Юзеку, підніми руку!

— Тільки помалу!

— Не турбуйтесь. Скидай, Юзеку, нікуди воно не годиться. Вузьке, коротке.

— Пальто добре, це дядько трохи незграбний.

— Чого це незграбний? Такий, як усі.

— Незугарний, кажу вам. А пальто добряче,— намагається переконати стара. Але ті вже далеко.

Сива бабуся тримає у витягнутій руці чотки. У натовпі її штовхають, тремтяча рука опускається, вона терпляче знову підводить її. Дерев'яні кульки сухо постукують одна об одну.

Далі звалено купами залізний брухт. Лезо від кухонного ножа, зігнутий карниз, покришка від спиртівки, іржаві гвіздки, кочерга без держака, поламаний молоток, замки, рештки якихось дивовижних предметів, що їх призначення вже неможливо з'ясувати.

Худенька дівчинка міцно притискає до грудей дві гіпсові статуетки.

— Не віддаси?

— Ні. Татусь сказали: злотий.

— Дурна, хто тобі дасть злотого? П'ятдесят грошів. І то багато! Більш ніхто не дасть. Нема чого й стояти.

— Ні.

— Не будь такою впертою! Мерзнутимеш тут даремно і так з ними й підеш додому. Ось, бери п'ятдесят грошів, бачиш?

Кутики маленького рота опускаються вниз. Темні вії тремтять.

— Ні... Татусь сказали: злотого,— схлипує вона безпорадно.

— Не реви! Що ж це татусь тебе послав, не міг сам прийти?

— Ні.

— На роботі?

— Ні.

— Хворий, чи що?

— Так. Ноги їм придавило, лежать.

— ...Шоколадні бомби! Всього десять грошів! Тільки в мене! Скрізь п'ятнадцять, у мене десять!

— Шина? Це називається шина? Це ж сама дірка, а не шина!

— Заклеїте гумою!

— Що заклею? Це ж решето, а не шина... Скільки хочеш?

— ...А тріщини нема?

— Новісінькі, послухайте, як дзвенять. Скляночки, мов золото. І якраз парочка.

Є люди, що вистоюють тут годинами, і хоч би хто спитав їх про принесений товар. З усіх боків чути, як торгуються, але купують рідко. Вряди-годи грамофонна

пластинка, заяложений шарфик чи томпаковий ланцюжок переходять з рук до рук. І це майже все.

Руки жінок, що стоять вздовж тротуару, синіють дедалі більше. Покірливі очі сповнюються сльозами. Чоловік з облисілим помазком ще й досі блукає в натовпі. Зернята чоток постукують, як і кілька годин тому.

Широка площа волає до неба про страхітливі людські злидні. Кричить на весь голос, кидає в похмуре небо своє жахливе звинувачення, набрякле сльозами прокляття, похмуре прокляття знедолених.

Тут, у цьому болотистому місці, сходить і розпускається, мов отруйна квітка на трясовині, крижана, невблаганна ненависть. Цієї ненависті вчаться, продаючи оті шоколадні бомби, шнурки й тістечка, усі ці Юзеки, Казеки, Антеки, чи як їх там іще при хрещенні назвали.

Раптом рух на тротуарі. Поліцейський веде обідраного підлітка.

— Що сталось? Украв щось?

— Ні, патенту не має, а торгує тістечками. Без оплати патенту торгувати не дозволяють.

Нарватися на поліцейського — це вже щонайгірше. Дорогою зацідить кулаком по голові або дасть в зуби: ще тут із тобою возися, байстрюк проклятий. Добре ще, коли тільки допитають та складуть протокол. Або ще краще: дадуть разів зо два по пиці,— мовляв, пам'ятай, шмаркачу,— і забирайся під чотири вітри! А коли вже затримають, то в поліції геть-чисто заїдять воші.

Сплять тут на голих дошках. Їдять ріденький суп, виловлюючи пальцями картоплю, бо ложок нема. Хто знає, ану ж арештований візьме та й перепиляє тупою ложкою віконні грати, вискочить з третього поверху на подвір'я, уб'є ложкою наглядача та вартового біля брами й вирветься на свободу, в радісне, вільне життя, з ночівлями під мостом, шматком сухого хліба й матірною лайкою? Отож краще вже без ложки.

Потім перевозять нарешті до справжньої тюрми. Спочатку в цейхгауз. Тут одбирають підтяжки, шнурки від черевиків і краватки, якщо в кого є. Потім до перукаря. Під різке цокання машинки падають пасма волосся. На дурничку, без витрат і клопоту, голова стає гола, мов облизаний макогін. Неприємно. Одіж — в дезинфекцію! До лазні! І нарешті — в камеру. На третьому

поверсі, в колишній монастирській трупарні, міститься «могила» — камера для малолітніх.

Стрілчасті склепіння стелі. Високо під ними загратоване віконце. Під стіною купа сінників, що їх складають сюди на день.

Сидять за різне. Дванадцятилітній — за крадіжку годинника. Вісімнадцятилітній — за згвалтування дівчинки. Підліток — за бійку з ножем. А найменший, зовсім карапуз, за те, що потягнув з лотка тістечко. Дитячі обличчя — й обличчя злочинців.

Найстарший — той, що засуджений за згвалтування,— командує в камері. Він призначає, кому вранці прибирати камеру й виносити смердючу парашу. За не досить вправну й швидку роботу лупцює товстим ременем. А коли починає нудитися, влаштовує собі розвагу: сідає на спину комусь із молодших і примушує возити себе рачки. Погукує, мов на коня: вйо! вйо! — і гатить закаблуками по боках, підганяючи ременем. Припинити забаву не можна, хоч би піт лився з обличчя, коліна були обідрані до крові й кров юшила з носа, а свистячий подих розривав груди. Знов і знов навколо камери. Інші сміються. Одні, щоб догодити старшому, другим ця жорстока забава здається просто кумедною. Іноді такий дурень навіть зомліє,— чиста тобі панночка!

Вранці по черзі до вбиральні. Потім стягають під стіну сінники, замітають кам'яну підлогу. Сніданок. Рідка юшка й хліб. Чорний, глевкий, що лягає в шлунку, мов камінь. Потім ходити — туди й назад, вісім кроків уперед, вісім назад. Ходити, ходити безперестанку. Інакше набрякають ноги, в пахах з'являються болючі гулі, здуваються вени. Не рятує від цього й щоденна прогулянка по тюремному подвір'ю — один за одним, у похмурому мовчанні. Потім — друга черга, бо тісно. Решта сидять під стінами, крутять цигарки, розповідають різні історії. Найвеселіше, коли з'являється новак, який не хоче слухати, червоніє, сльози шмаркачеві набігають на очі. Ось тоді й починається! Один поперед одного розповідають навперебій про свої витівки, вихваляються один перед одним молодецтвом. Похмурий, істеричний сміх!

Обід. Знову ходіння. Знову розповіді. У кутку ріжуться в карти, заяложені, чорні від бруду, невідомо як сюди пронесені. Ще б'ють вошей у сорочках. Хто більше

впіймає, у кого крупніші. Вони голосно лускають під обгризеними нігтями.

Аматори полюють на блощиць, та хіба їх виловиш: цілі орди вилазять з кожної шпари, з кожного кутка,— жирні, смердючі, вони мало не лускають од крові.

Нарешті приходить наглядач. Вишиковує всіх у ряд, перелічує. Ніби хтось міг зникнути. Обстукує невеличким молотком грати. Тут, на третьому поверсі, у щодня обшукуваній камері! Довго, старанно. Заглядає в усі кутки. Світло гасне.

У свята — зранку до каплиці. Відстояти обідню, вислухати повчання ксьондза, покаятися в своїх гріхах. Довідатись, як це чудово, що їм надано можливість виправитись, повернутися на належну путь.

Правду кажучи, так воно і є. Вийшовши звідси, він не буде блукати навпомацки. Знає вже добре, де, що і як, з ким зустрітися, що зробити, де потрібні такі, як він. Із недосвідченого злодійчука такий «чудодій» виходить, що тільки — ой! Постійний клієнт в'язниці на майбутнє.

Хоч іншим разом добрий і такий дах над головою.

Панові директору варт лише натиснути кнопку біля свого письмового столу, і весь його розкішний кабінет-ліфт переноситься з поверху на поверх, від першого й до останнього.

Для заощадження часу й зручності, щоб не утруднювати себе занадто, пан директор натискує кнопку. Кімната-ліфт мчить. Мигтять на льоту мармур сходових кліток, різьблене дерево, білина, золото, бронза.

А на смітнику, там, де кінчаються вулиці, куди вивозять все те, що перетравило й виплюнуло місто, двоє старих людей збудували собі притулок. Старі каструлі, з'їдені іржею виварки, діряві нічні горщики — з усього цього складено стіни. Щілини заткнуті ганчір'ям, клаптями зотлілого лахміття, не придатного навіть для переробки на паперовій фабриці. Зверху заради тепла накидано все, що тільки можливо: шар попелу, клапті паперу, різні недогризки, погнуті консервні банки. Замість дверей висить, світячи дірками, брудна ганчірка. Страшний, задушливий сморід, що здіймається над смітником, забиває дух.

Тут живуть: старий чоловік, стара жінка й Антек, Лойзек, чи як там його, їхній онук. Сплять на підстилці з лахміття, серед огидного смороду гнилизни.

— Я? Авжеж, працював, звичайно, працював. Тридцять років на заводі. А тепер зовсім сили нема. Молоді не працюють, то де вже старому? — Він гріє тремтячі пальці з опухлими суглобами над тремтливим вогником, що куриться в розбитій емальованій каструлі.

— Вугілля є?

— Та є трошки. Стара ходить, то часом назбирає. Чи з воза десь упаде, чи біля підвалу, де зсипають; завжди сякі-такі грудочки знайти можна. Мені вже несила до міста йти, ноги болять, та й жінці все-таки легше. Поліцейський її не так від тієї, прости боже, грудочки вугілля жене...

— А з чого ж ви тут живете?

Сива голова замислено похитується. По довгій хвилі мовчання безсилий, старечий голос повторює запитання:

— З чого ми тут живемо?

В каламутних, закислих очах тупий подив. Жалісліва пані відходить. Тоді з-під брудної ганчірки, що затуляє вхід, вилазить Петрик, Людвік, чи як його там, і дивиться їй услід — з глумом і ненавистю.

Довго, старанно будували новий салон-вагон. Завіси на вікнах, величезні сяючі дзеркала, килими. І поліроване дерево столиків, і м'який, мов пух, плюш оббивки.

А на вокзалі о першій годині тридцять п'ять хвилин ночі кондуктор пильно перевіряє квитки в усіх, хто сидить у залах. Виганяє тих, що не мають квитка, замикає двері на ключ і стає коло них на варті. І тоді заповнюється холодний брудний вестибюль перед залами третього класу. На лавах, на кам'яній підлозі, на залізних поручнях сидять ті, хто нікуди не їде.

Молодь — майбутнє нації — щулиться на довгій дерев'яній лаві біля входу. Босий підліток з прищуватим обличчям, нешлюбний син Терезки з провулка; тонкий, мов глист, Ясек, що його батька повісили за грабунок; худа, запнута хусткою Генька, дочка двірнички. Вони димлять недокурками, далеко спльовують крізь зуби, стиха розмовляють про щось, насторожено оглядаючись

через плече. Жодному з них нема ще вісімнадцяти років — волоцюга, кишеньковий злодій і проститутка.

Вони туляться одне до одного, бо холодно. Холодом віє від кам'яної підлоги, крижаний вітер дме крізь відчинені вхідні двері. І тільки о четвертій годині ранку відчиниться зал чекання, натоплений рай брудного, похмурого третього класу.

— Нічліжний будинок? — цвіркає він крізь зуби метрів на два.— Там ночує аристократія — тридцять грошів ні сіло ні впало за ніч. Зате з вигодами — вошей більше, як соломи!

Він зухвало збиває драний козирок кепки на вухо. Широко позіхає. На прищуватому обличчі відкривається чорна яма рота, звідки виглядають зіпсовані, гнилі зуби. І раптом прихиляється до товариша, заплющує очі. Мимо проходить представник влади. Генька щільніше запинається хусткою. Подерті бавовняні панчохи спустилися, поруділа коротка спідничина ледве прикриває коліна. Із змарнілого, з навислими кучериками обличчя злякано дивляться очі. Дитячі, беззахисні.

У кутку, на підлозі, серед старших хлопців, спить, згорнувшись клубочком, десятилітній Фелек. Підібгав босі ноги під себе; запалі груди дихають важко, з хрипом і свистом. А далі ті, для кого вже немає місця й на кам'яних плитах. Перший присів, спираючись на низький виступ стіни, другий примостився йому на коліна, так і сидять вони під стіною довгим рядом, упираючись кожний обличчям у спину переднього. Сплять.

В інституті фізичного виховання є все. Криті бігові доріжки, плавальний басейн і тенісний корт. Високі білі, сяючі гімнастичні зали, фехтувальний зал. А під мостом, в імлистих випарах річки, у смердючій від калу багнюці, сплять четверо хлопчаків. Гарячкове тремтіння б'є тіла, ледь прикриті лахміттям. Мов щенята, збилися вони в клубок, тісно тулячись одне до одного.

І раптом оддалік чути сюрчання свистка. Мов насторожені звірята, схоплюються вони на ноги. Мовчки, ковзаючись по багнюці, кидаються в пітьму. Над цією біговою доріжкою немає даху.

У непевнім світлі далекого ліхтаря поблискує козирок поліцейського кашкета.

Такий закон. Однаковий для всіх. Якби панові директору, власникові фабрики чи пасажирові салон-вагона

забаглось ночувати на лаві в парку, під мостом чи на вокзалі без квитка, їх також вигнали б звідти.

Та тільки жоден з них чомусь не йде ночувати ні на вокзал, ні під міст, ні в парк.

6

«Стук-стук-стук»,— розмірено б'є молоток.

«Чах-чах»,— ріже із свистом широкий ніж.

«Ррр-ррр-ррр»,— гуркотить машина.

Шкіра. Папір. Сукно. Дратва. Смола. Голка. Ножиці.

Віктор, Зенек, Леон чи Густек ідуть учнями до майстерні, бо: «Принаймні матимеш шматок хліба, як скінчиш».

Майстер кульгавий, низенький, сердитий. На лобі в нього раз у раз набрякають товсті сині жили. Він голосно кричить, квапливо сиплючи словами, як горохом. Крапельки слини бризкають крізь чорні й рідкі, мов старий штахетник, зуби. Завжди спітнілі мозолясті руки мотаються над головою, наче злі, скуйовджені птахи.

Майстер високий і червоний. Носить поперед себе величезне, мов бочка, черево. Синя гуля носа вкрита бородавками. З рідкого волосся сиплеться на комір лупа. Рука величезна, мов лопата, і важка, як обух.

Майстер довгий, худий, наче кістяк. Міцно стиснені тонкі губи. Не вимовить і слова за день.

Кістляві пальці з хижими кігтями так і мигтять.

Майстер кругленький, пухкий, чисте тобі рожеве барильце. Слинява усмішечка на м'ясистих губах. Маленькі очиці, насторожені й злі, запливли жиром.

Майстрова жінка. Товста, мов піч. Криклива. Тиняється напівроздягнена до обіду, запихаючи в незастебнуту кофту величезні, обвислі, мов коров'яче вим'я, груди. Над туго зашнурованими високими черевиками переливаються жирними складками голі червоні литки. Закудлана голова не знає гребінця.

Майстрова жінка. Худа, як скіпка. Квапливо перебираючи чотки, вона лічить крупинки в горшку, ськає в голові у бридкої, схожої на щура, дочки, лупцює чоловіка по пиці. Квапливо перебираючи чотки, відрізає клапоть сукна на нові пантофлі від принесеного замовником матеріалу.

Майстрова жінка. Заплакані, вицвілі очі. Боязкий голос. Безупинне шморгання носом...

Майстрова жінка. Шовкові панчішки. Крепдешинова комбінація. Губи сердечком. Волосся щотижня інше: перекис водню — жовте, як солома. Лушпиння від цибулі — руде, мов каштан у дворі. Якась фарба, заварена в горщику,— чорне, як воронове крило. Через два дні крізь чорноту прозирають зелені смуги і нова зміна: волосся сіре, мов попіл.

І ще до того — діти.

Дитина. Мочиться по кутках. І без кінця скиглить.

Дитина. Коле тебе шпилькою в литку, кидає твою шапку у відро з помиями, пхає до кишені здохлу мишу.

Дитина. Вередує, плюється, кидається з кулаками. І сама ж скаржиться на тебе й бреше, як собака. А зачепи — то здіймає такий вереск, що деренчать брудні шибки у вікнах.

Дитина. Скрізь пхає свого носа, схопить, порве, забруднить, витягне з дому, загубить, украде, засуне так, що й не знайдеш. Зіпсує, помне, помалює чорнилом, заляпає грязюкою, знищить, зіпсує. Дитина.

Так уже воно, видно, мусить бути — майстер, його жінка й діти. Ну й ще — кімната.

На вірьовці пелюшки. Кислий, нудотний дух. У кожному кутку брудні пелюшки. Мокрі, зелені, бридкі. Вони валяються за ліжком, мокнуть у балії, киплять у виварці на плиті поряд з капусняком, шиплять під праскою.

У підвалі. Заросле брудом, осліпле вікно високо вгорі. Гнилі дошки підлоги. Слизькі від бруду сходи на перший поверх, до квартири, куди учневі заходити заборонено.

Чотири ліжка вздовж стін, в кутку понаставлювані скрині. Шафи, шафочки. Зелені покривала, гіпсові фігурки. Пузата піч, від якої завжди пашить жаром. Закіптюжена лампа. Завішані подвійними завісками вікна. Задуха.

Голі нари. Заляпана клеєм і фарбою підлога. Залізна пічечка, що курить сажею й чадом. Зірвані з завіс віконні рами. Шпари в дерев'яній стіні, яка виходить у коридор. Холод.

Вранці вода, забарвлена цикорієм, і скибка хліба. Або розварена на рідку кашу картопля. В обід капуста й картопля. Ввечері картопля й капуста.

Майстрова жінка висуває голу ногу з-під перини. Сірий, холодний ранок.

— Гей, вставай! Уже пізно! Запалюй піч!

Флорек, Манек чи Сташек швидко схоплюється. Складає навхрест тріски. Зверху кладе дрібні грудочки вугілля. Спалахує сірник.

Майстрова жінка солодко потягається. Неохота вилазити з м'якої постелі.

— До булочника! Фунт хліба й шість булок, тільки гляди, щоб були добре випечені. І візьми бідончик на молоко.

— Настав воду. Коли нагріється, випереш панчохи, тільки обережно, вони шовкові!

Майстер бурчить. Адже треба віднести костюм замовникові.

— Не бійсь, встигне! Ноги молоді, злітає за одну мить!

І Флорек летить. Відносить, приносить, тягне.

— Випери пелюшки!

— Зачеши дитину!

— Замети кімнату!

— Почисть черевики!

— Начисть картоплі!

— Повитирай пил!

— Вимий підлогу!

— Заколиши Юльцю, хіба не чуєш, що плаче?

— Побав Збися, бачиш, нудиться!

— Подай гребінець! — каже майстрова жінка, розчісуючи жовте волосся.

— Швидше ворушись! — кричить майстрова жінка, перебираючи чотки.

— Треба помити вікна, ану берися,— наказує майстрова жінка, чухаючи закудлану голову.

— Знову погано прибрано! — скаржиться майстрова жінка, скорботно шморгаючи носом.

А дома в неділю з цікавістю розпитують:

— Ну як там? Прибити підметку вже вмієш?

— Можеш уже на машині чи тільки руками?

— Корінці вже зшиваєш?

«Вже, «вже», «вже». Тільки це й чуєш. Він мовчить. Та й що казати? Що вміє прати панчохи, колисати дитину, розпалювати піч, мити підлогу? То це він умів і дома.

А до того ще: лінійка, палиця, ремінь, кулак.

А втім, це було теж.

Але часом, коли майстра нема дома, господиня нудиться.

— Подобається тобі моє волосся? Глянь, яке м'яке.

Шорсткими пальцями він незграбно торкає жовті пасма.

— Так... м'яке.

— Надінь мені панчохи — відчуваєш, яке в мене гладеньке коліно? Можеш поцілувати... Ну, не чуєш? Цілуй!

Пересохлі раптом губи неохоче торкаються білого коліна. Від гладенької шкіри тхне потом і ще чимось дивним. Його нудить від огиди. Ранкова картопляна юшка підступає до горла.

— Ну, ще раз. Не хочеш? Чи ти ба, який сором'язливий! Подумаєш!

Майстер щоранку ходить до костьолу. Господиня довго вилежується в ліжку.

— Іди сюди!

Він не розуміє.

— Йолоп! Сюди! Чоботи скинь, бо перину забрудниш. Ну, лягай!

Навалюється опасистим тілом. Дихає. Приминає його. Відчайдушним рухом самозахисту він хапає її за величезні, обвислі груди. Щосили впивається нігтями. Наосліп б'є кулаком по цій величезній, м'якій горі жиру. Вона важко дихає. Стогне. Поводить великими коров'ячими очима. І так, поки в коридорі не почуються кроки.

Відтоді він зранку розносить клієнтам замовлення. Ходить до костьолу по майстра. Ось коли він відчує по-справжньому силу лютих кулаків, штурхани величезної ноги, злі погляди й уїдливі слівця. Та краще вже так.

Нарешті починається наука. Помалу. Поступово. Не одразу. Через два роки він іще не вміє пошити чоботи, викроїти піджак, оправити книжку. Воно й зрозуміло: інакше б він уже не схотів бути на побігеньках, прати й варити,— куди там. То краще вже помаленьку. Одну якусь дрібницю — довгі, довгі дні.

Правду кажучи, не було чого так поспішати до тієї науки.

Тепер берись до обценьків, лінійки, молотка. Щодня вистукує свою одноманітну пісеньку молоток! «Завтра, як сьогодні, завтра, як сьогодні»,— настирливо цокотить

машина. «Все одне й те саме, одне й те саме»,— скрипить верстат.

Безнадійний день. Довгий, упертий, втомливий.

Спина гнеться дугою, болять очі в червоних повіках, щемлять поколоті, побиті, попечені пальці.

І зрештою він так і не кінчає своєї науки. Стає занадто великий, щоб глядіти дітей, прибирати й прати. Починає кривитися, коли його по десять разів ганяють до міста. Вже спалахує в очах злий вогник, коли на нього замахуються кулаком.

Пан майстер міняє учня. Прийде новий, маленький, кволий, і робитиме в нього знову кілька років.

Привід знайти легко. Погано йдуть справи. Або: ніяких здібностей у тебе, ледацюго, до цього діла нема. Або: забирайся під чотири вітри! Дякуй богові, що я поліцію не покликав, нам злодіїв не треба. Чи: переїжджаю до іншого міста. Або нарешті: дитина хвора, не можна, щоб ти в неї стільки місця відбирав. Або: непоштивий до моєї жінки, ніякої поваги до старших.

Так і не вдається скінчити.

Так само, як Антекові не вдається скінчити гімназію.

Батькові ведеться непогано. Має постійну роботу, мати теж заробляє дещо.

— Ну, то як же буде з Антеком? Віддамо до майстра, чи що?

Батько не відповідає. Бурчить щось невдоволено під ніс. А за кілька днів:

— Антеку!

— Що?

— Підеш до гімназії?

Антек непевно дивиться на батька. А чого ж? До гімназії...

— Чого б це хтось мав мою дитину по голові терпугом бити? Хай вчиться, голова в нього не гірша, як у людей, може, й вивчиться, не бідуватиме, як я, все життя.

— От якби на лікаря.

— Або на інженера.

— Про мене, хай би й учителем був... Їм теж добре платять.

— Або ксьондзом,— зітхає боязко мати.

— Е-е... краще вже лікарем.

І Антек іде до гімназії.

Це правда, голова в нього не гірша як у людей. Але в Антека старі, латані чоботи. І на ліктях латки. Він не читав «Віннітоу, червоношкірий джентльмен». У нього немає ні ковзанів, ні лиж. Хлопці сміються, що він дома допомагає матері прати. Так зрештою воно і є. Але це Антекові байдуже. Гірше, що в нього немає всіх підручників. Під час перерви, у вільну хвилину, коли всі бігають надворі, він сидить за партою і старанно переписує. Сторінку за сторінкою, все, що задано. Інколи не встигає і тоді не може вивчити. Та зрештою це ясно — підручники треба мати. От і пан учитель каже: «У сумлінного учня повинні бути всі підручники». Виходить, що Антек несумлінний учень.

Найгірше — це щомісячні відвідини батьків. Антек разом з іншими тиняється коридором і знає: там, у класі, стоїть довга черга батьків і матерів. Класний наставник заглядає в свою записну книжку і дає довідки. Мати в хустці на плечах ховається десь аж у кінці. Вона боїться відібрати час у вчителя, не зважується підійти в черзі раніше від паній у шовкових сукнях, що до них учитель солодко й улесливо посміхається і, побачивши їх, квапливо закреслює двійки в своїй книжечці. Люб'язно, довго балакає з ними про різні справи. Коли мати нарешті зважується підійти, у нього вже немає часу. Він нашвидку каже їй оцінку — і все.

Або нетерпляче кидає:

— Підручників у нього немає, зошитів не приносить; учора скаржився вчитель малювання, що він не купив фарби, хоч у класі вже двічі оголошували.

Пояснень він не слухає. Відмахується, ніби від надокучливої мухи, і швидкими, дрібними й м'якенькими кроками біжить подати пальто пані докторші чи обмінятися кількома словами з паном інженером.

— Не приходь ти на ці збори,— каже матері Антек.

— Але ж треба, пан директор наказував, щоб неодмінно!

Справді. Треба. І мати ходить. Без усякої користі, бо їй все одно не змінити жодної оцінки, як змінюють «незадовільно» на «добре» оті пані своєю солодкою усмішкою, люб'язними словами, пахощами солодких парфумів.

У клас приходить новий учитель. Переписує учнів. Кожного питає, де працює батько. Потім спускається

з кафедри і, походжаючи по класу, виголошує промову. Але Антек чує лише перше речення:

— Я дуже радий, що в цьому класі мало синів так званого пролетаріату.

Антек дивиться у вікно, відчуваючи терпку гіркоту в роті: «Я дуже радий, що в цьому класі... Я дуже радий, що в цьому класі... Радий...»

Він повертається додому.

— Не ходитиму я до школи.

— Що таке?

— Не ходитиму до школи.

— Здурів, чи що? — кричить мати.

А батько похмуро дивиться на нього з-під навислих брів.

— Щоб я цього більше не чув! Ходитимеш — і край.

І Антек ходить. Ходить у своїх латаних чоботях, ніколи не маючи зайвого гроша на те, на друге, на десяте, з тавром пролетаря на лобі. Аж поки батько не втрачає роботи. Тоді гімназії швидко приходить кінець. Тиждень, другий, третій йому щодня нагадують про плату за право навчання. Перед усім класом картають за легковажність і несумлінність. І нарешті: «Коли в тебе нема за що вчитись — іди в шевці».

Так, так — у шевці. Клас, серед якого «мало дітей так званого пролетаріату», сміється. Антек збирає свої нечисленні підручники і виходить із сліпою, лютою ненавистю в серці.

І, зрештою, вони дорослі. Адже кожному по шістнадцять, сімнадцять, вісімнадцять років,— час уже по-справжньому заробляти на себе.

7

Одне, друге, третє місце швидко змінюються по черзі. Важко, ох як важко пробути ті кілька місяців в одному домі. Руки у Веронки вже порепались, спухли, почервоніли. Від холоду, від прання, від тягання відер з вугіллям.

І от вона знову йде до бюро по найму. Може, врешті, знайдеться дім, де можна буде залишитись надовше, де кожного першого й п'ятнадцятого числа не доведеться тремтіти, вагатись, приймати якесь рішення.

Сидить. Не сама, звичайно.

Лаковані туфлі, розчовгані черевики, сандалі. Штопані шовкові панчішки, голі литки, прості панчохи, що звисають складками. Пальто, шалі, жакетки. Капелюшки, берети, хусточки. Кучері, коси, скуйовджені голови.

Літня, коротко підстрижена пані в окулярах заходить до бюро. Зупиняється серед кімнати й роздивляється. Уважно міряє очима дівчат, що кількома рядами сидять попід стінами. Знизу вгору, від черевиків до маківки.

— Рекомендації є?

Натруджена рука несміло простягається до неї. Пожовклі, заяложені клапті паперу. Рік, вісім місяців, півроку.

Очі в окулярах швидко перебігають нерівні рядки довідок.

Раз у раз непомітно, крадькома, кидають швидкий, підозріливий погляд на дівчину, що стоїть поряд.

— Ну що ж, підеш глянути квартиру?

Друга. Сива елегантна пані. Поглядає єлейно крізь пенсне, неквапливо цідить слова:

— Ні, не цю.. Мені потрібна скромна, слухняна дівчина. Так, прибирати, готувати, прати... нічого особливого, усе, що треба по хазяйству.

— А платня, прошу пані?

— Платня? П'ятнадцять злотих.

Дівчина безпорадно мне ріжок хусточки.

— Але ж це дуже мало...

— Як мало? Не такий тепер час, щоб більше платити. Адже до цього треба ще додати п'ять злотих до лікарняної каси.

— До каси завжди платять...

— Але ж половину, тільки половину. А я плачу все. Не хочеш?

Ні. Вона не може на це згодитись і повертається на своє місце. Веронка трохи знає її,— колись вони служили на одній вулиці. У тої дитина на селі, і вона платить за неї двадцять злотих на місяць. То як же можна за п'ятнадцять...

Підходить інша.

— Знайомих багато?

— Ні.

— Ні сім'ї, ні рідних, ні кавалерів? Бо це нестерпно,

коли весь час хтось приходить. А ти сильна? Вугілля з підвалу можеш носити?

Усе знову впирається в ці п'ятнадцять злотих. На круглому обличчі дівчини відбивається упертість відчаю.

— Двадцять.

— Квартира світла, весела, й костьол близько,— медовим голосом спокушає пані.

— Скільки кімнат?

— Дві, нас троє.

Дівчина якусь мить вагається, потім неохоче виходить. Веронка дивиться їй услід.

— Певно, згодиться.

— А що вдієш? Думаєш, я б не згодилась, коли б не дитина?

— Ти б подала до суду на свого. Хай би й він щось давав.

Юзька похнюплюється.

— Не хочу,— каже вона тихо.— Оженився він, дитина трохи менша від моєї Зосі. Є на кого робити. Якось уже сама справлюся.

Двері з гуркотом розчиняються. Повертається та дівчина, що недавно вийшла. Розмазані ручаї сліз лишили на обличчі сірі тіні. З-під зсунутого на бік берета вибивається розпатлане волосся.

— А що там таке?

Сива пані надто вже скромно перерахувала своє сімейство й кількість кімнат. Кімнат чотири, панів — шестеро.

— Так, вихідні, звичайно, матимеш,— люб'язно пояснює повненька пані.— Кожної неділі по обіді ходитимеш гуляти з дитиною; серед тижня, коли скінчиш роботу, теж можеш повести дитину на бульвар чи в парк, куди сама схочеш. А щоб така молоденька дівчина ходила сама,— ні, це неможливо, просто неможливо.

— Де раніше служила?

— У ресторані.

Тонкі губи викривляються невдоволено.

— Ні, ні, після всяких там ресторанів... Мені потрібна домашня, тиха...

— А чому немає посвідки за березень і квітень?

У цей час вона не працювала. Попекла руку; довелося лікуватись.

— Де ж ти перебувала весь цей час?

— На квартирі.

— В кого?

— В одної двірнички.

Суха пані тоном інквізитора, що напав на слід злочинця, продовжує допит:

— Хто там іще жив? З чого ти жила?

Худенька дівчина, видно, виходить переможницею з цього перехресного вогню питань, бо тепер починається огляд хворої руки. Сині шрами розходяться по ребру долоні.

— А чи ж ти все можеш уже робити? І прати? Ану, зігни пальці, отак, а тепер розігни. Ще раз. Але ж це справді не заважатиме тобі в роботі?

Бліді губи палко запевняють, що це нічого, що все уже зовсім, ну, зовсім загоїлось.

— Ах, моя голубочко, у всіх у вас просто-таки божевільні вимоги,— зітхає, важко розсівшись на стільці, товста пані, пестячи на своєму пишному лоні малесенького в'юнкого песика.— В такий важкий час, як зараз, людині доводиться обмежувати себе в усьому, відмовляти собі в кожній дрібниці, а служниця тим часом має всього вдосталь. Тобі дають стіл і дах над головою,— живеш, мов у бога за пазухою! Ні турбот, ні прикростей.

— Ну, як, найнялися? — питає Веронка смутну літню жінку.

— Е, де там! Каже, що я нервова, що вона, мовляв, це одразу відчуває і не хоче за свої гроші брати в дім нервову людину.

— А ви справді така нервова?

— Хіба ж я знаю? — Її очі скляніють, повіки дрібно кліпають.— Може, й так. Відколи мого вбило на заводі, я вже нічого не знаю...

— ...Я б хотіла просту дівчину, з села. Вже я її всього навчу... Ні, ні, зовсім просту...

Губи Веронки болісно кривляться. О, вона знає, про що йдеться. Розуміється, таку «просту», щоб не сміла домагатися своїх прав. А є чого домагатися.

— Хліб? Ну звичайно замикаю! Що ж, ти гадаєш, хліб мені з неба падає? Даю, скільки тобі треба, але щоб хліб цілий день лежав відкритий? Де ти бачила таке?

І з страдницьким обличчям вона звертається до секретаря:

— У декого з них такий апетит, що ви собі навіть уявити не можете!

І до дівчини:

— Дітей у мене двоє.

Та повертається на своє місце.

— Ну, хто згоден?

Нерішуче мовчання. Діти — це значить прання щотижня, безперервне прибирання, вічний галас на кухні, вихідний день у кращому випадку через два тижні, лихі дитячі пустощі, роздратування завжди невдоволеної пані. Вони вагаються, поглядають одна на одну. Нарешті підводиться маленька бліда дівчина.

— Дітей любиш?

Безкровні губи складаються у вимушену ствердну посмішку. Пані раптом швидко замахала руками.

— Ні, ні,— ці зуби!

Зуби й справді великі і трохи випинаються наперед. Цілком поважна причина, щоб не одержати роботи.

Очі Веронки дивляться дедалі боязкіше. За короткий час вона побувала вже на стількох «місцях», що відразу орієнтується в ситуації. Ціла галерея хазяйок. І така, в якої не дозволяють лягти спати раніше, ніж о дванадцятій, а на п'яту годину ранку вона власноручно ставить будильник. І так день у день. І хвора пані, що в кожному з домашніх вбачає злодія і раз у раз обшукує скриньку служниці. І третя — страж моральності,— яка читає листи служниці, підслуховує під дверима кухні, про що та розмовляє з приятелькою. Або в'їдлива причепа, що цілий день сидить на кухні і всі свої життєві злигодні зганяє на служниці. Чи скупа відьма, яка виділяє дівчині черствий, позавчорашній хліб.

І всі хочуть одного: «Скромну, тиху, слухняну...» Тиху, що не вміє відповісти на образливі слова. Скромну, яка задовольниться тоненьким сінничком і рештками вчорашнього хліба. Слухняну, яка від світання до пізньої ночі крутитиметься, виконуючи всі накази, не нагадає про вихідний день у свято, буде мовчки терпіти примхи пана, паничів і панночок. Білу невільницю, куплену з тілом і душею за п'ятнадцять злотих на місяць. Машину, що працює безвідмовно й безперервно.

— Я ось уже третій день сиджу! — звіряється Веронці сусідка.

— І нічого?

— Нічого. Та й страшно йти, стільки вже натерпілася. Але, видно, доведеться все-таки. Не хочеться мені втретє проситися на ночівлю в цьому притулку.

А й правда — в цю хвилину Веронка згадує, що їй теж нема куди йти ночувати. А вже скоро й вечір.

— Ти що, сама кинула місце?

— Аякже! Звичайно, сама. Бруду, гидоти в квартирі стільки, що витримати неможливо. Хто б там лишився! Пан з панією одне тільки лаються, я вже просто слухати не могла. Та ще потім сама до кухні прилізе, розповідає, як та що. А хіба мене обходить, з ким її чоловік спить? Досить у мене й свого клопоту. Зібралася та й пішла від них. Ще й речі мої затримала!

— Ну й як же тепер?

— Е, знайду місце, то піду й заберу. Повинна віддати. Закону такого нема, щоб речі не віддавати. Я ж нічого в неї не вкрала!

— А рекомендацію дала?

— Дала. Пан примусив.

Заплакана Юзька знову сідає коло Веронки.

— Кажу тобі, хоч бери та у Віслу головою. Хазяйок мало, а нас тут повно, та ще, прости боже, такі плутаються, що могли б сидіти на селі, в своїй хаті, а не відбивати тут у нас шматок хліба.

— Вони гадають, що в місті хто й зна як добре,— пояснює Веронка.

— Е! Їм одного треба — хлопців. З міськими погуляти кортить,— свої хами обридли.

— У них тепер теж лихо...

— Все одно не таке, як у нас,— суворо мовить Юзя.— За мою Зоську баба бере двадцять злотих на місяць! Подумай, такі гроші! Що, погано їй? Ні, на селі завжди легше. Не те, що тут.

Може, й так. Веронка слухає одним вухом. Нарешті всі починають дедалі більше нервуватись, швидше згоджуватись, менше вагатися. Ось-ось настане вечір. Тих, що сьогодні не стануть на місце, чекає бездомна ніч.

Веронка сидить, міцно стискаючи складені на колінах руки. Надходить вечір, ночувати їй нема де.

Ванда Василевська з сестрами Зофією і Галиною.
Фото 1913—1914 рр., Краків.

— Не піду, не піду,— уперто шепоче вона сама до себе, відчуваючи, як страх перед бездомною ніччю й дальшими пошуками роботи штовхає її то до вичепуреної пані, в котрої треба садовити на нічний горщик собаку, то до підозрілої мегери в перекручених панчохах, що б'є служниць по обличчю, то до худої ханжі, яка примушує свою дівчину постити шість днів на тиждень.

Дрож пробігає в неї поза спиною. Вона зіщулюється в куточку, намагаючись, щоб її не помітили, щоб кістлявий палець не кивнув на неї, примушуючи дійти якогось рішення.

І раптом заходить високий сивий пан. Не оглядає всіх пронизливими очима, спокійно розмовляє з секретарем.

Серед дівчат, що сидять попід стіною,— пожвавлення. У Веронки лунко б'ється серце. Вона напружено вдивляється у вузьке, спокійне обличчя. Несвідомо схиляється вперед.

— Нас лише двоє,— приємним голосом каже сивий пан,— я і син. Чотири кімнати. Мені потрібна самостійна дівчина,— у мене нема ні часу, ні бажання займатися господарством.

Веронка швиденько киває ясноволосою головою. Так, так, чиста кухня, де ніхто не товчеться, ніхто не лічить крупинок у каструлі, ніхто не будить удосвіта, ніхто не підслуховує під дверима. Можна буде нарешті жити полюдському! Від хвилювання в неї бліднуть губи. Ну звичайно, вона готує, прибирає, штопає, у неї ж і посвідки є. Але високий пан і не дивиться на них.

Веронка не може повірити в своє щастя. Не вірить вона в нього й другого дня, коли прокидається в алькові з білими стінами, з вікном у сад. Вона лежить, тремтячи, що чарівний сон зникне, що вона опиниться на старому місці.

Але це правда. Найсправжнісінька правда. Вранці вона подає сніданок. Нікого нема дома, коли вона прибирає чотири світлі, сонячні кімнати. Сама міркує, що приготувати на обід. Через день хазяїн перевіряє з нею рахунки.

— Так, так, Сусанно.

Веронка вже не підводить здивовано вигнутих брів, як тоді, коли вперше почула це ім'я. Її попередниця, що

прожила тут десять років, була Сусанна, і хазяїн не може звикнути до іншого імені. Так вона стає Сусанною. Зрештою, це байдуже. Навіть краще звучить, ніж Веронка. Якось більше пасує до економки.

На блакитному небі її нового життя лише одна маленька хмарка: панич. Не те щоб він кривдив її чи ображав, навпаки, навіть занадто ввічливий. Усміхається по-змовницькому, розмовляє улесливо, солодко. Але за ним невідступно стежать холодні, допитливі очі старого, і панич вгамовується. Байдуже читає далі газету, п'є каву, підкладає собі овочів з блюда. Веронка боїться його, хоч боятися ніби й нема чого. Панич у домі нічого не важить. Усьому голова — сивий пан, елегантний і байдужий.

З дому дозволяється вийти навіть у будень, коли помиєш посуд. Але Веронка поки що цим не користується. Вона штопає шкарпетки в своєму алькові, у першому по-справжньому власному кутку, відколи вона служить. Та й взагалі — першому в житті. Бо хіба ж назвеш «власним кутком» сінник, на якому спала з сестрою в сімейному підвалі?

От сидить вона й вишиває кольоровим шовком собі хусточку. Поглядає у вікно на дерева, вкриті молоденькими листочками. Іноді забіжить Тоська, що служить нагорі, побалакає, розповість щось цікаве: як лається із своєю хазяйкою. Веронка складає руки, мов до молитви,— їй нема з ким лаятися. Або про те, як Леосьчин кавалер набив їй пику за те, що гуляла з отим рудим Бронеком. Як у неділю злодії обікрали квартиру в різника і як спочатку думали на Стефу, а потім виявилося, що це неправда. І всяке таке інше. Веронка слухає одним вухом. Усе це вона напам'ять знає — на будь-якій вулиці, в будь-якій квартирі одне й те саме. І вона лише глибоко зітхає, від радості, що тепер їй так добре.

— Ну, а панич як? — цікаво питає Тоська.

— Та звичайно, як панич; ввічливий такий,— відповідає неохоче Веронка. Вона не любить пліток. Кому воно треба, щоб Тоська пащекувала про її панів по всьому дому.

— А старий — шикарний мужчина.

Веронка зводить угору тонкі брови.

— Пан?

— Та пан, пан. Чого ти дивуєшся?

І дійсно. Що тут дивного? Адже завжди кажуть про хазяїна: старий. Але тепер Веронка навіть і в думці називає його лише: пан. Просто не може інакше.

— Ти в нього закохалася,— сміється Тоська, водночас пильно спостерігаючи, яке враження справлять її слова.

Веронка спокійно дивиться на неї.

— Здуріла, чи що?

— Ти що робитимеш у неділю?

— Нічого, може, піду погуляти.

— Давай підемо на відпуст. Гуляння буде. А то сидиш дома, немов черниця. Ти ще ніколи не була?

Ні. Якось так виходило, що хоч вона вже кілька років у місті, а на відпусті не була. Дома, в містечку, інша річ. Але там який відпуст? Селяни поприходять — оце й усе. На відправу до костьолу ніхто особливо не квапиться, зате потім цілий день гулянка.

— То давай підемо?

— Добре... Посуд я раніше перемию...— міркувала вголос Веронка.

Синє платтячко. Прозоре зелене намисто на шиї. Веронка старанно поправляє перед дзеркалом берет. Радісне збудження, наче має статися щось незвичайне.

«Та це ж просто відпуст»,— заспокоює вона себе. Але це мало допомагає.

Осяйний, блакитний і зелений день. Швидше на площу. Там довгі ряди возів, прикрашених галуззям. Тоська презирливо одвертається.

— Поїдемо автобусом, навіщо нам труситися на возі?

Веронка вив'язує з хусточки гроші. Правду кажучи, їй трохи боязко. Мотор дрижить, тягнучи перевантажену машину вгору, і це двигтіння відчувається під ногами. Автобус перехиляється на поворотах, несподівано підскакує на вибоїнах. Веронці страшенно хочеться вчепитися в Тосьчину руку, але соромно. А Тоська сидить, ніби все життя в автобусах їздила. Дивиться в дзеркальце, розглядає пасажирів. Але, як навмисне, нікого вартого уваги. Самі пані, діти, літні чоловіки. Є, правда, один молодик, і навіть нічого собі, але він сидить поруч шофера і хоч би тобі обернувся. Нічого не вдієш, Тоська

починає дивитись у вікно на латки збіжжя, що швидко пробігають повз вікна автобуса.

— Скоро каштани зацвітуть.

Веронка на мить забуває про свій страх. І справді, зелені свічки на деревах ось-ось стануть білими пірамідками квітів.

Шофер сигналить. Вони мало не наїздять на якусь підводу з веселою компанією. Веронка біла мов стіна, але тримається хоробро. Соромно Тоськи.

Нарешті під'їжджають. Крута стежка провадить нагору. І відразу — починається.

Кошики кренделів, підноси цукерок, столики з тістечками стоять вздовж дороги. Ті, що вже повертаються, несуть повітряні ку́льки, величезні сурми, паперові парасольки, глиняних півників, і все це міниться всіма кольорами райдуги.

— Ходім, ходім, не те ще буде! — квапить Тоська.

Нагорі, між величезними липами, галявина. Гамір, мов на ярмарку. Крутиться карусель, високо в повітря злітають гойдалки, тріщать під дужими ударами силоміри. Тісно, мов на свято в костьолі.

— Покатаємось?

Підвішені на тонких ланцюгах крісельця каруселі злітають у повітря. Широко мають спідниці дівчат, пронизливий вереск роздирає вуха.

— Боюся.

— Дурна, адже ланцюги міцні, не обірвуться! Дивись, як інші катаються!

Хлопці ловлять крісельця з дівчатами, що пролітають перед ними, музика грає, строкате коло крутиться з запаморочливою швидкістю.

— Слухайте, панночко, зараз карусель стане, давайте сядемо?

Веронка швидко оглядається. Він стоїть поруч. Високий і стрункий. На темному волоссі шапка набакир. В усмішці блиснули сліпучо-білі зуби.

— Та я боюся.

— Е, чого там боятися! Я сяду за вами й триматиму, гаразд?

Вона не може встояти перед цими радісними чорними очима. Киває головою — мовляв, гаразд. Обережно сідає між чотирма ланцюгами. І раптом згадує — а як же Тоська?

Але Тосьці вже допомагає сісти невисокий, подзьобаний віспою солдат.

— Ну, поїхали!

Веронка заплющує очі. Карусель мчить дедалі швидше. Туге повітря б'є в обличчя. Вона відчуває, що летить вище й вище, але зовсім не боїться, хоч серце калатає шосили. За спиною веселий голос:

— Ну, як? Правда, приємно?

Сильні руки притримують її крісельце біля свого. І вони кружляють разом над галявиною.

— Приємно.

— Ну от бачите, панночко! Чого ж тут боятися?

І справді, даремно вона боялася. Веронці навіть шкода, що все вже скінчилось.

— Тепер треба чогось випити. Вас як звуть, панночко?

— Веронка.

— Ну, а мене Едек. Що ти питимеш, Веронко, лимонад чи пиво?

— Краще, мабуть, лимонад.

— Е, випий пива, кажу тобі, в таку спеку краще за все пиво. О, тут є місце.

Вони сідають на дерев'яних лавах. Тут і Тоська із своїм солдатом. Вона кидає швидкий погляд на Едека і починає пускати бісики. Веронка вже шкодує, що вони прийшли сюди, але Едек навіть не дивиться на Тоську.

— А потім підемо на гойдалку, гаразд?

— Добре.

— Пий, Веронко! Чого ти така соромлива?

Тепер він уже не каже «панночко». Але й так добре. Веронка обережно вмочає губи в білу піну.

— Усього за один злотий! Шоколад з горіхами — раз, десертний шоколад — два, молочний — три і шоколад з начинкою — чотири! Все за один злотий! Тільки для реклами нашої фірми!

Едек перекидає ноги через лаву і двома стрибками повертається з шоколадом.

— Не треба...

— Як це не треба? Це свято чи ні? Гризи, гризи, не соромся. Крендель хочеш? Гей, тіточко, а дайте-но сюди кренделів! Тільки свіжих, бо це для моєї дівчини!

Його чорні очі сміються, сміється смугляве обличчя, і весь він швидкий, рухливий, як іскра.

— Веронко, подобаюсь я тобі? Тільки кажи правду!

Вона вся спалахує, але виразно мовить:

— Так.

І сама з себе дивується. Здається, ніби вже знає його не один рік. І зовсім не боїться, не ніяковіє, хоч завжди така соромлива.

— Ну, а тепер на гойдалку! Тримайся добре!

Їй трохи паморочиться в голові від пива і стає млосно від цієї безодні під ногами, але вона мовчить. Хай би все це тривало якнайдовше. А втім, сильні руки тримають її так міцно, вона почуває себе так упевнено й безпечно, як ніколи в житті.

— А тепер сюди. Ось поглянь!

Від дужого удару молота стрілка силоміра підскакує до самого кінця. Веронка навіть не дивується. Так і повинно бути.

— Ану, бери. Чи, може, ти не любиш м'ятних?

— Люблю.

— Ну, то їж. Ходімо купимо білет на лотерею.

Веронка виграє пляшечку одеколону, Едек — носову хусточку.

— Бачиш, навіть придасться.

— А куди це Тоська поділась? — раптом стурбувалась вона.

— Що тобі до неї? Не бійся, обійдеться без тебе. Такі не пропадають!

— Вона тобі не подобається?

— Ні. Мені ти подобаєшся.

— Але ж вона гарніша за мене,— каже Веронка, почуваючи себе в цілковитій безпеці.

— Що ти там розумієш! Хочеш іще раз на карусель?

— Може, тепер сюди?.. Он які коники.

— Е, ніякої приємності! Там — інша річ. Літаєш, мов птах.

— А в голові не паморочиться?

— Ні.

Хтось вітається з Едеком.

— Ходім, ходім,— він швидко тягне її за руку.

— Хто це був?

— Та так собі, один товариш. Ще почне до тебе залицятись,— дуже треба!

Та ось уже й вечір. Треба повертатись. Наостанку

Едек купує їй ще кумедну гумову білочку. Червоненька, а як натиснеш, пищить.

В автобусі Веронка вже не боїться. Сидить, притулившись до Едека, рука в його руці.

— Можеш вийти до мене завтра ввечері?

— Можу.

— То я прийду, добре?

— Приходь, Едеку. Десь після восьмої, коли я подам вечерю.

— Гаразд.

От уже й під'їзд.

— До побачення, Едеку, дякую тобі за все.

— Е, що там. Краще б ти мене поцілувала.

Веронка підіймає до нього раптом зблідле обличчя. Він обережно обіймає її й цілує. Губи в нього гарячі, м'які й приємні.

— Любиш мене трошки?

— Так, дуже.

— От і добре. То пам'ятай, завтра прийду!

Він іде додому, насвистуючи. Веронка довго дивиться йому вслід. Такий високий, гнучкий, сповнений якимись радісними веселощами.

Тепер вони зустрічаються щодня. У свята разом ходять гуляти. З очей Веронки зникає колишній полохливий вираз. Вона щаслива. Її не засмучує навіть те, що Тоська з нею не розмовляє,— зла, що не їй зустрівся Едек. Той рябуватий солдат більше й на очі не навертався. Та що Тоська, коли в неї є Едек...

— Чи можна мені піти на цілий вечір?

— Куди ж це? В кіно? — доброзичливо посміхається сивий пан.

— В кіно...— соромливо признається Веронка.

Вона швиденько надіває свою найкращу, синю сукню. Застібає на шиї подарунок Едека — блакитне намисто. Едек уже чекає біля під'їзду.

Веронка дивиться на екран. Ясна, миготлива пляма в темряві залу. Хтось когось цілує, хтось за кимсь женеться, хтось збирає квіти в садку. Вона навіть і не прагне зв'язати в одно ціле картини, що швидко миготять перед очима, не пробує зрозуміти, про що йдеться. Найважливіше те, що вона сидить поруч свого Едека, що її спітніла рука в його руці. В антракті Едек купує цукерки. Веронка потихеньку смокче їх, щаслива й горда.

— Як чудово,— зітхає вона виходячи.

— Е,— презирливо кривить губи Едек.— Так, салонна картина.— Але ту ж мить йому спадає на думку, що, може, їй це неприємно, і він бере дівчину під руку.

— Веронко!

— Що, Едеку?

— Давай з тобою поберемось, га?

Дівчина мовчить. Їй хотілося б сказати багато-багато. Але слова не йдуть з горла. Вона з зусиллям ковтає слину.

І питання вирішене. Вони поберуться, тільки-но Едек дістане роботу. Йому вже навіть обіцяли. На газовому заводі.

І потекли щасливі дні. Веронка робить усе ніби в сні. Ніби в сні натирає блискучий паркет. Радісно посміхається їй полум'я кухонної плити. Стеля блакитним небом здіймається над нею. Швидким, веселим потоком плинуть дні.

Коли це:

— Сусанно, я їду на два дні.

Веронка помітила, як в очах панича спалахнув вогник. На якусь мить. І зараз же зник під тінню повік. Вона й не думає про це. І лише ввечері, біля під'їзду, каже:

— Едеку, пан кудись поїхав.

— Ну й що?

— Мені трохи страшно.

— Замкнися на ключ.

— Двері не замикаються.

Він стоїть перед нею стурбований.

— Ну, то як же бути?

— Ходім зі мною.

— Гляди, щоб потім не було неприємностей.

— Адже ніхто не довідається, а мені не так боязко буде.

Вони йдуть нагору.

— Лягай, я посиджу коло тебе.

Веронка гладить його пошерхлу руку. Блакитним небом підноситься стеля маленького алькова.

Кроки.

— Сховайся за завіску!

— Веронко! — Здавлений, глухий голос панича.— Веронко!

Захищаючись, вона рвучко витягає вперед руки. Але він уже хапає її, з силою валить на подушку, рве на ній синє святкове плаття.

І тут — Едек. Очі налиті кров'ю. Могутні кулаки б'ють, мов ціпи. Раз і ще раз. І ще. Аж поки його не відтягають тремтячі від жаху Верончині руки.

Панич обтирає рукою кров. Вмить розпухла губа спотворює вузьке обличчя. Він увесь труситься.

— Ти... мерзотнику!

Перед ним Едек. Високий, широкоплечий, спокійний. Він холодно дивиться на закривавлене паничеве обличчя. Слухає, як той дзвонить по телефону з передпокою.

— Тікай!

— Навіщо? Нічого мені за це не можуть зробити.

Виявляється, проте, що можуть.

Веронці не збагнути цього. Вона стоїть перед письмовим столом сивого пана і крізь сльози намагається пояснити. Але даремно. Заперечливий рух випещеної руки з довгими рожевими нігтями.

— Ні, Сусанно! — Так само спокійно, байдуже й незаперечно, як завжди.

І Веронка йде до кухні укладати скриньку. Вона збирає своє вбоге шмаття, думаючи про те, що не встигла навіть сказати Едекові найголовнішого,— що в неї буде дитина.

«Рік тюремного ув'язнення!» — це падає на неї, мов удар батога. «Рік»,— повторює вона сама собі, силкуючись змірити, злічити, охопити свідомістю цей незбагненний, жахливий відрізок часу, що відокремлює її від Едека нездоланною безоднею темряви.

8

Зоська, Анка, Гелька, чи як там їх іще, теж працюють.

Анка прокидається, ледве починає розвиднятись. Потягається на ліжку, кістки болять, важко підвестися. Іще хоч хвилиночку...

Погляд стомлених очей падає на брудну, облуплену стелю.

У кутку поблискує сріблом майстерно виплетена сітка. Тонісінькі нитки переплітаються між собою, непомітно

зливаються в старанно викінчені кола. Збоку причаївся павук. Товсте волохате черево, немов надутий пухир. Зубчасті пилки ніг підібрав під себе. Круглі, банькаті очі непорушно втуплені в сітку.

Бз-з...бз-з... У сріблясті нитки заплутується муха. Намагається вирватись, тріпоче крильцями. Малі лапки щосили шарпають утлу на вигляд павутину.

Але волохате черево пильнує. Одним стрибком опиняється біля своєї жертви. Накидає на неї ще одну нитку. І другу. Стискає незборною хваткою.

А потім смокче. Непомітно, швидко, жадібно. За мить з павутиння випадає те, що колись було мухою: сухий, висмоктаний до краплі вигризок.

Із соків, з крові замученої жертви павук далі майстерно снує своє прядиво, блискучу, срібну нитку.

Анка встає. Мляво, насилу збирається. Похапцем випиває чашку холодної каламутної кави і йде. Швидко, щоб не спізнитися.

Величезний цех сповнений безугавним гуркотом. Мов хижі клешні, рухається вгору й униз рама верстата. Один за одним, один за одним гягнуться нескінченно довгі ряди машин. Білий бавовняний пил висить у повітрі.

Білі пасма бавовни переходять з машини в машину, зливаючись у дедалі тоншу нитку, що намотується на тисячі шпуль. Гудуть механічні веретена, снується пряжа, з безнастанним двигтінням крутяться валки, пересуваються сталеві зубці гребенів. Страшний білий павук снує своє павутиння, підступні білі волокнинки. У вічках страхітливої сіті здобич — жінки.

Вони квапливо перебігають між двома рядами шпуль, що невпинно крутяться, зв'язують худими пальцями розірвані нитки. Швидше, швидше; кожна не зв'язана вчасно нитка — це заплутаний вузол, що стає на заваді примхливому механізму, це зайва робота, це згаяний час.

З зів'ялого обличчя блідої, виснаженої жінки дивляться почервонілі від напруження очі. Вона кашляє. Сухий звук губиться в гуркоті великого цеху.

— Застудилися? — співчутливо питає якась пані, що оглядає фабрику.

— Е, ні. Це пилюка, пані, це від пилюки,— глухо відповідає та.

І знову повертається до верстата. Нервово снує на набряклих ногах вздовж чотирьох довгих машин, на яких крутяться дерев'яні шпулі. Хапає нитку за ниткою, зв'язує, біжить далі,— і так безперервно, без хвилини перепочинку. Сиве пасмо волосся вибилося з-під хустки на лоб, на щоках жевріють цеглясті плями.

— Давно тут працюєте?

— П'ятнадцять років,— кидає на ходу.— П'ятнадцять років,— повторює вона, немов сама до себе, здивовано похитуючи головою над тими п'ятнадцятьма роками.

— А перерва на обід яка?

Вона важко підводить почервонілі очі.

— Ніяких перерв тут нема. Вісім годин...

І біжить далі. Нитки безжалісно рвуться то тут, то там.

— А скільки ж вам років?

— Тридцять два,— байдуже вимовляють зів'ялі губи. Сиві пасма волосся, зморшкувата шкіра на обличчі, тремтячі старечі руки.

Анка, несучи в оберемку пухнасті пасма бавовни, вороже поглядає на панійок, що вештаються в цеху. На їхнє блискуче волосся, гладенькі щоки, елегантні пальта. Адже їх не стискав п'ятнадцять років у своїй підступній сіті білий павук. Він не висмоктав з них усіх сил, усієї радості... Не присипав попелом сивини темне волосся, не стер з обличчя барви й усміх. Біла бавовняна пилюка не з'їла їхнього життя, гуркіт машин не перемолов його на сіру, задушливу пилюку.

— Проведеш цих паній до ткацького цеху,— каже наглядач.

Анка міцно стискає губи. З глухим гнівом у серці йде попереду. Її робочий день віддано на поживу ситим очам,— оголені рани під бичем образливих, жалісливих поглядів. Анка не відповідає на запитання. Вона дивиться на ці рожеві обличчя, прислухається до здивованих вигуків, а на язику крутиться одне слово:

— Шльондри...

У ткацькому гуркіт, немов тисячі молотів б'ють у скелю. І тут теж від кросна до кросна бігає жінка — стара, зів'яла. Кожна секунда запізнення — це заплутана пряжа, розірвані нитки, зупинка верстата, брутальний окрик наглядача, змарнований час.

— Адже ми відрядно,— підводить вона збляклі очі.

У цих очах — тільки страх, коли б не спізнитись, не пропустити якоїсь розірваної нитки. Оті два злотих, що їх вона одержить за своїх вісім годин, підганяють її, мов замашний батіг, не дають звести дух, обтерти піт, що великими краплинами виступає на чолі.

І ця кашляє. Серед гуркоту й двигтіння машин то тут, то там чути безупинний, монотонний, сухий, пронизливий звук. В усьому цеху. Власне, важко відрізнити одну жінку від одної. Невільниці машин, вони втратили все, що для машини було непотрібне. Рухаються, мов автомати. В них убиті всі почуття,— лишився тільки страх,— щоб не втратити роботу, щоб не втратити можливість і далі снувати отут на набряклих ногах, вдихаючи їдку пилюку, і зв'язувати, зв'язувати розірвані нитки.

— Що ви сказали?

Вони не чують. І не лише гамір великого цеху утруднює розмову. Вони глухі. Страшний, безперервний гуркіт день у день притуплює їхній слух, ніби запинає його щільною заслоною. Жінки уважно дивляться на губи співбесідника вицвілими очима, без вій, у червоних повіках.

Згортається в сувої тонка біла тканина. Розквітають яскраві облямівки, кольорові ниточки біжать полотном. У кожній нитці лишилася частка життя, в кожнім метрі полотна — крихта молодості. Чим блідіші стають обличчя жінок, чим смутніші їхні зів'ялі уста, тим більше полотна плине з фабрики в широкий світ, щоб простелитися за дзеркальним склом вітрини, потрапити в дім до гарненьких дам, облямувати усміхнені, кругленькі личка тих дітей, які не знають слова «злидні».

Страшний білий павук переробляє на біле полотно життя сотень зблідлих жінок. Переробляє на кольорові облямівки їхню молодість, вроду й щастя. Переробляє на дзвінке золото кожний їхній день.

І глузливо сміється зубатою пащею верстатів.

Анка похмуро прислухається до шуму й гуркоту ткацького цеху.

Адже десь шумить зелений ліс і біжить, виблискуючи на сонці, блакитна вода. І десь розквітають червоні й голубі квіти. І лунає пісенька, і квітнуть усмішками людські обличчя.

«Далеко»,— думає Анка. А тут білий бавовняний павук широко розпростерся над темним, похмурим містом. І хапає, хижо хапає в свою сіть блідих жінок. З підвалів, з горищ, з тісних комірчин ідуть вони нескінченною низкою, несуть свої сили, свою молодість, яка лишиться тут, за високим фабричним муром. Те, що павук викидає через кілька років,— це тільки залишки, зношене лахміття, жалюгідні привиди.

Фарбарня. Клуби пари щільним туманом сповнюють кімнату-нору. Ноги робітників, товсто обмотані брудним лахміттям, тупцяють у гарячій воді, що стоїть на кам'яній підлозі. Червоні попечені руки довгими жердинами витягають з казанів нескінченні паруючі сувої тканини, з яких стікає брудно-синя вода.

Тут самі чоловіки. Просто з гарячої пари, у змокрілій одежі вони раз у раз пробігають холодним коридором до сусіднього цеху по нові сувої тканин. Страшенний протяг вривається крізь відчинені на мить двері, розганяючи густий туман, що фантастичними привидами ховається по кутках.

— А ви ж не застуджуєтесь тут?

Іще б пак. Схопити запалення легенів дуже легко. Та зрештою, може, це й краще. Бо коли ревматизм — то він скручує людину в три погибелі. А як же тоді калікою жити?

— А не можна влаштувати це якось інакше?

На синюватому обличчі майнула безнадійна посмішка.

— Воно б і можна було, та гроші на це потрібні. А так дешевше виходить.

— А як же люди?

— Людей вистачає. Один здохне, десяток на його місце прийде.— Робітник спирається на роздуте черево величезного казана своєю незграбно замотаною ногою і поправляє ганчір'я.— Отак воно...

— А це ганчір'я допомагає хоч трохи?

— Авжеж. Мокро, та хоч не пече. А то в нас тут в усіх чиряки на ногах, а ще як шкіра почне злазити від опіків — крий боже!

У довгому приміщенні під самісіньким дахом дівчата клеють картонні коробки. Блакитні прямокутники швидко перевертаються в посинілих пальцях. По худеньких плечах пробігає тремтіння. Вони змерзли до кісток.

— Влітку тут, мабуть, краще,— каже одна пані іншій, ховаючи свій неспокій за цим зручним словом «краще».

Анка мовчить. Вона працювала тут два літа і знає, як пашить у цьому приміщенні без стелі задушливим жаром від залізного даху. Пам'ятає важке, розпечене повітря, що його з зусиллям втягають легені, пам'ятає, як раз у раз зомлівали дівчата в літні дні.

— Правда ж? — звертається до неї пані.

— Так,— коротко й сухо відповідає Анка й веде екскурсію далі.

З неї вже досить наївно-цікавих очей, що дивляться й нічого не розуміють, лицемірних, жалісливих запитань. Та й дурних товаришок по роботі, які показують свою недолю, оголюють перед цими настирливими очима свої таємні рани.

Але, на щастя, зміна кінчається.

Можна йти додому. В похмурому мовчанні вони зникають у сірому, засипаному сажею, смердючому від стічних канав місті.

Щоб наступного дня знову повернутися в гидкі пазури білого павука, щоб дедалі більше заплутуватися в його незборимому павутинні.

Але павук вічно голодний. Пожадливість його зростає. Все тісніше стискає він вічка сіті, смокче швидше й швидше. І випльовує, випльовує тих, кого вже знищив.

А коли в роз'їдених пилюкою, почервонілих від отруйної пари очах спалахне вогник бунту, білий павук стає до бою. Він шикує лави поліцейських у синіх мундирах і дає команду. До послуг його кийок, багнет і куля. Він виповзає з-за мурів фабрики, хапає в свої сталеві лапи міські вулиці. Спрямовує залп у юрбу.

І на бруківці лишається труп жінки. З-під короткої спідниці видно широко розкинуті ноги. Без панчіх, у дірявих чоловічих черевиках, що розлізлися від старості. Вилиняла хустка сповзла з голови, сиве волосся звисає з тротуару в канаву. Брудно-синя вода ворушить його, мов живе. З-під блузки точиться тоненька цівка крові,

спливає по сірому камінню в канаву, змішується в каламутному струмку з брудом, що стікає із фарбарні.

З жовтого, мов віск, непорушного обличчя дивляться в небо мертві очі. Здається, ніби в них і досі відбивається страх.

А потім — труни. Вони, мов привиди, пливуть високо над юрбою в дощовитому, імлистому повітрі. Анка не відриває від них очей. Там — Романиха з ткацького. Зося й Манька з прядильні. Стефан, високий хлопець, з пакувальної. Інших Анка не знає. Високо над натовпом пливуть чорні тіні. Нереальні, неправдоподібні, таємничі.

Колишеться море непокритих голів. Темний, похмурий натовп. Спустілі вулиці. Наглухо закриті жалюзі. Замкнені брами. За віконними шибками інколи промайне цікаве, злякане обличчя. Нечисленні перехожі похапцем скидають шапки.

Анка не слухає промов на кладовищі. Вона думає про те, що ніколи вже не піде в неділю до Зосі.

І раптом холоне від жаху. Над мертвим мовчанням натовпу несподівано зривається ошалілим птахом, мов клинком розтинаючи імлисте повітря, пронизливий дитячий крик:

— Татусю, татусю!

Глухе зітхання вихоплюється з тисячі грудей. Натовп хилиться до землі, мов колосся в полі. То тут, то там чути придушені ридання. Замовкає спів, але ще рвуться слова:

— «Прощайте ж, братове, ви чесно пройшли...»

— «Настане пора, і повстане народ» [5],— договорює Анка вся у сльозах. І раптом помічає — діється щось недобре. Високо над юрбою здіймаються шаблі. Ще і ще раз. Крик. Червоне полотнище прапора хитається. Люди збиваються в безладні купи.

— Тікайте! — пронизливо кричить хтось.

По могилах, ламаючи й топчучи все на своєму шляху, біжать люди. У всі боки. Над ними безупинний, сліпучий блиск оголених шабель.

Задихана, гублячи хустку з голови й великі стоптані черевики з ніг, Анка біжить разом з іншими. З жахом у серці, сповнена сорому й дикої ненависті.

А тоді амбулаторія. Високий, забризканий, мов різник, кров'ю лікар квапливо зашиває їй рану на голові.

І вона виходить разом з іншими. Крадькома, обережно. Адже біля під'їзду може чигати на них засідка.

9

Або ще вганяєш життя в жовту глину. Розбиваєш її на тверді грудки, вимішуєш на рідку буру масу, виробляєш кельмою, випалюєш з неї темно-червону цеглу.

Барак. Раніше тут стояли коні. Тепер це притулок людини. На всю довжину дерев'яні нари. На два поверхи. Тонкий шар напівзопрілої соломи. І — покотом. Десять, дванадцять, шістнадцять чоловік впритул одне до одного.

Вичовгана долівка. Залізна пічечка в кутку. І все. На нарах сплять, їдять, відпочивають. А коло нар — якраз стільки місця, щоб можна було стати. Вікон нема. Та й навіщо вони?

Праця вручну, коло піску й води — від четвертої години ранку до смерку. Біля печі — шістнадцять годин. На копанні — теж від світання і аж поки темрява не сховає руді ями. А потім тобі вже все одно, чи спати на голих дошках, чи на ліжку. І не відчуєш. Сон навалюється раптово, мов купа глини. Обгортає густою грязюкою. Нічого, що тісно. Перевертатися на другий бік не доводиться, бо вже час і вставати.

В суботу виплата. Крамниця поблизу. Там можна купити все, аби грошей вистачило.

У Щепана двоє дітей. Йому пощастило — працює він і жінка. В суботу одержують платню обоє.

Крамар довго підраховує.

Чотири кіло картоплі... кіло ячних круп... буханка хліба... У неділю чверть фунта сала... кров'янка...

У вухах Щепана цей перелік тягнеться без кінця-краю. Чотири кіло картоплі, кіло круп і — мов кривавий докір — у неділю чверть фунта сала. Вони обоє витрушують на прилавок усі свої гроші.

Та їх не вистачає.

Адже чотири кіло картоплі, кіло круп, буханка хліба, кров'янка і чверть фунта сала. А робочий день не такий уже й довгий. Лише з третьої-четвертої години ранку до восьмої-дев'ятої вечора. От борг і зростає. Віддаючи кожної суботи крамареві свій заробіток,

Щепан з жінкою іще заборговують за оті крупи й картоплю кілька десятків злотих.

Майже весь свій річний заробіток.

Так воно, певно, має вже бути.

— Могло б бути й гірше,— каже товстий наглядач, насилу застібаючи нову жилетку на круглому череві.

Думаєте, йому так уже добре живеться? Адже він одержує усього двісті злотих, квартиру, освітлення, і все це за свою тяжку працю — за те, що покрикує на робітників і тулить вуха до дірявих стін барака, щоб донести хазяїнові, про що говорять люди в коротку обідню перерву. Бо ввечері, прийшовши з роботи, ніхто вже нічого не говорить. Кожний, не роздягаючись, як стояв, так і валиться на нари.

Мундек копає глину. Стоїть у глибокій ямі і накладає лопатою на тачки. Ніколи навіть випростати спину, витерти піт з лоба. Іще от стільки й стільки тачок не вистачає до кубічного метра, іще от стільки й стільки наглядач відрахує на утруску; доводиться поспішати.

Його брат Флорек працює коло цегли. Обсипає дерев'яну форму піском. А Войцех накладає в неї вимішану глину. Тепер треба вирівняти її й перекинути догори дном. На посипаній піском глиняній плиті виростають ряди рівних бурих цеглин. Мов пиріжки, що їх роблять з піску діти. Поволі. Ніч настане, перш ніж він укладе тисячну. Бо треба обов'язково тисячу.

— Отак, отак,— повчає Войцех.— Посипати треба рівненько, не дуже багато, а то буде нерівна, і не занадто мало, бо прилипне до форми й не вивалиться. Вчися, хлопче, вчися, щоб міг собі принаймні сказати, як здихатимеш з голоду, що вмієш робити цеглу.

Флорек терпіти не може цього базікання, але Войцех, видно, інакше не може. Рот у нього не закривається з ранку до вечора. І він отруює Флорекові кожну хвилину, не даючи подумати ні про що інше, крім цієї проклятої цегли.

— Головне, щоб глина була добре вимішана. Не занадто густо і не занадто рідко. Коли тебе самого в глину кластимуть, тобі все одно буде — м'яка чи тверда. А тут це найголовніше.

— Краще б ви помовчали.

— А чого мені мовчати? Краще працюється, коли отак побалакаєш,— адже людина не бидло. А тут,

бач, ідеться про те, щоб добре все це зробити. Не дай боже, погана цегла вийде і пан-хазяїн не заробить на ній, скільки збирався, та ще, крий боже, і зменшить платню наглядачеві. Так, так, от тобі, мабуть, здається, що це дурниці, а тут про важливі речі йдеться. Легко сказати, платня самого пана наглядача!

— Мене це не обходить. Нехай хоч здохне!

— О-о-о! Це, хлопче, погано, зовсім погано! Платня пана наглядача тебе, кажеш, не обходить? А хіба ж ти не знаєш, що бог наказав любити ближнього? А пан наглядач твій ближній. Чи ти, може, і в бога не віриш — зовсім більшовик, га?

Флорек зціплює зуби. Йому так і хочеться затопити Войцеха в насмішкувате зморщене обличчя, в одверто глузливі очі. Але він далі посипає піском форму.

— От, от, працюй: не терши, не м'явши — не їсти калача. А так принаймні намордуєшся, то й про їжу не думатимеш. Зате потім легше на небо буде потрапити, бо туди ненажер не приймають. Бачиш, пан хазяїн про наше спасіння дбає, наші гріхи на себе бере, жере і п'є за нас, а ми ніякої вдячності не відчуваємо. От і ти, якби мав гроші,— одразу де б і взялися горілка, дівки, пиво, бійка,— гріх, та й годі! А тут наробишся за цілий день, то вночі й думкою не согрішиш, бо нічого тобі не присниться, простісінько на небо й підеш. А все завдяки панові хазяїну... Помалу, помалу, не вивалюй так швидко, бо форму втратить. З цеглою, голубе, треба помаленьку, обережно, це тобі не абищо. З цегли костьол побудують, пан хазяїн піде туди за спасіння твоєї душі помолитися.

— Синагогу швидше,— бурчить крізь зуби Флорек.

— А хоч би й синагогу,— всі люди рівні перед богом. Пан хазяїн, хоч з пейсами, хоч без пейсів, однаково людей грабує і в костьолі чи в синагозі все одно на передній лаві сидить. Простий чоловік, хоч з пейсами, хоч без пейсів, однаково з голоду здихає і в костьолі чи там у синагозі позад усіх стоїть. Оце і є рівність, розумієш? Бог на пейси не дивиться, він дивиться тільки, повний гаман у тебе чи ні.

— От якби послухала ваша жінка!

— А нехай слухає. Жінка — вона як жінка, як і кожна молодиця. Не ліпша, не гірша. До ксьондза її так і

тягне,— ще б пак, і те й те в спідниці, звісно, легше домовитися, ніж з чоловіком.

Флорек не слухає. Болять в нього крижі, піт заливає очі, монотонний Войцехів голос бринить над вухом, як надокучлива муха.

— А як ти гадаєш?

— Не чув, що ви казали.

— Ой, погано це! Кажу тобі, Флореку, по щирості раджу, не задумуйся ти, не розмірковуй! Із думок іще ніколи нічого доброго не виходило. Це панське діло — думати. А ти думай про одне: скільки піску в форму насипати, як краще її перекинути — та й годі! Бачив, як машина швидко працює? А чому? Тому, що машина не думає. А почнеш думати, так іще, боронь боже, бунтувати тобі заманеться, схочеш щодня хліб жерти, чи картоплю салом засмажувати, або ще в якусь розпусту впадеш. А так робиш спокійненько цеглу й живеш собі, як у бога за пазухою. А з отим Анатолем ти краще не водися: безбожник він і хазяїв зовсім не шанує.

Нарешті Флорек не витримує.

— З Анатолем? А хто його сюди притягнув, як не ви? А в неділю де ви просиділи з самого полудня? Не в Анатоля? А книжки в кого берете? А мене...

Зморшкувате, як печене яблуко, обличчя Войцеха ще дужче морщиться від тихого, невтримного сміху.

— Шмаркач ти ще, Флорусь, от хто. З тобою ні поговорити, ні пожартувати. Анатоль... Ого-го!

— От бачите, а самі казали, що...

— Страх, який ти ще пуцьверінок, Флорусь. Але це нічого, пісок тільки сип рівненько, з тебе ще будуть люди. Хто зна, може, тебе ще на машину підвищать,— глузливо додає він, побачивши, як проясніло обличчя хлопця.

Флорек зціплює зуби і ще з більшою люттю береться до роботи. Рядки готової цегли довшають і довшають.

— Ти не дивився, ті, що в сараї, вже висохли?

— Опівдні вже братимуть до печі.

Видно, вже й у Войцеха пересохло в роті, на якусь хвилину він затихає.

Але в цю мить над ямами, де копають глину, раптом зчиняється якесь сум'яття. Тачечник, що возить глину, щось голосно гукає, обернувшись до цегельні. Хтось біжить до ям. Флорек нічого не бачить, снуючи від столів

до рядків цегли на землі. А Войцех уже кілька разів підіймає голову, неспокійно поглядаючи в той бік.

— Флореку, ану, біжи глянь, що там коло ям трапилось?

Зрадівши несподіваній перерві, Флорек мчить щодуху, випростуючи на ходу затерплі м'язи. Біля ям уже цілий натовп.

— Мундека засипало,— каже зблідлий тачечник.

Від печей швидко біжить, трусячи товстим черевом, наглядач.

— Лопати, відкопувать! — вигукує він хрипким голосом, хоч люди й без нього вже копають.

Але робота посувається повільно, обвалився весь край ями.

— І крикнути не встиг,— говорить, тремтячи, тачечник.— Під'їжджаю з тачкою, а йому вже — амінь.

— Не базікати! Копати! — горлає наглядач, хоч люди й так копають з усіх сил.

— Обережно! Дивіться, щоб далі не обвалилося!

Але Флореку не до того. Мов ошалілий, відкидає він землю, не дивлячись, куди.

— Обережно! Тут він має бути! Не покалічити б лопатою.

Флорек падає на коліна й розгрібає землю руками. Є. Розчепірена долоня. Вся рука.

— Не тягти! Розгрібати!

У ямі лежить Мундек. Червонясто-синє обличчя. У волоссі глина.

Єнджей, який колись робив у фельдшера, розстібає на ньому сорочку й слухає серце. Потім мацає пульс, хоч і так видно, що надаремно. Задавило на смерть.

Збіглися люди з усієї цегельні. В глухому мовчанні стоять над краєм ями. Дивляться вниз. На посиніле обличчя, на скуйовджене волосся, в яке набилася глина.

Та наглядач уже отямився.

— Це що таке? До роботи! Нема чого гав ловити! Геть звідси! Ану, виймати цеглу з печі! Вонсик і ти, Лучак, віднесіть його поки що до сарая!

Вони беруть Мундека під пахви й під коліна. Голова звисає вниз. Флорек хоче підтримати її.

— А ти чого тут?

— Брат,— відповідає він здушеним голосом.

— Брат? Ну то що? Вони й удвох віднесуть його. Ти коло форм?

— Так.

— Ану, біжи на місце! Там Войцех даремно стоїть! Завтра не буде чого класти до печі! Марш! Годі рюмсати! Робота не може стояти!

Чоботи — немов у тисячу кіло вагою. Флорек тягне ноги, напружуючи всі сили. Робота не жде. Обсипати форму піском, вирівняти... Там, у сараї, на глиняній долівці лежить Мундек... Не дуже багато піску, бо інакше цеглина вийде нерівна; не занадто мало, бо прилипне й не відстане... У волосся йому набилася глина... Тепер новий ряд. Скільки ж це ще до тисячі?.. Задавило на смерть... Тепер перекинути... Не встиг навіть крикнути...

Войцех нишком поглядає на почервоніле обличчя хлопця.

— Анатоль прийде сюди ввечері.

— Ну то що?

— Та щось уже буде.

— Ви так думаєте?

— Думаю. Уже всі по зав'язку ситі.

— Ви з ним говорили?

— Аякже. Він ще раніше хотів, коли зрізали платню за тисячу.

Якийсь час вони працюють мовчки. Але Войцех довго не витримує.

— От бачиш, не казав я, що головне — цегла? З'їсть людину — й сліду не лишиться.

— Більше крику за одну зіпсовану цеглину, ніж за чоловіка,—гірко каже Флорек.

— А ти ж як хотів? Цеглу продадуть, а тебе хто купить? Робочих рук завжди вистачає. Люди плодяться, мов кролики,— господеві милосердному на славу, панові хазяїну на пожиток. Цегла — вона завжди цегла. А ти що? Ніщо. Та зрештою з глини чоловік постав, на глину й обернеться. Так, так. Дивись, як наглядач ганяє!

— Боїться, щоб якихось неприємностей не було.

— Пусте! Неприємностей! Не бійсь, вони себе не скривдять! «Через власну необережність» — і все! Так завжди буває. Відомо, хлопець молодий, легковажний, йому тільки пустощі та розваги в голові. Наївся, виспався, то де йому там про власну безпеку думати, тільки пана хазяїна до збитків призводить, роботу затримує.

Флорек похмуро укладає цеглу.

— Треба б матір сповістити.

— Не відпустить хазяїн. Пошли листівку.

— Не дійде. В нас там пошта раз на тиждень ходить.

— Е, про нещастя людина завжди встигне довідатись. Не пиши краще, навіщо їй на дорогу витрачатися? Пізніше узнає,— менше болітиме.

Уже зовсім смеркло. Вони миють руки в глиняній ямі. Войцех повертає вузенькою вуличкою до бараків. На розі він обминає дівчину. Драна хустка, черевики спадають з ніг, але нафарбовані губи горять на блідому обличчі, мов рана. Вона погойдує стегнами, обережно переступаючи з каменя на камінь через руді глинисті калюжі.

— Знайшла собі гарний куточок,— бурчить сам собі старий, дивлячись у безнадійну пустку передмістя, на чорні силуети бараків, на купи битої цегли під похилим плотом.

10

Довгий був шлях Веронки з білої кухні сивого пана сюди, в цей завулок поза цегельнею.

Ще дві служби. На обох зрештою додивилися і з скандалом вигнали. Відомо — служниця. Її хазяйка, що має чоловіка, гроші, квартиру на чотири кімнати, лише запросила лікаря, і він зробив усе, що треба; за три дні вона вже із своїм уланським поручиком пішла на бал. А з Веронки години зо дві знущалася. І так, і сяк, і яка, мовляв, зіпсованість, і як її ошукали. А що ж Веронка мала робити? Вона хотіла працювати, поки можливо.

Лише на останні дні найняла куток в одної двірнички. Грошей на це вистачило, бо вона ще не все витратила, що заощадила, працюючи в сивого пана. Тут, на цьому сіннику, в кутку, в неї й почалися перейми. Двірничка наробила крику, з неї, мовляв, і так досить клопоту, хай іде до лікарні. Веронка довго її благала, але нічого не помогло. Насилу доплентались до трамвайної зупинки — і в лікарню. Глухий мур. Сірий і холодний. Залізна брама з гуркотом зачиняється позаду. Довгі коридори.

Тут.

Докладно розпитали про все. Про батька, про матір. Сердилися, як це вона не знає дівочого прізвища матері. Звідки ж їй знати? І нарешті — заміжня?

Веронку обпікає жаром.

— Ну, швидше.

— Ні...

І кого це обходить? Адже якби Едека не посадили... Але тоді б вона не стояла тут, а була б у себе дома, і Едек радів би. Він казав якось, що любить дітей.

Її ще довго розпитують. Не поспішаючи записують,— їм нема куди квапитись. Холодний піт виступає на Верончиному лобі. Вона до крові закушує губу, щоб не закричати. Тепер їй кажуть посидіти поки що на дерев'яній лаві в коридорі. На брудній підлозі валяються клапті закривавленої вати. Веронку нудить. Крізь прочинені двері видно маленькі ліжечка — діти. Там сидять жінки в білих халатах і перешіптуються, згортаючи бинти. З-за других дверей чути безперервний стогін: «О-о-о... О-о-о...» Упертий, настирливий. Веронці дедалі гірше. Невблаганний, жорстокий біль шматує тіло. Вона вся зіщулюється в клубок, корчиться — нічого не помагає.

Повз неї проходить сиділка.

— Сестра!

— Що таке?

— Я більше не можу.

Слова переходять у стогін. Одягнена в біле жінка хвилину міркує.

— В родильній ще немає місця. Та тобі й рано. Ходи ляжеш у температурній палаті.

Веронка насилу встає. Зігнувшись, заходить до великої палати. На деяких ліжках підводяться скуйовджені голови.

— Ану, встаньте.

Сіра, мов попіл, жінка вилізає з-під ковдри.

— Посидьте трохи на стільці. Зараз у родильній звільниться місце, тоді ми цю жінку заберемо.

Веронка вагається.

— Ну, чого там іще? Лягай!

Вона з відразою лягає на вологі від чужого поту простирадла, од яких іде неприємний дух. Жінка, що сидить на стільці, кидає на неї ворожі погляди. Глухо стогне.

Біля ліжка в кутку якийсь рух. Веронка дивиться. Лисий пан у пенсне — певно, лікар. Кілька сиділок і поліцейський.

— Хто? Ти мене чуєш? Хто?

— Дайте ще трохи льоду на голову. Так, а тепер проковтніть шматочок... Ну, то хто ж?

Біль з новою силою пронизує Верончине тіло. Мов крізь туман, вона чує уперте, одне й те саме питання:

— Хто?

Раптом допитувана із стогоном підводиться. Землисте обличчя, на щоках цеглясто-червоні плями. Рідке безбарвне волосся пасмами звисає на обличчя.

— Хто? До чого ця впертість, адже ви за кілька годин умрете?

І знову:

— Хто?

І знову:

— Адже ви за кілька годин умрете.

Дівчина спинається на руки. Придушене шепотіння. Поліцейський щось швидко занотовує в маленькій книжечці. Потім на великому аркуші паперу. Пан доктор підписує. Більше Веронка вже нічого не бачить,— її кличуть до родильної. Насилу ступає вона тих кілька кроків.

Якийсь чудний стіл. Один, другий. Там уже хтось лежить.

— Боже мій, боже мій, боже...

— Не горлати!

— Не можу більше! Не можу!

— А за кавалерами могла бігати? Га? Лише тут починають горлати.

Акушерка розлючена. Чотирнадцяті пологи за ніч.

Веронка лежить тихо, хоч їй аж в очах темніє.

— Заміжня?

— Ні,— зціплює вона зуби.

— Ну, звичайно. Закортіло дівці. Перша дитина?

— Так.

З нею коїться щось незрозуміле, жахливе. Веронка стискає зубами руку і безмовно повторює:

— Едеку, Едеку, Едеку.

— Кричати! Ану, кричіть!

Але Веронка не може, хоч і силкується. Із стиснутого залізним обручем горла не вихоплюється жоден звук.

— Ну, от і все. Дівчинка.

Веронка навіть не розплющує очей. Їй зараз усе байдуже.

— Ну, тепер лише доктор зашиє і готово, поїдемо в палату. Гарненька навіть дівчинка, тільки малесенька.

Лікар помалу встромляє голку. Кожного разу, як він нахиляється, кров б'є йому в голову. Він випростовується й чекає, поки червона хвиля відлине. Потім знову встромляє голку.

— Казала ж кричати,— бурчить невдоволено акушерка.

Тепер на носилки. Вниз вузькими крутими сходами. Веронка конвульсивно тримається за бильця. Несуть, мов у безконечність. Таке відчуття, ніби вона повисла в повітрі над страшною безоднею. Впаде. Іще секунда — і впаде.

Але ось і барак.

— Місце зараз звільниться. Покладіть поки що на підлозі.

Вона бачить лише нескінченні ряди залізних ніжок. Де-не-де звисає край сірої ковдри.

— Ану, швидше збиратись! Не бачите, що ми чекаємо?

Худа жінка помалу одягається. Тепер Веронку кладуть на ліжко. Там уже хтось лежить. Бридкий дотик чужого тіла. Знову вологе від поту простирадло. Та, інша, стогне. Не голосно, але змучену Веронку цей ниючий голос обволікає з усіх боків, мов липке болото, коле в мозок тонкими шпильками, мигтить перед заплющеними очима бридкою жовтою плямою.

Приносять ліжечко.

— Ну, от вам дочка,— каже сиділка.

Але у Веронки немає сили навіть підвести голову. І знову:

— Ви заміжня?

— Ні.

Голос одразу ж втрачає відтінок прихильності.

— Ну, звичайно... Звідки б то...— цідить жінка крізь зуби, обдивляючись палату.

Веронка хоче сказати, що коли б Едека не забрали... Але її раптом захльостує хвиля невтішного горя. І вона починає потихеньку плакати.

— Ну, от, раніш треба було думати,— знову сичить голос.

Та хіба в цьому річ? Веронка не може зрозуміти, чого від неї хочуть. Адже так чи інакше дитина є дитина, така ж сама, як інші. І чим завинила вона, Веронка, перед цією, одягненою в біле, жінкою?

Але вона занадто квола, щоб говорити. І лежить в тупому заціпенінні, гойдається на хвилях неспокійного моря, захлинаючись у гомоні, що лунає звідусіль. Їй мариться лише одне: ніч, темна мовчазна ніч, відпочити, відпочити!

Але тут не буває таких ночей. Над дверима світить лампа, вперто, настирливо. З одного боку пашить червоним жаром залізна пічечка. З другого — дме крізь шпари в дерев'яних стінах крижаний вітер. Туман гарячки, солодкуватий дух гниючої крові. І над усім цим невгамовний, нявкаючий плач дітей. Мов кошенята. Біля дверей хтось стогне. Дві жінки сваряться пронизливим шепотом. Інші кидаються на ліжках у тривожній, маячливій дрімоті.

Веронку стискає волохатими лапами нічний кошмар. Страшні обличчя, примарні пики визирають з усіх кутків. Темрява в'язка, немов згусток крові, і все ж таки вона не обгортає мороком палаючу голову. Велетенський пузатий павук повзе по стінах, заповнює собою всю палату, гнітить, перехоплює подих, придавлює до землі. Липке тіло сусідки здається тілом опухлої, роздутої утоплениці. Волосся — мов слизькі водорості, що чіпляються до рук хижими щупальцями. Одчайдушне нявкання кошенят, яких топлять у глинистій копанці, роздирає вуха.

— Це діти плачуть,— говорить собі Веронка.

Але ж ні, це неправда. Сліпі кошенята борсаються безпорадними лапами в густій воді глинистої копанки. Крутиться карусель, і то випливають бридкі, хтиві пики, то знову пропадають у темряві за наступним обертом каруселі. Дихає, причаївшись у ногах ліжка, звір. Незрозумілий страх хапає за волосся.

Але ж вона не спить. Чує, як з перервами, довгими наче життя, б'є на вежі годинник. От іще раз. Як далеко до світання! Як далеко до наступного удару!

Нарешті починає сірити. Непевно, ледь-ледь. Розпашіла жаром пічечка нарешті згасла. Потворні привиди тануть, розпливаються на стінах.

«Тепер засну»,— думає Веронка. Але до палати вже заходять сиділки. Вмивання. Міряють температуру. Подають судна. Провітрюють.

«Як тільки закінчать, буду спати»,— вирішує вона.

Очі злипаються. Повіки мов налиті свинцем.

— Не спати, на те є ніч!

Низенька черниця в білому накрохмаленому чепці. Тонкий гострий ніс.

Веронка насилу розплющує очі.

— Молитву! Тільки всю!

Голос підганяє, мов батіг.

— Отче наш...

Монотонне бурмотіння сповнює палату.

— Богородице, діво...

«Ну, тепер скоро кінець»,— Веронка насилу вимовляє останні слова молитви.

— Ану, це що таке? Там, біля вікна,— розплющити очі! Починаємо літанію.

Здається, кінця не буде.

Хор голосів боязко, монотонно вторує:

— Моли бога за нас...

— Моли бога за нас,— разом з іншими промовляє Веронка, насилу переборюючи страшну втому.

«Ну, тепер уже, певно...»

Але тепер настає час снідання. Чай у вищербленому бляшаному кухлі й товсто покраяний хліб. Потім лікарський обхід. Потім знову щось. А тоді звичайний денний гамір, відгомін сварок, стогін, сердитий голос сиділки, вереск дітей.

Веронка дивиться на маленьке червоне личко. І раптом її охоплює безмежна ніжність, невимовний жаль; хвиля любові до цієї безпорадної істоти, що спокійно лежить під лікарняною ковдрою, заливає все її єство.

Так вона лежить три дні. На четвертий лікар каже:

— Додому.

Не те, щоб вона була вже здорова. Але немає місця. З родильної раз у раз приносять нових. Не можна ж класти по троє на ліжко. Отже — «додому».

«А де той дім?» — думає Веронка, ідучи подвір'ям лікарні. Назирці за нею йде сиділка.

— Це ви мене проводжаєте?

— Кинеш дитину десь тут під муром, а потім клопо-

ту не збудешся. Краще вже я сама подивлюсь, як ти з нею вийдеш за браму.

Веронка спершу не розуміє. Лише коли тремтячі ноги несуть її вулицею, ці слова доходять до свідомості. Справді, трапляється й таке. Через те так і пильнували жінку, що народила близнят, день і ніч, тому й стояли над нею, щоб годувала дітей, а потім сторож сам вивів її за браму. «Кинеш десь». За ту вони боялися, щоб не заморила дітей голодом або не задушила їх. Але що вона з ними зробить за брамою?

«Те вже їх не обходить»,— говорить сама собі Веронка, і серце її стискається.

Та й справді, чого це їх має обходити? Адже то вже поза лікарнею... Для них головне, щоб народилася дитина, а що потім — їх не стосується.

«Ну, а як же інакше»,— переконує вона сама себе, а серце її болісно стискається в маленьку грудочку, що підкочується під саме горло.

Двірничка незадоволено бурчить, але все-таки здає куток із сінником. Адже у Веронки ще є гроші.

— Тільки щоб байстря мені тут не верещало,— рішуче попереджає вона.

Та мала дуже спокійна. Лежить тихесенько, не плаче.

— До притулку віддай. І берися до цього зараз, бо то не так легко.

— До притулку?

— А як же б ти думала? Хіба з дитиною візьмуть на службу? Чи, може, ти тепер така пані, що тобі й робити не треба? Але пам'ятай, що задарма я тебе не держатиму, і не сподівайся.

Влаштувати дитину до притулку, дійсно, не так легко. Веронці відмовляють. Скрізь переповнено.

— Покинь її десь під брамою, як знайдуть, то заберуть; інакше нічого не вдієш.

Веронка лічить гроші. Вони вже кінчаються. Двірничка підозріливо дивиться їй у руки.

— Як же так, покинути?

— Звичайно, хіба мало так роблять? От уже м'яло.

Але Веронка не може зважитись. Гроші кінчаються. Вона вже винна двірничці за два тижні. Сидить на сухому хлібі. Дитина кричить, смокчучи пусту грудь. Вночі аж заходиться. Веронка теж хвора. Її раз у раз охоплює раптова слабість, в очах темніє, у вухах шумить.

— Ну, панно, туди чи сюди. Грошей ти не платиш, байстря мені всіх пожильців вереском розганяє, з мене досить. Коли б ти ще могла найнятися, я б, може, якось і терпіла. Та хто тебе візьме? Справжній шкелет...

Це правда. Веронка вже пробувала. Але жодна пані в бюро на неї й не глянула.

— Так мені здається, що нічого з тебе путнього вже не буде. Зроби, як я тобі кажу,— адже й себе, й дитину замориш. Їй же краще буде. Не будь дурною.

Веронка довго схлипує. Та в неї нема й копійки в кишені, і завтра вона мусить звідси йти геть. Двірничка сказала їй це остаточно й безповоротно.

Але мала слабенька, життя ледве тліє в ній. Коли її знаходять під брамою, вже й по ній. З Веронкою теж небагато клопоту: мов божевільна, тиняється вона тією вулицею і сама лізе в руки поліції. Ну й просто в тюрму.

...Потім одного дня вона стоїть за тюремною брамою і дивиться перед себе, на міські вулиці.

Куди ж іти? Жодна дорога нікуди не веде. Жодна ніде не кінчається. Безнадійно загубившись у гомоні міста, Веронка довго стоїть, втупивши вдалину невидющий погляд. «Додому». Де той дім? А тим часом він все-таки є.

От скривиться мачуха, побачивши такого гостя! Якщо Веронка взагалі добереться.

Легкий клунок відтягує руку. Ноги підгинаються. Але ж треба нарешті кудись іти. Хоч би до двірнички. Від згадки про Янцю, покладену в кутку під брамою, її пронизує тремтіння.

— А тобі ще чого тут треба?

— Випустили.

— Бачу, бачу, а сюди чого? У мене не притулок для арештантів!

Веронка раптом блідне.

— Адже ж ви самі...

— Що самі? Кажи, кажи, що? Гляньте на неї! Причепилася до мене! Забирайся, щоб я тебе не бачила!

Але ноги тремтять. Дурна млость підступає до серця, перед очима миготять темні плями.

— Що таке? Ти хвора?

— Дозволили б... хоч одну цю ніч... завтра піду собі...

Тонкі губи стуляються. Хвилина роздуму.

— Ну, чорт з тобою, ночуй уже. Але тільки один раз, більше й не думай!

— Ні, ні,— боязко запевняє Веронка, тремтячи, що та раптом передумає.

Той самий сінник, на якому спала з Янцею. Збитий, твердий. Але над ним не маячить загратоване вікно. Коли двірничка виносить у сіни балію, двері широко розчиняються. Ніхто не вартує. Можна встати й вийти, можна піти, куди заманеться.

«Куди?» Веронка згадує раптом Едека. Але вона така стомлена, що не може навіть плакати.

— А той, твій, уже вийшов?

— Мабуть...

— Не бачилася з ним?

— Ні...

— От дурна дівка! Чому ж?

Мовчання.

— Воно правда; чоловіки всі такі. Хоч який би він там не був, а про такі діла не любить думати. Зробив дитину — та й по всьому. А тоді: «Не знаю тебе — й квит». Знаю я їх, знаю!

Мовчання. Сухі очі пече біль. Ні, ні, тут не те. Але як їй тепер шукати Едека? Як з'явитися перед ним у подертому платті, в цих розчовганих черевиках, без панчіх, з лицем, зів'ялим від сліз і хвороби? Може б, він і не впізнав її. А потім... Як сказати йому про Янцю? Едекові, який любить дітей? Як виправдатись перед ним? Не повірить. Вона зв'язана по руках і ногах, затаврована печаттю тюрми, ім'ям убивці. Не повірить, як не повірили там, у суді. З цим уже скінчено на вічні часи, цього вже немає ніде під широким небом. Не треба, не треба шукати Едека. А може, він і не пам'ятає її зовсім? Скільки дівчат посміхалося його веселим очам; таких самих дівчат, як була колись і вона, Веронка. Може, він уже не пам'ятає ні каруселі на відпусті, ні вечора в кіно, ані всіх інших вечорів. Вони розсипалися в багні й куряві, як те скляне намисто, що він їй подарував колись. Це намисто розтоптали людські ноги, з гуркотом потрощили важкі вози. Пропало! Його вже не знайти, не склеїти, не зліпити, не обчистити.

— Що? Не спиш?

— Чогось не спиться...

— Спи,не думай. Що з воза впало, те пропало. Не вернеться. Шкода й голову сушити.

Тепер вона намагається лежати нерухомо, щоб шелест соломи не будив двірничку. Рука терпне, по ній бігають набридливі дрібні мурашки. Нарешті засинає на короткий час, що лишився до ранку, коли треба буде рушати в дорогу.

— Коли ж ти дійдеш?

Веронка знизує плечима. Звідки вона може знати, чи взагалі дійде. Та й хіба не все одно?

По шпалах. Дорогою між хлібними полями. Селами. Ослаблі ноги підгинаються. Темніє в очах. Без кінця й краю тягнеться курний, сліпучо-білий шлях. Крок за кроком; он до того каменя, он до того дерева, до тих кущів. Хоч найкраще було б лягти просто тут, у поросі серед шляху, і не вставати більше. Хай би вже діялося, що завгодно, нехай би гуркотіли над головою важкі вози, хай би топтали люди, аби тільки не ворушитись. Закрити наболілі від сонячного блиску очі, не бачити, не чути, не дихати.

Надходить вечір. Паркий, задушливий, важкий. Більше несила.

— Пустіть переночувати.

Селянка підозріливо оглядає її.

— Воно б можна. Але хіба що в сараї.

— Тільки... в мене грошей нема.

— Нічого, ночуйте.

Веронка насилу жує шматок чорного хліба. Жадібно випиває кілька ковтків рідкої сколотини й падає в свіже, запашне сіно. Вона не чує, не бачить нічого, світ кружляє великим колом, крутиться кулею, вирує різноколірною темрявою. Гуде у вухах, мов велетенський жук, сум'яттям різноманітних звуків.

А вранці знову далі. І знову.

Нарешті вона приходить. Чорні од вугільного пилу вулиці містечка. Манівцями, щоб не побачив хто, не здивувався, дісталася вона до батьківського дому — похилої халупи, що низько присіла до землі. Хоча хто його знає? Може, вони вже й не живуть тут. Може, їх давно вигнали з цієї кімнатки з кухнею, яку вони наймали за ті горьовані копійки.

Але ні, живуть. Вона схиляє голову, проходячи крізь низькі двері. В кутку на тапчані хтось ворушиться. Жовте обличчя повертається до дверей. Батько.

Веронка тихенько сідає, все ще тримаючи в руках свій мізерний клуночок. Мачуха дзигою крутиться по хаті, здіймаючи куряву довгою спідницею. Совае від злості горшками на плиті.

— А не казала я? Міста їй забаглося, заробітків. От і маєш тепер заробіток! Ти що ж думаєш, у нас із горлянки пре? Батько без роботи. Три місяці, як шахту закрито! Пішов на іншу, так треба ж було йому підвередитися, от і вся робота. Тебе тільки й бракувало! Гарно десь доробилась, нічого не скажеш! Чиста мара! А тепер надумалась до татуся, на поправку? Як же, є тут на чому поправлятися! Є! У місті все-таки легше, не те, то інше. Та де ж там! Адже це вигідніше: розпустити грошенята, змарнувати — і додому! Дайте їсти, бо у вас всього вдосталь! Аякже. Волочилася донечка в місті, а тепер: «Тату, дай!» Так я й знала, що нічого доброго з цього не вийде!

Веронка мовчить. Їй хочеться сказати, що все це не так, і тепер, і раніш було не так. Але тупа втома замикає уста. У вухах настирливо деренчить мачушина лайка. Батько, як завжди, тільки зітхає, затурканий, приголомшений потоком, ураганом, бурею слів.

— Замість помогти, віддячити батькам, то ще таке! Замість того, щоб людині на старість одпочити, випростати кістки, зітхнути вільніше, так їй нема чого й на зуб покласти. А тут іще донечка з'являється — ділися з нею! Поки добре все, то й не згадає, а як біда притиснула, ще б пак, на те й батьки, хай дають! А чи є що давати — про те не спитає! Упала як сніг на голову. А обідрана, а худа, немовби всі ці роки по жебрах ходила! Нічого дивного, що тебе й на службі тримати не схотіли! На кого ти схожа?

Дівчина сидить в сонному отупінні. Вона вже не розбирає слів, чує лише, як бубонить, немов здалеку, голос, чужий, незнайомий. Ліниво, наче крізь туман, думає, що не зрушиться тепер звідси, хоч би як гнали. Коли хоче, нехай силою її виносить. Ні, ні. Розпечена білість шляху, клуби задушливого пороху, що так і лізе в горлянку, набряклі, натруджені ноги? Нізащо в світі!

— Ти що, оглухла? Не чуєш, коли до тебе говорять?

Бач, німа! А може, ясній панні з міста вже не личить зі мною говорити, адже я жінка проста, по містах не бувала, не доп'яла таких багатств та маєтків, що аж пальці з черевиків вилазять?!

Веронка блідо посміхається, м'яко, поволі зсувається з низенького стільчика на підлогу в хистку, розгойдану, мовчазну прірву.

Далі все уладновується якось само собою. Після батькової смерті знову місто.

— Жити можна,— доброзичливо каже двірничка, допитливо приглядаючись до світлого Верончиного волосся та ясних очей. Вона радить, де найняти помешкання, пояснює, що і як.

Знову сінник в кутку кімнати Власне, лише на день. Але якщо є гість, можна прийти і вночі. Тоді Бронка, старша хазяйська дочка,— їй саме пішов тринадцятий рік,— неохоче підводиться. Сонно похитуючись, чекає, тут-таки поруч, на підлозі, коли знову можна буде лягти. Якщо приходить Людвік, що живе напроти, Бронка лише відсувається до стінки, адже це знайомий. Вона ж багато місця не займе — маленька й худа, всього лише тринадцятий рік пішов.

Отак і живеться. Заробітки не великі, а проте з голоду не вмреш. Хто-небудь почастує склянкою чаю, булкою з оселедцем, а то й пивом. За куток теж не дуже деруть. Бо хазяї в пожильцях зацікавлені. Та це й зрозуміло, адже, правду кажучи, вигод ніяких, тіснота, а жити на щось треба. Хазяїн на збройному заводі робив, очі йому там випекло, жінка ходить на поденне, дітей п'ятеро. Ну, порозкладали вони сінники в хаті і здають кутки. Під вікном живе молоде подружжя з немовлям. Далі такий молодий, високий — цей дзеркальцями й шнурками на вулиці торгує. Коло печі — жебрак з жінкою, цим навіть непогано ведеться, тільки весь час б'ються, бо сам п'яниця і кожний гріш ладен до шинку віднести. Ну й Веронка. Але для неї вже окремого сінника не вистачило. Та він їй і не потрібен. Адже вдень усі розходяться, хто куди, лише дітлахи галасують, але вона не чує. До смерку можна виспатись хіба ж так!

А смерком на вулицю. Спершу часто бували неприємності, але тепер вона уже все знає. Головне — не пхатися на людні вулиці, там ходять лише ті, що в капелюшках, таку й не пізнаєш, хто вона насправді. І не туди, де вже

хтось має своє постійне місце, а то скандал готовий. Але, зрештою, як усі, так і вона. Навчитися неважко.

Туди й назад, туди й назад малою вуличкою. Зупинитися на мить. І далі. Знати, де яке місце. Хоча добрих місць щоразу меншає. Чим більше злиднів, тим сильніша конкуренція.

Їх повно. Сидять за столиками ресторанів і кафе. Повільно ковтають чорну каву або тягнуть крізь соломинку содову воду. Коли офіціант знайомий, можна обійтися і без цього. Довгим поглядом стомлених очей оглядають присутніх. Іноді офіціант подасть знак, що можна сісти до столика. Іноді гість підійде й сам. І одразу видно, з того, що він замовить, на що можна сподіватися. Горілка й закуска чи пиво. Пити треба, якщо й не хочеться. Адже не сидітимеш даремно. А щоб хто спитав, чого тобі хочеться, то це вже рідко трапляється. Доводиться ласкаво посміхатися і лити холодне бридке пиво в голодний шлунок. І хоч це лише пиво, в голові одразу паморочиться. А потім уже все одно. Звісно, час тепер важкий, фраєрів дедалі меншає. Кожен тільки й дивиться, щоб найменше дати і найбільше взяти.

Та цим іще добре. У деяких і шубка є, витерта, облізла, а все ж шубка. Така завжди й грішми візьме, а вже коли за саме частування, то принаймні за щось путнє.

А далі, в бічних вулицях, вже не те. Там уже подерті черевики, сукенка ще така-сяка, а під нею саме, прости боже, лахміття. І так чим далі, тим гірше, аж до кінця міста.

Ніч шурхотить тихими кроками, озирається тисячею очей. Витоптує тротуари, кам'яні плити, гладенький асфальт і кругляки бруківки. Обзивається благальним шепотінням, багатозначним вигуком, свистом, коротким сміхом, набридливим, нудним словом. Кутається в шовкову сукню, що волочиться по грязюці, в широку сільську запаску, в синю плісировану спідничину, в чорну шаль, вовняну хустку. Поблискує заштопаними шовковими панчохами, білими шкарпетками, голими литками. Ховається під виступами мурів від рясного дощу, від снігової завірюхи, від різкого осіннього вітру, що б'є прямо в обличчя. З'являється, зникає, немов розпливається, збивається в зграйки, біжить дрібним, квапливим кроком. Пульсує прихованим життям на кожній вулиці.

Або раптом уся напружується від пронизливого, кинутого звідкілясь шепоту: «Облава».

Тоді вже — бігцем, куди очі світять. Повернути в завулок, причаїтися під стосом дощок на площі, втиснутись до темного закапелка. Або вчепитися за руку незнайомого перехожого, благополучно перейти крізь небезпечні, обставлені кордонами місця. Варто лише розпочати в одному пункті, як уже відомо скрізь. Пронизливий шепіт тривоги: «Облава» лунає по всьому місту. Летить від муру до муру, з рогу на ріг, з площі на площу, мов буря, чисто вимітаючи вулиці. Чи є в кого що на совісті, чи нема — швидше тікати. Хай у тебе все гаразд, проте безпечніше уникнути цих допитливих поглядів, обшуку вправних рук, вогню перехресних запитань.

Найкращий заробіток по суботах, коли в людей получка. Якщо на своїй вулиці марно простоїш півночі, тоді на вокзал. Там завжди хтось трапиться, в гіршому разі можна переспати на лаві. Під дверима шинків, під театром, під кіно. Всяко буває. Іноді трапляється щедрий гість, а іншим разом доводиться йти на цілу ніч за булку з чаєм. Та ще й не з одним — на ту булку з чаєм складаються вдвох, утрьох, а то й учотирьох. Вранці ледве додому доплентаєшся. А трапиться скандал, то іще вилають, поб'ють, викинуть на вулицю.

Нема у Веронки смаку до цього діла. Якось не йде воно в неї. Вона не хоче, боїться пошукати собі захисника, а без цього завжди важче. Інші дівчата проганяють її, а заступитись, захистити нема кому. Звичайно, такий фраєр відбирає весь заробіток, зате принаймні є близька душа, що подбає про тебе. Але Веронка ніяк не зважується. Невідомо — чому. Чи то в неї той Едек так міцно в голові засів, чи то вона просто така боязка. І посміятися, пожартувати не вміє, щоб сподобатися гостеві. З центру міста вона відступає все далі до околиць. Її витискають сміливіші, краще вбрані, горлатіші. І так день у день, все гірше й гірше. Липке багно осідає на дірявих черевиках, липке багно злиднів осідає на душі. І все вже байдуже, над усім панує тупа втома.

Через свою сором'язливість вона не дружить з жодною із дівчат. Лише іноді заходить до Регіни, яка має дитя. Зовсім іще маленьке, волоссячко кучеряве й носик гудзиком.

«Така б, може, і Янця була тепер»,— думає Веронка й приносить дитині цукерки.

Але та ще занадто мала, щоб їсти цукерки. Регіна сміється — одразу видно, що Веронка нічогісінько не тямить у дітях. А звідки їй тямити? Дома в них дітей не було, а там, де служила, усі старші були.

Одна в неї подружка — це хазяйська дочка Бронка. Вони дружать, завжди розповідають одна одній щось цікаве. Зрештою, Бронка раніше чи пізніше теж піде на вулицю. Мати на всіх не заробить. А роботу знайти важко. Та й хто її візьме, таку худеньку, кволу? А деяким чоловікам такі навіть подобаються. Один гість, що був у Веронки, двічі потім про Бронку питав,— сподобалась йому, видно. От тільки тринадцяти років їй нема, так побоявся. Мати, правда, завжди каже, що своїми руками убила б її, якби щось сталося, та це лише балачки. От і недавно: прийшла Бронка додому в шовкових панчохах, мати тільки глянула — й ні слова. Веронка навіть знає, від кого вони: є такий прищавий Казимир, злодійчук, він давно вже накинув Бронку оком. Балачки балачками, а що робити? Не може ж вона гола ходити, а мати їй не дасть, і хотіла б дати, так нема. Отак воно помалу й починається. Спершу мати ніби нічого й не бачить, потім раз, другий скаже: «Дай», а тоді почне витягати кожний гріш, та ще й сама підганятиме на вулицю.

«Нема чого дивуватися»,— думає Веронка, дивлячись на сліпого, що примостився в кутку, та на замурзану малечу, яка побилася за холодну картоплину, що залишилася від вечері.

Поволі тягнуться ночі й дні. Ночі на вулиці, дні на сіннику в найнятому кутку. Зрештою, й лік отих днів і ночей губиться в цьому перекинутому догори ногами світі. Вона забуває навіть, як виглядає сонце. Замість нього — світло ліхтарів і кругла лампа місяця. Тільки одна пора залишається на своєму місці — сірий світанок. Раніше він зганяв її з постелі, а тепер заганяє туди. Тоді будив стомлені очі, а зараз змикає їх. Але все-таки це той самий світанок.

Життя монотонне, одноманітне. Гість, такий чи інший, по суті, один і той самий. Вулиця, та чи інша, по суті, завжди одна й та сама. Булка з оселедцем чи булка з шинкою. Ніч із заробітком чи без заробітку — різ-

ниця невелика. Скандал, суперечка, лайка — завжди однакові. І завжди в кутку похитується сліпий, завжди повно в хаті брудних дітлахів, завжди бурмоче жебрак коло печі, завжди червоні, роз'їдені содою й мильною водою руки в господині.

І лише часом новина: Рузька потрапила до тюрми,— витягла у гостя гаманець. Алоїз штрикнув когось ножем, Вікта в лікарні — викинулася з вікна. Але й це повторюється.

Серед сірих чоток днів, немов зернята іншого кольору,— горілка, костьол і кіно. Оце й усі втіхи трудівника. Напрацювавшись, зморившись до краю, він може нарешті спочити. Йому покажуть, як живеться в іншому, далекому світі, які дивовижні події там трапляються. І кінчається завжди однаково: злі покарані, а добрих чекає нагорода.

Веронка сидить з отим високим хлопцем, що продає дзеркальця. Дивиться на картинки, які рухаються по екрану. Розумно розповідають картинки, немов знають геть-чисто все. Вони повчають Веронку, як погано вона вчинила, що через неї вмерла маленька Янця. Бо якби вона не вмерла — знайшовся б багатий старий пан, у якого саме загинула точнісінько така донечка. Він би взяв Янцю до свого палацу, вона каталася б на білому поні й купалася б у морі. А їй, Веронці, багатий пан найняв би квартиру — дві кімнати з кухнею, на вікнах розквітали б квіти, співала б канарка в клітці, і Янця, вся в білому, приходила б до неї в гості.

Ну, а тепер все вийшло інакше.

Миготливі картинки знають про неї все. Вони пояснюють Веронці, що тюрма очистила її від гріхів, точнісінько як свята сповідь. Вона, Веронка, неправильно зробила,— тоді, вийшовши з гюрми,— треба було підняти руки вгору, широко розкинути їх і сміливо прямувати назустріч новому, усміхненому життю, яке розквітає відразу ж за тюремною брамою для кожної чесної людини. Як виявилося з картинок, Веронка нерозумно чинила і в інших випадках свого життя. Бо якби вона не водилася з Едеком, який був простим собі парубком з мозолястими від праці руками, а послухала панича, все було б інакше. Панич пішов би до батька, упав йому в ноги й сказав: вона або ніхто! Через якийсь час сивий пан дав би своє благословення, і Веронка в білому

серпанку й миртовому вінку поїхала б у власному автомобілі до шлюбу. За місяць вона б уже вміла розмовляти по-французькому, грати на скрипці, веслувати, ходити на лижах і приймати в себе княгинь і графинь.

Картинки думають не лише про Веронку, вони думають про всіх. Високого продавця дзеркалець вони переконують, що головне — це терпіння. Треба лише чекати, не нарікати на свою долю,— і все зміниться. Бідно зодягнена бабуся послизнеться якраз біля нього на вулиці. Він підведе її, одвезе додому. А бідно зодягнена бабуся виявиться мільйонершею, вона візьме його до однієї із своїх контор. Він швидко просуватиметься, робитиме кар'єру. За свою бездоганну чесність нарешті стане директором, а потім бабуся відпише йому всі свої мільйони разом з рукою дочки, молоденької дівчини, яку мати, очевидно, народила в шістдесят років.

Верончин батько, мабуть, теж не вмів жити. Немає сумніву, що в нього була не одна щаслива нагода врятувати, приміром, хазяїна шахти під час катастрофи, захистити його від нападу злочинних елементів, що застрайкували тільки з почуття особистої помсти,— і готово! Веронка просто надивуватися не може, скільки в робітника є можливостей розбагатіти, стати самому власником, директором, управителем. Якщо не досяг цього — виключно через власну недотепність. А куди вже краще. Адже в тому, іншому, світі носять сукні з тюлю й мережива, шовкові панчішки мало не до самого живота, сплять на ліжках завбільшки з кімнату, мають цілі ряди шаф з білизною й безліч туфель — до кожної сукні інша пара. Там раз у раз п'ють вино і всі красиві — і чоловіки, і жінки такі гарні з себе, аж страх! З ранку до вечора грає музика, дощу майже не буває, звичайно світить сонце або місяць.

Веронка виходить з кіно з шумом у вухах, з безтямними очима. Вона сама не помічає, як опиняється на людній вулиці, звідки її жене городовий. З-під вікна кафе, звідки ллється світло й лунає музика, її проганяє офіціант. Нарешті вона дістає ляпаса від кульгавого Сильвестра, коли стає на звичайне місце його Гельки. Довго тиняється вона, мов очманіла, під чарами миготливих картинок. І, нарешті, сидить у маленькому шинку на розі й п'є з великого кухля холодне пиво. Гість уже п'яний, і Веронка насилу веде його до себе. Вона під-

тримує його з усіх сил, допомагаючи пройти між квартирантами, що сплять покотом.

— Посунься до стінки,— тихо шепоче вона Бронці, бачачи, що тут швидко не скінчиться.

Гість і справді не збирається йти додому. Повалившись на сінник, він починає співати й лаятись. Жебрак коло печі сердито бурчить. Потроху прокидаються й інші. Господиня, голосно позіхаючи, запалює лампу. Перелякані діти виглядають з-під шмаття, яким вони понакривані. А той горлає дедалі голосніше. Його намагаються заспокоїти, але марно. Починається скандал. У стінку оглушливо стукають розбуджені сусіди. Нічого не вдієш — доводиться випихати силоміць. Усі квартиранти тягнуть, шарпають п'яницю, але він з усієї сили опирається. Тут його починає нудити,— він блює прямо на сінники, що лежать один біля одного. І, нарешті, виходить сам.

За свій кухоль пива Веронці доводиться слухати гіркі слова від заспаних квартирантів, а потім іще витирати загиджені сінники, аж поки не почне розвиднятися. Вийти ще раз — надто пізно. Вона лягає коло Бронки і засинає мертвим сном, з гірким смаком поганого пива в сухому, мов попіл, роті, з гірким осадком на душі від миготливих картинок на екрані.

До костьолу — зрідка, та й чого? Нічого цим не змініш, не відмолиш того, що сталося. Ані Янці, ані Едека. Отож хіба коли-не-коли, просто так собі — подивитися, як хто одягнений, які капелюшки тепер модні. Часом трапляється зустріти яку-небудь приятельку або ще кого. Постояти біля костьолу, побалакати, наче порядні жінки, що підуть звідси до дітей і чоловіка. І відразу якось інакше себе почуваєш.

Та й усередині... Сонячні промені відбиваються в кольорових вітражах, семибарвною веселкою падають на людей. Свята Тереза несе в руках величезний букет троянд. Добрий пастир пасе білих овечок на зеленій, мов смарагд, луці. Десь високо, аж під склепінням, грає орган. Інколи солодко співає злагоджений хор. Можна подивитись, послухати. Тільки не пхатися на передні лави — там сидять гарно вбрані панії і солідні пани з блискучими лисинами. Веронка розглядає їх, крутячи в пальцях нікелеву монету. Вона завжди готує її, щоб кинути на тацю, бо якось соромно, коли проходить мимо

неї служка, нічого не дати, сидіти тут задарма. Кидає іноді весь свій нічний заробіток,— бо скільки там його? А дати треба. Не такі вже великі гроші лежать на таці, вміститься й Верончин гріш. Адже не крадений!

Часом і проповідь послухає. Але з проповіддю виходить зовсім так само, як з картинками в кіно. Про «малих цих», що їхнє, мовляв, буде царство небесне, тобто царство простих людей, виходить. Але, певно, й там перші лави будуть для багатших. Навіть і не випадає, щоб вона, звичайна вулична дівка, пхалась між паніями в шовкових сукнях та панами в добре випрасуваних штанях. Слухати вона слухає, але щоб так уже цілком вірити — ні! Та й як же?! Адже кожному відомо, що тому, хто добре одягається, добре їсть і не лічить кожен гріш, куди легше в світі. Ксьондз гарно говорить, а все ж до їхньої халупи не загляне, може, навіть і не знає, що такі існують. А от коли Веронка служила в одного директора — там ксьондз часто бував на обідах. І дуже полюбляв індиків, що їх смажила Веронка. Жилося йому, видно, непогано, кругленький такий був, а лице гладеньке, мов у дитини.

Вітражі вітражами, ксьондз ксьондзом, а повія повією. Цього вже не змінити, пропало. Не той світ.

Вона поволі вертається додому зовсім сонна. Але про сон нема чого й думати. Жебрак біля печі знову напився й б'ється з жінкою.

До чого Веронка ніяк не може звикнути — це до горілки. Пиво ще туди-сюди, але горілка просто не йде в горлянку. А кажуть, коли пити, наче легше стає. Як одурманить горілка людину, вона вже ні про що не пам'ятає, й на серці їй легко. От і Регіна як нап'ється, то така весела, аж дивно. Співає собі щось, меле дурниці, всяка всячина їй верзеться. І завжди намовляє Веронку:

— Не будь така дурна, побачиш, як тобі світ одміниться.

І, мабуть, таки справді одмінюється. Вечір, а вона нікуди не хоче йти.

— Я людина вільна,— вигукує вона,— ніхто мене ні до чого не присилує. Хочу — йду, не хочу — не йду. Випий, Веронко, одразу все навколо роз'ясниться!

Веронка не хоче. Вона виходить, тихо причинивши за собою двері. Другого дня Регіна буде плакати й стог-

нати, нарікаючи на свою собачу долю. І все стане вдвічі темнішим.

«Нехай уже так, завжди однаково. Адже нічого насправді не зміниться»,— міркує Веронка, пробираючись через багнюку поза цегельнею.

Правду кажучи, шукати тут нема чого. Рідко коли хтось трапиться. І все ж вона воліє ходити тут. Не заплатять, то не заплатять, та й звідки їм узяти, зате швидше поділяться, коли в кого там що є, не збиткуються, не дивляться на людину, як на собаку. Все-таки свої, не те що ті, з яскраво освітлених вулиць. Голодранець голодранця завжди легше зрозуміє.

Але зараз пізно. Безлюдно, всі вже, видно, порозходилися по своїх вузьких, мов кишки, вуличках.

Та он хтось прямує до міста, поспішає. Високий такий, швидше за ним — хто знає, може...

На стукіт Верончиних кроків він оглядається.

Вся кров приливає до серця. Ноги раптом стають важкі, мов колоди. Вона підіймає руки, неначе захищаючись від удару,— і вбік. Утекти, сховатися, провалитись крізь землю...

Едек!

Це чигало на неї з самого початку, сповнюючи серце крижаним страхом, чаїлося в мороці годин. Поставало перед очима нічним кошмаром. І от прийшло. Саме тут, саме сьогодні. Тепер — тільки тікати, тікати, тікати!

Але він міцно тримає її за руку. Перед нестямними очима — схудле обличчя, пошарпані лацкани піджака. Крізь гуркіт хвиль, що заливає вуха, неначе з безмежної далини чути знайомий голос:

— Не бійся, не тікай, Веронко.

І ще раз:

— Веронко...

А потім:

— Таке вже наше собаче життя, дівчинко.

І от уже ллються сльози на приношений піджак, Веронка плаче в міцних Едекових обіймах.

Другого дня вони обоє зустрічаються з Анатолем.

11

«Іншими словами названий факт пояснюється тим, що створені сучасним капіталістичним способом виробництва виробничі сили й вироблена ним система розподілу благ знаходяться в кричущій суперечності з цим самим способом виробництва, до того ж у такій мірі, що перетворення способу виробництва й розподілу, яке має усунути всі класові відмінності, мусить здійснитися неодмінно під загрозою загибелі всього суспільства».

Анатоль повільно, уважно читає важкі терміни. Пильно підбирає літеру до літери, складає їх у слова. Слова з'єднуються в речення, в періоди, в нову думку. Щільними, стрункими рядами шикуються в мозку.

Вони навіть не такі важкі, як здавалося спершу. Він їх знає вже, щоправда, не так розумно й точно сформульовані, але знає. Цих думок навчило його похмуре дитинство, невеселі роки отроцтва, історія завулків, хроніка вулиці. Вони є чимсь доконечно потрібним, чимсь таким, що його треба висловити, щоб життя мало якийсь сенс.

— Анатоль, ти ще не лягаєш?

Він посміхається. Давно минули ті дні, коли доводилося читати при світлі вуличного ліхтаря, при холодних променях місяця, ховати книжку під сінник, за ящик з-під вугілля, красти хвилини, коли можна поринути в чудові пригоди, мандрувати далекими морями й континентами, розмовляти з людьми, яких ніколи не бачив.

Він уважно дивиться на матір. На її чорне, незважаючи на старість, волосся, на пооране зморшками обличчя, на спрацьовані руки.

— Іще трошки, адже не так іще й пізно.

Мати несміло гладить його по голові. Довго шепоче молитви, потім лягає і відразу ж засинає. Анатоль читає далі. Але очі в нього злипаються, а вранці треба йти на роботу. Він неохоче відкладає книжку. Тепер у голові все переплутується. Теорія додаткової вартості, Наталка, наріжне кріплення, дорога за містом, багрянець і блакить. Анатоль спить. Міцно. Без видінь і снів. Сном молодої, стомленої працею людини.

Рано-вранці — наче хто шарпнув за плече. Швидше! Крижана вода на плечах, на м'язах рук, що так і грають під шкірою. Гаряче кофе обпікає губи. Готовий.

В бараці переодягнутися в заляпані вапном білі штани, взути старі чоботи. На голову пом'яту кепку. І на роботу. Уже поставили паркан, викопали котлован. Уже забетоновано фундамент. Тепер мурувати...

Ряд за рядом. Анатоль — на розі, трохи вище. Від рогу до рогу натягнуто шнур. По виску мурують ряд за рядом. Ящик по вінця повний білого, як сметана, вапна. У нього занурюється черпак, і на рівний ряд цеглин тонким струменем ллється вапно. Рівно, скрізь однаково. І знову цеглина коло цеглини, рівно, по шнуру... Коли ряд готовий, побризкати водою, залити розчином. Потім щілини між прямокутними цеглинами заповнити вапном. Старанно загладити кельмою.

Робота вимагає уваги. Трапляється, надто на початку, поки ще не ввійдеш в роботу, що цеглини, замість лягти рівно одна на одній, по виску, непомітно, зрадливо випинаються назовні. Міліметр за міліметром зростає, з кожним рядом збільшується помилка. Марно приглядається муляр і так і сяк. Нічого не поможе. Око не обманює — навісив.

Тепер доводиться вирівнювати — аби тільки майстер не помітив. Міліметр за міліметром, непомітно, потроху відступати назад. Поки не вирівняєш знову, так як треба, по виску.

Або, навпаки, цеглина відступить на один міліметр. Один, другий, третій ряд. Спершу нічого не видно. Та помалу все мурування починає хилитися всередину — майже непомітно, та мулярові видно. Вилається раз, другий,— все одно нічого не вдієш, завалив. І знову помалу, ряд за рядом, вирівнювати. Аж поки все не стане на своє місце, рівно, по виску.

Головне — око. Не схибити й на волосину, на найтоншу лінію. Зразу воно нічого. Працюєш і працюєш собі, як і перше. Аж раптом починає виявлятися, і з кожним рядом все виразніше, що ти зробив погано. Цегла сувора, вона вимагає сумлінної роботи. І вправних рук — швидких, умілих, міцних.

Рівно класти цеглину біля цеглини на м'якій, мокрій підстилці з вапна. Щоб уже не пересувати, не підправляти, не возитися марно — а зразу! Безпомилково і безповоротно.

І стіна швидко росте. Спустити висок уздовж наріжного мурування. Залізний важок на шнурку. Рівно. Та

якщо ти де-небудь схибив, висок безжалісно пхне тобі це просто в очі, висміє, навчить розуму на майбутнє.

А часом так тільки, на всяк випадок, ляжеш на височині четвертого поверху долічерева на вузькій смужці стіни. Спустиш униз висок, без усякої потреби, бо зразу видно, що все добре. Глянеш на вулицю, що крутиться далеко внизу, на людей, які метушаться, мов мурашня, на маленькі басовиті жуки-автомобілі, на схожі з павуками швидкі велосипеди. Дивишся згори, відчуваючи на волоссі легкий, ледве помітний подих вітру.

Або й плюнеш, щоб подивитися, куди долетить плювок. Весело нагорі, на червоній вишці ростучого будинку. Над метушнею мурашок, що снують туди й сюди.

Але довго лежати не можна. Адже напроти, на розі, стоїть інший муляр. Зараз доведеться підтягти шнур, він не повинен бути в тебе нижче. А тепер швидше, швидше, наввипередки, в раптовому радісному збудженні.

От стіна виростає тобі по груди. І тоді долинає голос майстра:

— Зараз підійматимемось!

Кóзла. Поки що невисокі. Дошки. Тепер помічникам важко подавати ящик з вапном — високо, вище голови. М'язи напружених рук напинаються від сорока кіло. Обличчя червоніє від напруження.

І знову:

— Зараз підійматимемось!

Великі козла. Дощаний поміст. Укладають сходні. По маленьких сходинках поперечних дощечок підіймаються вгору піднощики. Підошви чіпляються за нерівну дошку, за поперечні дощечки хистких сходнів. Поволі підіймається піднощик із своєю ношею. Обережно ступає, щоб не похитнутись вбік, не впасти під тягарем, не надірватися. Протягом восьми годин спина зігнута в три погибелі, кров у венах ніг стукає молотками й роздимає їх день у день — поступово, помалу. Аж поки вени не розквітнуть фіолетовою зіркою жовен, синьою нап'ятою вірьовкою. Спухнуть безформними гулями на стомлених ногах піднощика. Розійдуться червоними підшкірними крововиливами.

А тепер далі. Вікна. Перемички й косяки. Влучний удар молотка розбиває цеглину. Бо не скрізь потрібні

однакові. Де ціла, де половинка, а де й четвертушка. На перемичках, наприклад,— четвертушка, на наріжній кладці — половинка.

Або склепіння. Спершу роблять дерев'яну п'яту. А потім уже склепіння сходиться в стрілчасту арку. Цеглина біля цеглини. І тримається, немов чудом, але чудом розрахованим, точно продуманим.

Людина хитра. Підглянула, розрахувала, зробила. І чого вона тільки не знає.

Анатоль часто думає, дивлячись з наріжного мурування на вулицю і злегка погойдуючи в руці непотрібний висок,— як дивно влаштований світ. От якби збудувати вежу заввишки на двадцять кілометрів із діаметром основи на метр, то вгорі вона б вийшла завширшки в двадцять метрів. А все через той чортів висок, що його так і тягне до землі. Або, приміром, фабричний димар, він неодмінно мусить похитуватись, бо інакше не зможе протистояти вітрам. Так він і ходить там угорі, відхиляючись на метр або й більше то в той, то в другий бік. Муруєш його, а як дійдеш до самого верху, мов у колисці, гойдаєшся у височині. Як хто непризвичаєний, здається, що димар валиться, що валиться весь світ навколо. А насправді все збудовано міцно, на довгі роки. А що хитається, то це так повинно бути. Не від слабкості хитається, а від сили.

Добре в тиху погоду. Гірше, коли здіймається вітер. Там, унизу, він майже непомітний, але тут дме, ще й як. Запорошує очі. Заляпує бризками вапна. Гойдає на всі боки висок,— ніяк не виміряєш. А найгірше лихо — дощ. Промокла одіж щільно пристає до тіла, липне до нього, зв'язуючи кожен рух. Великі краплі б'ють просто в очі, засліплюють. Холод пронизує до кісток. Цегла виприскує з рук, ковзається по розчину. І незчуєшся, як уже всі пучки потріскалися. Хоч і заллєш їх смолою, та це мало помагає. На другий день знову те саме.

Краще вже спека. Можна скинути сорочку, працювати голим до пояса. Засмагнеш, краще не треба. Наче все літо біля моря пролежав.

Нарешті, опоряджувальні роботи. Вздовж будинку виростають високі стояки. До них прибивають опаску, від опаски до дірок у стіні — бруси, а на них поміст із дощок. Тепер тинькуй цементом з вапном. Заляпаєшся, як опудало, з голови до ніг.

Якщо риштування недостатньо високе, його надшивають. До верху стояка скобами й дошками кріплять ще один стовп, надшивку. З важкою дошкою в одній руці, з молотком і гвіздками в другій по драбині, що спирається на цю надшивку, треба піднятися над провалляям вулиці. Раз — і прибити дошку. Не можна схибити ані на волосину, не похитнутись, не зробити жодного зайвого руху. Бо тоді дошка переважить, зсунеться драбина, не витримає кріплення — і ти уже внизу, серед виру вулиці, в натовпі людей, що з криком збігаються звідусіль.

Риштування, щоправда, ставлять не завжди. Інколи в повітрі повисає колиска — хисткий поміст, що гойдається за кожним повівом вітру. Там теж різне трапляється.

Тому в профспілковому квитку, рік у рік, є графа: «На швидку допомогу». І муляри добре знайомі з нею. Не сьогодні, то завтра голуба карета може знадобитись кожному. Про цю графу пам'ятають добре. І вже на цей внесок гроші завжди знаходяться. Не любить простий чоловік даровизни.

Коли доводиться надбудовувати поверх, найбільше клопоту з комином. А як до того ще й спека, то просто витримати неможливо,— жар і клуби диму б'ють просто в обличчя. Правда, проти цього є засіб: на двох гачках, вмурованих у цеглу, напинають над комином ганчірку. Струмінь гарячого повітря, підіймаючись комином, надимає її, мов парус. Дим повертає назад, у пічки, які, згасаючи, дуже турбують куховарок. Клубами вириваєтьcя сажа на дерев'яну підлогу.

Сажотрус. Його щітка й гиря спускаються вниз, знову з'являються вгорі — все марно. На ганках стривожені обличчя, очі, затулені долонею від сонячного блиску.

— Що оті муляри там виробляють? Суп зварити неможливо!

Або ще скло. Вставиш його в комин, і нічого не видно. А вогонь гасне. Можна спокійно укладати цеглу. Не задихаєшся від диму, не хрущить на зубах дрібний вугільний пил.

Але тут легко засипатись. Звичайна грудка, інструмент сажотруса — й кінець! Та який кінець! З галасом, з пронизливим дзенькотом скла в комині.

Ганчіркою краще. Тихо, непомітно. Нема тяги, і все.

Певно, погода вже така, зовсім безвітряна. Можна навіть поспівчувати горю Марисі — куховарки з третього поверху, яка бідкається коло плити, що раз у раз гасне. Справді, мовляв, прикро, але така вже погода, що вдієш! Може, хоч надвечір вітерець дмухне, хоча б на вечерю.

Б'є четверта. Шабаш! І коли людина вже нашвидку миє руді від цегли й білі від вапна руки, з будови навпроти голосно, протягло лунає:

— Ана-то-о-оль! По рибу йде-е-еш?

І вітер з усієї сили мчить назад відповідь:

— Іду-у-у!

Дві підсаки. Довга тичка з пучком ланцюжків на кінці. Ящик для улову.

Найкраще в суботу. Другого дня можна спати, скільки хочеш, а вночі до самого світанку бродити в каламутній воді.

Білі від роси луки. Блискучі, прохолодні. Попід валами темною змією річка. В холодку кошлатих заростей лози булькоче ковбаня. В багнистих затоках кружляють брудно-білі клапті піни. З-за прозорих хмаринок виглядає на ясному небі кругле лице місяця.

— Ех, місяць, чорти б його забрали!

Але це нічого. Один лишається позаду, другий іде вперед. Коли що — пронизливий свист. І ті внизу одразу, невідомо яким чином, зникають, немов розпливаються в тумані або розчиняються у воді. І нікого нема. Поліцейський у літньому білому, здаля помітному кашкеті може пройти майже поруч. Він нічого не дошукається, не помітить, крім двох людей, що спокійно йдуть собі вздовж валу. Що ж, гуляти нікому не забороняється.

Готово. Дві підсаки міцно вперлися в дно під натиском сильних рук. Перегородили русло на всю широчінь.

— Лізь!

Один упирається в тичку. З гучним плескотом здіймаючи водяний фонтан, стрибає в темну воду до пояса. Б'є тичка попід берегом, по гіллю, що звісилось у воду, у фашини греблі, в тихо булькаючу ковбаню.

— Стоп!

Вправні пальці, що тримають біля жердини підсаки кінець сітки, відчувають найменше тремтіння. Сітка з'являється над водою, вода в дрібних вічках блищить полірованим сріблом. На дні сітки тріпотливе блискотіння.

Воно летить на берег крутою дугою, просто в траву. А там його вишукують вправні руки.

— Сама дрібнота!

— Нічого, нічого, бери.

Вузьке тільце пліточки падає в бляшаний ящик.

— Стоп!

— Знову дрібнота!

— Плотиця?

— Ні, ялець.

— Полохай, полохай, тут мусить що-небудь бути.

— Щось ті... пічкури поховалися.

— Будуть іще, дуже ти прудкий.

І знову:

— Стоп!

— Лізь!

— Полохай!

— Досить!

— Помалу!

Пласкі сріблясті плітки. Райдужні спинки яльців.

— Стоп!

— Ого, щось є!

Цього разу здобич не викидають прямо з річки. На берег виносять усю підсаку.

— Витягай! Помалу!

На дні підсаки звивається коричнева змія. Лисніє біле черево.

— Бери!

Слизький дотик у пальцях. На мить. І одразу зникає.

— В траву! В траву утік!

Великий вугор плазує в траві, мов змія. Але його вже хапають сильні руки, скручують в клубок, затискують швидко-швидко. От він уже в ящику. Розмірено товче в бляшані стінки маленькою зміїною головою.

— От чортяка!

— Мало не втік!

— Е-е... куди йому втекти?

— А що ти гадаєш? Добрався б до води, і будь здоров!

— Оце звідси?

— Іще й як!

Ще б пак, це ж вугор, а не що. Вилазить уночі на поля поблизу, жере горох. А коли проковтне гачок вудки, то обкрутиться хвостом об камінь, і хоч кишки з ньо-

го витягнеш, а не відірвеш. Якось раз так обкрутився навколо чоловіка, що довелося навпіл перерізати, бо інакше задушив би. От який він, вугор.

— Лізь!

— Полохай!

Над водою якась тінь.

— Дивись, вудить.

— Хто б це був?

— Біс його знає.

— Ану, спитай в нього дозвіл.

Підсаки якось таємниче зникають.

— Гей, а дозвіл у вас є?

Тінь повільно задкує від води. Вони півколом, нахилившись уперед, наступають на нього. Як вовки. Оточують.

— Ви самі браконьєри! Ще й дозвіл питають! Поліція-а-а!

Відчайдушний крик над безмовними полями, що простяглися під блідим небом.

— Холера проклята! Не горлай, сучий сину!

Тінь квапливо тікає. Ховається серед темних верб.

— Ну, давай далі! Нема чого тягти.

Ніч блідне. З копиці сіна в прибережному лузі підводиться заспаний чоловік.

— А ти тут і спиш?

— Аякже. Я там ятери поставив, глядіть, не поперекидайте!

— А ще хто з наших тут?

— Хо-хо! Звечора чоловік із двадцять угору за течією пішло...

На сході вузька руда смуга. Час додому.

Тепер понад річкою щохвилини зустрічаються знайомі. Через кожні кілька кроків — змах вудки.

— Ну як, Томек?

— Добре.

— Ясек! Скоро додому?

— Гей, Рудек!

— Гляньте, і Владека принесло!

Збирається мулярське товариство. Ті, що живуть в одному районі, на одній вулиці чи в одному будинку. Можна подумати, що цієї ночі, проти неділі, всі перевернулись на рибалок. Мокрі по шию, в одежі, що аж шелестить од води, вони мовчки, крадькома проби-

раються в ранковому холодку лише їм одним відомими дорогами додому. У бляшаних ящиках товчуться головами вугри, на плечах погойдуються підсаки. Поки не розвиднілось, треба швидко поховати в неприступних схованках заборонені сіті, саморобні вудки, тички, якими полохають рибу. Так, мовби нічого й не було. У понеділок знову на роботу. Цегла, вапно й цемент. Але вночі в суботу, проти неділі — срібні від роси луки, срібний зрадник-місяць на небі, срібна риб'яча луска. І біле черево вугра, і розкошлані чуби прибережних дерев.

Або іще шинок. Бо сьогодні получка, завтра її, може, вже не буде. А потім довгі зимові місяці. І получка переливається піною через вінця пивного кухля, поблискує брудною чаркою, з'являється з-за прилавка чверткою за злотий і п'ятнадцять грошів. Під три чорти все, коли сьогодні є гроші! І получка обертається кулаком межи очі, ножем під ребро, ночівлею в поліції.

Або почастувати дівчину на танцях, поставити їй усе, що вона подужає випити й з'їсти. Щоб знала — не з жебраком танцює, не хтозна з ким, а з муляром! Почастувати музик, щоб знали, кому грають! Почастувати кожного, хто тільки має горлянку, щоб пити,— хай знають, як муляр гуляє. Поки ще в кишені щось бряжчить, поки є що кинути на прилавок.

І так у всьому. До кінця, до дна. Плювати на життя, на отаке собаче життя. Вдарити ножем ворога, піти на смерть за друга. На смерть кожний охоче піде за будь-яке справедливе діло і над усе, над усе за ту велику, святу, загальну справу.

У швидкій течії мулярського життя Анатоль плаває, мов риба в воді. Ніщо тут не стоїть на місці, не скніє, не кисне. Барвисте, гаряче, раптово розквітле життя. В доброму й злому, у великому й малому — життя, що пульсує швидкими ударами серця, бурхливою хвилею гарячої крові, палає вогнем, вибухає полум'ям. Надійне. Своє. Життя, що згуртувало їх у велику сім'ю, в рицарський орден кельми й молотка.

Життя кипуче, по вінця сповнене радісною молодістю. Життя, що б'є через край.

Та ще якось уранці, по дорозі на роботу, його очі зустрічаються з темними, полохливими очима дівчини.

Анатоль від щирого серця посміхається темним очам. Вони відповідають йому трепетом довгих вій.

Раз, другий. Потім уже можна трохи підняти шапку й разом з кивком темної голівки в саме серце прийняти раптовий рум'янець.

А тоді можна й заговорити. Наталка. Наталка й Анатоль. Кумедно.

Така вона сором'язлива. Худенька, тендітна. Але руки в неї сильні, спрацьовані, пальці роз'їдені коричневим тютюновим соком на фабриці. Руки Анатоля мимоволі простягаються — захистити, допомогти, взяти під свою опіку.

І так уже лишається. Анатоль і Наталка.

Таке собі на вигляд курчатко. Маленьке, слабеньке. Але важку працю несуть на собі дівочі плечі. Низка довгих, важких, суворих днів тягнеться за ногами. Вміють твердо дивитись в лице життя полохливі очі. Вміють уперто стискатись рожеві губи.

Спочатку лише кілька слів на ходу, бо обоє поспішають.

Потім Анатоль біля фабрики щоразу, коли йому вдається прибігти з роботи до кінця її зміни.

Потім то тут, то там у неділю.

Розмовляють. Про все. Розповідають одне одному, що було вдень.

І, нарешті, також і про те, про його справу.

Вона пильно слухає. Нахиляє до нього темну голівку, намагаючись зрозуміти кожне слово.

Проте вона вже знає це. Може, не так докладно, не так добре, але знає. Адже не з неба впала. Її виховував підвал і сирітська доля, фабричний склад, завалений паками тютюну.

— Бачиш, Наталко, річ у тому...

Вона притакує, киваючи темною голівкою. Зрозуміло, Так, саме так.

Анатоль усміхається. Як добре, що вона така,— інакше нащо були б і полохливий погляд очей, і той раптовий рум'янець, і пісня щастя в серці, що стукотить лунко, до болю?

— От я поведу тебе, покажу одну річ.

— Сьогодні?

— Ні, ні. Через деякий час, почекай. Воно саме тільки робиться.

А тим часом можна почитати. Анатоль пояснює. Але Наталка тямуща, схоплює одразу. І поглинає кожне

слово, що зривається з Анатолевих уст. Адже це Анатоль! Як він скаже, так і повинно бути. Так воно й є. Ще б пак — це ж Анатоль!

Нарешті одного дня він каже:

— Наталко, сьогодні ввечері підемо.

— Куди?

— Побачиш.

І вони йдуть.

Спочатку нічого несподіваного нема. Вона вже сюди колись заходила за Анатолем.

Але зараз вони підіймаються нагору. Зала повна. Під світлом ламп змішаний гомін голосів. У глибині зелені складки завіси.

— Сідай, сідай і дивись.

— А ти?

— Мені треба йти, зараз ти мене побачиш.

— Там?

Зелені складки злегка коливаються.

— Там, там, тільки почекай.

Він зникає десь у бічних дверях. Його вже й кличуть звідти, нетерпляче кваплять.

Наталка сидить у першому ряду. Спочатку їй трохи ніяково, але скоро вона заспокоюється. Прямо за нею сидить Флісовська, теж з цигаркової фабрики. А таких, що в капелюшках, майже не видно,— не те, що в театрі.

Вона терпляче чекає. Зелені складки завіси злегка хвилюють, але поки що нічого не починається. Цікаво, що це буде? Раптом удар гонга. Наталка здригається в напруженому чеканні. Зелені складки розсуваються.

На сцені стоїть цілий натовп. Не переодягнені, не загримовані. Цілком звичайні. Вона трохи розчарована. І Анатоля щось не видно; проте, може, він потім прийде,— потішає вона себе. Без Анатоля їй якось не по собі.

У залі зовсім темно. Сцена освітлена яскравим білим світлом. Вони стоять там півколом. Наталка раптом починає хвилюватися за них. На сцену спрямовано стільки очей. Ану ж, як щось не вдасться? Та ні, не може бути. Адже там Анатоль. Вона зручніше вмощується на стільці, бо зараз уже почнеться.

У темряву зали ритмічно, чітко падають слова, проказувані хором. Немов з одних могутніх грудей.

Ми будуєм білий дім[6],
Стоповерхий білий дім.

Наталка слухає. Адже це про Анатоля. Про Анатоля і про неї. За собою, в напруженій тиші зали, вона чує подих натовпу. І наче росте з гордощів. Адже це про Анатоля.

Раптом розмірений ритм спокійних голосів уривається, немов прибитий до землі. А над ними ясно, натхненно, високо злітає один голос:

І один тут муляр юний,
Що блакитні очі мав,
На тридцятій стелі став,
І співає муляр юний...

Тепер з півкола натовпу на півкроку виступає Анатоль.

З темної пащі зали на нього дивляться невиразні обриси облич, мов привиди. Подих сотень уст долинає, наче подих великого теплого звіра.

Але Анатоль не бачить нічого. Швидке, дрібне тремтіння пробігає по всьому його тілу, з голови до ніг. Губи пересохли. Серце раптом стискається. Ще півкроку наперед, І, наче полум'я, охоплює його вихор захвату. Руки вгору, о, не так, зовсів не так, як на репетиції. Тепер це по-справжньому. Не заслуханому залу, а своєму темному дитинству, похмурим дням отроцтва, гомінливим міським вулицям, жахливому світу кривди кидає Анатоль зухвалий виклик своєї войовничої, непокірливої юності.

Не спинюся я на тім,—
Піду вище, піду сміло,
Де палає сонце біло...

Мов огненна стріла, пронизує його голос темряву залу. Таке саме швидке, дрібне тремтіння охоплює глядачів. Хоч вогненна стріла вже згасає в темному оксамиті багатьох низьких голосів.

Наталка тремтить усім тілом. Дурні сльози затуманюють її очі.

— Анатоль, Анатоль,— несвідомо шепочуть губи.

Зараз антракт. Анатоль, з якимось відсутнім поглядом, із скуйовдженим білявим волоссям, заходить у зал.

Сідає коло Наталки,— ні, це не сон, насправді сідає коло неї, наче нічого й не сталося.

— Ну?— питає він з усмішкою, але в його блакитних очах іще жевріє те полум'я святого шаленства, що обернуло його на блискавицю й пісню там, у розквітлому раптом пурпуровим світлом півколі.

Наталка ніколи не бачила орла. І все-таки з її тремтячих губ зривається саме це:

— Орле ти мій!

Анатоль знизує плечима. Адже він тільки будує свій білий дім. Обережно гладить руку дівчини:

— Моя кохана...

— Іще буде що-небудь?

— Ну, звичайно! А ти думала, тільки це?

З неї вистачило б і цього одного. Саме цього. Адже ж Анатоль...

А втім, з усього іншого вона не бачить майже нічого. Усе миготить перед очима, мов строката карусель, переплутуючись у голові в якусь завірюху звуків і слів. Найголовніше вже було: Анатоль з розвіяним світлим волоссям, з вогненними очима, Анатоль, що кидає всьому світу свій зухвалий виклик.

Наталка зіщулюється, маленька й несміла. Несподівано вона, проста дівчина з цигаркової фабрики, опинилася між двох воюючих сил: між темрявою, що сповиває світ, і навальним, всепереможним бунтом Анатоля. Вона знає, що Анатоль не один. Адже всі з ним — оті, що на сцені і в залі. Та для Наталки так уже й залишиться назавжди: згуртований натовп, знайомий, свій, а над ним, на чолі його,— Анатоль, немов яскравий звитяжний прапор, що майорить угорі.

Біля виходу до них приєднується мати. Весь цей час вона просиділа в останньому ряду, збентежена, сама не своя. Їй ніяково через те, що вона прийшла сюди, тим часом так хочеться подивитись на сина, на цього дивного, такого близького і разом з тим такого далекого сина. Давно минув час, коли непокірливого Анатоля доводилося лупцювати кийком, щоб вибити йому з голови чортячі вигадки. Тепер це годувальник, надія і захисник, хоч вона невиразно усвідомлює, що він так і лишився тим самим навіженим Анатолем, якого колись послали на виправлення до ксьондзів. Тим самим Анатолем, якого доводилося приманювати на берег обіцянкою купити

цукерок, коли він, восьмилітній карапуз, зухвалий і впертий, перескакував з крижини на крижину, що з гуркотом пливли весняною річкою. Тим самим Анатолем, який у дванадцять років побив пекаревого підмайстра, височенного понурого парубка, за те, що той сказав їй образливе слово. Тим самим Анатолем, що пропадав з дому на три дні і повертався з розбитою головою, в подертій одежі, але щасливий і гордий.

Мати зітхає. Давно вже вона почуває себе квочкою, яка замість писклявого пташенятка висиділа дивовижне, крилате створіння, що нічим не нагадує курчати. Потроху вона здається. День у день влада вислизає з її рук. Поволі мати звикає вгадувати думки сина, виконувати його навіть не висловлені бажання. Із себе самої перетворюється на «матір Анатоля» І вже знає, що сама не має ніякої ваги, що вона лише матір Анатоля. Тільки тому дають їй дорогу, підставляють стілець, тільки тому вклоняються люди, яких вона знає лише з обличчя. Мати Анатоля! І вона сама не знає, що в ній переважає — жаль чи гордість, звичні погляди чи подив перед цим великим ясноволосим сином.

Найважче було примиритися з тією стежкою, на яку він став останнім часом. Тут вона вже й справді не може встигнути за ним, стільки почуттів бунтує в ній проти цього. Але вона ховає їх у собі. Не хоче затримувати, перешкоджати, намагається навіть допомогти. Тим більше, що певна: це вже справжнє. Це вже не мине, як минало в нього стільки інших захоплень. І мати обережно обходить болючі питання, щоб синові не було прикро. Адже вона вже стара жінка, та, всупереч усім доводам розуму, серце її голосно волає, що тільки на те вона жила, щоб сьогодні Анатоль міг виступати тут зі сцени, щоб він міг бути саме таким, як є. Щоб був власне Анатолем. Мати не може збагнути, що це таке — оте змішане почуття кривди, радості, самозречення й гордості, цей жаль за чимось невловимим, хоч разом з тим твердо знає, що цей час — найкращий в її житті.

— Ну як, мамо, сподобалося вам?

Вона безпорадно усміхається.

— Що ж, синку, я вже стара, не дуже все це тямлю, а тільки дуже гарно було.

Вони разом ідуть додому.

— Лягатимеш?

— Почитаю ще трохи.

Вона запалює гасову лампу. Сідає проти сина. Дивиться. Вона любить отак дивитись на його схилену голову й зсунуті в напруженій увазі брови.

Анатоль підводить очі, усміхається.

— Що ви так дивитесь, мамо?

— Нічого, синку, дивлюсь, як ти читаєш.

— А може, й вам щось дати?

— А дай, дай, коли є щось підходяще, аби тільки літери були більші.

Вона широко розгортає номер газети. Читає, беззвучно ворушачи губами Водить загрубілим пальцем по чорних рядках.

— Ну, як?

Мати зітхає.

— Стара вже я, синку, мене не переробиш; як дали батьки, коли хрестили, святий образок — так із тим святим образком і до труни мене покладеш.— І квапливо додає: — Ти — інша річ, ти молодий, та й світ тепер інший став, а мені де вже там!

А пізно вночі, коли Анатоль спить, вона довго плаче. Потихеньку, щоб ненароком не збудити його. Вранці,— бо саме неділя,— біжить до ранньої обідні. В олтарі маленький Ісус у золотих шатах. Цьому маленькому Ісусові мати сповідається, викладає всі свої жалі. Вона не знає, чи одна правда є в світі. Якщо одна, тоді помиляється або вона, або Анатоль. Чи, може, в світі дві правди — одна для неї, старої жінки, пригніченої тяжким життям, вдовиними турботами, а друга для сина, для його зухвалих блакитних очей і ясної посмішки. Тепер, коли вона прожила вже стільки років, ідучи своїм простим, сіреньким шляхом, позначеним дороговказами заповідей,— шляхом, де все раз і назавжди вирівняне й розмірене сповідями, проповідями й службами божими, все заздалегідь передбачене, всмоктане з молоком матері й де ніщо не вимагало ні роздумів, ні рішень,— тепер їй вказують інший шлях, незнаний, стрімкий, де людина полишена сама на себе, позбавлена заступництва небес, позбавлена всіх підпорок, що так звично підтримують непевні людські кроки.

Вона плаче перед своїм маленьким Ісусом у золотих шатах, стоячи на цьому тернистому роздоріжжі, між вірою всього свого життя й любов'ю до сина, між звич-

ною з дитинства покорою і зухвалістю того, хто їй дорожчий над усе в світі.

Вона плаче перед маленьким Ісусом, відчуваючи в серці глибоку тріщину, мимоволі усвідомлюючи, що синове щастя їй дорожче, ніж спасіння власної душі, що віра її не така міцна й сильна, щоб розв'язати всі сумніви, дати їй змогу переконати Анатоля, що він став на хибний шлях.

Коли сльози перестають нарешті литися, мати поволі підводиться. Купує у причетника й засвічує перед олтарем свічку. Хоче сказати маленькому Ісусу, що це за те, щоб він прихилив її сина до бога. Але слова, не встигши зірватися з уст, обертаються на інші.

— За здоров'я й щастя Анатоля,— шепоче вона тихо.

Тепер швидше додому, приготувати сніданок. Анатоль іще спить. Вона дивиться на нього якусь мить, та ледве його вії здригаються під її поглядом, тихо відходить.

На підлозі біля столу лежить вчорашня газета. Вона піднімає її й старанно розгладжує. «Може, він іще не все прочитав»,— думає вона, відчуваючи легкий укол в серце від згадки про те, що прочитала там учора.

Тепер треба піти по воду. Згори йде сусідка. Худа, чорна й злюча слюсарева жінка.

— До костьолу не підете?

— Може, піду ще, я зараз тільки прийшла від ранньої обідні.

Тонкі губи слюсарші викривлює уїдлива посмішка.

— Звичайно, звичайно, в кого такий синок, тому доводиться молитись за себе й за нього...

Мати не любить єхидничати. Хіба вже коли вразять її в найболючіше місце — Анатоля. І вона спокійно закручує кран водопроводу.

— За Анатоля і за себе я вже вранці помолилася. А до пізньої обідні піду молити бога, щоб у світі більше було таких синів, як мій.

Слюсарша, кинувши на неї лютий погляд, підбирає спідницю й, гучно тупаючи новими черевиками, іде вниз рипучими сходами. Усім відомо, що двоє її синів — ледацюги й п'яниці, що, приходячи вдосвіта додому, вони часто-густо здіймають руку й на рідну матір.

Взагалі, з цим Анатолем сусідки ніяк не доберуть, що й до чого. В бога не вірить, до сповіді не ходить,

а про матір дбає, як жоден інший. Веселитися — веселиться, але п'яний додому не приходить, за дівчатами не бігає, весь заробіток віддає матері, а вже робітник такий, що майстер по нього сам додому приходить. Про все це вони пащекують, ідучи по воду чи до вугільного підвалу, вибиваючи перини на дерев'яних галерейках чи стоячи біля крамнички. І тільки в одному доходять згоди: не тепер, то колись все одно вилізе назовні, яке то зіллячко. Бог правду бачить, та не скоро скаже, але рано чи пізно покарає грішника.

Правду кажучи, про ту кару божу думає часом і мати. Адже недарма бог, про якого їй кажуть — це страшний, невблаганний суддя, що за одне жалюгідне, коротке життя прирікає людину на вічні муки. Часом у голові зринає грішна думка, що він добрий, милосердний та ласкавий лише до багатіїв. А для простої людини саме такий, як гримить щонеділі з амвона худий високий ксьондз у її костьолі,— володар вогненного пекла, куди він ввергає душі на вічний плач і скрегіт зубовний, хоч сказано, що жоден вчинок не діється без його волі. Бог, який вдовам і сиротам посилає випробування у вигляді злиднів, хвороб і страждань, примушуючи їх служити собі в покорі й мовчанні, в смиренності й терпінні, а іншим в той самий час дарує спасіння після спокійного й ситого життя.

Вона жене від себе ці думки, не признається в них навіть самій собі, а проте, коли їй хочеться помолитись за Анатоля, завжди йде до маленького Ісуса в золотих шатах. У нього кругленьке дитяче личко, він нагадує Анатоля, коли той іще лежав у колисці чи робив перші кроки по тісній кімнатці. Маленький Ісус ласкаво посміхається і простягає пухкі рожеві рученята. А вона ж мати. З дитиною їй легше якось порозумітися. Часом вона молиться й біля іншого олтаря, але тоді вже про Анатоля не згадує.

— Синку, сніданок готовий.

Анатоль, захлюпавши водою половину кімнати, кінчив митися. Сідає до столу.

— Ви вже виходили?

— Авжеж, синку, виходила. У костьолі була,— неохоче признається вона.

— Помолились за мої гріхи?

Лагідні очі Анатоля всміхаються.

— За твої і за свої... Хто з нас гріхів не має?

— І які там у вас, мамо, можуть бути гріхи? — жартівливо міркує вголос Анатоль.

Мати зітхає. Не може ж вона сказати йому оте, що вже давно по-вченому розтлумачив їй ксьондз на сповіді: найбільший її гріх — саме любов до сина, віддана, повна обожнювання, що нехтує своїм і його вічним спасінням.

Бо цього гріха вона не позбудеться ніколи, тут уже нічого не вдієш. Його не спокутувати ніяким каяттям, ніякою молитвою.

Мати тяжко зітхає, засмучена й разом з тим щаслива, відчуваючи, що найбільша її радість у цю хвилю те, що Анатоль з вовчим апетитом уминає одну за другою величезні скибки хліба.

— Їж, їж, синку.

Найбільша її турбота — син. Найбільше щастя — син. Були в неї ще інші діти, старші. Та всі вони пішли в світ шукати власної долі. Тепер у неї тільки Анатоль. Та до того ж ті були нерідні, адже вона вийшла за вдівця. А це вже зовсім інша річ. Та й куди їм до Анатоля!

— Коли мене хто питатиме, скажіть, що я на зборах.

— На збори йдеш?

— Іду. Чого ви так зітхаєте?

— Коли б не вийшло якогось лиха...

Анатоль сміється. Така вже вона завжди — вічний страх! Раніше боялася, що він під трамвай потрапить, що вуличні бешкетники поб'ють, що втопиться. Потім боялася нещасного випадку на роботі. Не раз було хтозна-чого зірветься, кине все — й на будову. Поки добіжить до того повороту, аж ноги тремтять. А гляне — нічого. Всі працюють. Підійде ближче. На розі Анатоль. Скинув сорочку, голий до пояса, посвистує собі крізь зуби. Подивиться на нього хвилинку — з-за рогу, щоб не побачив, а то ще розсердиться,— і додому. З легким серцем, бо нічого ж не трапилось.

А тепер знову страх, щоб його до в'язниці не посадили. І так завжди щось примушує серце тремтіти й здригатися.

— Нема чого боятися, хоч би й довелося посидіти трохи.

Звичайно. Хіба мало люди в тюрмі сидять? Та вона ніяк не може з цим примиритися.

— Страшенно ви, мамо, боязкі. Гірше, ніж є, все одно не буде. Як уже зміниться щось — тільки на краще. Тому й боятися нема чого.

Може, й так. Але недарма вчило її життя, стільки років било тяжким кулаком. Як щось і змінювалося, то мало коли на краще. У батьків було не солодко, ой не солодко! Потім вийшла заміж. Гріх казати, добрий був чоловік, лихого слова від нього за все життя не почула. І раптом помер — саме як Анатоль був у виховному закладі. Лишилася вона сама з купою дітлахів, хоч ті всі старші були, хлоп'ята вже й початкову школу скінчили. Як там уже було, а протрималась, хоч і зараз іще мороз поза шкірою ходить, коли згадає. Почали хлопці заробляти, а потім один за одним пішли в світ. Анатоль з дванадцяти літ допомагав їй, як міг, так і перебули вони найважчі роки. Але залишився страх, безупинний страх: от зараз щось скоїться.

— Невже ви хотіли б, мамо, щоб я все життя вставав і лягав з бідою, та й дякував? А самі ви ніколи не бунтували?

Вона перебирає в пам'яті все своє сіре життя. Ні, здається, ніколи.

Ні дитиною, під важкими кулаками п'яниці-батька, під гнітом ниючих скарг завжди хворої матері.

Ні в крамниці, куди її взяли на побігеньки. З ранку до ночі на ногах. Мити підлогу, замітати сіни, виносити дерев'яні ящики. Розносити покупки, мити посуд на кухні, бавити дитину, копати город.

Ні, вона не бунтувала, вона лише потихеньку плакала по кутках, щоб ніхто не почув.

Ні потім, у службі, коли батько забирав у неї на горілку кожен зароблений гріш. Вона віддавала, тихо схлипуючи, щоб знову-таки ніхто не почув. Та й потім, по смерті чоловіка, коли хапалася за будь-яку роботу: двірнички, прибиральниці в лікарні, а як трапиться, то й за шиття, прання.

Ні, вона не бунтувала, їй і на думку це не спадало. Виплаче було всі сльози в костьолі й знову йде на роботу. А то ще поскаржиться ксьондзові на сповіді, вислухає тихі слова про покору й смиренність. І вони глибоко запали їй у серце. Отак і заробляла собі царство небесне тяжкою працею, що вщерть сповнювала нескінченну низку днів. Болем порепаних рук, стомлених очей,

натруджених ніг. У жертву богові приносила вона свої кривди, затримані хазяями гроші, зменшену платню, брутальну лайку. Богові в жертву приносила свою вдовину долю. Ні, не було місця для бунту в її житті між тяжкою працею й довгою молитвою.

Але то був якийсь інший світ. Сірий, тихий, придушений. У ньому якось не видно було молодості. Вона принаймні її не пам'ятає. В ньому не було зухвалих слів; принаймні вона їх не чула.

І тепер сама дивується, як їй пощастило зжитися з цим новим, зовсім іншим, незнайомим сином. Як їм добре розмовляти у вільний час, святами після обіду чи буднями ввечері, коли Анатоль приходить з роботи такий змучений, що його вже нікуди не тягне з дому. Або як добре посидіти, послухати, коли він з кимось розмовляє. Хоч, здавалося б, кожне слово таке незнайоме, кожне слово мусить збуджувати в ній страх і тривогу. Адже кожне синове слово посягає на те, що вона шанувала все життя.

Найбільше мати любить посидіти ввечері з газетою. Часом знайде щось таке, чого Анатоль не помітив, адже він тільки раз-два перебіжить очима, затримається над довгою статтею, а різні там дрібниці його не цікавлять. От іншим разом і пропустить що-небудь важливе. А скажеш йому, слухає уважно.

— Поглянь-но, синку, Юзеф Сікора... Адже це, певно, той самий.

Анатоль невиразно згадує брудне шкільне подвір'я, гладенько прилизане волосся вчительки, обличчя товаришів. Чорне шорстке волосся — це, певно, й буде Юзек?

Він бере газету. Завтра...

— Я піду на суд.

— Іди, іди, це, мабуть, Юзек. А Сікориху ти пам'ятаєш?

Так, тепер він пригадує. Юзек якраз сидів у тюрмі, коли він був у закладі в ксьондзів. От чому все так стерлось у пам'яті. Але на суд він піде.

— Зараз іще рано. Почнеться лише за годину,— каже судовий служитель.

Але до залу вже можна зайти.

На лаві підсудних — десятирічний хлопчина. Худі синюваті руки вилазять із драних рукавів. Опуклі очі

байдуже дивляться з тупого обличчя. Анатоль знає цей погляд хлопців із сиклярки.

Суддя читає обвинувальний акт. Справа досить серйозна. Крадіжка із зломом, золотий годинник і щось там іще. Тягучим, слинявим голосом хлопчина якось не до речі відповідає на питання. Покашлюючи, розгублено витирає брудним рукавом сопливого носа. З дурнуватою посмішкою озирається навколо.

— Діло, значить, було так...

— Ну?

— Значить, отак було діло...

Він заїкається, крекче, безпорадно ламає пальці. По суті, хлопець не зовсім розуміє, чого від нього хочуть. Але зрештою історія з'ясовується. Проста, звичайна історія. Батько п'яниця, третій рік без роботи. Мати психічно хвора. Живуть у бараці для бездомних. Вранці, опівдні, ввечері, в будь-який час дня — побої.

— Батько б'є ременем,— діловито пояснює він.— А мати — чим попало.

Ранком він продає газети. Потім його посилають жебрати.

— Батькові на горілку,— повідомляє він, шморгаючи носом.

І раптом — золотий годинник на столі в кімнаті першого поверху, на тихій вулиці. Золотий годинник — порятунок, дорога в далекий світ, «як на малюнку у вітрині того магазину».

— Куди ж ти збирався їхати?

Мутні очі на мить жвавішають. Жалібним, тужливим голосом він відповідає судді:

— Далеко.. далеко...

Суддя поспішає. У нього безліч справ.

Обідраний, вже, мабуть, з тиждень не голений чоловік. «Без сталого місця проживання». Це постійна, повторювана тут мало не в половині випадків формула. Украв пальто.

— Судимість є?

Неохайні жмутики волосся на неголеному підборідді нервово здригаються.

— Ні, це вперше.

— Професія?

По брезклому хворобливому обличчю раптом пробігає щось схоже на усмішку.

— Раніше був слюсарем.

Суддя не розуміє.

— Як це раніше?

Обідраний чоловік не може пояснити, що означає «раніше». Ну, коли була праця, коли він не мусив красти пальта, щоб прикрити штани, які геть розлізлися. Коли він двічі або й тричі на тиждень голився, мав робочий і святковий костюми, коли міг покатати свою дівчину на каруселі й поставити їй кухоль пива. Між цим «раніше» й сьогоднішнім днем пролягла непроглядна темрява, прірва, глибока, як людське горе й людські злидні.

Анатоль роздивляється. Зал майже порожній. Та й що тут цікавого? Старе пальто, чоботи, кільце ковбаси — звичайні, повсякденні історії, яких десятки можна знайти щодня в будь-якій газеті під рубрикою «Дрібні крадіжки».

Але ось у залі виникає рух. Перерва. Сновигають задихані служителі. Грюкають двері. Шелестять жмути паперів. Людей набивається дедалі більше. Вичепурені пані зовсім неелегантно працюють ліктями, намагаючись за всяку ціну пропхатися до переповненого залу. В повітрі линуть пахощі парфумів, чути різноголосий гомін, дотепні зауваження, немов на театральній прем'єрі. Бо видовище має бути неабияке. Пахне кров'ю. Десь у перспективі маячить висока страшна тінь шибениці. Що може бути цікавіше?

Під конвоєм двох поліцейських заходить підсудний. Так, це Юзек. Схожість невиразна, ледве вловима, але все-таки є. Та й не так уже багато часу минуло.

Жовтий, похмурий, апатичний чоловік. Неодноразово караний. Довгий, довгий перелік злочинів. Виправний заклад для малолітніх дав свої наслідки. Крадіжка, знову крадіжка. І десь, ніби збоку, наче зовсім незалежно від судового розгляду, снується інша історія. Халупа в передмісті, без вікон, без пічки, без дверей. Тут живе похмурий чоловік, бридка хвороблива жінка й дворічна дитина. Тут житиме й друга — та, що має незабаром прийти на світ.

У безробітного довгий день. Довгі, безнадійно довгі вулиці міста. Зате швидко зникає куплений на останні копійки хліб, швидко спадають з ніг дрантиві чоботи,

швидко обертається на лахміття вкрадений піджак. Безнадійна, страхітлива бідність душить, мов удав, навалюється кам'яною брилою, відбирає блиск у сонця і барви в неба.

Нарешті лишається одне: іти світ за очі, куди донесуть ослаблі від голоду ноги. Неначе там, десь далі, є якесь інше життя, неначе за межами саме цього міста кінчається морок світу.

І тут трапляється останній шанс, остання можливість порятунку.

Візник,— якийсь добрий чоловік,— згоджується дурно, без усякої плати, трохи підвезти його. Він ні про що не питає, навіть не оглядається на свого пасажира. Тихо погойдується на козлах. Може, спить. Доброзичлива людина; по змученому, зачерствілому од вічних злиднів і вічних переслідувань серцю немов проходить тепла хвиля якогось давно забутого почуття.

Але на візникові широкий теплий кожух. На ногах у нього нові чоботи з високими халявами. На голові — бараняча шапка, а віз навантажений туго набитими мішками з вівсом. На одному з них лежить залізна штаба, гостра, товста залізна штаба. Важка. Ослаблі від голоду руки насилу підіймають її. Залізо опускається вниз. Раз, другий і третій падає на схилену голову у баранячій шапці.

Жахлива тінь шибениці виринає з туманної перспективи, швидко наближається, заповнює собою весь зал... Чорним раменом перекреслює жовте обличчя похмурого чоловіка.

Чути зойк: кричить хвороблива, негарна, вагітна жінка.

Але ж тут, у цьому залі, є ще й інша жінка. Молода, чорнява мати трьох малих дітей, дружина вбитого. Її бліді губи раз у раз монотонно повторюють одне й те саме питання:

— За що? За що?

Рипить чорне рамено шибениці. Похмурий чоловік байдуже дивиться поперед себе. «Відсутність будь-яких пом'якшуючих обставин».

Анатоль зціплює зуби. Що ж? Можна підійти й так.

Прохання про помилування? Ні. Похмурий чоловік не хоче просити помилування. Адже немає ніяких «пом'якшуючих обставин». Та зрештою навіщо? Невже

вони гадають, що він так скучив за своєю халупою без вікон, без дверей і пічки, за розпачливим плачем вічно голодної дитини, за своїм днем злидаря й злочинця, що йому хочеться повернутися до них хоча б через довгі роки? Що він так уже цінує життя, своє зацьковане, похмуре, чорне життя? Ні. Він стомився. Він уже за гранню всього, що можна знести. Жахлива тінь приносить спокій. Очам уже не треба буде дивитись, вухам слухати, вже не треба буде ходити змученим ногам. І зрештою він чув,— о, як добре чув! — що «нема ніяких пом'якшуючих обставин».

Елегантні пані з гомоном виходять із залу. Діляться враженнями. Жаліють дружину вбитого. Більше того: жаліють навіть жінку вбивці. В елегантних паній добрі серця, вони пожаліли б і самого вбивцю, якби не його бридке, похмуре обличчя, якби від нього не йшов такий сморід бруду й злиднів.

Анатоль лишається. Наступна справа. Висока бліда дівчина. Вся здригаючись від конвульсивних ридань, вона щільно кутається у вилинялу хустку. Відповідає ледве чутним голосом. Так, служниця.

— А що ж я мала робити? — питає вона безпорадно.

Довгі, безнадійні ночі в гірких сльозах. Приховування вагітності накинутою хусткою, широкими спідницями, накрохмаленими фартухами, щоб ніхто не помітив, щоб не додивилося проникливе око господині. На кожному кроці тремтіти від страху, вдавати, що робота так і горить у руках, що сама вона здорова, повна сили, готова до послуг. Родити без усякої допомоги, затикаючи собі рота ганчіркою, щоб не розбудити панів, щоб ніхто, боронь боже, не почув стогону. На світанку, з серцем, завмерлим від нестерпного страху, винести до річки кривавий клуночок. Бо вона мусить, що б там не було, мусить працювати. На паралізовану матір, на безробітного батька, на п'ятьох маленьких братів і сестер.

Дівчина підводить заплакане обличчя. І коли з жахом слухає вирок, в її світлих очах раптом з'являється якийсь блиск. Вона перестає плакати. Кидає в зал швидкий, гострий погляд.

— Вивести! Хто там далі?

Вона виходить з високо піднесеною головою. Коли в останню мить її погляд падає на Анатоля, він знахо-

дить у ньому те, чого марно шукав тут з самого ранку. З міцно стиснутими кулаками, з крижаним блиском в очах виходить у коридор суду.

«Вщент, до решти, без останку...»

— Усякий дух живий хай славить господа! Дивлюсь, хто це йде й сам до себе бурмоче,— аж це Анатоль! З глузду ти з'їхав, чи що, вождь народів?

Зморшкувате, немов печене яблуко, обличчя Войцеха.

— А ви як сюди потрапили?

— У суді був, Анатольку, в суді. Людина й незчується, як святий закон порушить, і ось тобі — три дні — ні сіло ні впало.

— Щось на цегельні?

— Е, де там на цегельні. Злочинець я, звичайний карний злочинець, жорстока людина, можна сказати. Пташок мучу...

— Яких пташок?

— Різних... Мало хіба пташок? Я, бачиш, за цегельнею сильця наставляю, а тут чорти принесли захисника пташок — такого, знаєш, що ото значок під лацканом. Він щось там коло барака винюхував, та не вийшло, а тут у мене якраз чиж у сильце піймався; ну, він людина скромна, чижем вдовольнився.

— Пташки,— цідить крізь зуби Анатоль.

— А як же? Тут не про пташок ідеться, а про закон, розумієш? Я минулої п'ятниці чижа за п'ятдесят грошів продав. Чоловік незаконним шляхом багатіє, тим часом як на цегельні дістає аж вісім грошів на годину, от у нього й починає свистіти в носі, багатство хочеться нажити. А відсидить три дні й відразу до розуму прийде. Знай, коза, своє стійло, на тому й держава тримається, так, так! Власною кров'ю я цю державу здобував... у нестройових частинах.

— Були на війні?

— Аякже, був. До армії не взяли — старий, мовляв. Ну, а мене від цієї самої любові до коханої вітчизни розпирало, неначе од рицинової олії, так я до легіонів. Користі великої з мене не було, бо ноги хворі, ну, а все ж таки. Хоч і не в стройових частинах, а проте вважається, шо воював, мовляв, чоловік за незалежність.

— Добра незалежність.

— А що ж ти хочеш? Молодий ще, життя не знаєш. А я два роки по дорогах марширував, щоб, розумієш, не

якась там австрійська чи російська погань, а своя власна, вітчизняна, нас по пиці била...

— Велика різниця!

— А що, може, ні? Зовсім інша річ. Тоді, бувало, все в тобі аж кипить. А тепер наче медом по пиці мажуть. Бий, брате-земляче, я ж за це при полковій кухні воював, бий на здоров'я. «Не буде німчик нас топтать...», ну, а свій, поляк,— зовсім інша річ. Хоч, правду кажучи, і тут нас трохи обдурили. Незабаром після війни вийшла одна там історія. Роблять у мене обшук. Дивлюсь — і мало не луснув від злості. Стоїть собі коло дверей, та ще й посміхається — теж пізнав мене! — той самий шпик, що й до війни обшук у мене робив. О-о! Оце вже негарно, думаю собі. За що ж людина боролася, хоч, скажімо, і в нестройових частинах? Хіба не за свого власного, рідного шпика? Дуже мені це не сподобалося. Що ж це таке? Адже той самий!

Чи, приміром, воротар біля тюремної брами. До війни тут сидів, ворогом був, національний гніт уособлював, усе польське, мерзотник, гнобив, за патріотичні штучки до камери не раз мене садовив. Я скільки по світах блукав, повернувся,— а він ще й досі тут і знов мене до камери садовить!.. Нікуди все це не годиться! А втім, що ти тямиш?.. Молодий ще, не стогнав у ярмі неволі, звідки тобі знати, яка різниця — чи стріляє тобі в лоба австрійський фараон, чи наш, польський, лягавий. Ти, прости боже, мабуть, і не розумієш, що таке вітчизна. Тобі це, може, байдуже, космополіте нещасний, громадянин, прости боже, всього світу. Тобі, певно, здається — однаково, де працювати? Ні, брат, ні! От хоч би й у нас, на цегельні. Щепан п'ятдесят грошів на день заробляє, а задоволений. Бо він, бач, знає, на кого робить — на своїх. Ті гроші, що йому не доплачують, ідуть до польської кишені, польську землю збагачують. Що таке Щепан? Простий собі чоловік, розуму в нього не гурт, а так — і він має можливість на вітчизну попрацювати. Коли в нього дитина взимку з голоду померла, так він принаймні знав, заради чого — заради збільшення нашого власного, польського капіталу. Так, так... Це дуже важливо, Анатольку, де саме людина з голоду здихає. Як у незалежній Польщі — то це просто-таки приємно. Ти мені на це, певно, скажеш, що робітник скрізь однаковий? Де там! Француз, наприклад, фармазон

проклятий, джеркотить по-французькому, хіба ти що втнеш? Нічого. А от як тебе пан інженер на будові покриє — кожне слово зрозумієш. Або й німець. Тобі, мабуть, здається, що він тільки й думає, як йому на жінку з дітьми заробити, як за квартиру заплатити абощо? Ні, брат! Він день і ніч сушить голову, як би його на тебе напасти та твої багатства забрати! Та й про моє місце на нарах у бараці вже, певно, пронюхав, спить і бачить, як би мене звідти зігнати та самому лягти. Або й на Щепанові харчі злакомився, так і облизується, шельма, як про ту кров'янку згадає, що то Щепан їсть у неділю. Не віриш? Почитай газету, щодня про це пишуть.

— Поговорити ви мастак, нічого не скажеш,— усміхається Анатоль.

— А тобі шкода? Коли сам на зборах дві години горлаєш, то це можна? Я ж слухаю, нічого не кажу, хоч мені часом дуже кортить. Добре говориш, гарно говориш, а проте чоловікові хочеться і своє щось додати. Тільки чогось не люблять люди моїх балачок. Сердяться, що я, мовляв, глузую. Крий боже, глузую! Страшенно темний іще народ, як йому на лопаті не викладеш — так, мовляв, і так,— нічого не розуміє. Отой Флорек, що зі мною робить, часом мало не плаче. Дурний іще зовсім, але хороший хлопець. Придивився б ти трохи до нього, Анатолю, а то він коло тієї цегли геть здуріє. Шкода хлопця, молоде ще, коли так кинути — зовсім його цегла зжере.

— Адже вас не зжерла.

— Ого-го! Зі мною не так просто! Я, знаєш, жилавий, шкіра й кістки, об мене й цегла зуби поламає. А втім, моя стара ще гірша від цегли, от я й загартувався. Кажу тобі, Анатоль, не бери жінки. Останні кишки з тебе вимотає. А ще як трапиться така, що побалакати любить,— пропав чоловік! Нічого не поможе. На смерть заговорить. А оті мовчухи — ще гірші. Тільки й дивиться, як би його з тебе кров випити й дірки не зробити. Мовчить, мовчить, та вже як обізветься — таку шпильку під ребро підпустить, що ти й язика проковтнеш. Я вже на цьому знаюся, двох поховав, та ще й утретє чорти надали оженитися. Як то кажуть, дурня й лихо розуму не навчить. Замість того щоб на один рот заробляти — заробляй на два, та ще раз у раз по пиці тебе б'ють. Кепська це річ — жінка. Гірш за все, що тільки по шлюбі

розбереш, яка вона. А до шлюбу солодка мов мед. Прийдеш додому, а там чистенько, прибрано, підметено, аж блищить. І на машинці шиє, і квіточки в садку садовить. Чоловік сидить і прямо туманіє від радості, що така трапилась. А тільки звінчайся — ого! Кінець і квіточкам, і всьому. Таргани серед білого дня по кімнаті бігають, від мух аж темно, дитина кричить, розривається, а вона по кумасях бігає. У тебе штани подерлися, ходиш, грішним тілом світиш, а щоб зашити— і не загадуй, бо так тобі відрубає, аж в очах потемніє. Отакі вони, жінки.

— А самі тричі женилися.

— Та ж кажу тобі, що людину ніщо розуму не навчить. Усе думає: ану ж як пощастить? Було погано, а тепер ось ліпше буде. І так якось тебе отуманить, так звабить, що незчуєшся, як і повінчаєшся. Двічі я присягався, що більше не оженюся, і кожного разу навіть перепочити не встигну, як уже з доброї волі беру собі новий клопіт у хату. Та воно, правду кажучи, людина не дикий кабан, самому якось не випадає. От така жінка, як твоя мати, це зовсім інша річ.

— Ось бачите, є й такі.

— Є, є, чом ні, та мені якось не траплялися. Роздивишся навколо, в іншого побачиш, а в себе ніколи. Ти лише глянь, що навкруги діється. Б'ються, лаються, доброго слова одне одному не скажуть. Або ходять одне коло одного мов чужі.

— Це вже не від злості, а з горя.

— І це правда, і це правда,— бурмоче Войцех у сполові вуса.— Так, це вже з горя. Народ терплячий, Анатольку, ой терплячий! Ксьондза слухає, панові вірить, тягне на собі своє горе, злидні, та ще й сам спину під батіг підставляє.

— Чогось ви сьогодні такі невеселі.

— Ех, допекла мене ця історія з пташками, хіба ж так. Захисники знайшлися, бач? А ти мовчи! Наслухався, наслухався, а потім іще й уклонився, бачив таке? Пташку впіймав — плати за це або йди в буцегарню. А от коли б ти на великі тисячі злакомився, ніхто б і не спитав, звідки вони в тебе. Маленьких злодіїв хапають, а великим у пояс кланяються. Так уже, видно, було від початку світу. Запам'ятай собі, Анатоль, як закортить тобі щось поцупити — менше ніж із ста тисяч не починай. Інакше в'язниця готова. А так, і гроші в тебе будуть, і шана,

а як куди приїдеш, зараз і в газетах напишуть: приїхав, мовляв, до нашого міста відомий, шановний такий-то на важливу конференцію. От воно як.

Тут їхні дороги розходяться. Войцех звертає вбік, до цегельні. Його великі, руді від глини чоботи важко місять грязюку. Згасла люлечка стирчить у зубах. Він усе щось бурмоче сам до себе. Марно шукає сірники в порожніх кишенях. Важко схиляє плечі, наче несе на них весь тягар світу.

12

Зал переповнений. Анатоль уважно вдивляється в сірий, тісно збитий натовп. Знайомі обличчя, поорані однією й тією самою турботою. Хмари диму — багато хто курить.

Анатоль говорить. Спочатку повільно, спокійно. Видобуваючи з мозку слова, викарбувані там вогняними буквами. Одне за одним. Слова з'єднуються в міцні ланки, мов ланцюгом оперізуючи зал. А тоді — вгору. Підносяться високим риштованням, перекидаються аркою з рогу на ріг, полум'яним склепінням зводяться над натовпом.

Окремі обличчя зникають. Стираються їхні риси, опадає додолу дим. Анатоль дивиться в одне обличчя, в суворо витесане обличчя простої людини. В загострене злиднями обличчя трудящої людини. І кидає свої червоно полум'яніючі слова.

Здалека, здалека кличуть нечутні голоси: «Анатоль! Анатоль!» Неосяжна земля в ярмі простягає до нього руки. Димлять заводські димарі, гуркочуть машини. Чорний вугільний пил сиплеться під ударами обушка. Гуркочуть верстати. Б'є молот по сталевому листу. З шипінням сиплються дощем іскри з-під різців. Шурхотять паси трансмісій. З гуркотом валяться брили глини в залізні вагонетки. Кипить сталь у пузатих казанах. Свердла вгризаються в нутро землі.

Гомонять міські вулиці. Ревіння трансокеанських пароплавів пронизує повітря. Гуркочуть по рейках поїзди. В імлистих просторах гудуть літаки. Тремтять під натиском хвиль підводні кабелі.

Далекі, далекі голоси: «Анатоль! Анатоль!»

Виснажена працею людина простягає до нього руки. Спрацьовані, мозолясті руки від обушка. Чорні від опіків руки кочегара. Набухлі жилами руки вантажника. Вкриті червоними рубцями руки робітників рубанка, молота й ковадла. Спотворені ревматизмом руки фарбувальника. Цілий ліс темних, спрацьованих, зашкарублих рук.

Кличуть далекі голоси: «Анатоль! Анатоль!»

Роздуті легені склодува. Чорні легені шахтаря. Коричневі легені робітника тютюнової фабрики. Сточені туберкульозом легені заводського робітника. Сірі легені каменяра. Кличуть, кличуть далекі голоси. Коливається під жорстоким ярмом земля. Міцно стискаються кайдани. Напружуються від зусиль м'язи. Лопаються від зусиль жили. Цівкою б'є червона кров. Червона кров плине по всій неосяжній землі. Чоло вкривається потом. Піт плине всіма дорогами світу. Падають померлі: у вугільних обвалах, у вибухах газів, в розірваному пасі трансмісії, в отруйних випарах свинцю, під обваленим риштованням. Падають померлі.

Стискає сталеві пазури голод. Опухлі діти трущоб. Божевільні очі бараків на околицях. Непевні кроки завулків.

Примарним, крижаним дзвоном дзвенить, дзвенить, дзвенить золото. Переливається через вінця кас. Широким крижаним потоком обплутує землю. Хрест-навхрест — на знак смерті. Давить, душить, палить. Поглинає.

Далекі, далекі голоси: «Анатоль!»

Вони волають. Суворим, незаперечним наказом. Присягою. Одним-єдиним залізним словом. Одним-єдиним законом.

Анатоль чує.

Червоний купол слів горить над темним залом. Палає. Здіймається завірюха полум'я. Мигтить схрещеними блискавицями. Один за одним — удари. Несхибною рукою. Чорною від опіків рукою кочегара. Набухлою жилами рукою вантажника. Вкритою червоними рубцями рукою робітника рубанка, молота й ковадла. Голосом без вагань і тремтіння. Голосом з глибини роздутих легенів склодува. Із з'їдених сухотами легенів заводського робітника. Із коричневих, сірих, побілілих легенів трудящої людини.

Раптовим вихором. Язиками вогню. Завірюхою полум'я. Швидким, як думка, ударом. Над широкою, без дна й краю, прірвою недолі, над безоднею кривди й муки. Червоні, яскраві слова, кинуті в темряву світу.

Саме так він це відчуває: темрява світу. І розпалює вогонь. Розпалює полум'я в темряві світу. Факел, палаючий в мороці, пурпурову зорю перед сліпнучими від сліз очима. Дощ незгасних метеорів.

Анатоль замовкає.

І раптом весь зал вибухає червоним полум'ям. Серед бурі вигуків, що злилися в один, Анатоль спускається вниз, наче в хвилююче, розбурхане море. Він виконав свою місію, веління землі, що стогне під ярмом. Не обманув далеких голосів. Підлога хитається під його ногами. Мов крізь туман, згадується напівзабуте, почуте колись у театрі: «Ти веслуєш по хвилях світу».

І раптом поруч неспокійні, бігаючі очиці Ігнаца.

— Ну й говорив же ти сьогодні!

Дивне, незрозуміле тремтіння пробігає поза спиною в Анатоля. На обличчі він відчуває липкі очі Ігнаца. Червоне полум'я натхнення згасає.

Дома те ж саме.

— Мамо, ви підете кудись після обіду?

— А що, синку?

— Та в мене тут повинні зібратися.

— Добре, годі я піду до Владеків, не буду вам заважати. А цей Ігнац теж прийде?

— Прийде.

Мати більше нічого не каже, тільки зітхає. Не любить вона Ігнаца. Невідомо чому. Так само, як Анатоль. Нічим він не вирізняється з-поміж інших. Може, в нього ще більше запалу, ніж у декого. Доводиться навіть стримувати, щоб не вийшло чогось зайвого. Вчиться, жодних зборів не пропускає,— переконує Анатоль самого себе. Та варт йому глянути в неспокійні, бігаючі очі Ігнаца, як усі доводи розуму відступають.

Ігнац ходить швидкими, нервовими кроками. В нього липкі, завжди холодні руки. Світлі ріденькі вії. Він душею й тілом відданий справі, в цьому вони вже сто разів могли переконатися. А проте Анатоль крізь шкіру відчуває щось липке й холодне, як потиск Ігнацової руки. Він намагається нічого не показати, але знає, що той добре все бачить своїми неспокійними очима.

Злидні в Ігнаца аж пищать. Худа, злюща жінка, двоє косооких дітлахів. Кімната в підвалі, вода ллється по стінах. Він давно без роботи, сидів у в'язниці. За що — не любить розповідати, але це його особиста справа. Працює в організації. Завжди готовий виконати будь-яке доручення. Самовідданий, уважний, старанний. Часом навіть дивно, що жодна справа не обходиться без Ігнаца. А вже за Анатолем ходить просто мов тінь. Перший про все дізнається, перший про все почує. Ледве що трапилось, а він уже довідався про всі подробиці. Усе рознюхає, усе додивиться цими своїми бігаючими очицями.

«Прекрасне надбання»,— переконує себе Анатоль.

І все-таки він не має сили перебороти глибоку внутрішню огиду. Та коли вона передається комусь іншому, відчуває прикрість і як може захищає Ігнаца.

Якось увечері Анатоль повертається з прогулянки за містом. Вже на околиці його переганяє на великій швидкості таксі. У таксі п'яна компанія. Три розмальовані панни й затиснутий між ними чоловік.

«Ігнац!» — промайнуло, мов блискавка. Але за мить сам сміється з свого здогаду.

Ігнац, який саме тепер без роботи! Нісенітниця якась! До того ж він, по суті, нічого не бачив. Хіба ж можна пізнати людину в сутінках, та ще коли машина мчить з такою швидкістю?

І Анатоль нікому не каже про це, тим більше що Ігнац приходить другого дня ще похмуріший, ніж завжди.

— Жінка захворіла. Цілу ніч очей не зімкнув, звечора їй погано стало. Чорт його знає, що з нею. А тут і на лікаря нема.

Анатоль, відчуваючи себе винним, виймає гроші.

— Бери, бери, віддаси, коли знайдеш роботу.

Той зрештою і не відмовляється. Виходить похмурий, як завжди. І тільки очі тривожно бігають по обличчю Анатоля.

За дверима на Ігнацовому обличчі з'являється крива посмішка. Він побрязкує позиченими грішми в кишені подертого піджака.

Не щастить йому, цьому Ігнацу.

Батько, високий понурий чоловік,— скандаліст і п'яниця. Мордує матір. Тягає її по кімнаті за розпущені

темні коси. Штурхає дітей важким чоботом. І, нарешті, кричить Ігнацу:

— Забирайся звідси, зараза, не буду чужих байстрюків годувати.

Що ж, може, й правда. Хто, зрештою, знає?

Ігнац іде з дому. Спить під сходами в старій конурі. Краде вугілля з вагонів, викопує картоплю в полях. Взагалі, що трапиться. Незабаром він уже знає сморід блощиць у камері для малолітніх.

Потім проститутки. Ігнац потрапляє до лікарні. Коли він повертається звідти, в нього ледве видирають з рук Настку, що замість грошей піднесла йому такий подарунок. Але жити з нею він живе й далі, все-таки дівка щось та заробить.

І, нарешті, жінка. Стара, злюча, але, кажуть, має трохи грошей. На другий день по шлюбі гроші виявляються байкою, лишається стара, зла відьма.

Швидко з'являються діти — тупі, вкриті прищами й виразками діти сифілітика. Знову тюрма. І знову. Ігнац вважає, що з нього вже досить. Тепер він тільки й дивиться, кого б штрикнути під ребро ножем. Один-єдиний раз, але так, щоб не шкодувати потім. І нагода трапляється. Але не встигає Ігнац заглянути до туго напханого гаманця, як на його руках вже бряжчать наручники.

Комісар поліції уважно приглядається до нього. Ігнац чекає звичних питань. Але ні, комісар тільки приглядається. А потім каже, що йому треба.

Ігнацу однаково. Так чи так. Адже воля все-таки краще, ніж тюрма. І нарешті він матиме якесь значення — він, косоокий Ігнац. А тому киває головою, що, мовляв, добре. Та й який у нього вибір? Як не є — вбивство... Пан комісар багато разів нагадує йому про це. Убивця, рецидивіст, алкоголік. Комісар ще нагадує різні справи, де Ігнац був певен, що вони давно вже забуті, не з'ясовані, не помічені ніким. Навіть цю стару історію з рудою Генькою. Навіть витівки підлітка.

Ігнац удруге каже: «Добре». Звідки йому знати, що той чоловік зовсім не вмер, що ніж лише ковзнув по ребрах?

Тепер комісар інструктує його. Перед усім Анатоль, звичайно. І взагалі все. Що, як, де. Ігнац пильно нотує в пам'яті. Нарешті йому дають змогу стати пристойною

людиною. Нарешті він буде одержувати щомісяця платню, та ще й, крім того, від голови. Нарешті він триматиме в руках людські долі, він, косоокий Ігнац, якого доля сама шпурляла досі, мов сліпе щеня.

Далі все йде легко. Як не повірити прибитому життям біднякові?

У думці Ігнац сміється з їхньої легковірності, з їхнього молодого ентузіазму, з їхньої гарячої віри. Сміється, коли йому доручають виконати роботу, про яку того ж самого дня дізнається комісар поліції. Коли його хвалять за відданість — Ігнац тільки сміється з людської дурості.

Лише інколи його охоплює несподіване тремтіння: це як глянуть на нього пильні голубі очі Анатоля. Немов бачать його наскрізь. Бачать юдині срібняки у внутрішній кишені пошарпаного Ігнацового піджака. Немов бачать паскудний страх, що охоплює Ігнаца, коли він стоїть перед комісаром і той хмуриться, що мало відомостей.

Ігнац старається з усіх сил. Підганяє, підбиває: швидше, більше, рискованіше. Йому мариться той день, коли комісар, потираючи руки, поплескає його по плечу. Коли він скаже: «Ми підвищуємо тобі, Ігнаце, платню».

Хоч яка йому радість від тих грошей? Він тремтить, боїться, щоб не дізналися. Боїться купити собі новий костюм. Боїться заглянути до шинку. Скрізь ввижаються підозріливі очі, що стежать за кожним його кроком. Погляд дружини — вона знає, догадується. Погляд Анатоля — він уже напав на слід. Погляд перехожого на вулиці — і він бачить.

Лише зрідка, коли все надто вже допече йому, він напивається до нестями. І тоді — за місто з дівчатами. Але й там страх, якого не може побороти навіть горілка. Побачать — тоді вже не викрутитися! Зроблять з ним щось неймовірне, страшне.

І він повертається додому, розбитий і переляканий ще більше.

«Шпик»,— риплять сходи. «Шпик»,— стогнуть завіси трухлявих дверей. «Шпик»,— тріщить підлога. «Шпик»,— сопе у важкому сні дитина.

Він забивається в куток ліжка, розширеними очима вдивляючись в темряву. «Шпик»,— дихає темрява.

Дружина поворухнеться на ліжку, й Ігнац завмирає в тривозі. Почує, зірветься з криком, побіжить туди, до них. Розповість. Вони прийдуть. Кам'яні обличчя, крижаний погляд Анатоля, важкі, знавіснілі кулаки. І тоді — щось страшне, неймовірне. Він сторожко чекає: якщо жінка поворухнеться ще раз — значить, чула. І тоді не лишається нічого іншого — за горло, притиснути голову подушкою, придавити коліном. Байдуже, що буде потім. Але жінка спить, хоч пригаслий жар у грубці голосно сичить: «Шпик!» Вкрите шрамами, худе тіло Ігнаца обливається потом. Йому хочеться на весь голос волати про порятунок. Але хто прийде на його поклик, на поклик шпика? Пан комісар виразно сказав: мусиш діяти на власний розсуд. Нема порятунку, нема надії, нема допомоги. Пропав, неминуче пропав косоокий Ігнац, шпик, оплачуваний помісячно й від голови.

Та ось настає ранок. Темрява замовкає. Ігнац знову тримає в руках людські долі. З'ївши шматок хліба, він іде до Анатоля домовитися про важливі справи. Якусь мить перед дверима вагається: а що, як знають? Але зараз же опановує себе. Звідки їм знати?

І справді, вони нічого не знають. Палають юні голови. Вони ясно, мов на долоні, бачать те, що може бути за двісті, триста років, а може, й зовсім не буде, і не бачать тут, поруч, шпика, оплачуваного помісячно й від голови, косоокого Ігнаца, «відданого справі товариша».

«Від голови,— зринає в обважнілому після вчорашньої випивки мозку Ігнаца.— Як смішно говориться: від голови. Хоч тепер голів не рубають, а вішають. Спокійно, без кровопролиття. Котра ж це буде голова?» — сонно марить Ігнац, дивлячись на всіх. Біляве волосся Анатоля. Темний чуб Едека. Гладенько зачісана Наталчина голівка. Каштанові, завжди скуйовджені кучері Антека. Лисувата голова Гілярія. Котра з них?

— А ти що про це скажеш, Ігнац?

Він здригається, немов спійманий на гарячому. Чи знають вони? Чи можна прочитати чужі думки? Мурашки страху повзуть уздовж хребта.

— Ти що? Заснув?

Ігнац полегшено зітхає. Ні, вони нічого не знають.

— Та ні, нездужаю чогось.

Вони співчутливо розпитують. Адже це віддана справі людина, косоокий Ігнац.

От коли б іще не ці спокійні, проникливі очі Анатоля, які невідомо що криють за своєю чистою блакиттю! Дика ненависть шарпає серце Ігнаца. Ах, якби одержати надбавку саме за цю біляву, зухвалу голову, запроторити,— не в тюрму, ні,— а на шибеницю її, цю біляву, зухвалу голову! Помститися за всі ночі, сповнені тремтіння й страху, за все це жалюгідне життя в повсякчасній тривозі, за неможливість напитися на власні, тяжко зароблені гроші, за жахливі сни й видіння! Помститися саме на ньому, на Анатолеві.

Обводячи присутніх бігаючими очицями, він починає своїм різким, ламким голосом. Так, мовляв, і так. Час уже починати щось робити по-справжньому. Усе, що вони роблять, це дитячі забавки. Так ні до чого не дійдеш.

Анатоль уважно слухає. Ігнац має рацію, він каже саме те, про що зараз думає кожний з них. І все-таки, сам не розуміючи чому, він так повертає справу, що вони не приймають ніякої ухвали.

Потім затримує Едека:

— Слухай.

— В чім річ?

Це важко висловити. Едек хмурить брови, слухає. Схвально киває. Нічого не вдієш, так уже стоїть справа. Треба стерегтися, хоч Анатоль, мабуть, помиляється. В кожному разі він буде стежити принаймні кілька днів.

На Едека можна покластися. Анатоль знає, що з цього дня він, мов тінь, ходитиме за Ігнацом.

Але нічого такого не помітно. Був у цегельні, розмовляв з Войцехом. Усе гаразд. Ночувати ходить додому, двічі зустрічався з якимось суб'єктом — так, звичайна собі людина, хіба мало в кожного з них знайомих? Був на зборах малярів, на зборах кравців, на зборах транспортних робітників. Усім цікавиться, так воно й має бути.

І все-таки в серці Анатоля раз у раз ворушиться тривога, коли він загляне в бігаючі очиці Ігнаца. Очевидно, треба ще почекати.

Тим більше, що тепер йому нема коли займатися цією справою. Бо одного дня на заклик Анатоля зал вибухає вигуком:

— Страйк!

І Анатоль керує страйком.

Блакитні Анатолеві очі темнішають від напруження. Він несе на своїх плечах тягар довір'я. Він несе на своїх плечах тягар боротьби за насущний хліб трудящої людини.

Він мусить бути скрізь. Відповідати на кожний заклик: я тут! Мусить надихнути всіх своєю непохитною впевненістю, своєю твердою волею до перемоги. Мусить знати все про кожного, про його прагнення, про його рішучість і хвилини вагань.

В одне величезне вогнище збирає Анатоль маленькі вогники окремих зусиль. Щоб перекувати їх на одну стрілу, яка несхибно летить до мети.

І коли він дивиться на хвилююче море голів, прислухається до гудіння натовпу, коли його охоплює шалена радість відчуття сили цього натовпу,— він знає: це лише репетиція. Йому мариться сон, пурпуровий сон про боротьбу й перемогу. Про бій врукопашну. Про звільнення з одвічних пут пориву мас.

— Зруйнувати все дощенту,— каже Едек, згадуючи Веронку й дні в темній камері.

Анатоль знає це. Треба зруйнувати все дощенту. Але так, як готують котлован під будову. Щоб ніщо не заважало мурувати фундамент — ні вросле в землю каміння, ні сплутане товсте коріння дерев, ні дрібний, сипкий пісок, на якому ніщо не втримається, ні калюжі гнилої, зеленої води.

А тоді будувати. На те він і муляр, щоб будувати.

Анатоль дивиться в зал.

Міцні руки трудящої людини. Вони вміють укладати важку цеглу. Вміють, поверх за поверхом, зводити будівлю. Вміють робити наріжну кладку. Скріплювати її вапном і цементом. Вміють покрити стіни радісною, сліпучою білістю. Вірне око в трудящої людини — не відхилиться меткий висок. Завзяті, непохитні серця зуміють довести будівлю до вершини.

І, дивлячись на схвильований зал, Анатоль знає: коли буде закінчено котлован, коли грунт буде підготовано під фундамент, вони почнуть будувати. Величну, струнку, піднебесну будову. Анатолеві руки пориваються до цієї роботи. Серце рветься до цієї роботи. Ще лише невеликий відрізок шляху крізь темряву.

Прямий і ясний шлях. Анатоль прислухається до

биття серця трудящої людини. Серце трудящої людини промовляє виразно.

Прості, темні й суворі обличчя. Суворі, бо усвідомлюють вагу цієї хвилини. І не лише Анатоль, усі знають, що вони — будівничі нового дня, каменярі майбутнього, робітники нової праці.

13

На сцену у великих кошиках несуть хліб. На розстеленому папері укладають купи довгастих, золотисто-коричневих буханців. Рівних, пахучих, гладеньких. Звичайний хліб.

Минає вже одинадцятий день страйку. З переповненого залу дивиться тисяча облич. На цей золотисто-коричневий, гладенький, пахучий хліб.

Обличчя худі, щоки запалі, в темних ямках гарячковим блиском палають очі. Молоді хлопці, чоловіки, майже старики. Проте хто може це знати? Можливо, он той зігнутий, висохлий чоловік іще молодий, але тягар тисяч цеглин, які він носив на четвертий, на п'ятий поверхи день у день, протягом цілого сезону, коли тільки була робота, так пригнув його до землі? Можливо, он той блідий, з посивілими скронями робітник іще молодий, а вибілили його так тисячі відер вапна, які він з чотирнадцяти років тягав на четвертий і п'ятий поверхи, день у день, протягом цілого сезону, коли тільки була робота?

Золотисто-коричневий пахучий хліб. Бліді, почорнілі, висохлі обличчя.

Це хліб — для всіх. Кожний, кому треба, може сказати про це. Кожний, у кого вже немає дома.

Якась мить вагання. Тисяча пар очей дивиться на хліб, що лежить на сцені. Але жодна рука не простягається до нього. Хліб куплено на профспілкові гроші, що їх збирали довго й важко. Хліб для тих, кому вже справді нема чого їсти.

— Спершу жінкам,— чути звідкілясь із задніх рядів чоловічий голос.

— І тим, у кого по п'ятеро, по шестеро дітей.

Потроху руки починають підводитись. То тут, то там. Більше й більше. Адже страйк триває вже одинадцять днів.

Кинутий буханець, описавши велику дугу, падає в підставлені руки. Анатоль стає на стілець, підхоплює і передає далі. Швидко, один за одним, мов золотисті снаряди, падають вони в темний зголоднілий натовп.

— Сюди, сюди! Іще цьому, в нього п'ятеро дітей! Давайте ж сюди! Четверо дітей, а жінка хворіє.

Виснажений чорнявий чоловік нерішуче бере в руки довгасту хлібину.

— Беріть, беріть іще одну.

— Як же це? Дві? Ні, не треба, досить однієї.

— На шістьох дітей? Беріть, не розмовляйте!

Виснажений чоловік хитає головою. Поволі, важко ступаючи, відходить.

— Як же так, дві? — шепоче він сам до себе.

— Ну-ну, не будь дурненькою, чого соромишся? Їсти ж у вас нема чого? Ну, то й не соромся.

Худорлява дівчина бере хліб, наставляючи хустку. Очі в неї так і сміються, дивлячись на гладеньку коричневу скоринку. Вона обережно спускається хисткими сходинками, мов скарб, притискаючи хліб до грудей.

— Мені не треба. Завтра дома іще знайдеться щось попоїсти, дайте іншим, ось цьому.

— Я одинак, обійдусь. Дайте тим, у кого діти.

В кутку сцени мовчки стоїть згорблений, худий, мов кістяк, муляр.

— Хочете хліба?

Бліді губи беззвучно ворушаться. Нарешті він тихо, з зусиллям, каже:

— Ми вже третій день без хліба.

— Діти є?

— Шестеро.

— Сюди, сюди! Киньте-но сюди ще кілька!

І знов золотими дугами падають хлібини далеко в зал.

— Ну й приціл у нього!

— Іще б пак! Хіба він мало цегли подавав? Тільки від цього пучки йому не потріскаються.

— А хто його знає, коли б отак вісім годин кидав, може б, і потріскались.

Але купа хліба тане на очах. Нема чого боятися, що пучки вкриються болючими, глибокими подряпинами, які особливо швидко з'являються в дощ, коли шорстка цегла вислизає з рук.

— А ти, сякий-такий сину, чого прешся? Ніколи ніде не працював, тільки те й знав, що з дівками по кутках стояв,— а по хліб перший лізе!

Білявий парубок похапцем пірнає в юрбу.

— Бач, на мулярський хліб злакомився!

Високий, плечистий робітник відрізає від хлібини тоненьку скибочку. Помалу їсть, старанно пережовуючи. Скінчив. Стурбовано обдивляється почату хлібину. Ще ріже — шматочок пахучої коричневої скоринки. Потім рішучим рухом складає ножик, бере хлібину під пахву, прикриває її полою драної, латаної куртки.

Зал помалу порожніє. Робітники виходять, тримаючи в руках буханці. Дехто ховає їх за пазуху.

— Не так, не так! Тримайте на видноті, як виходите! — гукає хтось із натовпу.— Хай ця сволота бачить, що в нас іще є що жерти, що так швидко нас голодом не візьмуть!

— Овва, голодом! Адже літо, морква по городах росте.

— Салат.

— Пічкури у Віслі... Хіба ж не так?

Сміються. Зал уже майже порожній.

— Ну, а тепер кажіть, хто голодний? Одна хлібина лишилась.

За мить хлібину покраяно на тонкі скибочки. Їх розбирають, помалу їдять.

— От буде радість дома,— каже один.— Рештки чорного, солдатського, дітлахи зранку доїли.

Анатоль витирає спітніле чоло. Він страшенно стомився з оцим хлібом, з оцим золотисто-коричневим пахучим хлібом, який золотою дугою летів у темний від горя й злиднів натовп.

А тим часом це ще не кінець. Люди прийдуть і пополудні. Двічі на день виступає Анатоль. Двічі на день кидає він у темний зал багряну заграву слів. Двічі на день кидає в темний зал своє палке серце.

А крім того, ще й будови. Десь на околиці міста штрейкбрехер. Нишком працює під прикриттям парканів. Але його виявляють. Він приходить на збори. Виправдовується. Та й лишається вже тут. Розслідування й докори — це все потім. Зараз не час.

Порожні, занімілі стоять кістяки риштувань. Шаром бурого пороху вкривається розчин в глибоких ямах.

Тужавіє вапно в кинутих поспіхом ящиках. Розпікаються на сонці, мокнуть під дощем високі стоси цегли.

Так і пориваються до роботи стомлені довгим зимовим перепочинком руки. Очі аж тягне до височини завмерлих у непорушності поверхів. Тихо у величезних будівлях, що здіймаються над широкими вулицями. Мовчання залягло по комірчинах у завулках, де робітники по одному чи по двоє посвистували, штукатурячи стіни.

Довго, переконливо говорять панове підприємці. Немов м'ячем, перекидаються один з одним округлими, барвистими словами. Важко зітхають, погладжуючи лисі голови. Підраховують, підраховують без кінця на вузьких клаптях паперу. Довгі стовпчики цифр. Так, так, це не легко. Пітніють, витирають напахченими хусточками блискучі лисини.

Говорять, дивлячись у холодні блакитні очі Анатоля, говорять до втоми, аж дух їм перехоплює і стає сухо в горлянці. Їм хочеться переконати, заговорити зуби, примусити захлинутися в потоці люб'язних, липких, ласкавих слів. Так, мовляв, і так, от пропозиції.

Анатоль повертається до своїх і сухо, коротко, без коментарів: так і так.

Але темний зал вибухає криком. Аж шибки дрижать у вікнах:

— Страйк!

І Анатоль по телефону:

— Я ж казав.

Знову — спітнілі лисини. Гомінлива, швидка хвиля слів. Слова — мов брязкітливі намистини, мов блискучі гострі шпильки.

Безладний, уриваний, безсилий крик у відповідь на тверді, спокійні слова Анатоля. Бігаючі, непевні очі проти його крижаного погляду. М'які, жирні, випещені руки проти його мозолястих засмаглих рук.

Тепер говорить Анатоль.

І знову умовляння.

— Так, так, це зрозуміло. Звичайно. Само собою. Але що вдієш?

Зітхають. Співчутливо похитують головами. Опускають підборіддя на шовк краваток. Так, вони розуміють. Співчувають. Бачать. Так, так. Але ж з іншого боку...

І знову все спочатку. Гнівний вогник в блакитних очах. Різкий нетерплячий рух засмаглої руки.

І так день у день.

Непохитно,— вагатися не можна. Уперто,— поступки неможливі.

— Ми боремось не за напахчену хусточку, не за шовкову краватку й не за товсте черево!

Мовчання темного залу в ці довгі години волає:

— Ми боремось за життя!

Але саме тому, що боротьба точиться за життя, раз у раз широко розчиняються двері в'язниці. Сьогодні вони поглинають одного, завтра другого. Хай на тиждень, на два-три дні. Так, для науки, для постраху, щоб полегшити переговори.

Та яке це має значення? Тюрма їм невдивовижу. Там принаймні є хліб, чорний, глевкий хліб, але є. Гірше — сім'ям. Невідступна думка, щó з близькою людиною. Хоч і знаєш, що ненадовго, а все-таки серце стискається від страху. Та й голод заглядає в маленькі віконця. Чоловік — той завжди якось зарадить.

На сім'ї в Анатоля вже не вистачає часу.

— Треба б тобі, Наталко, походити подивитися, що там дома в арештованих.

Звичайно, треба йти. Наталка швидко одягається, ховає в сумку квитанційну книжку, список адрес.

Довгі темні сінці. Дух гнилої капусти. Двір. Темні вікна дивляться сліпими очима брудних шибок.

— Здрастуй, Сташеку! Мама дома?

Чотирирічний карапуз підводить до неї кругле личко.

— Дома,— брудним пальцем колупається в носі.— А тато в тюрмі,— хвастає він.

Вітер куйовдить біляве волоссячко.

— Іди до хати, холодно!

— Не хочу, там Зоська кричить,— відповідає він серйозно, все колупаючись у носі.

Наталка насилу знаходить клямку. Низенькі двері прочиняються. Б'є в обличчя теплий кислий дух мокрих пелюшок.

Маленька комірчина. Пічка виставила своє опасисте черево аж на середину. Під вікном шевський інструмент, клапті шкіри, банка з клеєм, розсипані дерев'яні шпильки. Вузьке, прикрите зеленим покривалом ліжко й дитяча колиска. Нема де повернутися. На єдиному віль-

ному клаптику підлоги сидить жінка. Скуйовджене волосся безладно розсипалось, обличчя сховане в долоні. Вузькі плечі здригаються від нестримного плачу.

У Наталки стискається серце.

— Що сталось? Чого ви плачете?

— Ой боже мій, боже!

Наталка обережно кладе руку на плече жінки. Крізь благенький ситчик виразно відчуває, яке худе це плече.

— Не плачте. Що трапилось?

Жінка опускає руки. Бліде, змучене обличчя.

— Була в адвоката... Адже за тиждень суд...

— Так чого ж ви плачете? Що він сказав?

— Нічого, нічого, боже мій! Сказав заплатити шістдесят злотих. А звідки мені взяти? Звідки? Було в мене дев'ять, так він забрав, а решту сказав десь позичити... А це все, що в мене було. Усіх сусідів обійшла, ніхто не може дати. Як же його лишити отак без допомоги, без адвоката?

Худі пальці конвульсивно стискаються. У пергаментних губах ані краплинки крові.

— Не плачте, адвокат в нього буде,— тихо говорить Наталка.

З колиски чути плач дитини.

— Скільки їй?

— П'ять місяців уже, а таке маленьке. Що ж робити? — говорить вона з зітханням, загортаючи в чисту пелюшку жовте, зів'яле тільце.— Чим мені її годувати, коли сама ледве на ногах тримаюсь? А тепер ось іще...

Голос знов уривається від плачу. Губки дитини жадібно хапають висохлу грудь.

Знадвору чути кашель.

— Це Сташек?

— Авжеж. Третій місяць уже отак кашляє.

— У лікаря були?

— Була,— сухо відповідає жінка.

— Невже нічого не порадив?

— Радив, радив, як же! Добра їжа, світла кімната, вигоди. Нас у цій комірчині четверо та квартирант, швець,— п'ятий. І то, певно, незабаром виселять, бо ми вже три місяці за цю халупу не платимо. От і буде в нього світла кімната просто неба!

Наталка прямує далі. Підвали, горища, смердючі закапелки, прогнила підлога, діряві стелі.

...Просте, селянське, грубо витесане обличчя. Ріжком чорної хустки витирає сльози.

— Адже єдиний син. Чоловіка на війні вбито, то він тепер мій годувальник, мій синочок, моє все,— шепоче вона, усміхаючись крізь сльози.— Такий хлопчик! Такий щирий, любий хлопчик! Я не через те плачу, Натальцю, я кажу: за добру справу сидить, за мене, за всіх нас. Та що я тобі говоритиму, сама краще від мене знаєш. За добру справу сидить, за справедливу. Але мені так його шкода, так шкода! Такий щирий, люблячий.— По зморшках течуть сльози.— Коли б я могла замість нього відсидіти! Та вже хай, бо це ж за справедливе діло!

Над калюжами приміської вулички блакитно пофарбований сільський будиночок. У сінях кілька дверей.

— Де тут живе такий-то?

— Отам, ті двері, але його нема дома. Посадили. Самі жінки дома.

— Дитині всього два тижні,— ще й року нема, як побралися, а тут хоч зуби на кілок вішай. Зібрати хіба всю сім'ю та у Віслу!

— Годі вам, мамо, заспокойтесь,— лагідно каже гарненька молода жінка.

— Заспокоїтись? Вже нема куди спокійніше, навіть вогонь у плиті не заважає, бо нема його. Ми вже й паркан спалили. Тепер хіба що до ослонів братися.

— Не сваріться, мамо. За тиждень суд. Повернеться.

— Як же, повернеться!

— Повернеться. Адже він нічого поганого не зробив. А своє вимагати кожному дозволено.

З важким серцем повертаючись додому, Наталка думає про те, як дивно пролунало це слово «дозволено». Тому що всім їм, мешканцям підвалів і горищ, дозволено тільки одне — день у день вмирати з голоду, день у день дивитись на щораз блідіші личка дітей, чути щораз тихіший плач у колисках. Їм дозволено одне — мовчки вмирати. Сотні років навчали їх цього, вчила школа, армія, церква, казали роботодавець, учитель, ксьондз.

— І все-таки не навчили! — каже самій собі Наталка, пробираючись через липку грязюку.

У кожній з комірчин живе бунт. Часто цей бунт безсило захлинається в сльозах, але частіше тут стискаються кулаки, міцні, невблаганні кулаки скривдженої, замученої людини.

Заарештували й Анатоля. Того самого дня, коли кінчався переможний страйк.

Крізь густу дротяну сітку дивиться Наталка на нього. Коротко обстрижена голова. Як дивно виглядає він без золотих кучерів. Сльози підступають до горла. По той бік дротяної сітки — усмішка.

— Наталко!

— Ні, ні, я вже нічого.

— Була, де я казав?

— Так.

— Не забудь іще...

— Добре.

— Та постарайся...

— Ну звичайно, Анатоль.

Те, те і ще оте. Тисячі справ. Ох, цей далекий Анатоль, завжди поглинутий думками про інших. Маленьке серце болісно стискається від почуття власної слабкості. Маленьке, покірливе серце.

Теплий погляд блакитних очей.

— Ну, будь сміливою, бадьорись, курчатко. Це ж дурниці!

Так, правда. Адже вона знає, що його от-от звільнять. Але ця сітка! Зухвале Анатолеве обличчя немов у клітці. Наче орел у клітці — на очі знову набігають сльози. Але вона з усіх сил стримує їх. Не можна. Вона ж його Наталка, вона повинна вміти так само посміхнутися і в найтяжчу хвилину, як він.

Жінка поруч неї голосно плаче. Жалібно примовляє щось, шморгаючи почервонілим носом. Чіпляється руками за сітку, тулиться до неї обличчям. З другого боку сітки — старе, порите зморшками чоловіче лице. По борознах зморщок течуть сльози. Холодне тремтіння пробігає Наталчиним тілом. «Довічне ув'язнення».

«Аж до смерті»,— повторює вона про себе, але це якось не вкладається в голові.

День за днем повзуть, тягнуться, мучать одноманітністю. Завжди однаково, завжди крізь сітку. Вже ніколи не зустрінуться руки, роз'єднані довіку. Вже не погладять обличчя пестливі пальці. Не прошепотять уста радісну таємницю,— чуйне вухо поруч пильно прислухається до кожного слова. Безповоротно, на віки вічні розділила дротяна сітка життя навпіл.

І серце заливає любов, болісна, величезна, неосяжна,

Погляд лине за плетиво дроту, з покірним обожнюванням обіймає зухвалу біляву голову. Губи ледве чутно шепочуть:

— Тепер уже недовго.

— Звичайно, недовго. Та, зрештою, тут не так уже й погано.

Але Наталка знає, що це неправда. Вона дивиться на жінку, яка здригається поруч від безсилих ридань. Ах, ні. Хоч сама вона лише Наталка, дівчина з цигаркової фабрики, «курчатко», але розтрощила б ці стіни, нігтями б зруйнувала цегляне мурування, зубами вирвала б грати, коли б раптом Анатоля...

— Пам'ятай, Едек чудово мене замінить, хай тільки не боїться виступати. І взагалі робіть усе, що тільки можна, робота не повинна стояти.

Звичайно. Все буде зроблено. Несподіваний сором охоплює Наталку. От Анатоль — він завжди про всіх і про все. А вона тільки про Анатоля, про самого лише Анатоля.

Але виходить вона звідси все-таки сильніша, ніж прийшла. В думці повторює всі доручення. Щоб не забути. Важливе все, кожна дрібниця. Важлива навіть вона, тиха, непоказна Наталка. Бо всі вони разом, немов краплини в бурхливу ріку, зливаються в одну велику справу. Усі їй служать. Радість переповнює Наталчине серце. Адже вона своїми очима дивиться в майбутнє, власними ногами йде до великого дня, власними руками будує його підмурок.

І до того ж, як сказав Анатоль, уже недовго.

14

Пан комісар незадоволений. Ігнац крутиться під байдужим поглядом його зблякли́х, риб'ячих очей. Звичні, холодні слова падають, мов удари батога. В Ігнаца таке відчуття, ніби він тоне, а порятунку нема. Тремтячими руками чіпляється за берег, намагається витягти своє ослабле тіло.

Але пан комісар презирливо відкопилює губу.

— Все це нічого не варт.

Очі Ігнаца так і бігають на всі боки, шукаючи порятунку. Він не бреше, ні. Тільки слова в нього стають

простішими, рухи рішучішими, очі жвавішими. Якісь невиразні здогади. Ігнац плутається в них, мов у липкому баговинні, намагається витягти з них щось виразне, чітке, щось таке, що задовольнило б нарешті пана комісара,

— Усе це дурниці. Докази?

Ніяких доказів у Ігнаца нема. Як же воно так? Щоб ото чорним по білому?

Піт виступає в нього на лобі.

Комісар крутить в руках червону ручку.

— Ні, я таки помилився, ти не придатний до такої роботи.

Підлий, холодний страх судомить тіло. Знов у цю прірву злиднів. Знову голод. Він скиглить, викручується, плаксивим голосом наводить нові й нові виправдання. Весь терпне від думки, що крізь цю завісу ниючих, принижених слів просвічує голий, неприхований страх. Страх — і тут і там — нерозлучний супутник Ігнаца. Очі комісара й очі Анатоля. Невідступний погляд Едека — і кроки колег по професії за спиною. Життя, зацьковане страхом. Та краще вже тут, з оцими. Тільки б не відштовхнули його, не викинули на вулицю, не віддали до мстивих рук, під невблаганний вирок.

Іще якийсь час, іще трошки, хай тільки почекають, хай дозволять ще спробувати. Він добереться, рознюхає, вистежить, віддасть до рук поліції. З доказами, з незаперечними доказами, чорним по білому.

— Анатоль,— цідить крізь зуби пан комісар.

Ну, звичайно, певна річ, Анатоль насамперед. Але й інші, інше теж! Підбадьорившись, з новою надією в серці, Ігнац стає самовпевненим, щедрим, сипле обіцянки. Усе раптом видається йому простим і легким. Бігаючі очиці блищать, звичайно тихий голос підноситься. Він говорить швидко, поспішає сказати якомога більше, поки пан комісар згоден слухати. Слина бризкає на розкладені по столу папери. Раптом він помічає це, і потік його красномовства уривається. Але комісар нічого не бачить. Нетерплячим рухом він припиняє розмову. Низько кланяючись, Ігнац виходить.

І ледве переступає поріг, знову терпне від страху. Адже треба вийти з цієї, усім аж надто добре відомої брами. Ану ж як вони стоять там, на протилежному тротуарі, чекаючи, поки рипнуть завіси? Може, сидять

у шинку на розі, стежачи крізь каламутні, засиджені мухами шибки?

А може, чатують за виступом будинку, чекаючи саме його, Ігнаца? Може, з самого початку мали підозру й тепер хочуть тільки впевнитись?

Він довго дивиться крізь загратований отвір у брамі, відчуваючи, як тремтять і підгинаються під ним ноги.

— Ну, що там таке? Вилазь! — неприязно бурчить поліцейський біля хвіртки.

Ігнац швидко вислизає. Але іржаві завіси пронизливо риплять. Наче сигнал тривоги. Щоб той, хто там чатує, обов'язково повернувся і побачив його саме в ту мить, коли він буде біля брами, коли неможливо буде збрехати, викрутитись, уникнути небезпеки.

Та ось і вулиця. Наче нікого нема. Але хто це може знати?

Як же тепер? Його так і пориває кинутися бігти з усіх сил, аби тільки опинитися якнайдалі від цього місця.

Ні, так не можна. Треба йти помалу, потихеньку, не поспішаючи. Хоча й так недобре. Надто вже довго лишається він у такому небезпечному сусідстві.

І Ігнац щохвилини змінює ходу. То майже біжить, поки не ловить на собі здивований погляд якогось перехожого, то йде повільно, наче гуляючи. Тремтячими руками запалює цигарку. Купує у продавця на розі бублик — і в ту ж мить лякається: а що, як і цей служить у поліції? Іще побачать, подумають, що це умовлена зустріч. Він квапливо ховає бублик до кишені. Зупиняється перед вітриною, що розпливається перед його очима в безформні кольорові плями. Кидає підозріливий погляд на перехожого, що зупиняється поруч. Може, це хтось із них? Може, він уже повідомив, і, коли Ігнац прийде туди, до них, на нього раптом впадуть нещадні слова?

Мало не зомліваючи, розштовхуючи перехожих, він нарешті добирається до людної вулиці.

— Ви хворі? — співчутливо запитує його хтось.

Йому відповідає дикий погляд бігаючих очей. Ігнац квапливо кидається в провулок. Тепер він уже дома, нарешті дома!

Але тут на груди навалюється тяжкий кошмар: як зробити те, що від нього жадають, як дати до їхніх рук незаперечні, убивчі докази, чорним по білому? Він

мусить, мусить зробити це, і до того ж якнайшвидше. Бо інакше...

Цілу ніч він гарячково кидається в ліжку. Слиняво плаче в подушку з жалю до самого себе, до своєї гіркої долі шпика.

А другого дня ввечері приходить до Анатоля.

— Анатоль, тут така справа...

Бігаючі очиці блукають по кімнаті.

— Ну?

— Бачиш, тут у мене один пакунок, просили заховати. Я взяв, а за мною цілий день сьогодні ходять. І дома теж... непевно. Чи не можна в тебе лишити? Вранці заберу, це лише до завтра...

Анатоль пильно дивиться на нього. Лише ніздрі ледве помітно здригнулись.

— Пакунок з тобою?

— Зі мною. То можна?

— Хай полежить. Не знаєш, що там?

Ігнац на мить бентежиться.

— Ні, але чоловік цілком певний.

— Давай.

Він зважує на руці важкий пакунок.

— Тільки куди б сховати?

Литки в Ігнаца перестають тремтіти. Він знову цілком упевнений в собі.

— Може, туди?

За вікном широка ніша. Вапно викришилось, цегла розхиталась. Пакунок легко входить у дірку, нічого не помітно. Вони старанно засипають це місце вапняним порохом.

Ігнац іде додому. Повертається з міста мати.

— Мамо, сьогодні вночі буде трус.

Зморшкуваті руки нервово стискаються.

— Чого ж це знову? Адже тебе тільки-но випустили!

— Нічого, нічого, мамо. Це дрібниці. Завтра все поясню.

Мати зітхає. Що ж, не вперше. Але завтра знову буде розмов на цілий будинок. З тиждень сусідки будуть плескати язиками.

— Тоді я вже й не роздягатимусь.

— Як хочете, мамо.

— Коли ж це може бути?

— Не знаю. Ви тільки не хвилюйтесь.

— Ні, ні, синку,— запевняє вона. Але знову зітхає.

— Світло погасити?

— Ну, звичайно! Та ви лягайте й спіть. Прийдуть, то прийдуть. А може, й не сьогодні.

Анатоль спить, але мати не може заснути. Молиться, міркує про майбутнє життя, про свої повсякденні справи. Перевертається з боку на бік. Серце неспокійно стукотить. Нехай би вже приходили, чи що! Тільки б Анатоль, тільки б Анатоль...

Риплять дерев'яні сходи. Вона перелякано схоплюється, квапливо поправляє на собі спідницю.

Гучний стук у двері. Мати біжить відчиняти. Так і є! Троє в цивільному, один у формі. Вона мружить очі від різкого світла електричного ліхтарика.

— Так, тут,— відповідає цілком спокійно.

Анатоль уже встає. Засвічує лампу. Дивиться на них холодними очима. Вони шукають у шафі, під сінником, у грубі,— але побіжно, так, для годиться. І раптом усі одразу гарячково кидаються до вікна. Один вилазить на підвіконня. Довго порпається за вікном. Відкинута цегла з гуркотом падає вниз. Присвічують ліхтариками. Вистукують стінку. Мати здивовано спостерігає. Потім знову до кімнати. З білими плямами вапна на штанях, замазані, мов сажотруси, бо туди сиплеться й сажа з комина. Тепер беруться до справи вже по-іншому. Просто-таки з люттю. Перетрушують кожну ганчірку. Навіть зелене покривало, складене на стільці. Мати поглядає на Анатоля, але він мовчить. Прикусив губу, похмурий — дивитися страх. «Адже нічого не знайшли, чому ж він такий схвильований?» — міркує вона про себе.

Анатоль сідає на ліжко. Позіхає. Вони кидають на нього люті погляди.

— Кімната одна?

— Так.

— Горище, льох?

— Горище тут, поруч. Льоху нема.

Аж до ранку порпаються вони на горищі. Мати тримає лампу й пильно дивиться їм на руки. «Хто їх знає, ще підкинуть щось»,— міркує вона, пригадуючи обшук у сусідів в Каліші, давно, ще до війни.

Нарешті йдуть геть.

Вранці забігає Едек.

— Ну?

— Були.

— Ф'ю-у! — свистить Едек.— Он воно що!

— Я вже давно тобі казав. А що там було?

— Три браунінги й листівки.

— Цілком досить. Листівки спали, револьвери треба сховати, згодяться.

— Тепер треба підстерегти Ігнаца.

Але з цього дня Ігнац наче у воду впав.

Марно виглядають вони його в тіні вулиць. У натовпі, на зборах. Хоч сюди він навряд чи зважиться прийти. Та зрештою тепер це не так уже й важливо. Хіба тільки, щоб на мить отруїти серце тисячами підозр. А може, й той? А може, й отой? Все може бути. Коли вже Ігнац...

— Надто вже це по-дурному було зроблено,— міркує вголос Антек.— Якби він другого дня прийшов, ніхто б і не подумав нічого.

— Таке кажеш!

— А що? Подумали б, що шпики бачили, як він ніс.

— Не такі вже ми роззяви,— палко протестує Густек.

Анатоль усміхається. Адже за весь час лише йому одному спало на думку, що з Ігнацом не все гаразд.

Але так краще. Надто боляче підозрівати в братові, в товаришеві по праці й по спільній недолі ворога. Ловити риси шпика, продажного Юди — в обличчі робітника. Довго міркує Анатоль над життям Ігнаца. Намагається уявити собі, що і як саме було, виразно бачить довгий шлях, що привів його з брудної комірчини дитинства до дверей поліцейського комісаріату.

Холодно-холодно дивляться очі Анатоля. Без гніву й люті, без гіркоти й розчарування. Так влаштовано цей світ. Боротьба, що зараз точиться, боротьба, яка розжене безпросвітний навколишній морок,— адже це боротьба й за Ігнаца. За його чорне дитинство, за його прогнилу молодість, за все його зацьковане життя.

Зрештою, цей Ігнац.— у ньому завжди було щось непевне. Ніхто не знав, звідки він раптом узявся, такий запопадливий. А тим часом не такий уже він і молодий, старший за всіх. Та й з'явився серед них лише недавно. Ніхто про нього раніше не чув, нічим він таким не займався — тільки ось тепер. Вони його ні про що не розпитували, це його справа, але все-таки якийсь він був

ніби чужий. Не поговорить, як інші, сидить похмурий в гурті молоді, і лише бігають оті його косі очі.

Та навіть і не в тому річ, що немолодий. Адже ось Войцех міг би бути дідом кожного з них, а вони завжди раді, як він загляне. Сидить, попихкує люлечкою, часом скаже щось, ніби й жартома, а розумно. Про все поговорити може, книжки читає, про все з ним порозмовляти можна. Висміяти він тебе висміє, але все-таки завжди дасть добру пораду.

І всім наче полегшало, відколи не стало серед них Ігнаца. Тільки тепер вони відчули, як пригнічували всіх його неспокійні вихватки, його нервова смиканина, тривожні погляди й вічна похмурість. Всі вони зжилися між собою, звикли проводити разом кожну вільну хвилину, обмірковувати гуртом усі справи, а цей Ігнац завжди був якийсь чужий.

І Анатоль тепер змінився, вже не дивиться так пильно, проникливо, такими холодними очима.

Наталка рада. Відколи вона потрапила сюди, до цих людей, вона більше не відчуває свого сирітства. Усі про всіх думають, усі про всіх дбають. Дуже швидко Наталка починає розуміти, що слово «товариш» означає більше, ніж слово «брат». Ось хоча б її власний брат. Як батьки вмерли, кинув її ще зовсім малою і подався не знати куди. Потім була чутка, що він одружився з багатою, що йому живеться добре, але про неї він і разу не спитав. Могла б і з голоду здохнути. А тут поділяться останнім шматком хліба. Разом переживають усі напасті, діляться кожною радістю, кожним смутком. Завжди розпитають, що в тебе і як,— кожний намагається допомогти іншому.

Наталка дивиться на всіх вдячними очима. На своїх близьких, на свою велику родину. І знає, що те ж саме відчуває кожний. Коли хлопців, схоплених на демонстрації, випустили з тюрми, вони спершу забігли показатися до комітету, розповісти, що і як, а потім додому. Дома воно всяк буває, а сюди завжди можна прийти, все розповісти. Хоч іншим разом навіть і посперечаються, теж нічого. Після суперечки не лишається ні прихованої образи, ні гіркоти. Скінчилось — і гаразд, і знову все добре. Завжди можна порозумітись. Своєю мовою. А дома часом так буває, наче один говорить по-китайськи, а другий по-польськи. Отак, наприклад, у Антека.

Справжнє пекло в хаті. А він же такий добрий, такий милий хлопець, на диво. І розумний. Але так уже часом буває, що хоч це й батько з матір'ю, а не порозумієшся з ними — й край. Начебто якийсь інший світ.

З такою ж самою силою, як і інші в їхньому гурті, відчуває Наталка,— особливо цього вечора, коли серед них уже немає Ігнаца,— що міцніше, ніж однакова червона кров у жилах, об'єднує і зв'язує між собою людей червона барва спільного прапора.

15

Розчиняється залізна брама, в'їжджає екіпаж. Томаш кланяється. Зігнувшись мало не вдвоє, чекає, коли проїдуть пани. Потім замикає браму й кумедно дріботить назад до своєї швейцарської.

Антек дивиться крізь вікно. На зігнуту в три погибелі батькову спину в синій лівреї. І в ту ж мить довгий, нетерплячий дзвінок. Раз, другий. Мати нервово поправляє волосся, кидає ганчірку, яку тримала в руці.

— Ясна пані дзвонить!

Вона швидко біжить, аж ноги їй плутаються в довгій спідниці. Антек зціплює зуби. Завжди одне й те саме: ясна пані дзвонить, ясний пан наказав, ясна панна кличе, ясний панич сказав... Батько й мати кидаються, немов на пожежу. Низько кланяються.

— Цілую ручки ясній пані. Цілую ручки ясному панові,— покірливо каже мати, сива жінка, отому товстуну, що в нього черево аж переливається через штани.— Цілую ручки ясній панні,— каже мати, стара, сива жінка, розмальованому дівчиську в легкій сукні.

І так з самого дитинства. Малесенька кімнатка поруч з швейцарською, копійчана платня, цілий день біганина на перший поклик і «цілую ручки». Антек уже з наймолодших літ затискує в собі безсилу лють.

Крадькома перебігає подвір'ям, щоб ненароком не зустрітися, не сказати «цілую ручки». Бо інакше — батьків ремінь.

— Не хочу, щоб на старість через тебе вигнали з служби.

Потім, коли він підростає, його вже переслідує лише сердите батькове бурчання й вічні сльози матері. Чому

він не каже «цілую ручки», чому не хоче стати помічником садівника, а воліє поневірятися по будовах у місті? Антек не поступається. Тепер він уже починає вичитувати батькам,— правда, без ніяких наслідків. Мати лякливо махає на нього руками й оглядається на двері, хоч почути їх ніхто не може. Затикає вуха, наче від якогось блюзнірства. Дивиться на сина, мов на дивовижну, заморську потвору, і йде прислужувати худій, засушеній ясній пані, залитому салом ясному панові і тим двом — гулящій панянці й дурнуватому вишкребку.

Ясна пані, мов тінь, снує по кімнатах, вічно дожидаючи чоловіка, що розподіляє свій час між роботою в банку, гарненькою акторкою й п'яними гулянками. Вона щодня їздить на службу божу до костьолу і, наче губка водою, просякнута цитатами з святого письма. Кругленький сповідник майже не виходить з дому, жадібно чекаючи ситного обіду. Посміхається лиснючими від жиру губами розмальованій дочці, в той час як матуся кладе собі на тарілку потрошечку кожної страви, їсть з таким виглядом, немов чинить мученицький подвиг, і пронизує гострим поглядом старого лакея Петра, коли той ненароком затримається.

Антек усе це добре знає. В давні роки йому не раз доводилось за наказом ясної пані йти нагору й забавляти дітей, коли вони нудились. Він дивився на важкі меблі з червоного дерева, на кришталеві вази з квітами, йому давали недоїдки з панського столу. Ходив він під загрозою батькового ременя, а ясна пані ніколи не забувала нагадати милосердному богові й людям про свій філантропічний вчинок. Кінчилося все це врешті скандалом, батько мало не вилетів з служби, Антек три дні не міг сісти. Але ходити нагору його більше не примушували.

Та зрештою панські діти підростали, і в них були вже цікавіші розваги, ніж водитися з хлопцем із швейцарської. Ясний панич насилу перелазив з класу до класу, а вільними хвилинами, забравшись у гущину саду, роздивлявся порнографічні малюнки, що їх приносили йому послужливі приятелі. Ясна панна без особливих труднощів закінчила гімназію, відвідувала товаришок, їздила за кордон; влітку, коли після обіду ясновельможне панство спочивало, її щипав у затишній альтанці репетитор брата. З-під довгих опущених вій вона тепер

часто розглядала Антека. Але він пробігав через двір і сад, мов заєць, ніколи не помічаючи нікого з ясновельможної родини.

Доки ще можна було дістати якусь роботу, він кілька місяців умовляв батька виїхати звідси. Але старий дивився на нього, як на божевільного. Він взагалі не розумів, чого хоче син. Машинально гнув спину в синій лівреї, машинально казав своє «цілую ручки» й просто не уявляв собі, як може бути інакше. Мати спокійно вичісувала песиків — малесеньких англійських та японських потвор, гріла для них вершки й готувала ванну. Штопала мережива ясної пані, аж їй очі сліпли, масирувала товсті ноги на щось там хворого пана й теж не уявляла собі, що може бути інакше. Покірлива усмішка приросла до її старого обличчя. Антек шаленів, дивлячись на цю приклеєну до зів'ялих губ лакейську посмішку.

Ясна пані з кожним роком ставала скупіша й побожніша. Вже двічі вона зменшувала Томашеві платню, зате запопадливо почала дбати про спасіння душі його самого та його родини.

— Антек, ясна пані питала, чи був ти в костьолі?

— Чого це її турбує?

— А кого ж це має турбувати? Її хліб їмо, в неї служимо, вона й відповідає за нас перед господом милосердним,— єлейним голосом повторює мати повчання ясної пані.

— І хліба її я не їм, і не служу в неї. Нема чого їй пхати носа в мої справи.

Правду кажучи, мати знала, що так воно і є. Адже він заробляв і давав їй гроші за себе.

— Бачиш, Антеку, все-таки вона ясновельможна пані, наша господиня.

— Ох, облиште ви, мамо, ту ясновельможну! Я їй не лакей!

Різкий голос батька в дверях:

— А хто тут лакей? Хто? Може, я? Батько?

— Та дайте мені спокій! Хай вона цяцькається з собачками і з отим, як його... сповідником, а до мене їй зась!

Вражена мати тільки руками сплеснула:

— Антек! Що ти мелеш?

— Нічого!

І грюк дверима. Тікати, тікати звідси якнайшвидше!

Але саме в цей час він лишається без роботи. Ясна пані тим часом зовсім не прохолола від свого релігійного запалу.

— Ну, голубонько, був ваш син учора в костьолі?

— Був, був, ясна пані,— опустивши очі, квапливо відповідає мати.

— Хотілося б мені побачити це на власні очі,— цідить крізь зуби ясна пані.— Я дещо чула, дуже негарні речі...

Мати вся холоне. Що міг утнути хлопець?

— Так, так, дуже негарні речі... У католицькій сім'ї... В моєму домі...

Мати вже й спитати не сміє, у неї темніє в очах. Найжахливіші картини ураганом проносяться в голові.

Але ясна пані усе цідить крізь зуби, поволі, єхидно, і застигле на мить серце знову починає битися.

Проте сам Томаш дивиться на цю справу інакше. Він похмуро звертається до сина:

— Ти покинеш чи ні водитися з отим Анатолем?

— Ні.

За шапку й з дому.

Але батько знову:

— Щоб у неділю був мені в костьолі!

Антек витріщає на нього очі. В першу мить йому здається, що він погано чує.

— Що?

— Я сказав!

Антек вибухає сміхом. Злим, глумливим.

— Знову «ясна пані»?

— Так, і запам'ятай собі, шмаркач!

— Ні до якого костьолу я не піду!

— Побачимо!

У хаті починається справжнє пекло. День у день. З ранку до вечора. Мати ридає по кутках і ще покірливіше каже «цілую ручки», ще запопадливіше обтирає собакам лапки, щоб якось виблагати прощення за Антекові вибрики. Батько ходить темний як хмара. Антек прибігає додому тільки переночувати, бо все це неможливо витримати. Йому хочеться поговорити з рідними до ладу, порозумітися, але про це нема чого й думати. Душі їхні зігнуті так само принижено, як і спини. Тепер уже не випростати.

Анатоль у цьому домі виростає просто в якийсь символ. Що б не зробив Антек — Анатоль. Яка б неприємність не трапилась — Анатоль. Кожне гостре слово ясної пані — Анатоль.

Батько бурчить і лається. Мати безпорадно схлипує.

— Якби не цей Анатоль...

— Поки ти ще не запізнався з цим Анатолем...

— Через цього Анатоля...

Завжди й скрізь «цей Анатоль», згадуваний у всіх можливих випадках. Або ще: «Цей твій Анатоль». Так наче до ери Анатоля в кімнатці біля швейцарської квітнув рай, а він, Антек, був у ньому справжнісіньким херувимчиком. Зате тепер він з кожним кроком глибше й глибше поринає в пекельну безодню. Батьки пильно стежать за ним. Раніше ніхто ні про що його не питав. А тепер раз у раз:

— Куди йдеш?

— Коли повернешся?

— Що там у тебе знову за книжки?

І нарешті через ті книжки вибухає справжній скандал. Коли Антека нема дома, мати не може придумати нічого кращого, як, після довгих вагань, занести одну з них ясній пані, щоб та розтлумачила, що воно таке.

Ясна пані, ледве кинувши погляд на заголовок, підскакує, ніби побачила скорпіона. Махає руками, забуває навіть цідити крізь зуби й пронизливо пищить:

— В моєму домі! В моєму домі!

Бідна жінка зовсім розгублюється. Запухла від сліз, повертається до чоловіка. Ввечері вибухає буря.

— Або батько з матір'ю, або цей твій Анатоль!

Антек, посвистуючи крізь зуби, збирає свої манатки. Старі дивляться на нього непевно: що він іще утне? Але Антек просто виходить, холодно кинувши від дверей:

— До побачення!

— Мамо, Антек у нас ночуватиме.

— Добре, синку.

Мати ні про що не питає. Маленька кімнатка вміє розтягатись, як гумова,— у ній може вміститися кожний, хто потребує притулку. Анатоль уже давно навчив її цього.

— Чого ви смієтесь, мамо?

— Так собі, пригадала історію з отим злодієм, пам'ятаєш?

Давня пригода. Вони тоді щойно перебралися сюди. І от зимового вечора біля воріт — скулений чоловік у лахмітті. Височенний похмурий здоровило. Попередня розмова з Анатолем, що саме повертається додому, про звички двірника, про те, чи можна ночувати під сходами. Анатоль веде його нагору й ховає за дверима. А коли мати спускається по воду, гарячково втягає до кімнати. Під ліжко. Старий мішок, іще якесь шмаття — всё ж таки краще, ніж під сходами. Вранці, коли мати йде до костьолу, швидко пхає йому свій сніданок — і тікай, поки хтось не побачив! Увечері знову. Анатоль обережно опускає під ліжко свою вечерю в підставлену велику лапу. Просто страх, як він нестерпно плямкає! Анатоль тривожно поглядає на материне ліжко, але мати спить.

Нарешті плямкання припиняється. Тепер починається хропіння. Спершу тонко, протяжно. Потім басисто, з уриваним хрипом, нарешті просто як справжня гроза. У вухах переляканого Анатоля це лунає, як рикання лева. Він потихеньку перехиляється з ліжка й шарпає того за плече.

На мить це допомагає. Незадоволене бурмотіння — й знову. Спершу тонко, потім раптовий перехід на лев'яче рикання. Анатоль тремтить, не розуміючи навіть, як матір може спати. Сам він коли й задрімає на мить, то одразу ж його починають мучити страхітливі кошмари.

Нарешті четвертої ночі, коли втома перемагає страх, його будить пронизливий крик матері. Анатоль перелякано схоплюється з ліжка.

— Тут щось є! Тут щось є!

Саме «щось». У громових звуках, що чуються з-під Анатолевого ліжка, немає нічогісінько людського.

— Ні, ні, це вам здалося,— тремтячим голосом заспокоює він матір, намагаючись штовхнути ногою хропуна під ліжком.

Але мати вже засвічує лампу. Стусан був влучний, хропіння на хвилю припиняється. Мати, вся бліда від переляку, прислухається. І раптом — з новою силою, з підсвистом, хрипом. Мати з несамовитим криком кидається в куток по мітлу, єдину зброю в їхній кімнатці.

Але за дверима вже рух. Сусідки. Пхаються одна поперед одної, в довгих нічних сорочках, у кофтинах, у сяк-так накинутих спідницях. Боязко заходять. Анатоль, мов злочинець, стоїть, понуривши голову. Мати тремтячим голосом розповідає, в чім річ. І раптом пронизливий крик: збоку, з-під ліжка, стирчить величезний подертий чобіт, напханий для тепла соломою. Всі кидаються навтіки. Одна за одною стрімголов — на сходи. Але за мить вони знову тут. Сміливіші підходять ближче. Мати захисним рухом виставляє поперед себе мітлу.

Знову вереск. З-під ліжка вилазить здоровенне похмуре одоробло. Але це вже принаймні людина, а не те невідоме, страшне «щось».

Через кілька днів, надвечір — крик на горищі в сусідки. Анатоль мчить туди: той самий здоровань над клунком білизни.

«На наше горище не пішов»,— промайнула втішна думка в Анатоля. Та зараз же його охоплює гнів. Він підскакує до плечистого здорованя й з усієї сили б'є його хлоп'ячими кулаками. Той стоїть, остовпівши від цього несподіваного нападу. Анатоль гатить з усієї сили куди попало. По ногах, по череву, скаче навколо, як мала вперта блоха. Але хтось уже тупотить сходами вниз. І — гарячкове шепотіння Анатоля:

— Тікай швидше, побігли за поліцією!

Для певності Анатоль усе ж таки сідає на клунок з білизною, поки злодій не зникає.

Анатоль підростає, але все лишається, як і досі. Завжди треба стелити комусь на підлозі, варити зайву порцію на обід, латати чиюсь подерту куртку, йти заступатися за когось перед батьком. Мати звикла. Навіть любить це: не така пустка в хаті. Добрими очима дивиться на вічно гарячі голови своїх випадкових, тимчасових пожильців, уважно прислухається до їхніх запальних суперечок.

А що вже до Антека, то в неї тепер наче другий син з'явився. Вона не може надивуватися, як це батьки могли розлучитися з ним — такий радісний, такий невичерпно веселий цей хлопчина.

З Анатолем вони майже нерозлучні. Роботи — гора. Антек допомагає. Довгі години щоденних чергувань. Заяви, списки, квитанційні книжки. Люди прибувають

один за одним. Все тісніше, все міцніше згуртовуються, все численнішими стають їхні лави.

Анатолеві мариться: одна величезна, міцно спаяна загальною справою громада. На життя й на смерть спаяна цементом спільної праці. Злагоджене в єдиному ритмі биття сердець. Одне спільне прагнення, одна спільна мета в цієї громади, і вона в ногу йде до її здійснення. І він, не складаючи рук, працює з ранку до вечора заради того, щоб так було. До хрипоти рве горло, щоб було саме так. Розбудити від проклятої бездіяльності, розпалити полум'я бунту. Міцно згуртувати величезний натовп, втягнути і байдужих, і тих, хто думає лише про себе, і темних, затурканих, розтоптаних, роздавлених, що блукають самотою. Вивести на сонце з темряви світу. Громовим натовпом пройти від краю до краю землі.

Так у всьому.

Падають слова, майстерно обточені, із звиклих до цього уст.

Сягають у найдальші куточки залу. Вибухають криком, розпливаються найтихшим шепотом.

Але це не те.

І лише коли на сцену виходить громада. Усі разом... Тремтіння пробігає тілом. Гримлять у височині стократно повторені голоси. Гудуть біля самої землі. Б'ють в обличчя вихором сили. Роз'єднуються, зливаються знову, спіненим потоком ринуть у гомінливу ріку. Зривають усі греблі, з гуркотом розбивають кам'яний мур. Разом, разом, разом над чорною безоднею. І раптом вибухають фонтаном іскор, яскравим піднебесним полум'ям.

Або:

Мелодія скрипок. Звучить співучо, піднесено, солодко. Сумно, уривчасто. Хапає за серце.

І це не те.

І лише коли — оркестр. Гуркочуть підземні громи. З пут виривається до світла приглушений, здавлений ворожими звуками голос скрипок. Силоміць визволяється з ворожих рук. Десь збоку плачуть, аж голосять безсилі інструменти. Поразка. Вони підкорені, кинуті додолу, під залізні ноги нещадної мелодії. Але знову підводяться. Напоєним пахощами струменем пронизують темряву. Сповнюються сили. Міцніють. Перемагають. І раптом переможні фанфари, піднісшись до неба, проголошують світові мелодію скрипок. Тепер усі разом — струни скри-

пок, оксамитний голос віолончелі, наче краплини, що падають згори, звуки клавішів, спів флейт, золотий поклик труб — усе зливається в одну громову, непереможну мелодію.

І спів. Хай навіть простий, невмілий спів натовпу на вулиці. Хор. Стократна міць людини, що зухвало штурмує зорі. Міць. Вихор, що мчить темної ночі степом. Ураган, який крушить гори. Самум, що здіймає в повітря будинки.

І навіть ритм багатьох кроків, що злагоджено йдуть по бруку.

Анатоля п'янить сила мас. Ніздрі роздуваються. Невидимий вітер здіймає волосся. Груди широко дихають спільною силою. Маса неосяжна — кожна людина в масі зростає на велетня. Боягузтво, ницість, слабкість — усе розчиняється в океані спільної сили. Людина сама по собі, одна — ніщо, кожний народжується й стає чимось лише в гурті, в згуртованій, свідомій своєї сили громаді.

От до цього тепер і прямує Анатоль, продирається зубами й нігтями. Перетворити на страшний, невблаганний таран кривду людини, перетворити на пісню бунту її плач і стогін, обернути на снаряд, що летить просто в ціль, її сліпі інстинкти.

От чому він сидить, зігнувшись над довгими стовпчиками цифр. От чому заповнює рубрики анкет. Із цієї сірої, одноманітної роботи виростає новий день. Глибоко пускає коріння, нестримно тягнеться до світла. Множиться під рукою проста людина, виростає в організовану масу. З ранку до вечора, з ранку до вечора одна й та сама робота.

Лише інколи, в свято, Наталка чи інші витягнуть його погуляти, відпочити, одірватись на хвилину від праці.

І він іде неохоче, ох як неохоче. Шкода кожної миті, кожної втраченої хвилини. Незгасним вогнем горить нетерпляче серце. Він почуває себе добре лише в громаді, лише в юрбі, що день у день зростає і міцніє.

За містом. Пилок квітуючих хлібів у нагрітому повітрі. Маленькі смішні квіточки в густій траві. Наталка розгортає руками її високі, лоскітливі колоски. На блакитній воді дрібні, миготливі брижі. Немов тремтіння.

— Поглянь, Анатоль, як гарно. Що це за пташка?

— Де?

— Он там, на гілочці, дивись, як крутить голівкою.

— Не знаю. Зяблик, певно.

— Певно, зяблик,— згоджується Наталка.— Може, в нього десь тут гніздечко.

— Може.

Вона скоса поглядає на Анатоля. Дивно, що він такий хмурий в цей пахучий, сонячний день.

— Я хотіла б завжди жити в селі. А ти?

— Ні.

— Чому?

Анатоль гризе довгу травинку.

— Адже тут краще. Усе таке зелене, чистеньке, ніде ні куряви, ні кіптяви.

Але Анатоль мовчить. Ну, хай помовчить. Вона лягає горілиць, віддаючись золотим пестощам сонця.

— Як світить яскраво, а зовсім не пече, дихати легко.

— Не те що на складі, правда?

Наталка здригається. Вона раптом відчуває нудотний, огидний сморід тютюну, що гниє на складі. Швидше ховає обличчя в пухнасті кульки рожевої конюшини.

— Та годі тобі! Ще й тут думати про фабрику! Коли я лежу отак, мені здається, що ніякої фабрики і в світі нема, що скрізь усе цвіте й вітерець повіває. Чуєш, як мухи дзижчать?

— Це бджоли.

— Правда, бджоли. І звідки ти все знаєш?

— Та ще з ксьондзівського закладу. Адже це було на селі.

— Ага... Але там не було так гарно, як тут?

— Ні.

— А тут просто чудово. Коли б не робота, я б щодня сюди ходила. Просто так, полежати. І скупатися можна. Глянь, яка вода чистенька, голуба. І пісок на дні. Певно, й риба є. І нічогісінько в світі не хочеться, грітися на сонечку — і все. Страшенно гарно.

Але Анатоль так не вміє. Квапливо, квапливо б'ється його завжди чуйне серце. Нерви напружені в безнастанній готовності. Думка працює.

— А вчора мені циганка на картах ворожила. Таке: чого не знаю, чого не сподіваюсь, що було, що буде, чим серце заспокоїться. Ну, такого наплела...

— Посоромилася б, Наталко!

— А чого соромитись? Я ж у це не вірю, а так лише, для забави.

Анатоль дивиться в мерехтливу воду. Чим серце заспокоїться? Тільки одним, тільки одним цим. Тим, що жене сон від його очей, що долинає до нього з кожної вулиці, з кожного завулка. Ось ти його вловив, відчув, а воно знов вислизає з рук. Вривається в сьогоднішній день і водночас тане в далині майбутнього.

Дивлячись у блакитну воду, він бачить вуличну тисняву. Бджоли бринять бренькотом заліза, кинутого на підлогу в заводському цеху. Пісок пересипається палючим золотом кривавого зиску. Анатоль заплющує очі. Та це не лише навколо нього, це і в ньому. Пече під опущеними повіками.

«Так треба,— думає Анатоль.— Завжди, завжди. Щоб плинуло кров'ю в жилах, відлунювало ударами серця, стояло перед очима, бриніло у вухах. В будь-який час, у будь-якому місці. Щоб нерозривно злилося з людиною. Не залишало її ні в сні, ні наяву — суворе, тверде. Щоб не виливалось у безпорадні зітхання, в туманний, безсилий смуток, у дитинні сльози. Так і тільки так — непохитна воля до боротьби й перемоги. Повсякчасна готовність. Найвище напруження. Зубами й нігтями продиратися вперед. Міцно упертися ногами в землю — і вперед!

Високо над блакитною водою летить птах.

— О! Поглянь лишень!

На швидких білих крилах чайки, що залетіла сюди невідомо звідки,— сонце. Вони спалахують золотом. Наче золота стріла мчить високо в чистім повітрі.

— Ось так, прямо в ціль, як золота стріла.

У звернених на осяйне видіння Наталчиних очах сльози. Сльози над тремтячою посмішкою уст.

— Що з тобою?

— Нічого... Мені тільки спало на думку, як це добре, що я можу працювати разом з тобою, для того, щоб усе було інакше.

Їхні руки зустрічаються над шелестливою травою в братерському потиску.

— Ну що, ходімо?

— Уже час,— зітхає Наталка.

Як не хочеться йти звідси! Але сонце вже заходить.

Лісом. Луками. Довгою дорогою. Коли вони сходять з пасма пагорбів, що їх швидко вкриває темрява, внизу вимальовується місто. Низько, при самісінькій землі, горить рудою загравою вогнів. Дихає гомоном вулиць, ніби причаєний зв'язаний звір. Видихає важке, задушливе повітря.

Анатоль зупиняється на схилі горба й холодно дивиться туди блакитними очима. Крижаними очима переможця, що розраховує свій час.

16

Тим часом справи Анки в прядильні йдуть гірше й гірше.

— Дурна,— кажуть їй дівчата.

Мабуть, і справді дурна. Але Анка затялась — і все. Ні та й ні.

У суботу вона стоїть за получкою.

— Вирахування. Знову на п'ятдесяти шпульках обірвана нитка.

Вона низько схиляє голову. Звісно, нічого їм не доведеш, не варто й горлянку дерти.

А то ще — псується верстат. Три години стоїть вона, марнуючи час, поки механік щось там колупає в шестірнях. Штраф. У суботу, коли його вирахують, від получки майже нічого не залишиться.

Майстер чекає біля виходу.

— Ну, як? Надумалась нарешті?

З високо піднесеною головою, із стиснутими губами проходить вона повз нього.

— Графиня! — летить їй услід злостиве сичання.

Генька з пакувальної надивуватись не може.

— Вилетиш, кажу тобі, вилетиш. А тоді вже він не згодиться.

— Ну й хай вилечу.

— Дурна, де ти зараз роботу знайдеш? Інша богу дякувала б, що їй так пощастило.

— А я — ні.

— От я ж і кажу, що дурна. Ти тільки подумай, як тобі жилося б! Працювати могла б тільки так, про людське око. Ні тобі штрафів, ні вирахувань,— мрійливо каже Генька.

— Не хочу.

— Ну й що? Багато ти заробила за ці кілька тижнів? Я ж бачу, скільки ти одержуєш!

Усе це так. Але чим більше умовляють Анку, чим більше лютує майстер, тим запеклішою стає її впертість.

— І зрештою, в чому річ? Он Янова заміжня, страх подумати, що було б, якби чоловік довідався, а ходила ж до нього. Адже робота тепер на вулиці не валяється. Ну, що тобі? Підеш кілька разів, а там, дивись, він іншу нагляне — і край. А тобі, як не є, працювати буде легше.

Підходить майстер. Зупиняється коло неї, дивиться.

Руки тремтять, ніяк не зв'яжуть упертих ниток, що виприсають з пальців. У вухах шумить, маленькими молоточками стукає в них безсилий гнів. Нахабні очі бігають по ній, мов холодні ящірки.

— Як ти в'яжеш? Хіба це робота? Поглянь, знову порвалися!

— Мерщій, мерщій, ворушись! Бач, ледве повзає!

— Ну, чого гав ловиш? Не бачиш там, у другому ряду?

Анка вже взагалі нічого не бачить. Вона бігає мов навіжена між довгими рядами веретен, усе падає в неї з рук. Відчай туманить очі. І тут він підходить ближче. Вона відчуває на потилиці гарячий подих.

— Ну й треба тобі все це? Чого ти так упираєшся? Прийдеш?

З розпачем вона заперечливо хитає головою.

— Анко!

— Ні.

— Отямся, подумай, востаннє по-доброму кажу. Може, в тебе хтось є?

Але в Анки нікого нема. Майстер не хоче вірити. Він шпигує, підглядає, чи не розмовляє вона, чи не виходить з ким, чи не проводжає її хто вранці на роботу. Та йому мало й цього. Він іде за нею назирці до самого дому, Анка бачить його червоне, лиснюче обличчя, коли йде в крамницю або до подруги,— і це його розпалює ще більше.

— Ой, вилетиш, пам'ятай моє слово, вилетиш! Зараз тобі майстер не до вподоби, а тоді абихто буде добрий, хоч і за шматок хліба! Погано ти придумала зі мною сваритися! І не таких бачили!

Кожної суботи Анка з тремтінням у серці чекає, що їй скажуть. Дома вона нічого не розповідає — батько надто гарячий, йому небагато треба, а потім що? В'язниця! Краще вже промовчати. Та, може, вони звідкілясь і довідались. Звісно, люди люблять зайве бовкнути. Тому батько хоч нічого й не каже, але вже двічі приходив по неї під фабрику і часом так гостро поглядає, що аж страх бере.

— Анко! В кімнату до майстра, кличе!

Анка холоне з голови до ніг. Не піде вона, нізащо в світі не піде. Ноги наче приросли до підлоги.

Та ось знову.

— Анко, швидше!

Вона ледве ступає, ціпеніючи від страху. Зупиняється у відчинених дверях. Нізащо, нізащо в світі не переступить поріг. А так — двері відчинені, з цеху все видно.

Але майстер підводиться з-за столу, втягає її в кімнату й замикає двері. Повертає ключ.

Крик завмирає в горлі.

— Ну що, надумалась?

Голос майстра зловісно-солодкий. Анка чує слабкий дух горілки.

— Не будь така дурна!

Але Анка таки справді дурна. З усієї сили видирається вона з його рук. Наосліп б'є по товстій, лиснючій пиці. Дряпає обличчя, руки.

Не допомагає.

І тоді — відчайдушний, пронизливий крик. Аж сама здригається.

Майстер відскакує мов опечений. На обличчі в нього краплі поту, кров тонкими цівками тече з подряпин на щоках і на лобі. Комір сорочки розірваний. Очі налиті кров'ю, наче в оскаженілого бугая. Тремтячими руками він квапливо відчиняє двері.

— Геть! До верстата!

Анка стає до своїх веретен. Її нудить, ноги підгинаються. Сусідки нишком поглядають на неї від верстатів, не зважуючись підійти, спитати. А в суботу — попередження про звільнення через чотирнадцять днів.

Зрештою Анка цього й чекала. Але ці чотирнадцять днів перетворюються в нестерпну муку. Її ганяють, як собаку, ані спинитись на мить, ані звести дух. Ноги підгинаються, кашель роздирає горло, піт заливає очі. І все

марно. Вона не виробляє й половини того, що виробляла досі. Верстат псується, веретена погано налагоджені, нитки плутаються, усе розповзається в руках, мов павутиння. Тепер уже майстер з чистою совістю може сказати, проходячи з інженером біля Анки:

— Ця нікуди не годиться. Більше псує, ніж робить. Але вже дістала попередження про звільнення.

Дома відразу здогадалися, тільки-но вона переступила поріг. Не довелося й говорити. Мати як мати, зараз же розплакалась, але батько не обізвався й словом.

Подруги бідкалися над нею, як могли, але на фабриці навіть заговорити боялися. Сита червона пика майстра невідступно маячила перед очима. Усі знали, він так розлютився, що кожна може вилетіти з роботи за одне слово. І лише очима посміхалися до неї, а самі — ні пари з уст.

Чотирнадцять днів минають швидко. От Анка востаннє виходить за фабричні ворота. Їй тоскно — проклята це була робота, та дівчина якось уже звикла до неї, пристосувалась. Вона оглядається назад, на похмуру будівлю з червоної цегли. Більше вона не прийде сюди ніколи. Вже не бігтиме фабричним подвір'ям, тремтячи від страху, що спізнилась, не снуватиме між двома рядами веретен, не ковтатиме білого пилу, не підставлятиме наглядачці кишені для обшуку. Цьому край.

А що буде далі?

Самотня дорога відкривається перед Анкою. Безробітний шлях у чорному, проклятому богом місті. Прірва без дна й без краю.

Все це добре знав пан майстер. Все це він точно розрахував, годинами спостерігаючи за дівчиною, що снувала вздовж верстатів. Лише один раз зітхає Анка на повні груди. Один-єдиний раз, коли розтуляються хижі лабети білого павука, коли вона виплутується з його всевладних тенет. Щоб потім іще нижче схилитись перед жахом днів безробіття, що чекають її попереду, перед загрозою голоду.

Анка сидить нерухомо, втупивши мертвий погляд в трухляві дошки підлоги.

Нема куди й нема за чим іти, нема чого розпитувати. Нічого їй не знайти в цьому чорному місті.

Та батько вириває її з тупого заціпеніння.

— Поїдеш в Н...

І Анка їде. Їде до незнайомої тітки, може, там легше за щось зачепити руки.

І вже на перших зборах зустрічає Анатоля.

Але про роботу нічого не чуть. Доводиться сидіти в тітки, поки її там тримають. Хоч їм і самим нелегко.

І вона сидить. Бігає по місту, годинами вистоює біля фабрик, чекає в конторах, забігає до магазинів.

І кашляє. Сухо, надривно.

—Гляди, Анко, побережи себе, бо ти все гірше кашляєш.

І Анка «береже себе».

Але туберкульоз розповзається всюди. Його породжують закапелки низьких комірчин, де не буває сонця. Пил, що вривається з вулиці у вікна підвалів. Сінники, на яких сплять по троє, по четверо. Задушливі майстерні. Похмурі заводські цехи. Туберкульозу допомагає голод, пісна картопля вранці, ввечері і в обід, чарка горілки, та сама, що ніби підтримує та за яку віддають останній позичений гріш. Він росте без перешкоди, шириться дедалі буйніше. Виглядає з очей кволих дітей, його знати із змарнілих облич підлітків, з цеглясто-червоних плям на щоках жінок. Він стікає липким потом по запалих грудях чоловіків. Розливається жовтим харкотинням, густими бризками плювків на вичовганій підлозі. Поблискує прожилками крові на брудній носовій хусточці. Обзивається в глухому хрипінні дірявих легенів. Будить уночі впертим кашлем, що рве груди. Розквітає пурпуром кровотечі.

— У вашого щось наче груди слабкі? Ви б за дітьми наглядали...

— Е... це ж не заразне. Як кому судилося захворіти, то й так захворіє. Воно не переходить.

— Дітлахів уночі буджу, як мене цей кашель схопить,— от що мені найгірше. Зоська — та, коли засне, притулиться до мене, мов щеня, і нічого не чує. А інші — ті починають так крутитися в ліжку, що геть мене затовчуть.

— Не хочеться тобі? То облиш, Ясек доїсть. Дай-но ложку, він же голодний.

— Іди, Гелько, вмийся, тепла вода в мисці зовсім чиста, тільки батько мився.

— Ти гляди, плюй куди-небудь у куток, бо я тут Генека посадила, хай повзає.

— Що це я вашого Адольфа давно не бачу?

— Лежить, лежить, голубонько. Такий хворий, у грудях болить.

— Сухоти?

— Хіба ж я знаю? Туберкульоз, кажуть...

Сонце. Повітря. Молоко, масло, яйця, взагалі посилене харчування.

Можна хіба головою тут похитати, повертаючись від лікаря до темної, пропахлої пліснявою вогкої кімнати.

Десь нібито існують Ментона, Рів'єра. Квітучий берег над морською блакиттю. Довгі ряди лежаків на білих верандах. Кругле сонце в шибках венеціанських вікон. Золоті кулі апельсинів на низьких деревах. Теплий запашний вітер. Човни з напнутими вітрилами на голубих хвилях.

Або озеро. І білі, снігові вершини над ним.

А то й просто — ліс. Зелені ялини із звислим до землі лапатим галуззям. Швидкий потік — то тут, то там біла піна, райдужні бризки. Великі зірки ромену, китиці іван-чаю на кам'янистих горбках, на зелених галявинах. Прохолодний, свіжий подих вітерця із скель. І знову білі ряди лежаків.

Але це — інший, зовсім інший світ.

...Загострюються риси. Довшає ніс на восковому обличчі. Бліднуть вкриті смагою губи. І лише на запалих щоках горять цеглясто-червоні плями.

— Кажу вам — ну, кожного вечора мене трусить, хоч як закутаюсь... Лихоманка, чи що?

— Вранці, коли встану, сорочку хоч викручуй, наче з води виліз. Кажуть, це здорово отак пропотіти. Але мене воно щось дуже знесилює.

— Ну, а що лікар сказав?

— А, таке там казав! Не працювати тяжко. А я й так більше ніж п'ять місяців не працюю.

— На прогулянки, мовляв, ходити треба. Мені тільки прогулянки в голові! Як прийдеш увечері додому, то ні рукою, ні ногою не можеш ворухнути!

— Рецепт дав. Є в мене гроші на ліки, як же!

— Більше, каже, їсти треба. Вже силую, силую себе,— та ніяк, ну, ніяк ця картопля в горлянку не лізе.

І так день у день. Туберкульоз розповзається на всі боки, по всіх завулках. Сірою плямою густого харкотиння, рожевою прожилкою, цівкою крові з запечених губ.

Росте в закутках темних комірчин, у бруді вуличних канав, у поросі бруківки. Глибоко, глибоко втягують його в себе задихані легені простої людини.

17

— Чули, моя люба?

— Де таке бачено!

— Гріх, та й годі, зовсім бога не бояться!

— І що воно тільки в світі робиться!

На сходах. На ганках. По кухнях, серед чаду пригорілого смальцю. У дворі. Коло крамнички.

Сплескують товсті червоні руки. Колишуться спідниці на стегнах. Зітхання розпирають оброслі жиром груди. На щоках жевріють червоні плями.

— Ну, а що ж стара?

— А вона собі нічого, байдужісінько, моя люба!

— Та ще й до костьолу бігає, як і досі!

— Сорому немає!

— У голові їй усе перекрутилося через отого синочка!

— Отакі воно діти тепер, моя люба!

— А та... ще й кирпу гне!

— Ще б пак! Ходить, мов нічого й не було! Кари божої на них немає!

— Е-е, люба, бог хоч і не хапливий, та справедливий! От згадаєте, зробить їй Анатоль дитину та й вижене дівку під три чорти,— тільки й усього. Ну вже й сором, можна сказати!

— Лазила, лазила, от і долазилась! На що це схоже, мало не кожного дня чую: туп, туп сходами — іде! Ну й мати теж! Вона ж дозволяла, бачила — і нічого! Звісно, хлопець молодий, всяко буває, я нічого не кажу, але щоб отак, на очах у людей, без ніякого сорому — то це для всього будинку ганьба!

— Питаюся вчора у старої,— оженився, каже.

— Бачили? Оженився! Навіть і громадського шлюбу,— знаєте, шо ото на три місяці,— і того не взяли! Як же, привіз він її хвору на візнику, вилежалася три тижні, ще й з кімнати вийти не встигла,— а вже «оженився»! Нехай комусь іншому розказують, а я й не таких бачила! Розпуста — й годі!

— А може, ще й поберуться?

— Ох, не вірю я в це, голубонько! Вже коли він свого так добився, то навіщо ж йому тепер женитися? Як вона така дурна, що сама шануватись не вміє, чого б же він її шанував?

Сходами квапливо біжить слюсарша:

— Ой, а що я вам скажу! Ота... як там її... «мамо» до старої каже, щоб я так жила!

— Та невже?!

— Що ви кажете?

— Бачили, людоньки!

— Невже самі чули?

— Аякже! Вішаю сорочки в себе на горищі, а вони на своїм порядкують. Ну... ота й питається: «Мамо,— каже,— а вірьовки знімати?»

— Ну і що? І що?

— А стара мов так і треба: «Хай,— каже,— ще повисять, донечко».

— Боже милостивий!

— От, от, а що я казала?

— Стара зовсім з глузду з'їхала! Замість узяти мітлу та нагнати, щоб і духу її тут не було, вона ще донечкою називає!

— І як його богові людей не карати? Така розпуста!

— Правда, правда, а що ж ви хотіли? Ксьондз їм — ніщо, святе причастя — ніщо! Так і мусило скінчитись!

— Просто сором, що моя Анда з отакою на сходах зустрічається! — зітхає булочниця.

Слюсарша єхидно мружить очі, але в останню мить стримує зауваження, що так і крутиться на язиці. Булочники живуть з отими двері в двері, завжди можна щось довідатись, тому краще вже не сваритись.

— І хто б міг подумати! Така ніби тихенька, скромна!

— Е, голубонько, тиха вода греблі рве! Начеб і не сказав нічого, а тут маєш! І яка там скромна, коли щодня до парубка бігала!

— Та й не з одним Анатолем гуляла! Хіба мало я бачила, то з одним, то здругим приходить, виходить...

— А що ж Анатоль на це?

— Е, що йому? Хіба ви не знаєте, як у них? Усе має бути спільне, жінки спільні! Мов собаки оті хочуть жити. Виростила собі Сковронська синочка, нічого не скажеш!

Не боронила йому газетки читати, по зборах бігати, з ким хоче компанію водити, ото тепер і має! Адже там усі так живуть. У бога не вірять — то що їм?

— Хоч би громадянський шлюб узяли, чи що...

— А навіщо їм? Хіба не краще отак?

— Гріх, та й годі!

Десь унизу риплять двері.

— Магдо, де тебе чорти носять, молоко біжить!

Слюсарша квапливо витирає фартухом сухі руки.

— Іду, іду! Забалакалась трошки з сусідками!

— Трошки! Плеще, плеще язиком — обіду не можна дочекатись. Кара божа з цими бабами!

— Нічого, нічого, зараз буде!

Жінки на сходах тісніше присуваються одна до одної.

— Чули? Вчора знову побилися.

— Де б же не чути! На всі сходи верещала!

Усі дивляться вниз, на двері, куди зайшла слюсарша.

— Ні за що я б собі такого не дозволила,— каже товста булочниця.

— Ще б пак!

— А знаєте, до отої, що з вулиці живе, знову офіцер ходить...

— Правда?

— Скільки разів бачила! Чоловіка нема, а в неї до півночі світиться.

— Кажуть, вони розлучення беруть...

— Ой людоньки, що це воно діється! Гріх, та й годі!

І вони поволі розходяться по своїх квартирах.

— Плюй на все це, Наталко,— каже Анатоль.— Вони мусять виговоритись, бо інакше захворіють. А до нас їм зась!

Наталка цим не журиться. Її лише сердить, коли раптом відхиляються всі двері, виглядають цікаві обличчя, чути приглушене сичання. І тоді вона високо піднімає голову, спускаючись рипучими сходами. Посміхається сама до себе, коли повз неї, презирливо скривившись, проходить булочникова дочка Анда або хтось інший із тутешніх. У цьому маленькому світі присілої від старості до землі кам'яниці все про всіх відомо. Цього не уникнути.

Булочниця живе з підмайстром, кволим, безвусим хлопцем. Свого хирлявого чоловіка вона лупцює по пиці при кожній нагоді й самовладно править у домі. Але

в неділю вони разом ходять до костьолу. Вона — у витертій на швах шовковій сукні, він — у поруділому піджаку. І тоді булочниця, примружившись, поглядає на всі боки, тягнучи під руку свого миршавого чоловіка,— хоч який, а шлюбний!

У сім'ї слюсаря часто скандалять на весь дім, б'ються. Дружина покірно терпить штурхани за балачки на сходах і бруд у хаті, але, мов левиця, кидається в бій, коли йдеться про її двох синочків, гульвіс і бешкетників, яких раз у раз притягають до суду, правлячи чергові аліменти. Тоді в домі починається справжнє пекло. І все марно, бо зрештою синки завжди знаходять спільну мову з батьком і матері перепадає ще й від них.

Зате в неділю слюсарша насуває на підбите око капелюшок і йде з чоловіком до кіно. Презирливо обминає Наталку, підбираючи плаття, щоб, боронь боже, не тернутись об неї на вузьких сходах. Ще б пак, адже вона шлюбна жінка пана майстра.

Анда тягається невідомо з ким, носить шовкові панчохи. Як вона пройде сходами, завжди лишається запах дешевих міцних парфумів.

У сусідки, що живе на першому поверсі, чоловік раз у раз на нічній зміні, а до неї в цей час завжди хто-небудь приходить. Пащекують, звичайно, і про неї, але обережно. Адже є шлюбний чоловік, а за ним — мов за кам'яною горою. Яка вже вона там не є, а все-таки шлюбна, законна.

У мансарді завжди плач: чоловік пропиває все, що жінка заробить пранням. Але, по суті, вона даремно здіймає такий галас. Хоч заробляє вона, але гроші все одно, що його,— адже ж таки шлюбний чоловік.

А коли шлюбний чоловік, треба терпіти. Його право. Звичайно, її жаліють, що чоловік приводить дівок додому, випиває з ними, тягне все з хати. Але ніколи б їй не подарували, якби вона від нього пішла. Адже звінчалася з ним, а це вже раз назавжди, на віки вічні. Добрий чи злий — все одно. Звінчалися — і кінець.

Документ, папір, посвідчення. Знак, витаврований на лобі на все життя. Знак, що надає становище в суспільстві, освячує геть-чисто все: і п'яні побої, і сифілітичні виразки, недоумкуватих дітей. Зате шлюбні.

І от серед усього цього по сходах, знизу й до четвертого поверху, ходить Наталка — без документа, без

печатки, без штемпеля, з безсоромним сяйвом кохання на обличчі.

Їй простили б, якби це крадькома, тихцем на сходах — в кутку, поночі, в темряві — з похнюпленою головою, із святою сповіддю, каяттям, з недотриманою обітницею виправитися. Зрештою, навіть з нешлюбною дитиною, із злиднями, ганьбою, розпачем.

Але ні в якому разі не так: одверто, явно, прилюдно.

І з таким щастям, з таким неприхованим щастям.

Це вже непростимо, цього дарувати не можна.

Щоб вона ходила тут, наче так і треба,— вона, що живе на віру, нешлюбна, безсоромна,— і своїм ясним обличчям колола їм очі, глумилася з їхніх тяжких днів, з укритих синцями спин, з їхніх безрадісних шлюбних ночей.

Мати спочатку думає лише про одне: що в Наталки запалення легенів і не можна лишити її на ласку чужих людей. Анатоль не встигає й слова сказати, як вона сама пропонує:

— Ти б перевіз Наталку сюди, бо її до лікарні заберуть.

Потім вона ходить коло дівчини день і ніч. Миє, підводить, годує. І звикає до неї ще більше ніж досі.

Одного дня, коли Наталці вже стає краще, Анатоль каже:

— Мамо, вона тут залишиться.

— Залишиться?

— Так, зі мною!

— Тепер думаєте вінчатись?

— Ні, мамо.

Їй пояснюють поволі, поступово, обережно. Вона сидить приголомшена, слухає. Як вона раділа раніше, що ось Анатоль ожениться з такою хорошою дівчиною, що вона колихатиме онучат, і от маєш усе зовсім інакше.

— А як же, коли дитина народиться, адже буде нешлюбна...

— Не народиться. Принаймні тепер.

Старенька не зважується розпитувати далі. Вона лише червоніє перед цим дорослим, далеким сином, перед цією тихою, серйозною дівчиною, яка спокійно слухає все й навіть очей не опустить.

«Інший світ,— невідомо в котрий раз думає мати.— Отак завжди з ними».

І Наталка лишилася. І всім їм якось добре отак, разом.

Мати потроху звикла. Намолилася, наплакалася, але перед сусідками голову не хилить. Вона, як завжди, разом із сином.

Та й синові знайомі ставляться до цього зовсім інакше. Забігає один ввечері:

— Чоловік ваш просив переказати, що йому доведеться затриматись на зборах.

«Чоловік!» У матері стає тепло на серці. «Все-таки, виходить, чоловік».

Вона згадує усі події свого сіренького життя. Усіх цих чоловіків, усіх цих дружин, з якими доводилось жити двері в двері. Крики битих і тих, що б'ють, нарікання й сльози.

Мов кайдани, буває іншим разом той шлюб, мов кайдани, що важко тягнуться за ногами. Як прокляття на все життя. Як суцільний плач. Як нерозривні пута, ярмо, що на віки вічні гне до землі людину.

«Чому, чому так,— думає мати,— адже в костьолі, адже перед олтарем, адже ж таїнство?..»

В будівлі віри, що так старанно зводилася день у день, з'являється маленька розколинка. Біля самого фундаменту.

Мати бороніться, не хоче думати. Хай уже буде так, як було все життя. Тепер, на старість, не час змінювати.

Старе серце тремтить, боїться, що, коли заглибитись у це, все впаде, розсиплеться. Але як же це так? Таїнство шлюбу! Так учив ксьондз, учила школа, учили люди — і раптом зовсім інакше. Гріх. «Де ж цей гріх в ясних очах сина, в усміхненому обличчі Наталки?» — міркує вона, прислухаючись до лементу, що лине знизу, з квартири слюсаря.

І згадується: трапиться якось ненароком, теплого весняного вечора, невідомо як і чому, а потім дитина. Одружуйся, хлопче, бо як же кинути отак дівчину? І одружується. Хоч по-справжньому думав про іншу. Хоч ця й негарна, і не роботяща. Хоч серце тягне десь-інде.

Або так: злидні в хаті. А тут — багата. Женись. Нехай хоч і кульгає на одну ногу, нехай злюща.

А ще отак: «Дівчина зганьблена, сором! Швидше звінчатися!»

Або: «Старий, зате багатий, батькові, матері допомо-

жеш. Нема чого перебирати, хоче тебе — йди! Соромно лишатися старою дівкою».

А потім — усьому кінець. Ще б пак! Таїнство шлюбу!

Ні, якось не вкладається все це в голові. Мати почуває, що її ніби підхоплює швидкий, гомінливий потік, а вона ж за все життя звикла до тихого ставка, каламутного, замуленого, але спокійного. А тепер — кожне слово, мов кинутий у воду камінь, від якого швидко розбігаються великі кола.

І найдивовижніше те, що Анатоль, здається, й справді має рацію. Ніколи одне одному й слова лихого не скажуть, завжди разом, завжди у них усе добре, хоч і без усякого таїнства.

І так легко Наталка вимовляє: «Чоловік оце тільки вийшов», або Анатоль: «Іще до того, як ми побралися...»

Іншим разом мати й сама не вірить, що вони не вінчані.

Помалу заспокоюються й сусідки. Адже щодня трапляється щось нове. Та, що живе з вулиці, і справді розлучилася з чоловіком. Підмайстер так побив булочника, що того забрала карета швидкої допомоги. Анда таки добігалась, крику було на весь дім,— аж у вухах лящало! Ну, а потім нічого, якось там порятувалась. Та й хіба мало ще всякої всячини! А ті сидять собі тихо, нікому дороги не заступають, от усе й заспокоїлось. І почалися вже інші розмови.

— Знаєте, голубонько, я думаю, що вони, мабуть, звінчалися.

— Що ви кажете? Коли?

— Та я, правду кажучи, не знаю, а тільки так собі міркую, що звінчалися. Може, не відразу, а трохи згодом. Не схожі вони щось на невінчаних.

— Ви так думаєте? А із Сковронською балакали?

— Що Сковронська? Сковронська з самого початку одне каже: оженився Анатоль, та й годі. Я й говорити про це з нею не хочу, все одно нічого не скаже, тільки гляне на тебе й піде.

— Хто ж їх знає...

— Може, й так. Може...

— Певно, що так. Бо це б уже ніякого сорому в людей не було, без вінця, та ще й на очах у всіх!

— А я зразу казала, що, мабуть, звінчалися.

— Е, нічого ви такого не казали, де там!

— Гляньте на неї! Глухі ви були, чи що?

— Глуха я не була, та й зараз добре чую. А пам'ять у мене хороша. Згадайте, як ви тоді прибігли, що оця сама Сковронській «мамо» каже!

— Ну, от, бачите!

— Що мені бачити? Зовсім не те казали...

— Та що нам сваритися! Цікаво б тільки було знати, як воно там у них насправді.

— Кажу вам, так воно і є! Спершу їм, може, й неохота було, а потім, як побачили, щó порядні люди про це думають, взяли та й звінчалися.

— Може, й так.

— Напевно, напевно так! Адже хоч маленький сором, а в кожної людини є, навіть у найостаннішої. Та їх би вже давно господь покарав, якби вони насмілились отак жити, невінчані, на очах у чесних жінок.

— Правда, правда!

— Тільки навіщо б їм критися? Що ж, людям уже й знати не можна?

— Хіба ж ви не знаєте Анатоля? Завжди мудрує, от і тут хотів, щоб усе не як у людей.

— А як же заповіді? Адже вони тут, у нашій парафії, мали на заповідь подавати?

— Та вони ж не тутешні. І потім, якщо їм уже так схотілося потихеньку все зробити, то, може, хтось їм і допоміг, щоб без заповідей.

— Так воно, певно, й було...

«Сумління» будинку заспокоюється. Мешканців уже не пече сором, що ця, нешлюбна, нахабно ходить з піднесеною головою між ними, чесними жінками. Що надто часто з квартири, звідки мав долинати плач і скрегіт зубовний, чути сміх. І тепер то одна, то друга часом питають, зустрічаючись з матір'ю на сходах:

— Ну, як невістка?

В глибині душі вони, може, й не вірять у це. Але так зручніше. Відпадає нерозв'язана проблема, врятовано святість шлюбу й віру в справедливість господню. Усе знову підведено під одну мірку, так, як і мусить бути. Тепер одна вже не вирізняється з-поміж усіх, стає такою самою, як вони,— звичайною шлюбною жінкою.

Десь на дні цього всього криється зла бабська радість, що не вічно ж отак буде. Що почнуться нарешті скандали, колотнеча, бійки. А ця задавака не зможе про-

сто взяти й піти геть. Ще б пак! Адже вона шлюбна жінка, так само, як і всі, міцно зв'язана святим таїнством шлюбу, на віки вічні прикута до свого чоловіка,— хай він навіть стане п'яницею, злодієм і негідником.

Вона вже не вирізняється з-поміж них завдяки привілеєві безсоромного кохання, дарові доброї волі. Вона вже мусить. Вже не сміє інакше. Вона вже його невід'ємна власність, і, хоч би навіть била його по пиці, все ж таки він її шлюбний чоловік, за нього закон, церква — усе.

І двері вже не прочиняються, коли Наталка йде вниз. Із безсоромної дівки, з нахабної розпусниці вона перетворюється в найзвичайнісіньку шлюбну жінку, яких повно в будинку.

Десь на дні серця ще криються рештки сумнівів, але кожна якнайшвидше тамує їх. У власних інтересах, в інтересах світового порядку, що віками втовкмачували їм у голови.

Не розмірковуючи, не розуміючи, кожна з них підсвідомо знає, що найнебезпечніша перша тріщинка, а потім уже валиться вся будова. І кожна, складаючи руки на товстому череві, усвідомлює свою важливість, відчуває себе оборонницею всього усталеного порядку.

Зрештою, не тільки тут. Те саме і в квартирах з парадним ходом. Жінки майстрів, професорів, радників стоять в одній лаві — всі так само цькують, принижують, таврують.

І лише до таких квартир, як їх власна, Анатоль і Наталка можуть заходити просто й звичайно. Та й то не до всіх.

Скрізь люди скуті однаковими ланцюгами. Ланки майстерно чіпляються одна за одну — і ось уже пута нерозривні. Вони притискають до землі, щоб навіть очі не глянули в широкий простір. Все обмірковано до найменших дрібниць, розмірено кожний крок людини-раба.

Над темним містом простягають одне одному руки високі фабричні димарі й високі вежі костьолів. На допомогу їм поспішають закон, припис, параграф. Кидають густу тінь на життя. На життя трудящої людини. Сама собі накидає зашморг на шию невидюща людина. Сама пильнує, зміцнює грати своєї в'язниці. Сама кує ланки ланцюга, що обплутує їй руки й ноги. Ненавидить тих, хто рве цей ланцюг. Адже так її вчили з покоління в

покоління, день у день, година в годину. Вона всмоктала це з материним молоком, засвоїла з повчань батька, з повсякденного духовного пожитку. Власними плечима підтримує будову, що вже валиться, дбайливо підпирає підгнилі балки.

Але Анатоль чує, як тріщать кріплення. І Наталка з усієї сили напружує слух у нічному мороці, прислухаючись до лункого підземного гуркоту. Антек бачить полудень безробітної вулиці — здіймається хвиля. Близький вихор розвіває волосся Веронки. В очі Едека заглядає перший відблиск пожежі. Щось нове, невідоме, інше розганяє морок. І це «щось» не можна вбгати у встановлену мірку, стиснути в межах уярмленого світу.

Навіть мати, молячись перед своїм маленьким Ісусом у золотих шатах, відчуває на обличчі подих нового дня і губиться в сум'ятті думок, у хаосі старих і нових вірувань, в болісному роздвоєнні.

А проте, здавалося б, усе лишається по-давньому. Ті самі зчорнілі від злиднів обличчя. Ті самі похилені голови. Ті самі брудні діти над вуличними канавами. Та сама жебрачка простягає руку під цегляною стіною костьолу. Так само широко розсілася темна будівля в'язниці, так само блищить начищений синій мундир поліцейського.

Але по землі лине глухий гуркіт. Його не чути на третіх, на четвертих поверхах. Туди він не досягає. Треба низько-низько прихилити вухо до землі. Він лунає в підвалах, у провулках, в грязюці кривих вуличок — скрізь, де його не глушать асфальт, паркет, килим.

І всі чекають.

По-різному.

Похмуро. З завзяттям. Або радісно, з раптовим, швидким биттям серця. З побоюванням. З надією. Нетерпляче. Вперто. Гнівно. З вірою. З ваганням.

Але сліз усе меншає. Щораз більше стиснутих кулаків. Вони стискаються міцно. Тверді, чорні чоловічі руки. Розпарені від окропу й соди руки жінок. Маленькі худі дитячі рученята. Знівечені, покалічені зубцями машини кукси.

Вже нема питання: так чи так? Вже не засипати глибокої прірви, чорної ями між тими й тими. Не перекинути кладки,— вона зсунеться в безодню. Не звести

мосту,— він обвалиться в бездонну прірву. Не простягнути з берега на берег зеленої гілки,— її поглине вогонь.

Вже не можна обрати той чи інший шлях. Нема перелазів, стежок, манівців. Лишився тільки один широкий, ясний, неминучий шлях.

І лише один вибір — туди або сюди. Відсталих розчавлять невблаганні колеса історії.

Тепер є вони всі: Антеки, Казики, Віктори, Геньки, Зоськи, Анельки, чи як їх там іще назвали, коли хрестили. Зерно, кинуте в глиб підвалів, дає плоди. Достигає врожай, посіяний ночівлями десь під мостом, старцюванням на вулицях, врожай, посіяний жінками, що вмирали від сухот, інвалідами, що їм відірвало руки, тринадцятирічними підлітками, зігнутими від праці. Відгукується луною майстрова лайка, презирливі погляди директора, брутальність наглядача.

Згуртованішим стає братерське коло. Схоплений в кігті злиднів, в пазури кривди, натовп виростає на таємничу силу. Дедалі міцніше згуртовуються лави. Навіть несвідомо. Навіть самі не розуміючи того.

Гуде земля від кроків, зловісно гуде від кроків земля. Ноги в підкованих чоботях. Ноги в подертих черевиках. Ноги в старих гумових туфлях. Босі ноги.

Тепер вони всі вже справді дорослі. Безстрашними очима вдивляються в темряву світу, в похмуру безодню горя. Свідомими, розумними очима людини, що бореться.

18

Росте, множиться, все ширше розпросторюється людське горе. Шумить. Грає на подвір'ях зіпсованою гармошкою, ріже вухо фальшивими звуками скрипки, б'є в бубон, захлинається уривчастою мелодією. В під'їздах, на вулицях, на площах, за рогом — скрізь грає й співає людське горе. Хвацько й весело, жалібно й пристрасно вимолює собі людське горе гріш милостині.

До такої четвірки приєднується й Флорек з цегельні, звільнений другого ж тижня після того, як загинув Мундек під глиною. Все-таки без нього спокійніше,— ще почнеться слідство, як та що. А так — шукай вітра в полі.

Дві скрипки, гармошка й флейта. От коли придалося оте грання на вулиці в минулі роки, ще на селі. Та головне навіть не гармошка, а його голос.

Стануть собі де-небудь. Тоненько плачуть скрипки, підспівує флейта. Ллється прозора мелодія. А потім приспів — ті троє й високий, чистий дівочий голос Флорека.

Відчиняється одне вікно, друге. Дивляться. Слухають.

— Дівчина.

— Де там дівчина, бачиш — самі хлопці.

— Може, переодягнена?

— Так ні! Видно, що хлопець.

Високий, чистий дівочий голос:

Кого кохання наше звабить —
Тебе лиш і мене.

Пані в білій сукні зупиняється на мить. Риється в білій сумочці. Малий Владек, що ходить за ними, підбігає. А он там кидають з вікна, в папірці. З глухим брязкотом падає загорнута монета на землю. А інші — нічого. Слухати слухають, а витягати гроші не квапляться.

Кого уб'є кохання наше —
Тебе лиш і мене...

Високий, дзвінкий, чистий голос.

— Хлопець, їй-богу, хлопець!

— А що я казала!

— Який, який це?

— Та он той, високий, чорнявий.

— Ви тільки гляньте, як він співає!

— І з себе нічого...

І знову — з вікна на брук. Але зрідка. Неохоче.

Проникливо, пристрасно сповнює собою вузьку вулицю високий голос:

Зів'яла квітка і листок
В забутій книжці віршів...

Тихо плачуть скрипки, скаржиться флейта. Флорек згадує Мундека, як його засипало, як його викопували з жовтої глини. І про наглядача. І про те, що мати ще нічого не знає. А може, й довідалась якось.

Він співає, навіть не думаючи що. Навчився, тепер само ллється. Той чи інший номер. Правда, ця легкість

приходить не відразу. Треба знати, де й що заспівати. Одна річ на людній вулиці. Інша — на дворі вранці, коли служниці вибивають килими, а ще інша — після обіду, коли слухає чистіша публіка. І обов'язково завжди нове, щоб не надокучило. А буває, що раптом комусь сподобається якась одна пісня, тоді доводиться повторювати. Перед чотириповерховим флігелем у дворі, де садочок, там завжди одне:

На хвилі Ебро дивлячись сумно,
Юна циганка сиділа...

І зараз же на ганку з'являється товста Марцися і кидає десять грошів, а часом дасть і щось попоїсти. Зате далі можна виступати лише з наймоднішими шлягерами. Бо інакше нічого не дадуть. Високим, чистим дівочим голосом Флорек співає:

Клянеться пророком,
Бо так йому треба.
Ще й фініки смокче
І дивиться в небо.

Якісь несусвітні дурниці, але слухачам, видно, подобається. Палко, пристрасно вібрує чистий голос.

— От хлопець, так хлопець!

Знебарвлені перекисом водню кучері дівчини тремтять від сміху. Друга, чорнява, по-змовницькому підморгує йому, а Флорек прикидає, скільки приблизно зібрав Владек. Треба б матері послати, та не вийде. Ледве-ледве на харчі вистачає, та й то не щодня. Адже їх четверо, та ще Владеку треба щось дати, теж хлопчина набігається, наламає спину.

Якби ж вони хоч самі. А то, буває, тільки поткнешся у ворота, а двірник уже кричить:

— Нема чого тут, забирайтесь! Сьогодні аж двічі були. Вуха від цієї музики пухнуть!

І правда, адже скільки їх ходить!

Сліпий Амброж, інвалід війни. Малий приблуда водить його за руку, ну й лазить із своєю гармошкою. Вона нестерпно хрипить, стогне, сопе ота гармошка, а що поробиш? Жити кожний хоче, сліпому теж їсти треба.

Потім іще кривий швець з жінкою. Роботи в них не стало, майстерню вони продали, щоб заплатити за квар-

тиру, а на решту грошей купили стару гітару — і ходять. Вона побренькує на гітарі, швець охриплим, зірваним голосом співає. Та ще такі надокучливі, нізащо не підуть, поки їм щось не дадуть. Тут уже кожний дасть, аби відчепитися, щоб вони швидше забирались.

Прищуватий Кароль намагається наслідувати Флорека, але в нього не виходить. Його різкий фальцет раз у раз зривається, переходячи в хрипіння. Цей співає лише воєнні пісеньки.

Та ще троє з нічліжки. Ну, ці — про безробіття, проти буржуїв і всяке таке. Їх уже шпики мають на оці. Тільки-но вони десь зупиняться, як уже невідомо звідки з'являється синій мундир, ну й — тікай, братику, поки цілий! З владою жарти погані. Про безробіття всім відомо, але співати про це на подвір'ях ніяк не дозволяється. А людям навіть подобається, слухають. А найбільше, звичайно, в бідних будинках, там одразу цілий натовп збереться, кожен іще від себе додасть, кивне, притакуючи, головою, почне бідкатися над власною долею.

Студенти — і ті ходять. Заграє, заспіває, а потім скрипку під пахву й пішов учитись.

Є й такі, що постійно ходять по дворах, їх уже всі знають.

Але день у день стає чимраз більше різних приблуд, хтозна й звідки. Винаходять щораз нові способи. На гребінці, на листочку, на сопілці. На якихось скляних трубках, на пилці, на звичайному залізному пруті. Сотнями голосів співає й грає людське горе. Чисто й хрипко. Високо й низько. Голосно й тихо. Розливаються вулицями солодкі мелодії. Якби хто здалеку послухав, здивувався б, що воно за співоче місто таке?

Пече ноги. Болять руки від тяжкої гармонії. Пересихає в горлі. Але краще вже так, ніж старцювати. Флорек знає й це. Коли його звільнили з цегельні, він заповзявся не йти додому, на шию матері, та ще з такою новиною. І пішов на вулицю жебрати.

Один, другий, третій, десятий пройдуть, навіть не глянуть. А хто й вилає:

— Такий молодий, а жебрає!

— Здоровий хлопець, і не соромно!

В такі хвилини Флорек клене свою нікому не потрібну молодість, свої вісімнадцять років. Клене своє здо-

ров'я, яке навіть цегла за стільки місяців не згризла. Молодий, здоровий. Через те й їсти більше хочеться, нетерплячий голод ссе під грудьми. Виходить, що як молодий та здоровий, то можеш пропадати з голоду, здихати без допомоги. От коли б ти був старий, згорблений, скалічений, може, хтось і зглянувся б. А так — ні.

Та, зрештою, їх ціла армія. Молодих хлопців, таких, як Флорек, безробітних. Жонатих, з п'ятьма дітьми. Професійних жебраків, що живуть з цього. Звичайних злодіїв, які виглядають, де б його щось поцупити. Виселених з квартир, звільнених з роботи, п'яниць, хворих, злочинців. Починаючи з дітей, яких посилає з торбою хвора, прикута до ліжка вдова, і кінчаючи згорбленими, тремтячими стариками.

Флорекові невимовно огидно стукати в ці сотні замкнених дверей. Вислуховувати роздратовані відмови чи солодко-жалісливі слова. Принюхуватись у парадних до недоступних запахів, що йдуть від кухонних печей. Хлебтати на сходах з бляшаної миски рештки прокислого супу. Тікати від палиці професіонала жебрака, що монополізував цей район. А ще гірше — на вулиці, де стоїш, немов біля ганебного стовпа, під батогами ворожих поглядів ситих, спокійних людей. Слова прохання не йдуть з язика. А стояти мовчки — ніхто не помітить. Від дверей ресторану жене офіціант, від входу до кіно — білетер, звідусіль — поліцейський. Натруджена цеглою рука не хоче простягатися по милостиню. Наче оазис щастя, згадується смердючий барак цегельні.

Вулиці, вулички, завулки. Будинки, будиночки, халупи. Сходи — дерев'яні, кам'яні. Двері — поліровані, пофарбовані, з простого, нефарбованого дерева. Шматок хліба, гріш, лайливе слово.

І, нарешті, ці троє:

— Заспівати що-небудь зумієш?

Він пробує. Лунає високий, чистий дівочий голос.

Ті лише головами крутять. Флорек думає, що погано. Виявляється, ні, якраз добре.

Відтоді — день у день.

— Дівчина?

— Котрий це?

— Глянь, глянь — це хлопець!

19

На згадку про небіжчика чоловіка в матері лишилась тільки одна річ — обручка. Справжня золота, хоч і стерта вже за довгі роки на спрацьованій руці. Але, може, щось та дадуть за неї. Бо треба, ой треба! Жити дедалі важче. Раніше Анатоль заробляв так, що вистачало на все. Але зараз робота рветься в руках, мов павутиння. Сьогодні є, завтра нема. Не знаєш, звідки гріш той узяти. І, нічого не кажучи Анатолеві, мати йде до ломбарду.

Біля великого сірого будинку вона нерішуче спиняється. Їй якось соромно, хоча соромитись тут нема чого. Сходами спускаються й підіймаються люди. Різні. Бідно й добре одягнені. Навіть елегантні пані. Якісь селянки. Не сама вона тут. Це надає їй сміливості.

Вестибюль з великими дзеркалами на сірих стінах. Кроки лунко відбиваються на кам'яній підлозі, хоч мати намагається ступати якомога легше, щоб не привертати нічиєї уваги. Але ніхто на неї й не дивиться. Кожний зайнятий своїм.

Великий, довгий зал. Бар'єр. За бар'єром столики, сидять якісь люди. Перед бар'єром черга. Але мати не дуже протискується наперед. Встигне,— діти вдома не плачуть. Вона поглядає на людей, на все це горе. Адже від доброго життя ніхто в ломбард не піде.

Пані в жалобі подає каблучку з голубим камінцем. «Що це за камінець? — думає мати.— Голубий, мов квітка. Хтось у неї, видно, помер: може, чоловік, може, дитина». Ось вона бере квитанцію, виходить, і не глянувши на голубий камінець.

А тепер хто?

Жінка в хустці. З села. В руках переливаються три довгих разки коралів. Наче ягоди горобини.

Та лисий пан за столиком заперечливо махає рукою. Ні, ні, коралів вони не приймають.

— Ніяких?

— Ніяких, ніяких... Хто там далі?

Жінка все стоїть коло бар'єра, крутить у руках свої коралі. Поглядає то на них, то на лисого пана. Не зважується піти звідси. Певно, сподівалась, що дістане за них щось, і раптом — нічого. «Оце щоб і зі мною такого не вийшло»,— занепокоїлась раптом мати. Але ні, не може бути. Он і отой пан заставляє обручку. Навіть дві.

Певно, свою й жінчину. І відразу беруть. Золото все-таки. Отже, візьмуть і її обручку, хоч і стерта.

А он хтось заставляє годинника. Нічого, хороший годинник, з золотими кришками. За нього, певно, багато дадуть. Як же, стільки золота.

І знову каблучка. Без камінця, просто з різними завитками. Наче скручені нитки.

Тепер мати починає придивлятися до облич. Люди по-різному подають ці речі. Одні — спокійнісінько беруть квитанцію, наче булку в крамниці. Інші боязко. Або з зітханням. Он та панночка, видно, плакала, очі зовсім червоні. Бо воно й справді шкода! Звикла людина, може, навіть і пам'ятка якась, а тут доводиться заставляти. Хтозна, може, викупиш, а може, й ні. Все-таки головне — хліб, а без каблучки можна обійтись, хоч це й пам'ятка від батька чи від матері. Можна б продати, бо тут не дають повної ціни, та хто там зараз купуватиме каблучки? Хіба випадково трапиться.

Та ось лисий пан якусь мить придивляється до чиєїсь обручки і повертає її.

— Це не золото.

— Як, адже це шлюбна обручка! Скільки років ношу!

Лисий пан знизує плечима.

— Томпакова. Хто далі?

Худенька пані відходить. Хоч і в капелюшку, але бідна, видно зразу. Уважно роздивляється обручку. Певно, й справді томпакова, адже той знається на цьому, не дурно сидить отут. Може, обдурили, коли купували,— мало хіба шахраїв на світі? А може, не було в жениха грошей на золоту, а признатися їй соромився. От і виявилося лише зараз...

Тепер материна черга. Вона вже якось освоїлась, але рука тремтить,— адже вперше! Лисий пан швиденько заглядає в середину обручки, потім — дзень! — кидає на маленькі, наче іграшкові, ваги. Виписує квитанцію до каси, обручку кидає в коробочку, на коробочці ставить номер. Нічого не скажеш, порядок є, принаймні не пропаде. Потім з квитанцією — до каси.

Знову черга. Касирка вигукує, скільки там написано в квитанції. Мати уважно дивиться. Добре й стільки, все-таки придасться. Вона одержує гроші, старанно ховає їх до старого гаманця, бо на стіні об'ява: «Стережіться злодіїв».

І, тільки вийшовши на вулицю, помічає чіткий білий слід обручки на пальці. Глибокий, як шрам. Відбився за стільки років, в'ївся в палець. На мить стає важко на серці. Але тільки на мить. Бо, власне, що таке — розлучитися з обручкою? Щодня можна побачити біля себе куди більше лихо.

От хоча б ексмісія. Минули ті часи, коли ніхто й не знав, що означає це слово. Тепер воно висить над головою, наче сокира. Поки в тебе є дах над головою та сякі-такі чотири стіни — ще якось живеш. Звичайно, коли б людина була сама, то ще дала б собі раду, а що вдієш, як у хаті малеча? Іти з дітлахами під дощ, під сніг, в мороз, завірюху, тинятися по вулицях, ховаючись від поліцейських, ночувати по чужих подвір'ях, коли дитина плаче, мерзне, холоне в тебе на руках? Навіть і влітку ночі іноді страшенно холодні. Січе обличчя холодний дощ. Вогка мжичка проймає крізь благеньку одежину. Заляпана болотом, задубіла з холоду людина підводиться вранці з землі, як мара.

А тут виселяють дедалі частіше. Про це чуєш майже щодня. Та чути про таке ще нічого,— гірше побачити на власні очі. А вже найгірше — пережити.

Ось уже два роки, як Вінцентові переломило на заводі хребет. Він якось вижив. Але лежить. Два роки лежить і під себе робить, бо доглядати його нема кому. Діти ще малі, а Вінцентиха ходить по людях прати. Треба ж якось прогодувати каліку й цю четвірку малюків. Іноді вона забігає до матері поскаржитись на свою гірку долю. У неї вже й ноги набрякають від стояння коло балії, і вузли якісь з кулак завбільшки на них понабігали. А роботи все менше. Зараз мало хто прачку бере,— кожен викручується, як може. От і доводиться працювати за половину того, що раніше. А діти підростають, їм чимраз більше треба. Не вистачає ні на хліб, ні на що інше. Про плату за помешкання вона й думати боїться. Звідки взяти стільки грошей?

Та ще й Вінцент через хворобу став такий буркітливий, просто страх. Лежить на цій своїй смердючій постелі й бурчить, бурчить, ніякого терпіння нема. Не від злості, ні, завжди добрий був чоловік. А тільки так йому вже допекло, що лежить, як колода, і їсти йому треба дати, і все зробити, а тут — нема як. От він і лається, проклинає життя, плаче на цій своїй смердючій постелі.

Ванда Василевська з матір'ю та сестрою Зофією.
Фото 1925 р., Краків.

Кілька разів приходили листи від хазяїна з нагадуванням, щоб заплатили за кімнату. Але вона їх навіть не дочитувала, складе — і в куток на полицю. Потім — ще прийшов лист від адвоката. Ну, вже тут вона пішла просити. Але той і слухати не схотів, тільки люто блимав на неї очима крізь окуляри,— так і відправив ні з чим.

Нарешті повістка з суду. Раз, другий. А потім прийшли якісь троє, кажуть: ексмісія. Дітлахи — в крик, хворий на ліжку, як мала дитина, плакав. А ті відразу за манаття — й виносити. Вінцентиха довго не міркувала. Ніхто й не бачив, як вона побігла нагору, на п'ятий поверх, та звідти — бух! — униз, під власні двері. Немов хотіла заступити дорогу отим, що вже тягли через поріг її стару шафу.

Збіглися люди; жіночий плач, певно, аж у небі було чути. Побігли по хазяїна, він прийшов білий як крейда, щось поговорив з тими, ну, вони й пішли собі. Усі думали, що на цьому й скінчиться. Люди якось не забували нещасних. Забіжить сусідка, упорає каліку, щось пхне дітлахам. Часом і кілька грошів хтось дасть, в кого ще робота є.

І раптом через тиждень ті троє знову приходять. Відчиняються двері — й очам не хочеться вірити! Адже ще плями крові не стерлися з кам'яних плит. Хтось біжить нагору до хазяїна. Але двері замкнені, ніхто не обзивається.

Ну й винесли все. Зрештою, що там було виносити... Потім дітей. А тоді Вінцента разом з ліжком. Просто на двір. Саме дощ ішов, холодна, пронизлива сльота.

Так навіть своєю смертю не змогла Вінцентиха заплатити за комірчину в підвалі, де вони тулилися вшістьох.

А вже про інших і казати нема чого! Виселяють і не дивляться — з п'ятьма, шістьма дітьми. Жінку на останніх днях чи породіллю, коли вона ще й з ліжка звестись не може. На двір, на вулицю, під тин! Але й звідти одразу женуть. Отож нема куди й нема чого брати з собою нужденне манаття. Лишається одне — кинути його напризволяще і йти світ за очі. Але нащо й куди? Ніхто не дасть тобі задарма притулку, і скрізь однаково холодно й вогко в сльоту, скрізь однаково дме вітер в обличчя.

І цей дах над головою стає чимсь надзвичайно цінним, чимсь таким, що важко зберегти. А раніше про це

й не думалось; є і є, наче повітря. І не відчуваєш, коли дихаєш ним. Але тепер це скінчилось. Може, зрештою, доведеться платити й за повітря, за це задушливе, смердюче повітря закапелків і підвалів, за насичене курявою й брудом повітря вузьких і тісних вулиць?

Так помалу вчиться проста людина важких, закордонних слів: ексмісія, аукціон, редукція і багатьох інших, що означають: виселення, продаж нужденного манаття і скорочення штатів. Вчиться до краю усвідомлювати страшний смисл цих слів. Усвідомлювати ціною власного життя, власної смерті. І жахливо ясними й зрозумілими стають ці слова.

Десь колись ти заради невідкладної, термінової сплати підписав вексель. Десь колись позичав гроші на похорон, на хворобу, на виїзд. На короткий термін.

Але всі терміни надходять дуже швидко. Наближаються, мов вихор, квапливі й задихані. І незчувся, як вони минули.

Чи береш набір у крамничці, до робочого сезону. Але надходить сезон — і нічого не змінюється. Застигле, багнисте дно не ворушиться, глибше затягуючи загрузлі, безсилі ноги, засмоктуючи безвладні руки.

А десь хтось чатує. Приходить добродій з портфелем. Обдивляється. Власне, нема з чого вибирати. Але щось вибрати все-таки треба. І от на старій мальованій скрині, успадкованій іще від матері, яка була з села, на поточеній хробаками шафі, на лакованих колись табуретках з'являються круглі паперові печатки. Червоні, з білим орлом посередині. Такі собі кольорові кружальця. Коли дивишся на них, важко навіть усвідомити їхнє зловісне значення.

Підходять дітлахи, дивляться цікаво, тягнуться брудними пальчиками до картинок.

— Не руш!

— Чого?

— Не можна, чуєш?

Дитина чує. Але за хвилю цікавість перемагає. Хоч раз іще, обережно. Орел витиснений, опуклий. Гладенький. І такий маленький, а все видно. І крильця, і навіть дзьоб.

І зараз же — лясь! лясь! — по брудних рученятах. Вереск. Потім дитина довго рюмсає в кутку, чи то з заздрістю, чи то з ненавистю скоса поглядаючи на кольо-

рові папірці. Нічого ще не розуміє. А тим часом хто знає, що буде, коли ця печатка раптом відпаде чи дітлахи кудись її затягнуть або зіпсують? Приклеїли — отже, мусить бути. Знак влади. Тепер навіть і розмовляють в кімнаті інакше, якось тихіше, та й сідають на ці табуретки обережно, немов хтось пильно стежить за ними і все нотує в пам'яті. Невидима присутність влади налягає на груди, не дає вільно дихати.

Надходить і термін вивезення опечатаних речей. Що ж, нічого не вдієш. Раз, другий відсувають його — видно, не дуже квапляться заволодіти таким мотлохом. Та й хто дасть за нього що-небудь? Зелень на скрині давно облізла, червоні й фіолетові квіти зблякли. Лак на табуретках потріскався і обсипається сухою лускою. З шафи, тільки торкни її, сиплеться сіра порохня — дерево згризли міцні щелепи якихось крихітних створінь.

Нарешті забирають. У кімнаті стає на диво порожньо. Кожне слово лунко відбивається від стін. Діти бігають, радіючи, що стало так просторо. Сидіти доводиться на ліжку, шмаття навалено по всіх кутках.

А головне, все це зовсім ні до чого. Старий мотлох не покриває навіть витрат на перевезення й аукціон. Борг як був, так і лишається. Мало того: він щомісяця зростає, жиріє коштом несплачених процентів.

І знов описують. Зникає балія, лава. Тепер у кімнаті вже зовсім нічого не лишилось. А борг і далі зростає щомісяця, збільшується коштом несплачених процентів.

По суті, нема чого й шкодувати — старий, нікуди не придатний мотлох. Та людина звикає, зживається з ним за довгі роки.

Знає, що, прокинувшись уранці, побачить напроти мальовану скриню. Пам'ятає кожну цяточку на ній, кожний відтінок, хоча все майже зовсім стерлося протягом довгих років. Всередині пахне смолою, виразно видно тонкий малюнок деревини.

Або, приміром, стіл. На столечниці кола від гарячих каструль, що їх ставили сюди поспіхом. На ніжці — вирізана складаним ножиком квітка з п'ятьма пелюстками, за яку малий Юзек свого часу дістав від батька добру прочуханку. В м'якому дереві дрібні дірочки — сліди голки, встромлюваної, коли на плиті починали кипіти каструлі.

Незграбна шафа. З одного боку батько відмічав олівцем, на скільки підросла дитина,— тонкі рисочки, драбинкою, одна над одною. Всередині кілочки. Задній зламався, коли на нього повісили кожуха, купленого тоді, як батько був нічним сторожем. Внизу коробки з клаптями стрічок, з кульками розсипаного кольорового намиста. Заіржавлені гаплики, зламані ножиці, беззубий гребінець. Нічого не викидають. Хто знає, а може, придасться. Не на те, так на інше.

І так усе. Було, жило, старілося разом з людиною. Кожна тріщинка, кожна цяточка були знайомі краще, ніж зморшки на власному обличчі. І тому таке відчуття, немов цілий шматок життя, немов частку тебе самого виносять з дому на аукціон.

Так усе навколо повстає проти простої людини. Але гірш за все безробіття. Воно чорною хмарою пригнічує людину до землі. Розповзається, як сірий, набридливий, всюдисущий туман.

Слабшають м'язи. Безсило звисають ні на що не потрібні руки. Безцільно носять людину ноги. Нескінченним, безкраїм здається день.

Спершу вив'язують з старої хустки кілька грошів, відкладених на «чорний день». Потім продають покривало з ліжка, святковий костюм, другі штани, вовняну хустку, іще материну.

Нарешті продавати більше нема чого. Раз чи два ще позичать — кум, тітка, братова. І все.

Починається блукання по місту. З самого ранку. На будову. Хтось комусь десь сказав, що тут мають узяти ще одного робітника. І ось п'ятдесят чоловік стоять на вулиці, задерши догори голови. До міцних колод риштовань, що зводяться вище й вище. Ніздрі жадібно втягають дух вапна, дух нагрітої на сонці цегли, дух соснових колод. Руки спираються на стоси цегли, ніжно обмацують шорстку поверхню.

— Чвертка.

— Половняк.

— Дірчатка.

І з заздрістю:

— Ти глянь тільки, як вимішує розчин, руки мов з вати!

І гнівно:

— Бач, ледве ворушиться! Не наївся, чи що?

А в обідню перерву:

— І справді не наївся! Глянь, як жере!

А потім знову. З закинутою назад головою, аж шия терпне.

Але нічого не виходить.

І ось на другий день починається:

— Пане майстер...

— Пане десятник...

— Пане інженер...

На третій день знову. Саме тоді, коли й тих десять чоловік, що працювали досі, теж звільняють. Бо вже непотрібні.

І далі шукати. Десь хтось комусь сказав, що потрібен робітник на регулюванні річки.

П'ять чоловік бабраються в грузькому мулі. А з берега стежить, видивляє очі цілісінька сотня. Перегнувшись через парапет, усім тілом схилившись до каламутної, смердючої води.

— Гравій треба б краще вибрати.

— Глянь, як просмолили палі, нікуди не годиться така робота.

— Вода одразу ж усе позносить.

— Ну й працюють! Як мокре горить!

— Бачиш, потім тут палі забиватимуть.

— Гей ви, коли на роботу будуть приймати?

— Приймуть, аякже! Ми самі лише до суботи тут робимо — а потім на всі чотири вітри!

— Як же так — на чотири вітри?

— Грошей нема на роботи, сказав інженер. Даремно тут товчетесь, шкода часу.

Люди відходять на кілька кроків. Оглядаються. На всяк випадок приходять і на другий день. Саме й інженер тут.

— Забирайтесь! Чого вам тут треба? Іще берег завалите! Ніякої роботи нема й не буде!

Ідуть геть. Тиняються по місту. А ну ж як щось трапиться. Іноді буває таке.

— Слухай, ти! Кажуть, у залізничних майстернях... Тільки треба прийти з самого ранку. І нікому не кажи.

Звичайно, він нікому не каже. Чим менше людей, тим певніше.

У сірому світанковому тумані біля складів — тісний натовп. Чекають. Аж поки приходить викликаний служ-

бовцем поліцейський і розганяє їх. Бо ні про яку роботу й мови не може бути. Якраз сьогодні звільнили ще двадцять чоловік.

Світ стискається дедалі тісніше. Нема куди йти. Де все поділося? Стиснулись заводи, шахти, будови, й майстерні. Відгородилися непрохідним муром. І здається, що ніхто не заходить всередину, лише назовні виплескуються нові й нові хвилі людей, на лобі яких ще не стерлось тавро «редукції» — скорочення штатів. Слово, якого раніше не знали і яке зараз стало буденнішим, ніж насущний хліб. Воно в усіх на устах, воно лунає криком, виливається слізьми, застигає прокляттям. Перше слово, яке чує дитина в колисці, і останнє, з яким людина лягає в труну.

Коли вже розлізуться чоботи, коли крізь одіж починає світитись голе тіло, пропадає й охота шукати. До полудня — в брудній постелі. Побити жінку, пхнути дитину. Примазатись до старого приятеля — на порожній шлунок і одної чарки вистачить. Назбирати на вулиці недокурків, розлягтися де-небудь у траві над Віслою й смалити, скрутивши цигарку з старої газети. Або за місто, накопати кормових буряків й жерти сирі, аж до болю в животі.

Але й це нарешті стає нестерпним. І ось: один, другий, третій. Заговорять ніби ненароком. Хто зна, чому. Але це шириться швидко, раптово, як завжди на передмістях. І пішли. Невелика групка розростається. Вбирає в себе людей з вулиці, з-під брам, розливається вздовж і вшир. Ідуть поволі, важким кроком. Босі, в дірявих чоботях на опухлих ногах. У подертих сорочках чи в блузах з драними ліктями. Чорні, оброслі брудом. Жінки, висохлі, мов скіпки, страшні мегери з божевільними від голоду очима.

— До воєводства! До управління! До магістрату!

І на першій людній вулиці — сині мундири. Кордон. Білі кийки.

— Звідки? Куди? Хто?

І громовим голосом:

— Розійдись!

Ті, ззаду, ще нічого не знаючи, натискають.

— Що там іще? Не зупинятись!.. Вперед!

Але кордон, поблискуючи білими кийками, стоїть, мов стіна. Задні виходять з лав, ідуть подивитись, що трапи-

лось. Четвірки розладнуються. Натовп потроху рідшає. Може, вдасться обійти групками, по двоє, по троє? Але невсипуще око не дрімає:

— Гей, там, назад! Не дозволяється!

Відступають.

Часом і щастить, якщо натовп не дуже великий. Пропускають.

Оточують з усіх чотирьох боків поліцією. Нагору — лише делегація.

Довго очікують. Зрештою, час є. Поспішати нема куди. Переступають з ноги на ногу, балакають про те, про се.

Нарешті делегація повертається. Обіцяв. Буде зроблено все можливе. Навіть ввічливо з делегацією розмовляв. Пояснював, які важкі часи доводиться переживати. Всім важко, люди добрі, всім! Він теж колись дружину щороку за кордон посилав, а тепер — не може. Такі вже часи. Буде зроблено все можливе. Він розуміє, що таке людська скрута, йому самому з першого числа на десять процентів зменшили платню. Треба лише терпляче чекати. Так, так, найголовніше — вміти чекати.

Але не всі вміють. Інший зійде сходами на п'ятий поверх та звідти головою вниз! І не писне. Або під поїзд — тільки швидше, збоку, щоб машиніст не встиг зупинити. У воду — найкраще вночі, бо ще нагодиться доброчинець, витягне, потім, поки вдруге скочиш, скандалу, розслідувань не збудешся. Тож для певності — вночі. Мотузка й гак — бридко, язик з рота вилазить. Але це вже не твоя турбота. Зате смерть, здається, найлегша. А коли випадково капне звідкись якийсь грош — купити в аптекарському магазині оцтової есенції. А то є ще лізол і карболова кислота. І трамвай. Або ніж. Або старе лезо від безпечної бритви. Погострити на паску — раз! — і кров під саму стелю так і чвиркне.

Нічого не вдієш. Не кожний такий терплячий, як отой, що приймав делегацію. Та й терплячим нічого доброго не дочекатись. Зомлієш на вулиці з голоду, забере карета, лікар приведе до тями, напише на картці діагноз: від виснаження — і чухрай назад додому. Напишуть у газеті — й кінець. Якщо на другий день з тобою те саме трапиться, ще раз у газеті напишуть — та й край.

А втім, і газети теж люблять дивитись вдалину, а не на те, що під носом. Як почнуть писати, що от, мовляв, у Нью-Йорку люди з голоду на вулицях падають, то можеш хоч і годину біля самих дверей редакції зомлілий лежати, не помітять.

Та це й однаково. Голод — скрізь голод, дитина пухне від нього так само чи на цій чи на тій півкулі. І чоботи скрізь однаково деруться, і одіж спадає з худих плечей. Все одно, якою мовою ти розмовляєш, а одне тебе допікає, одне вбиває — безробіття, скрізь безробіття...

От з цими людьми й розмовляє зараз Анатоль. Зупиняється коло них. Слухає.

Багато й говорити не треба. Вони й самі знають аж надто добре. Вовчий вогонь горить в їхніх запалих очах. Вовчий голод зціплює щелепи. Наче хижі пазури, стискаються худі пальці.

Похмуро, в глухому мовчанні вдивляються вони в темряву, що густішає над світом, у хвилі загибелі, що високо здіймаються в мороці.

І чекають. Причаївшись, мов притиснуті до землі зголоднілі, скалічені звірі.

— За них ти не турбуйся, кажу тобі,— переконує Анатоля Войцех.— Вони ще тебе навчать, що і як. Адже безробітні.

А втім, межа між безробітним і працюючим дедалі більше стирається. З кожним днем вони менше й менше відрізняються один від одного.

Та й справді, один вісім, а то й десять годин стоїть коло машини, біля верстата, на будові чи ще десь. А другий з ранку до вечора блукає, мов сонний, містом або ховається зі своїм горем у підвальному лігві. Але і в того, і в того подерті чоботи, зношений піджак, ні той, ні той давно не бачили повної каструлі на плиті.

І все-таки є різниця. Хай ти заробляєш копійки, але все ж не почуваєш себе остаточно викинутим за борт життя, нікому не потрібною людською потолоччю.

Але й на роботі намагаєшся ступати обережно, немов по хисткій поверхні трясовини. От-от вона розкриється з глухим булькотінням, і ти поволі почнеш занурюватись у глибину, в багно, що жадібно засмоктує свою здобич. Так і з безробіттям. Якщо вже воно схопить тебе в свої страшні пазури, пропало. Потім у тебе наче якесь тавро

ганьби на лобі, ти ніяк не можеш вибратись на поверхню. Раніше ти був мулярем, монтером, металістом, а тепер — ти лише безробітний.

Часом кинуть якусь подачку. От, приміром, роботу в міській каменоломні. Видовбуєш глибокі отвори. Закладаєш вибухівку. Підважуєш, відвалюєш величезні брили. Вантажиш на підводи щебінь. Цілий день ковтаєш колючий, задушливий пил.

А потім получка: плитка солдатської кави, коричнева квасоля, торбинка борошна й мило.

Тільки де взяти горщик, щоб зварити цю квасолю? І вугілля, щоб розпалити пічку? Каву ще можна жувати сирою, але інше?

Хіба що продати? Але з цього борошна нічого не спечеш. Воно лежало десь на складах, мокріло, висихало, збивалося в грудки, кисло. Його можна лише розварити в гарячій воді на густу, липку замазку. Хіба хто дасть що-небудь за таке борошно?

А від твердої «залізної» квасолі починається різачка й здувається живіт, навіть у найвитриваліших. І тільки мило — мийся скільки душі завгодно! Мий зчорніле з голоду обличчя, поранені об гостре каміння руки. Але ні цієї чорноти, ні ран все одно не змиєш.

І тиняється людина по світу, мов божевільна,— по величезному, порожньому, ворожому світу. Видивляючи наболілі очі, заламуючи руки. Той, хто не працює,— в безнадійному розпачі, той, в кого є робота,— охоплений вічним страхом, що втратить її. Єднає всіх одна доля.

А за дзеркальними вітринами магазинів повно їжі. Білі плетені булки. Півмісяці рогаликів. Тане на сонці жовтий і рожевий крем тістечок. Червоніють шматки м'яса, відливають голубим телячі туші. У скляних басейнах плескаються жирні коропи. В круглих бляшанках згорнулись коричневими вужами міноги. Розкладені рядами оксамитні персики. Стоси шоколаду в кольорових обгортках. Ікра. Старанно обскубані курчата. Бруски масла. Купами навалена їжа за товстими дзеркальними вітринами безсоромно лізе в голодні очі. Пахне крізь вітрини невідомими запахами, набігає до рота слиною, манить незнаним смаком.

Струменем плине веселка шовкових тканин. Крепдешин і крепмонголь. Пті-реїн. Шифон і велюр. Гладенький блиск, квітчасті малюнки. Яскраві відблиски тафти

й прозорість маркізету. Плетиво мережив, гаптовані узори, м'які хвилі вуалів. Слизькі полотна, теплі складки шерсті, підстрижений мох оксамиту. Все це сяє за дзеркальною вітриною перед очами замерзлих, тремтячих людей, що кутаються з холоду в лахміття.

Довгі ряди черевиків за дзеркальною вітриною. Змїїна й оленяча шкіра. Високі й низькі каблуки, закриті й вирізані туфлі, з гострими й тупими носками, коричневі, чорні, білі. Шевро, лак, підошви з буйволячої шкіри. Прибиті, пришиті, приклеєні. На гудзиках, на замочках, на пряжках, на шнурках. Прюнелеві, оксимитні, атласні. Зневажливо поглядають вони з-за дзеркальних вітрин на босі ноги, на брудні, посинілі пальці, що вилазять з подертих черевиків, на стоптані, взуті на босу ногу калоші, на перев'язані мотузками рештки взуття.

Високі вікна будинків дивляться згори ящиками пахучих квітів. Ворушать білими крилами вишитих завісок. Відбивають блиск мозаїчних паркетів. Захлинаються від сонця, світла й повітря. Засліплюють сяйвом запалі від голоду очі.

Світ переповнений багатством. Усього, усього досить. Доводиться вагонами звалювати в море пшеницю. Кидати в топки паровозів мішки кави. Закопувати в землю сотні молочних корів. Спалювати на вогнищах цілі отари кучерявих овець. Бо всього вистачає, всього багато, занадто багато. Світ задихається від свого багатства,— він обжерся, ситий по саме нікуди. Його діймає печія, душить гикавка від надміру їжі. Надміром їжі ригає він у запалі очі того, хто босий, світячи крізь лахміття голим тілом, стоїть унизу.

20

Невідомо чому починають ширитись якісь чутки.

Їх передають потихеньку, пошепки, на вухо. Прикриваючи рукою рот. Беззвучно, самими губами.

Вони світять білими плямами в газетах. Прибувають до міста з селянською підводою. Із стомленим пішоходом. З перекупкою, що тягне кошик городини на спині. Їх розносять білі клапті паперу. Несе кульгавий жебрак. Безногий волоцюга. Вони шелестять найтихішим шепотом. Лунають у гомоні завулка, в закапелках подвір'їв,

в тисняві базарних майданів, обзиваються в темряві кіносеансу, в гуркотінні воза по бруківці, в рипінні іржавого насоса біля колодязя. Повзуть, мов полум'я, низько над землею. Розливаються хвилею. Їх пізнаєш у раптово зблідлих обличчях, в нервовому русі плечей, в схилених одна до одної головах, в полохливих поглядах. Вони втискуються в кожну щілину, від найвищих поверхів і аж до підвалів. Важкі, задушливі, вони сповнюють собою повітря. Замовкають діти, які тільки-но бавились над вуличними канавами, прислухаються. Елегантні перехожі намагаються непомітно проскочити вулицею. Там, у будинках, тремтять, почувши дзеленчання дзвоника біля дверей, відгомін кроків. Боязкі погляди через плече. Сміх, вимушений і нещирий. Не чути голосних розмов на вулиці. В підвалах, у мансардах, в смердячих злиднями комірчинах збираються люди. Приглушені голоси. Тремтячі руки.

Ніхто нічого не знає. Чекання. Болісне й нестерпне. Чекання, що шарпає вкрай напружені нерви.

Але чутки поширюються, мов пошесть. Повітря до краю насичене електрикою. Без усякого приводу виникають сварки, тихі, люті, через кожну дрібницю. У голосах жінок бринять істеричні нотки. Діти дома сидять тихо, як мишенята, щоб тільки не привернути до себе уваги. Хазяйки забувають почистити картоплю, поставити на вогонь воду, розпалити пічку, коли в кого ще є чим розпалювати. Усе повсякденне життя перевернулося догори ногами.

З передмість і провулків з'являються якісь обідранці. Злидні, що досі соромливо ховалися в чотирьох стінах, виходять на головні вулиці. Люди зупиняються групами, ідуть одне за одним, без усякої мети, без потреби, в якійсь незрозумілій тривозі. Мовчки швендяють то туди, то сюди, під мертвим поглядом чоловіка в мундирі.

Пані з дітьми у візочках швидше завертають в під'їзди будинків, хоча нічого такого ніби й не відбувається. В крамницях порожньо, у вітринах квіткових магазинів в'януть жовті й білі троянди. Ввечері згасають вогні світлових реклам, яких нема кому читати. Чорніють купи овочів на торговельних майданах. Біля вітрин магазинів, де ніхто не поновлює виставлених товарів,— похмурі обличчя. Люди довго дивляться на відкриті коробки міног, на підгнилі, вкриті пушком персики. В ресторанах довгі

ряди вільних столиків. Ще до смерку вулиці порожніють, наче їх хто вимів мітлою. Глухо лунають кроки нечисленних запізнілих перехожих. Лише на околицях міста, під старими парканами, на стосах колод, наче тіні, купки людей. І раптом розсипаються, всмоктуються в темряву. За хвилину з'являються знову.

— Зосько, ану біжи на ріг, дізнайся, що там.

— Антек, мерщій до Мачаків, розпитай, може, вони щось знають.

— Картопля на плиті. Як схочеш їсти — бери; піду гляну, що там чути.

— Ану подивись у вікно, здається, щось трапилось.

— Якісь люди коло воріт. Не галасуйте ви, чортенята! Дайте послухати.

— Ну що?

— Як там?

— Що кажуть?

— Нічого не чув?

— Ну як, питав?

— Був?

— Десь співають.

— Е, приверзлося тобі, нічого не чути.

— Що це так гуркоче?

— Віз їде.

— Ой, здається, не віз.

У Анатоля з ранку до вечора люди. Щохвилини риплять двері. Звичного гамору нема. Тихо. Сидять на ліжку, на столі, скрізь. Підуть у крамничку на розі, принесуть хлібину, сидять, жують. Ночують на підлозі, підклавши під голову шапку. А то раптом усіх наче вітром здмухне, жодного не застанеш. Повернуться червоні, спітнілі й знову півголосом сперечаються, радяться, запально, з блискучими очима, жестикулюючи. Хоч кажи їм щось, хоч не кажи — жоден не чує. Мати зітхає й тихенько сідає в куточку біля вікна почитати, але літери скачуть у неї перед очима. Вона мимоволі напружує слух, чи не долине щось з вулиці. Тривога не дає всидіти на місці. Геть з дому. На сходах сусідки. Поклавши палець на губи, раз у раз оглядаючись назад, тривожно бігаючи повними жаху очима, півголосом перемовляються:

— Голубонько моя!

— Господи милосердний!

— Мати божа!

— Невже й справді?

— Щоб я не дожила до святого причастя!

— Ой людоньки, що ж це в світі робиться!

Невибиті перини висять на ганках. Відра з водою годинами стоять біля крана на сходах. Дитина в замкнутій хаті верещить, аж хрипне.

Мати повільно сходить вниз. Вони на мить замовкають, побачивши її, але тільки-но вона пройшла — знову. Швидке, різноголосе баб'яче цокотіння.

Безлюдними вулицями до костьолу. Дивно тривожна, тиха порожнеча. Червоний вогник лампадки мерехтить частіше, ніж звичайно. Золоті шати маленького Ісуса ледве поблискують у темряві. Свічки чадять жирною рудою кіптявою. Старий причетник дріботить коло олтаря.

Раптовий страх підводить матір з колін. Додому! Але там усе як завжди. Сусідки ще шепочуться на сходах, а ті сидять у темній від тютюнового диму кімнаті. Анка з прядильної, та, що приїхала сюди шукати роботу, щось запально доводить, похмура, як завжди. Розмахує худими руками. І раптом кулаком об стіл. Завзято, люто. Матері все здається, що вони сваряться, але ні. Всі про одне і всі в один голос. Навіть Наталка сьогодні не така, як завжди. На щоках червоні плями, очі горять. Генек стискає кулаки, аж кістка хруснула. І раптом, хтозна-чому,— всі за шапки, й тільки сходи задвигтіли.

— Наталко! — гукає мати, та хіба ж почує! Певно, вже на вулиці. Вже розмело їх невідомо куди, всіх у різні боки. Всмокталися в місто, наче вода в м'які дошки підлоги. Мати прибирає. По кімнаті наче буря пройшла. Недокурків, клаптів паперу, бруду — цілі купи. Та воно й краще, що є робота. На мить забувається тривога, яка нудотно ссе під грудьми, не дає всидіти на місці. Може, зварити щось на останній заробіток Анатоля, бо вони ж повернуться? Треба чогось попоїсти. Молодь! Набігаються, накричаться, от і голодні.

Почищена картопля з плескотом падає в воду, розбризкуючи дрібні краплини. Булькає під блакитною кришкою. Доходить на парі. А нікого ще нема. Знову починають тремтіти ноги від неспокою. Тривога підіймається вище, залізним обручем стискає серце. Холодний піт на лобі. Млость схоплює все тіло.

По сходах біжить сусідська дівчинка.

— Може б, ти пішла на вулицю, Розалько, послухала, чи не чути там чогось? Біжи, люба!

За кілька хвилин дівчинка повертається.

— Нічого не чути.

— Зовсім нічого?

— Ні, все тихо, як завжди.

— А люди не біжать кудись?

— Чого їм бігти? Стоять, розмовляють собі, та й мало їх зовсім.

— А постовий на розі?

— Стоїть, де ж би він подівся?

— Так... я собі подумала...

— Мама теж мене щохвилини на ріг посилає, а там нічого такого нема. Якби щось трапилось, то й тут було б чути, хоч вікна й у двір.

Вона зникає в темному коридорі. Мати, зітхаючи, повертається до своїх каструль. Правда, адже й тут буде чутно... хоча, хто їх знає, куди вони там пішли.

Нарешті влітає задихана Наталка.

— Уже!

Мати здригається, мало не впустивши з рук каструлю з окропом.

— Як уже?

Наталка обтирає розпашіле лице рукою. Насилу зводить дух... І раптом кидається до матері, стискає її в обіймах, мало не душить.

Тепер уже все відомо.

Тягнуться, мов змії, вздовж вулиці порожні трамвайні рейки.

Заводи прогули тільки один раз, тривожно, пронизливо. І дим над димарями заколивався, став опадати й раптом зник. Даремно крутити крани — водопровідні труби вже не випустять ні краплини води. Не мерехтить на сходових клітках голубий вогник газової горілки. З гуркотом, з гарячковим поспіхом падають залізні штори в магазинних вікнах. Зникли, наче крізь землю провалились, таксі. Візники ведуть за вуздечки своїх шкап до стаєнь. З балкона третього поверху перехиляється пані в розстебнутому рожевому халатику. Пискляво, тоненьким голоском перегукується з сусіднім балконом:

— Пробачте, будь ласка, скажіть, у вас теж немає води?

Над містом темрява. Широко розпростерлася, мов

причаєний, припалий до землі звір. Тріпотить жалобою пташиних крил. Розливається густою, липкою хвилею. Осідає кошлатим пухом. Ховається в амбразурах брам. Сповнює завулки. Клубочиться, здіймається догори, переливається — темрява.

Осліплі очі газових ліхтарів матово поблискують в темряві. Нікому не потрібні білі кулі дугових ламп маячать угорі, наче привиди. В пітьмі, дивлячись униз чорними ямами вікон, дихають будинки. Не блищать завмерлі трамвайні рейки.

Кроки запізнілих перехожих лунають на безлюдних вулицях, наче раптові постріли. Десятикратною луною відбиваються від глухих стін. Завмирають. В темному місті беззвучно кричить чорний страх.

У вузькому проході міської брами згусток темряви — патруль. Дихають людські легені. Швидко, уривчасто, ніби після довгого бігу. Скрипіння ременя, шерех поліцейської шинелі далеко розлягається в примарній порожнечі.

В чорнильній темряві парку хисткі тіні. Патруль. Дотик багнета до каски лунає в алеях сигналом тривоги. У розширені очі, що намагаються проникнути в темряву, у відчайдушно напружений слух непоборним, пухнастим, липким дотиком втискується жах. Стискує горло здушеним криком. Сушить потріскані губи. Гне до землі.

Ах, якби можна було схопитися з пронизливим криком, що підіймає волосся на голові, і, виючи, мчати просто в щільний, відчутний на дотик морок! Сховатися від кошмару в надійний притулок божевілля, порушити тишу несамовитим, звірячим виттям, розірвати її нестямним реготом, побороти сліпу відьму!

Хай би прокинувся, загримів у відповідь відгук усього міста, хай би лунав із густих плям темряви під деревами, з хисткого мороку площ, з арок високих брам, із тихих вуличок, що криють у собі таємницю бунту! Хай задзвеніло б умерле місто громом фальшивої тривоги, заблискало раптовими спалахами пострілів і вибухів, сповнилося дзенькотом ударів сталі об сталь, зміїним полиском шабель, бряжчанням касок! Мчати наосліп, брязкаючи зброєю, гупаючи важкими чобітьми, навмання, наосліп! Хоч і голову розбити об мур, аби тільки лунко, лунко, лунко, аби не ця проклята причаєна тиша!

Нерви — вкрай натягнені тонкі ниточки. Нерви — скручене в клубок павутиння. Нерви — тремтячі, от-от готові лопнути струни. Нерви — сталеві линви, шарпані хижими пазурами паніки. Неймовірний, нестерпний жах.

Молитися — та шепотіння лунає, мов крик. Отже — беззвучно. Насилу ворушаться потріскані губи поліцейського. Ні, це ще не смерть. Щось у тисячу разів гірше. Боже, дай умерти, перш ніж насунеться це найгірше, перш ніж ось тут, біля тебе, збоку, з-за спини, з сусідньої вулиці обізветься реготом жахливий голос божевілля.

Але де ж бог? Благання не доходять. Їх поглинає темрява, жує, випльовує на глуху землю. Вони всмоктуються в липку гущу, тупі й безпорадні. Тонуть без порятунку в безодні. Безсило падають, відскакуючи, мов дощові краплини, від сатанинського обличчя. Величезне, всеосяжне, безжалісне лице сатани. І хоч би воно було червоним пекельним полум'ям, блакитним вогнем палаючої сірки, що злітає до неба! Ні. Чорне, липке, беззвучне, воно поглинає все, мов губка. Величезна, примарна губка, що всмоктує в себе вмерле місто, повне страйкуючих ворогів, готових на все.

Закурити. Мокрий цигарковий папір. Вогкий від роси сірник із скреготінням чиркає об коробку. І раптом чиясь рука легким ударом вибиває його з рук. Мимовільне тремтіння. Ні, це не те, ще не те. Просто заборонено курити. Ясно.

Лицем в росяну траву. Але роса темна. Певно, вона осідає на губах чорними краплинами. Гірка, страшенно пекуча.

І здається — ніколи не розвидниться. На віки вічні поринув світ у темряву. Панування антихриста над змертвілою від страху землею. Обличчя диявола кривиться в жахливу посмішку, тим жахливішу від того, що її не видно.

Але ж досить нарешті! Тіло важчає, мов колода. Тисячі голок колють налиті кров'ю очі. Вмирає все, навіть страх. Повне безсилля.

І саме тоді темрява починає рідшати. Поволі переходить у сірувату блідість, у безбарвний, примарний ранок. З під'їздів, із заглибин в мурах, з-під дерев з'являються сірі, безкровні, наче попелом посипані обличчя патрулів. Надходить день.

21

Спочатку здаля чути глухий гуркіт.

Він розсипається коротким, уриваним відгомоном.

То тут, то там. Раз, другий.

І раптом розкочується, мов лавина в горах. Крик. І безупинне та-та-та-та-та-та, наче хтось швидко-швидко сипле горох на кам'яну підлогу.

Бігом. Туди й зараз же назад. Один, другий зникає в безлюдді вулиці. Потім — більше й більше. І от з горла завулка з гамором виривається натовп.

— Мерзотники! Фараони прокляті! Сучі діти!

Розмаяне од вітру волосся. Широко розкриті уста. Серце калатає в задиханих грудях. Стиснуті кулаки, міцно стиснуті кулаки трудящої людини.

І крик. Крик на все горло за довгий, довгий час мовчання. Гнівний, сповнений ненависті крик. За весь, за весь час тиші й отруйного мовчання, що плекало ненависть.

З бічної вулиці квапливе, безперервне стрекотіння кулемета. Стогін у натовпі. Наче глибоке, раптове зітхання велетня. І знову — туди! Наосліп, люто, в самозабутті. Високі, трепетні крила пориву.

Грізна, незбагненна радість, найвище людське щастя. Ах, руки, яким роками не було за що ухопитися! Тепер вони тримають міцно, міцно. Очі, напівосліплі від мороку! Як напрочуд ясно бачать вони зараз всю вулицю вздовж і ще далі! Як ясно бачать вони осяйне світло юного дня. Як широко випростуються зігнуті плечі, як глибоко вдихають повітря з'їдені туберкульозом легені! Вихор щастя здіймає волосся на голові. За всі, за всі часи!

Опущені залізні штори крамниць, завішані гардинами вікна. Луна далеко розносить відгомін залпів. І раптом невідомо звідки під самісінький кулеметний обстріл виїжджає хлопчина на велосипеді. На рулі квітучі галузки. Здивовано підіймає голову. У великих круглих очах лише безмежний подив.

Але тільки на одну мить. І зараз же, з металічним брязкотом велосипеда, падає на землю. Обличчям у квітучі галузки.

Із нашвидку організованого перев'язочного пункту вибігають люди з пов'язками на рукавах. Підіймають.

Під ним уже широка червона калюжа. Швидко, вправно перев'язують довгими бинтами, поглядаючи тільки, чи не повертається в їхній бік сліпий, байдужий броньовик, що змітає на своєму шляху все живе. На носилки. Але не встигають вони пройти й кількох кроків, як біла марля на животі намокає кров'ю. Через хвилину вона протікає. За носилками на бруку — кривавий слід, вузька цівка крові.

Броньовик повертається. Широким змахом, величезним півколом косить він, від стіни до стіни, обидва тротуари й брук.

Замкнені ворота не піддаються натиску рук. Не розступаються кам'яні мури. І раптом у дикому інстинкті розпачу — вперед! Просто на сліпу, заковану в сталь потвору. Десятки ошалілих рук. Власним тілом на бійницю. Броньовик замовкає. І от — червоний клапоть, маленьке червоне полотнище має на башті. Вигук натовпу — броньовик захоплено. На броньовику має червоний клапоть — прапор.

Впоперек вузької вулички перекинута підвода для перевезення меблів, звалені на купу дошки. Між усім цим — мішки з мукою, витягнені з сусідньої пекарні.

Безладні, уривчасті постріли наче огризаються.

І Веронка. В сліпому, шаленому пориві — вперед. В цей священний час з неї злітає все, що було від шлюхи, що кошмаром днів вуличної дівки лягло на її льняне волосся, на ясні очі здивованої дитини. Тепер вона знову колишня Веронка, щаслива Едекова кохана в зелений весняний день. Вітер, радісний, чистий вітер розвіває волосся над лобом. З напіврозкритих уст зникло тавро огидних поцілунків. Висока, всеосяжна, громова пісня несе її на могутніх крилах. Швидко, легко, по звалених докупи столах, по розтрощених прилавках перебігає вона на той бік барикади.

За нею крізь пролом мчать інші. Як нестримний гірський потік. Сльози захвату, сльози щастя, мов град, котяться по щоках в цей священний час.

І далі. Пліч-о-пліч. Похмуре, жовте обличчя Юзека, що палає вогнем пристрасті. З-під цівки крові, що тече по ньому, блискають очі. Ні, це вже не той мовчазний чоловік з судового залу, не вбивця, що зірвався з шибениці. В цей священний час його несе крилата, багатоголоса, громова пісня, несе широкими вулицями міста, що

розквітають червоною кров'ю покути. На червоне полум'я перетворюється морок тюремної камери, розсувається темрява дитинства, лишається позаду, розпливається в яскравому світлі його тяжка доля, падають з ніг кайдани злиднів.

Широко-широко випростуються вільні плечі. Глибоко вдихають легені повітря свободи, розколисану піснею блакить. Падає тягар з плечей, лице розквітає променистою посмішкою. Очі всміхаються далекому небу, квітучій землі. Не болять набряклі од вічного стояння коло верстата ноги. Тужавіють ослаблі без роботи м'язи рук. Тисячею барв, відтінків і відблисків розквітає священна година.

Мати в цей день, як звичайно, на обідні. Перед маленьким Ісусом у золотих шатах. Адже треба молитися за Анатоля.

Але молитись вона не може. Старе серце пронизує раптом страх. Збентежені думки плутаються. Щось чути звідти? Ні, так лише здається під похмурим, мовчазним склепінням костьолу. Тихенько блимає вогник у червоній лампадці. Рожеві відблиски на золотих шатах маленького Ісуса. Хисткі тіні в нішах олтаря. Безлюдно. Вона сама перед лицем бога. І все-таки не може молитися. «Гріх»,— каже собі, коли неслухняні думки линуть додому, до Анатоля. Але ж Анатоля вже нема дома. Зірвався вдосвіта й помчав до міста. Що ж воно буде, боже милостивий! Що воно буде?

Але тепер і справді чути. Наче хто сипнув горохом об стінку. Раз. Іще раз. Тепер лунає швидкий, одностайний гуркіт.

Вона вибігає з костьолу. Вулиця майже порожня. Ворота й під'їзди позамикано. Біжать люди — хто туди, хто назад. Робітники, жінки в хусточках — в напрямі до міста. А сюди, крадькома, попід стінами, полохливо озираючись через плече,— панські капелюхи, пристойні пальта, ціпки.

— Ой господи, господи! — гарячково повторює мати, біжучи слідом за іншими.

Чути все виразніше. Ні, це не горох сиплеться об стіни...

— Боже мій, боже мій! — несвідомо шепочуть губи.

Там уже натовп. Серце рвонулося й завмерло. «Ось воно! Ось воно!» — калатає злякане серце.

— Чого вам, жінко? Назад!

Ні, ні, Вона силоміць протискається крізь щільний натовп. До Анатоля. Адже там Анатоль!

Високо над юрбою ясноволоса голова. Наче прапор. І мати відразу заспокоюється. Анатоль.

Їй уже байдуже до пострілів. Вона стежить очима за сином, за цією білявою головою, що вирізняється над натовпом. Навіть сюди долинає його голос різкими, уривчастими звуками команди. Вона не хоче тікати. Але її тягнуть за собою. Мати неохоче біжить, не може опиратися хвилі. І при першій нагоді повертає назад. Як інші.

За вбитою конякою лежить хлопець. На плечі кров. Мати спокійно перев'язує рану хусткою, підводить, підтримує, веде до під'їзду, де метушиться білий мов крейда лікар. Мимохідь ловить ясний погляд Анатоля. Усміхається, щоб заспокоїти його. Нічого, вона дасть собі раду. А місце її тут, біля сина.

І так уже цілий день. Вона допомагає перев'язувати поранених, носить воду, збирає розсипані патрони. Лише раз її охоплює страх,— коли з воріт виводять роззброєних поліцейських. Охоплений раптовим поривом гніву, кидається до них натовп.

Мати заплющує очі, щоб не бачити. Але ні, нічого не сталось. Адже це священна, священна година!

Мимохідь вона помічає Наталку.

— Що ж ти, курчатко...— починає мати.

Але Наталчині очі палають, ніби факел, що здіймає до неба вогонь натхнення. Лице суворе. Губи міцно стиснуті. Невже це справді вона, тиха, соромлива Наталка?

І на всіх обличчях матір вражає те саме. Полум'я, що змиває все буденне, сіре й зле. Вогненна заграва, щастя визволення. І вона відчуває, що й сама вже не та, спрацьована, затуркана життям жінка, яка молиться перед маленьким Ісусом. Що й їй розгладжує зморшки, сповнює її силою, заливає теплою хвилею щастя священна година. І тепер вона знає, навіщо була потрібна праця її довгих днів. От і заробили руки, виплакали очі, вимолило втомлене серце!

— Анатоль, Анатоль...

Світла голова над натовпом. Суворий, владний, закличний голос. Палаючі щастям очі.

І тихо, з вдячними слізьми на очах мати думає: «Ні,

не стала на перешкоді, не збила з дороги, не віддалила священної години».

Віктор біля апарата. Стукає, стукає, нетерплячими пальцями вистукує на всі чотири сторони світу — всім, всім, всім! — радісну звістку. Ще. І ще раз. Апарат здригається під руками в такт пісні. І здалека, здалека, звідусюди чути відповідь. З палаючим обличчям, тремтячи від щастя, у вогні піднесення він вибігає на вулицю:

— Товариші!

І знову високо над натовпом з'являється Анатоль. Вихором линуть над людьми його слова. Потім Юзек. Потім Веронка. Але голос завмирає на її губах, коли раптом, біля своїх ніг, вона помічає Едека, бачить золоті іскринки в його очах. І знає: минуло все зле. Широкою, гомінкою хвилею покотиться нове життя. Та що його казати? Горло стискається в радісній спазмі, очі заливає струмінь щасливих сліз. Хіба, як Віктор, одне лише слово:

— Товариші!

І так уже всі знають.

І тільки одне:

— Товариші!

І все сказано. Щастя й тріумф, радісна вість, безмежний порив захвату.

Не засмучують навіть умерлі. Вони спокійно лежать довгим рядом. Дивляться невидющими очима в небо. Їх не забрала чорна, мовчазна, понура смерть трудящої людини. Вони загинули смертю борців в ту хвилину, коли займалась зоря й вставала пурпурова заграва. З серцем, сповненим щастя.

«У священну годину»,— думає мати, і губи її вперше не складаються в молитву. Та й навіщо? Адже на власні очі бачили народження дня.

Анатоль іде містом. Заглядає всюди. У завулку, біля стіни, хтось лежить. Скоцюрбившись, мов розчавлений хробак. Долілиць. Анатоль обережно перевертає тіло.

З білого мов крейда обличчя мертво дивляться косі очі Ігнаца. Вперше вони не бігають, не метушаться тривожно на всі боки. В них застиг жах. На скроні темний отвір від револьверної кулі. Його ніхто не підібрав. Не ховати ж разом з тими, іншими.

«Мусиш діяти на власний розсуд»,— сказав йому колись пан комісар. І ось на його обличчі ще раз зупиняються Анатолеві очі, що завжди наганяли на нього страх.

Але його серце вже не стискається від переляку під цим поглядом.

Анатоль довго дивиться на чорні мозолясті руки. На спрацьовані руки маленької людини.

— Треба все-таки поховати його,— каже тихо.

Місто клекоче, мов величезний бівак. Спустілі будинки дивляться вниз чорними ямами вибитих шибок. За зачиненими вікнами причаївся підлий страх, присіла до землі соромлива боягузливість. Вулиця дихає на повні груди, переливається шумовинням натовпу.

У захваті від пісні, в маєві прапорів, в переможних покликах встає четвертий день повстання. На вулицях чорно від людей. Жінки, діти, чоловіки змішалися в одному великому поході, підхоплені хвилею щастя, поривом захвату, миттю здійснення.

Величезна сіра будівля. Крізь відчинені вікна вливається пісня, тараном б'є в обличчя переляканих, зіщулених за столом людей. Проти Анатоля, проти його голубих очей — блідий страх на сірих, ніби попелом припорошених, обличчях.

— Злочинці! — лунає, як останній аргумент, коли всі доводи вичерпані.

— Злочинці! Убивці! Руйнівники!

— Ми будуємо,— суворо відповідає Анатоль.

— Що? — Худі пальці низенького чоловіка викривлюються в повітрі, мов хижі пазури.

Знайомий трепет перебігає по тілу Анатоля. З голови до ніг. Волосся здіймає вітер пориву. І немов полум'я охоплює все тіло.

— Ми будуємо новий світ!

Вдалині знову гримить пісня. Анатоль відвертається й дивиться на вулицю. Мов ріка, ринуть юрби. То тут, то там розквітає пурпур знамен. Понад усім, понад усім прекрасна, радісна, могутня лине звитяжна пісня. Мов вино, ллється вулицями п'янка радість, несказанне щастя, втілена мрія людини.

І просто в перелякані обличчя, в безсилу лють, в затавровану підлим страхом купку Анатоль суворо, упевнено, радісно кидає — не їм, а своєму похмурому дитинству, темним рокам отроцтва, своїй буремній юності, цьому нескінченному людському потоку, цьому маєву прапорів — кидає:

— Ми будуємо світ вільної людини!

Вітчизна

РОМАН

1

Кшисяк орав під картоплю свою ділянку, що тяглася вузькою смужкою вздовж ставу.

Хилилося на зиму. Сонна мла стояла над полями, плуталася між деревами в гаю, сідала по вибалках. Бліде сонце, якесь безсиле й нерухоме, блимало у вицвілому небі.

— Гаття!

Кінь шарпнув. Леміш глибоко встромився в землю, з легким сичанням увігнався в вологу глину. Скиби лягали важкі, лиснючі, ніби відшліфовані. Та коли ступали по них босі ноги погонича, коли вгрузали в них п'яти Кшисяка, який щосили налягав на чепіги, коли товкли їх ковані кінські копита, гладенькі скиби втрачали свою форму, розлазилися непевною грязюкою.

— Мокро!

— Чого б то не було мокро? — з філософським спокоєм відповів Сташек, міцніш натягаючи ослаблі віжки.

Кінь з зусиллям витягав копита, обліплені великими грудками землі. Ні, непридатна була ця земля під картоплю. Тут, ближче до ставу, картопля, певне, геть-чисто вся зопріє. Може, залишиться там, вище, трохи високих зелених стеблин з розложистим зеленим листям й дрібненькими, мов горішки, бульбами. Ні, непридатна була ця земля під картоплю. Та саме такий клаптик припав Кшисякові. Іншого не давали вже кілька років. Не раз балакав про це Кшисяк з прикажчиком, з управителем. Але що з тих балачок? Мов горохом об стінку!

Кшисяк гнівно сплюнув набік, на порослий кінським щавлем спадистий схил, що тягнувся до сонної води ставу.

Розгодинилось. Сонце нарешті пробилося крізь туман. Десь біля бараків озвалися голоси. А потім з'явилася Магда. Вона важко ступала, перехилившись набік. Несла кошика за надірване вухо.

«Ач, коли вилізла!» — гнівно подумав Кшисяк. Прямуючи довгою борозною слідом за конем, він стежив за жінкою. Глянув на сонце. Було вже десь опівдні.

Та Магда не поспішала. Помалу йшла вниз, до спорохнілого помосту, що купався в воді, вкритій щільним кожушком ряски.

Жінка уклякла на дошках. Крізь шпарини видко було чисту воду. І край помосту теж була чиста вода. Темна.

Магда обережно перехилилася. Важке черево тягло вниз, варт було тільки похитнутися. Хоча тут і неглибоко, але все-таки...

Повіяло прикрим духом гнилизни. Отакий був цей став. Смердючий. Завжди снувалася з нього блакитна мла, нічні випари. Увечері тхнуло зопрілим листям, водоростями, стоячою водою.

Магда міцніше взяла кошика за вухо. «Знову Сташек не полагодив»,— подумала вона, кинувши неприязний погляд на постаті, що дійшли вже до краю ділянки й тепер поверталися назад. Вона занурила кошика в воду. Пішли по воді кола, дрібні, темно-золоті, побігли далі й далі. Став ворухнувся — безшелесно линули кола, миготіли під кволим промінням. Обриси їх зникали,

темні брижі допливали аж до того берега, до похилих дерев, що сіяли на воду листя.

Але зараз у ставку знявся інший рух. Рівні кола раптом злегка затремтіли. Маленькі, швидкі, трикутні хвильки перетнули впоперек брижі на воді, скаламутили, змішали, збили їх з дороги. Злегка забулькотіла, зморщилася поверхня ставу, аж здригнулася щільно збита, тягуча ряска, що вкривала воду.

Магда чекала.

— Ще мало вам жерти дають. Дивіться-но, тільки ж уранці сипали...

Біля помосту на хвилину виринув темний хвіст, блискавичним ударом розітнув воду.

Вже було видко: півколом, з середини ставу, з глибини, поспішали приваблені плескотом і рухом коропи. Темні, товсті, тупоголові. Зовсім близенько під водою зачорніли їх спини, короткі тугі тіла, схожі на коми. Ось вони зупинилися, ніби чогось очікуючи. Помалу розявлялися дурні, круглі роти. Важко, немов з зусиллям, рухалися зябра.

Магда ворухнула кошиком. Захлюпотіла вода, й коропи вмить кинулися тікати. Блиснули ясні боки, золотисті щити великої луски. Але зараз же втікачі зупинилися, пильно придивляючись до Магди витрішкуватими очима.

Крізь лозові прути вода лилася в кошик, мов крізь сито, й витікала назад каламутними струмками. Спливло нагору дрібніше лушпиння. Магда кілька разів струсонула кошика. Запінилася вода, взялася мулом. Глинясті смуги змішувалися з темною водою ставу. Магда старанно виполіскувала лушпиння. Кабанець росте, жере дедалі більше. Але перебірливий. Йому треба мити оте лушпиння краще, ніж батрацьким дітям. Ті вминатимуть усе, аби було що.

Коропи відпливли трохи далі й зупинилися, чорні, відгодовані, ситі — і все-таки завжди голодні.

Жінка зітхнула. Великий, набряклий водою кошик раптом здався неймовірно важким. Вона поставила його на поміст, щоб трохи стекла вода. Не хотілося повертатися додому. Ліниво струмувала кров у затерплих ногах. Вже, мабуть, з місяць терпли ноги, набрякаючи синіми жовнами жил, сіпали болем, не давали спати. А до кінця було ще ж далеко. На святого Мартина — так вона

собі обчислила. Хоча з тими обчисленнями теж усяко бувало. Терезка Куркова казала, що сподівається на святого Яна, а знайшлося немовлятко в травні, і вчасне, доношене як слід.

Магда повернула до барака. Мокрий кошик ще дужче хилив її набік, аж до землі. Вона ледве пересувала ноги.

На дорогу, що тяглася до лісу вздовж ставу, виїхала з двору панночка. Весело форкав кінь, начищений до блиску, золотистий і весь такий гладенький, що аж серце раділо. Обтисла в стані, широка внизу амазонка вкривала кінський бік, м'якими бганками спадала на золотисті клуби. З-під чорного капелюшка вибивалося біляве волосся.

Магда поставила кошика й низько вклонилася, хоч їй заважало велике черево, що його вона, мов скриню, тягла поперед себе. Панночка махнула стеком, на металічній ручці спалахнули сонячні блискітки. Кінь рушив швидше, граційно похитуючи породистою голівкою.

Кшисяк теж побачив панночку на коні. Поспіхом скинув шапку, а за ним Сташек. Обидва на хвилину зупинилися. Дурнувато дивився погонич на золоті кінські клуби, на тоненькі ніжки, що делікатно ступали по дорозі, не здіймаючи навіть пилу.

— Панночка поїхала.

— Бачу.

Усі троє дивилися вслід вершниці — Магда від ставу й вони двоє із смужки, яку вже доорювали. З шапками в руках, з зігнутими спинами.

Дивовижним здався Магді променистий блиск панноччиного волосся. Майстерно укладена зачіска вибивалася з-під круглих крисів капелюшка рівними гладенькими хвилями, мов брижі на воді, коли війне вітер. Магда зітхнула й поправила хустку на своєму сірому, безбарвному, ріденькому волоссі. Ще спіймали очі блиск лакованого черевичка — і панна зникла в осінній млі, вся блискуча: волосся, стек, лакований черевичок.

Магда поплентала стежкою нагору до бараків. Набряклі ноги михохіть обирали зручніші місця, обминали брили глини, камінці. Вона взяла кошика у другу руку, міркуючи, що робити — чи дати кабанцеві все відразу, чи заховати половину на завтра. Та ледве вона зайшла до хати, кабанець так зарохкав під ліжком, де був заго-

роджений дошкою, що Магді стало його шкода. Вона запалила в печі й висипала в баняк усе лушпиння.

Відсунула дошку. Кабанець з радісним рохканням дрібними кроками вибіг із своєї тюрми. Магда поплескала його по шорсткій, щетинястій спині. Кабанець тернувся об неї, кумедно плямкаючи, разів зо два оббіг хату, але зараз же зупинився біля стіни, знайшов те, що його завжди цікавило найбільше,— вологу пляму, від якої тхнуло гноївкою.

По той бік стінки тяглася труба, якою гноївка стікала з корівника до великого резервуара. З труби завжди капотіло, підтікало під благеньку стінку барака. Кабанець занурив писок у липку грязюку й, плямкаючи, став підкидати головою.

— Ну-ну! — погукувала на нього Магда.— Не рий! Не рий! Усю хату запаскудиш! Не рий! Тобі кажу, неслухняний! От знову під ліжком замкну.

Кабанець на хвилину звів на неї маленькі очиці, без вій.

— Тю на тебе! Як глянув! Не рий, кажу! Он уже зараз лушпиння звариться!

У баняку спливло нагору сіре шумовиння. Репалися бульки, розбризкувалися на всі боки, сердито сичали на гарячій плиті.

— Бачиш, вариться, от-от закипить. Май терпіння,— переконувала Магда кабанця, який уперто рив долівку.

Вона відсунула його рукою від стінки. Він підбіг до ліжка й став боком чухатися об дерев'яну ніжку.

— Бачиш, нема чого тобі рити. Якби в мене було трохи борошенця, я б тобі борошенцем заколотила. Але дарма, зжереш і так.

Вона заклопотано глянула на тварину.

— Бач, який худий. Щоб ти знав, у Піонтеків кабанець як піч, а такий завбільшки, як ти. Жереш і жереш, а пуття немає.

Вона штовхнула кабанчика ногою.

— Не заважай, чуєш? Я ж Кшисякові теж мушу їсти зварити. От-от полудень.

Сіла на низенького, триногого ослінчика, вирізаного із сухого пенька, й почала шкрябати дрібні картоплини. Одна за одною хлюпали вони в цеберко, повне каламутної смердючої води, яку Магда ще вранці принесла із ставу.

— Не бійся... Хіба ж я за тебе не дбаю — бачиш, твоє вже кипить, а наше ще й не вариться. Вже я про тебе не забуду,— приказувала Магда монотонним голосом, стурбовано стежачи, чи не вирив кабанчик надто велику дірку.

Шкрябаючи картоплю, вона вряди-годи поглядала в мале, каламутне віконечко. Одна шибка була вибита, а дірка заткнута якоюсь ганчіркою. Хоча ще не було холодно, але вітер віяв з того боку. Уночі й незчуєшся, як змерзнеш.

Небагато видко було крізь це віконечко. Наче більмасті сліпі очі були шибки. Не варто й мити.

Магда шкрябала картоплю й приспівувала тихо тоненьким голоском. Хоч і не дуже годилося молодиці співати. Дівчина — інша річ.

Але Магда призвичаїлася співати ще здавна, з того часу, як пасла корови. Нудно було довгими, нескінченними днями. У негоду й ясної години, у спеку й холод випасала корови на широкому вигоні, на луці біля діброви, на пагорку серед кущів ялівця. Дівчата й хлопці сиділи собі разом і співали сільських пісень. І час не тягнувся так нескінченно, минав швидше.

Ген здалека озивалися інші голоси. Тоненькі, ледве-ледве доносив їх вітер. Це співали інші діти, з села, з сусіднього маєтку, пасовиська якого тяглися аж сюди.

Тоді здавалося Магді, що недобре жити. Короткі були дитячі радощі: куди більше турбот. Ускочила в жито корова, спасла череда конюшину, хоч прикажчик наказував пильнувати ту конюшину, як ока. Колола босі ноги тернина. Репалися пальці від прання в холодному струмку. Боліло так, що страх.

А ще треба було скубти пір'я, і лущити горох, і визбирувати камінці, ідучи за плугом, складати їх на купу. Робота завжди була. А як Магда уривала хвилину та бавилася з дітьми, саме тоді щось неодмінно мусило трапитись. І батько брався за ремінь.

Але тепер, здалека, вже заміжній Магді здавалося, що тоді жилося не так уже погано. Наче вільніша була й усяка дрібниця тішила серце. І так здавалося — ще хтозна-яке життя буде. А тепер відомо — нічого вже не буде.

Вже як вийшла заміж з батькової хати,
То не будеш більше з хлопцем розмовляти...

Не дуже вона й розмовляла з тими хлопцями. Але заміжжя, далеке, незнане, здавалося чудним, привабливим. Ще не знати було, що воно принесе.

А тепер відомо все. Мов на долоні, бачила Магда своє майбутнє життя. Рівна, бита дорога з сьогоднішнього дня й до самісінького кінця. Батрацьке життя. День у день однакове.

Лише одне могло щось змінити — діти.

Це мучило її найбільше. Минуло два роки — й нічого. Ясько чомусь не дуже сушив собі голову. А їй сором було людям у вічі дивитися. Хоча, правда, як глянути навколо, куди більше клопоту і мороки з дітьми, аніж без них. І все одно їй страшенно хотілося того немовляти. Нехай буде, нехай верещить у хаті. Своє, рідне.

А тепер мало бути. І відразу — новий клопіт. Колиску хотіла Магда йому зробити, вже й дошки припасла. Антоній обіцяв допомогти Кшисякові. Сам обіцяв. Та чогось ніяково було Магді, як про це балакали, хоча вже кожен міг бачити, що з нею. Але це ж їхня справа, її й чоловікова, людям зась до цього. І страму наче немає — адже вона заміжня. Та баби неохоче про ці справи говорили — хіба що між собою, як дві кумасі зійдуться. А так, на людях,— ні.

Де ту колиску поставити? Вона з Яськом спала на ліжку. Сташек — на землі, підмостивши якусь ряднину. Малики спали на другому ліжку, але Малик так кидався уві сні, так його кашель душив, не давав спати, що жінка стелила собі на лаві. Широка лава, з двох дощок збита, спати можна. А Маликова такий міцний сон має, що ледве пхне кулака під голову, зараз же хропе, мов на найм'якшій перині, найм'якшій подушці.

Не дуже воно, певне, тішило Маликів, що в комірчині ще одна душа прибуде. Мала комірчина, тісна. Але казати — нічого не казали. Адже дитя — благословення боже. І знали, як Магда вболіває, як чека на ту дитину. Самі вони старі, їхні діти десь пішли світ за очі, й чутки про них немає. А тепер знов буде повна хата писку та вереску. Хоч зрештою це ще не найгірше. У сусідніх хатах ще не така тіснота; в усіх людей діти. По двоє, по четверо, а тут досі — нікого.

Ти готуй колиску — вервечки шовкові,
А я буду шити пелюшки синкові,—

згадалася Магді давня дівоча співанка. Тільки де ж на ті пелюшки взяти? Вона знову глянула у віконечко. Маленький квадрат, чотири шибки, поділені на чотири частини. За тими шибками — батрацький світ, вузький, вузесенький, окреслений чіткими межами. Не було чого ходити далі — тут минав робочий день, не давав і вгору глянути.

З одного боку бараки. Біля них подвір'я, забруковане кругляками. Далі стайня і колодязь. Корівник. Зараз же навпроти — кілька ясенів, а за ними тин і штахети, панський фруктовий сад, панський квітник.

Подвір'я звідси не було видко, заслоняли його дерева, хліви, клуні.

А по той бік — став, що розливався ген широко, стелився сонний, нерухомий, завжди однаковий у дощ і в добру годину.

Став — це найбільша спокуса дітям. Та й дорослим теж.

Не один приміряв собі, міркував, як би його впіймати хоч одну рибину, хоч раз зігнати оскому.

А став, мов на злість, був розташований так, що сам пхався в очі. Бараки каламутними зіницями крихітних віконечок дивилися просто на нього. Як станеш на порозі — б'є в ніздрі вологий дух гнилизни. Мимо ставу їхали в поле, везли дерево з лісу, поросят з ярмарку. Великий, темний, спокійний — завжди лежав він перед очима, на спокусу, на злість людям.

Удень ніяк щось зробити. Завжди коло ставу людно. То управитель проходив повз нього, то прикажчик. Ходили дорогою всі з маєтку. Та, зрештою, хто його зна, кого саме треба стерегтися? Скрізь могли стежити непрохані очі. Як мав хтось на тебе давню злість — міг укинути слівце управителеві або пустити межи наймитами чутку, а вона зразу ж долинала в маєток. Могли сказати й для того, щоб підлабузнитися, піддобритися до управителя або до поміщиці.

Бо ж вдалині перед кожним, мов привид, який повертався щороку, стояв батрацький строк: день святого Міхала.

Не велике щастя було людям у тому маєтку, ой не велике! Але де воно було, те щастя? Отож кожен, мов п'яний за тин, тримався за свою роботу. А ще як була в кого купа дітлахів, то він над тим своїм батрацьким

пайовим — ординарією [1] — трусився, мов над щирим золотом.

Бо краще мати хоч барачний дах над головою, аніж не мати ніякого.

Уранці чи вдень — і мови не могло бути. Та й уночі теж годі підступитися до ставу. Не такий дурень був орендар. Заплатив добре кульгавому Маньчакові з села, і той сторожував. Халабуду йому поставив орендар на тому березі: дядько був упертий, блукав коло ставу цілісіньку ніч або ховався в будці, ладен вискочити кожної хвилини.

Той Маньчак був трохи придуркуватий.

Брати тільки раділи, що він більше вештається біля ставу, аніж сидить у хаті. А проте й він свій розум мав. Відколи наймити раз перестріли й відлупцювали його, та ще й витягли трохи риби неводом із ставу, Маньчак ще дужче затявся, набрався ненависті до батраків. Хоч і не знав, хто саме його лупцював, але добре зміркував, що це таки, мабуть, з бараків.

Управитель дав йому рушницю, й Маньчак зарядив її не кулею, а сіллю й дробом. Блукав собі коло ставу та посміхався, стискаючи рушницю й пильно виглядаючи охочих до рибки.

Через те на рибу ніхто й не лакомився. Але дітлахам усе одно кортіло так, що й сказати не можна. Цілісінькими днями стовбичили на березі, по той бік ставу, де була дорога. Маньчак аж пінився з люті, але нічого не міг вдіяти, бо на дорозі можна стояти кожному.

От вони й стояли та пасли очима великих, вгодованих коропів, що плавали собі, мов на злість, біля самісінької поверхні. Примірялися, міркували — відомо, діти.

Маньчак удень ще не дуже пильнував. Знав: усе одно ніхто не зважиться підступити до ставу. А хлопчаки пробували. Віцек — Антонія синок — зробив собі гачка із шпильки. Настромив черв'яка і закидав той гачок на мотузку в воду.

Але коропи не клювали. Не голодні були чи, може, такі хитрі. Вряди-годи штовхне котрий носом черв'яка, аж серце у Віцека тьохне,— і край. Ліниво пливе собі далі, знехотя помахуючи в воді хвостом.

Пробували хлопчаки й кошиком. Пробували каменями глушити коропів — нічого не виходило. Та хлопчаки були вперті. Магда сміялася, дивлячись, як щодня

біжить до ставу то той, то інший. Так було завжди, відколи вона себе пам'ятала. Кожному здавалося, що саме йому пощастить, саме його спіткає удача. Радилися між собою, що буде, як спіймають отакенну рибину, що й підняти не можна. Як тоді забити її — поліном по головешці стукнути чи ножем різонути.

Було дітворі мороки. Завжди щось вабило, щось вбирало очі...

Адже був ще й панський будинок. Пані, відколи вмер її синок, на дітей і дивитися не могла, гнала їх від ганку. Вони шугали повз будинок хутко, не зупиняючись.

— Фіранку бачив?

— Яку?

— Білу, у вікні... Наче... наче... ото сніг на кущики нападав, знаєш?

— Отакої, сніг! Не вір йому, бреше! Квітки на ній такі, білесенькі.

— Та я ж кажу, мов сніг.

— Квітки, кажу тобі, не сніг.

— А в кімнаті щось таке золоте на стіні висить.

— Еге! Був ти в кімнаті!

— А я крізь вікно бачив.

— Брешеш, аж з носа курить. Нічого крізь вікно не побачиш.

Ввижалися хлопчакам панські кімнати. Фіранки на вікні, золоте щось на стінці. Пильно слухали, як часом хто із слуг оповідав у дворі. У панському будинку був інший світ. Наче в тих казках, що їх оповідала стара Янтошка. Не барачний. Не сільський. Зовсім інший світ. Панський. Поміщицький.

І далі було дітям з бараків до маєтку, ніж до тієї хатинки на курячій ніжці, що в Янтощиній казці крутилася посеред моря од вітру.

Барачний день теж був інший, ніж у маєтку. Був навіть інший, як на селі. Мав той день вісімнадцять годин. Не більше й не менше. Узимку його трохи скорочували пізній світанок і дочасний присмерк.

Але навесні, влітку та восени день був саме такий — вісімнадцять годин. Він набрякав. Зростав. Тягнувся довгим спітнілим ланцюгом, перевалювався мокрими скибами, бив у ніс гострим духом стайні, курив у вічі битим шляхом-гостинцем, падав на плечі тягарем снопів. Снувався, кипів, клекотів цілих вісімнадцять годин.

Ранок починався вдосвіта.

На темному небі поволі починали танути зорі. Поринали в ледь-ледь помітну, вже зблідлу безодню, що стелилася над землею. Ген на сході, мов заграва далекої пожежі, зринала вузька, похмура, руда смуга.

Це займався барачний день. Починався вереском хитливого журавля над криницею, рипінням дверей, луною кроків по брукованій стежці до стайні.

Розвиднялося поволі, поволі. Руда смуга яснішала, ставала рожевою, променистою млою. Небо біліло. Біля схилу, над чорним лісом, миготіла самотня зірка — мов діамантовий цвяшок.

Ця пора обзивалася форканням коней, гуркотом возів, викочуваних на подвір'я, сьорбанням оксамитних кінських губів, що смоктали воду з цебра, хрумтінням вівса на кінських зубах.

Сивий од роси був світ. Кожен крок позначався на траві чітким, мов на снігу відбитим, слідом. Але був цей слід темний, зелений, м'який.

Тепер з бараків починали вилазити заспані діти. Ішли в своїх справах під стінку барака, чухаючи розкудлані голови, вибираючи з волосся соломинки. Поволі дріботіли назад, несучи в оберемку порубані дрова, ялинове гілля, бо жінки вже починали розпалювати вогонь.

Але перше ніж синій димок тонким струмком починав снуватися з коминів, вже виїжджали в поле вози, погукували здалека наймити, порожніло подвір'я.

Тепер жінки йшли в корівники — викидати гній, доїти. Доки перший промінь сонця сяйне на костьольній вежі, обернувши шпиль на позолочену голку, встромлену в блакить, вже минав чималий шматок барачного дня.

Отак він котився далі й далі, нестримно, година за годиною, залишав бруд за нігтями, ліпив до спини плоскінні сорочки, набрякав товстою жилою на чолі, дихав змученими легенями.

І не диво. Адже був цей барачний день оплачений, домовлений, незадарма.

За барачний день давали дах над головою і чотири стіни. Вони щільно обіймали чотирьох чи п'ятьох дорослих, а скільки дрібноти — й не злічити. Обіймали два дерев'яні ліжка й постіль на долівці, де спали ті, що не вмістилися на ліжках.

За барачний день давали півморга [2] землі під картоплю. Не дрібничку — цілих півморга землі.

А земля — завжди земля, хоч і набрякала вона гнилизною біля ставка, хоч і розсипалася летючим піском чи злипалася неродючою глиною. Однаково земля — годівниця, панських неозорих ланів рідна сестра.

Ще давали за барачний день сіно для корови, сякетаке цеберко помиїв, трохи січки, аби тільки не дохла худоба, бо гріх не дати тварині корму. А що саме такий корм — тут уже нічого не вдієш. Батрацька корова.

І дрова давали, щоб мала чим батрацька жінка пропалити в печі, зварити картоплю й водянку — юшку з кропиви напровесні, юшку з яблук-покидьків з панського саду восени. Зелене мокре ялинове гілля, спорохнілі вербові пеньки, вкриті корою, обрізки дощок з тартака.

Налéжало за барачний день вісім корців ординарії — батрацького пайового. Хоч зерно бувало різне, вісім корців давали завжди. Часом темніло зерно від ріжків, часом сточене було іржею чи рясно пересипане сірими зернами куколю. Але врожайного року виблискувала ординарія щирим золотом ясного, дорідного зерна.

І налéжала також за барачний день платня — вісімнадцять карбованців на рік. Ховали їх глибоко в скрині; загорнувши в папір, клали за ікону.

Кожен мав свою власну, хитро обмірковану схованку на ті карбованці. Спітнілі, червоні від натуги були карбованці. Треба було добре їх ховати, крити від усіх. Щоб не злакомилося чуже око на батрацький карбованець.

Оце такий був барачний день. Для чоловіка, для жінки, навіть для дитини.

Чоловік орав, сіяв, молотив, косив, рубав. Жінка доїла, порала худобу, полола, пряла, лущила, тіпала. Дитина пасла худобу й гуси, виполювала бур'яни на панському подвір'ї, носила воду. Ледве зіп'явшись на ноги, вже вчилася розуміти — те, що вона робить, теж належить до батрацького дня.

Належить від народження аж до смерті. І дитина хутко увіходила в перебіг отих вісімнадцяти годин. Як батько, як мати, як усі. Бо такий був батрацький лад.

На селі було веселіш. Але між селом та бараками була велика відстань, хоч і здавалося, що одне від од-

ного зовсім недалеко. Інакше одягалися на селі, інакше жили. Навіть найбідніший мав хату, хоч і поганеньку, але свою, власну. Хай капотів восени на голову дощ крізь діри в даху, та все одно — своя хата. Зовсім інша річ.

Були й між батраками такі, що колись хазяйнували на своєму. Чи принаймні батьки їхні мали свій шматок землі. Отак, як Кшисяків батько. Але Магда — та з батраків. Народилася в бараці, отак, як тепер народжуватимуться її діти.

Отож часом їй кортіло, може, навіть більше ніж іншим, побалакати з сільськими. Хоч до хати заглянути, як вони там живуть.

Та сільські жінки неприхильно дивилися на неї. І не диво — хто вона була для них? Старчиха. На панському жила, на чужому. Управитель ганя, куди схоче: куди їй там до сільських жінок.

А їй кортіло. Коли їхали сільські возом до костьолу, вона частенько стояла біля барака. Хоч оком кинути на дівчат у гарних шовкових хустках, на молодиць, вдягнених з достатком. На чоловіків у теплих каптанах. Як вони весело їдуть. Коні в декого гладкі, ніби поміщицькі. Господарі батогами ляскають, їдучи дорогою.

А потім поверталися з міста. Накупили на ярмарку всякої всячини. Різного добра. Бачила Магда в місті, як вони ходять між рундуками, перебирають крам, торгуються з крамарями, купують. Для дітей — бубликів, великих, з маком, і дрібненьких, на шнурок нанизаних. Для дівчат — стрічок. Мінливих, кольорових. Не потрібні вони ні на що, тільки так, аби причепуритися. Але сільські могли собі й це дозволити. Або корали молодицям. На це вже треба купу грошей. Та як хто має — хіба ж йому шкода?

І сюди й туди бігали Магдині очі — на маєток дивилася й на село. І тут і там зовсім інше було життя. Сите. Веселе. Хоч їхня пані з вигляду не дуже була весела Та, мабуть, вже так призвичаїлась, що й не почувала свого щастя.

А посередині були бараки. Саме так, як і належало. Нижче від села, нижче від панського будинку. Бо село помандрувало високо на пагорбок, а панський будинок височів над бараками, над балкою, що спускалася до ставу.

На сонці вигрівалося село, на сонці вигрівався панський дім. Але між бараками й сонцем стояли смердючі випари ставка, над яким вічно сотався туман.

У бараці й восени було те ж саме — робота й робота. Так, зрештою, як і протягом року.

А на селі вже відробилися трохи. І тепер почалися весілля. Щоправда, не так, як на масницю. Тоді парубки наввипередки мчали до костьолу — щоб дали оклик про шлюб. А тепер вінчалися такі, що, мабуть, квапилися, не хотіли чекати масниці.

Їхали до костьолу возами — із співом, з музиками, з галасом. Рожі з кольорових папірців чіпляли коням над вухами, вплітали в гриву кольорові китиці. Молода їхала в миртовому вінку, молодий — з миртовим букетом. Хоч-не-хоч доводилося їм проїжджати мимо бараків. І всі дивилися на них, а надто Магда.

У костьолі не було нічого такого. Вінчання як вінчання. Але потім. Аж тут, у долині, чути було музику й співи. Гуляли сільські — нічого не скажеш!

Згадувалося Магді власне весілля. Ніби усе було як слід. І дружки, й миртовий вінок. Тільки возом не їхали вони з Ясеком, бо не схотіла пані коня дати. Та, зрештою, до костьолу було зовсім близенько.

І коровай весільний був, і пива Ясек купив, і горілки пляшку приніс хрещений батько. Та однаково все було не так. Коли б хто глянув — зразу б вгадав, що не сільське весілля — батрацьке. Не було тієї втіхи, танців таких не було. І вранці не запивали весілля. Хоч людина раз тільки бере шлюб у житті, хоч і звичай є — нічого в цей день не шкодувати, бо це ж таки раз у житті.

Та що вдієш — як нема з чого. Хоч головою бийся об мур — не даси ради.

Нібито й щиро гуляли на весіллі, а проте Магда поплакала в куточку. Не знала й сама, чи за Флоріаном Зеленком, чи за дівуванням своїм, що вже минулося навіки, чи над весіллям тужила, що не таке воно, як могло бути.

Тим-то й цікавило її кожне чуже весілля.

А вже як довідалася, що йде заміж Марина Бранчаківна, не було їй спокою цілісінький день.

Бо це ж з Мариною хотів оженитися Флоріан ще перше, ніж познайомився з Магдою. А вже потім, як довідався, скільки дають батьки за Каською, взяв Каську.

А Марина пішла заміж за Гулька, якого звали Рябим, бо чисто все обличчя в нього було подзьобане віспою. Але веселий був хлопець, чемний.

Уранці поїхали до костьолу, а потім з костьолу. З великим співом їхали, людей була купа. Казали, цілий віз питва всякого привіз старий Брончак з міста. Гуляти-бо мали аж три дні й три ночі.

Аж дух перехопило Магді, так захотілося на те весілля подивитися.

Ніхто її не запрошував, адже вона була з бараків. А віддавалася хазяйська дочка за хазяйського сина. Не для пса ковбаса — отак і Магді з тим весіллям.

Але можна було хоч у вікно подивитися. Вже стояв там гурт дітвори й дорослих кілька. Пропхалася Магда до вікна й стала дивитися. Крізь шибку видко було світлицю. Народу — страх! Не протовпитись. Якраз навпроти вікна сиділи музиканти.

Вже здалека чути було — аж двигтить хата. Тонесенько виспівували скрипки. Монотонно, вперто, завжди однаково гули баси.

Гамір линув з хати, з відчинених сіней. Погукували люди, гуляли на всі заставки. Ще б пак! Хазяйська дочка йшла заміж за господаря! Магда припала обличчям до шибки. Та лампа світила тьмяно, в хаті було сіро від тютюнового диму, тут не дуже роздивишся. Та ще й шибка взялася парою, ніч була холодна.

— Але ж і танцюють!

— Ти глянь, Каська!

— Крутить нею, мов старою мітлою!

— Матусиха! Бач, як розібрало стару! Аж задом крутить у танці.

Гомоніли, верещали, сміялися під вікном. Але стиха. Щоб з хати хто не вибіг, не прогнав. Адже кожному цікаво. Кожен хоч музику хотів послухати.

Гули баси. Притупували чоботи об підлогу. Магді почало ятрити очі. Змучилась вона за цілий день, коли б лягла, зразу б заснула.

Але тут на хвилину зупинилися танцюристи, перестали маяти перед вікном розвихрені спідниці. Молодий став перед музикантами.

Сідай у сани, моя кохана!
Поїдемо в чужий край:

Там дорідний урожай.
Мальований двір, мальований двір,
Там я буду твій...

Магда заплющила очі. Який він, отой далекий край? Де він?

Боляче вколола невиразна згадка. Адже й на її весіллі цієї співали, хоч не було це таке гучне, людне весілля, як тут. Інакше гуляли в бараках, ніж у господарів.

Але співали так само: «Сідай у сани...»

Хоч це ж не взимку було. Та цю пісню завжди співають на весіллях. Весільна вона. Ніби смутна, ніби й радісна. Але того вечора здалася Магді такою смутною. Де ж це він, той далекий край? Бараки, ставок, панський маєток, костьол — ото і все. А де ж далекий край, де? Врожай там дорідний — співають. Мабуть, колосиста, висока пшениця... Та що з того? Не було в Магди своєї землі... Тут і чужий край не допоможе.

У хаті грала музика, вела далі пісню, яку проспівав молодий,— і всі танцювали.

Але Магда вже нічого не бачила.

Стало їй раптом соромно отак з підлітками, з дітлахами тут, під вікном, стояти. Якби хто з хати побачив, певне б, подумав, що їй захотілося весільного короваю.

Вона повернулася й пішла. В холодну, темну ніч, униз, до ставка, до бараків.

Далеко чути було, як гуде хата. Магда вже не розрізняла звуків музики, але гудіння тривало. Рівне, монотонне, неспинне.

Зараз, мабуть, вийшов хтось на поріг. Чорна постать вирізьбилася на тлі освітлених зсередини сіней. Магда виразно побачила цю постать, коли, звертаючи на коротшу стежку, ще раз оглянулася на весільну хату.

Сідай у сани, моя кохана!
Поїдемо в чужий край.

Це Флоріан Зеленко співав. Жонатий чоловік, але жодного весілля, жодної гулянки не минає. Ясно, високо линув спів. І раніш отак гарно співав Флоріан Зеленко.

Магда прискорила кроки. Її аж до глибини серця пройняв незрозумілий жаль. Не знала навіть, чому,

Адже ніколи не шкодувала, що не пішла заміж за Флоріана. Звідки жаль?

Вона звернула до ставка. Він тхнув гнилизною в нічному мороці.

«Може, тому,— думала вона,— що все тут завжди однакове: ставок, бараки, панське поле? Що ніколи, ніколи не побачити їй, який той чужий край, чужий світ? Адже весь світ — чужий. Хіба є тут у неї щось своє? Тільки одіж, що на ній. А більш нічого».

А Магда шкодувала за чимось, хоч і не було чого шкодувати. Набігали на очі сльози, хоч не було чого плакати. Вона щодуху бігла додому, лютуючи, що пішла туди, під цю хату, повну танців і співу.

Це було весілля хазяйської доньки. Що їй, Магді, до нього?

Вона вбігла в хату, мов опечена, і зразу ж кинулася мити посуд, що стояв брудний з самого полудня.

2

Відкрили спусти. Ринула вода бистрим водоспадом, напнутим, мов жіноча спідниця од вітру. З плескотом наповнилася канава, повз край запінилася каламутна течія. А потім вода пішла повільніше. Плинула спокійно, рівно, помалу опускалася, залишаючи на зеленому березі мокрий слід.

Потім вона вже дзюркотіла ледве-ледве. Текла довгим, тонким струмочком. Ліниво капотіла, снувалася на дні канави довгою смужкою.

Юрба дітей — з бараків та з села — обсіла низенький вал біля канави, товпилася по той бік ставу, де тягнувся лозовий пліт. Повиходили на берег і селяни, ласим оком дивлячись на спорожнілий ставок.

Спусти відкрили вдосвіта, ледве почало розвиднятися. Орендар приїхав ввечері й цілісіньку ніч пиячив з управителем. Аж у бараках чути було, як виспівував управитель тонесеньку, жалібну російську пісню. Він під чаркою завжди співав по-російськи.

Тепер він теж прийшов сюди. Хоч і не треба було, а стояв, пильнував. У нього з орендарем були свої спільні справи, про які не знали в маєтку, він завжди піддобрювався до нього.

Сітка в отворі спусту, напнута від тиску води, вже звисла, впала вниз. Чіплялися до неї водорості, мов волосся русалок.

Опівдні води вже було ледве по кісточку. Виринуло дно ставу, що його не видко було цілий рік. Виткнулися купи грязюки, розкидане де-не-де каміння, купини, западини. Перед цікавими очима з'явилися замулені влоговинки, струхлілі, врослі в мул палки, купи водоростів. Десь край берега чорнів старий іржавий горщик без дна. Орендар показував управителеві блакитний емальований кант, що зрадливо визирав з мулу, і злостився, смикаючи довгі вуса. Управитель сварився кулаком на батрацьких жінок, що юрбилися на березі. Їхня це була справа, хоч він суворо наказував, щоб до ставка нічого не кидали, не бруднили води.

На всьому обширі багнистого дна де-не-де залишилися в ямах калюжки. У цих маленьких водоймищах аж кишіла риба, клубочіла, мов черва, перелазила одна через одну, плескотіла й безпорадно тріпалася в тупому подиві. А втім, риба була скрізь — вона повзала в рідкій твані, шукаючи, де б умочити зябра, що роздималися, важко хапаючи повітря.

— Ану, до роботи! — скомандував прикажчик, який запобігливо тупцяв біля управителя. Батраки вже стояли напоготові. Хто голий до пояса, хто в сорочці. Широкі плоскінні спідні були закачані вище колін, оголюючи худі, волохаті ноги.

Спершу заходили обережно. Прикро чвакала під ногами твань, з дивовижним хлюпотливим звуком, наче стогнала й зітхала, коли з неї витягали ноги.

Ловці брали слизьку вгодовану рибу, яка вже ледве тріпалася, кидали в кошики, що їх тримали в руках. Хлопчаки забирали кошики й навзаводи мчали на берег, де стояли цебра з водою. Спершу рибу вибирали там, де зручніше,— з води. Але орендар суворо гримнув, щоб вибирали з мулу. Бабралися пальці в смердючій грязюці. Рибини були вкриті липучою тванню, з-під якої ледве проблискувала велика луска.

Помалу риба перестала кишіти на дні. Цебра наповнювались одне за одним, коропів у ставку меншало.

— Угор! Угор!

Звиваючись, мов змія, він хутко повз по багнюці, шукаючи рятівної калюжі. Хлопчаки зняли лемент. Навви-

передки намагалися вхопити слизьке, звивисте тіло, але даремно. Нарешті з берега закинули невеличку сітку й спіймали втікача.

Часом у мулі траплялися карасі, то тут, то там ловці брали до рук золотаво-зелених линів. Але найбільше було коропів — плоских, величезних, ситих.

Боліла спина від того, що доводилося раз по раз нахилятися. Зараз почалося найгірше. Треба було шукати рибин, які зарилися, зникли в рідкій твані. Цю твань розгрібали пальцями, мов граблями. Звісно, граблями було б швидше. Але управитель не дозволяв, «щоб не пошкодили рибу». Залазила твань за нігті, в'їдалася в порепані, завжди побиті, покалічені руки.

Діти радісним вереском вітали кожну знайдену в мулі рибину — звісно, діти!

Тепер ловці один за одним виходили на берег, смердючі, брудні. Треба було розсортувати рибу — відібрати дрібну, більшу й найбільшу, повкидати у великі бочки, що їх зараз же вантажили на вози. Линків та карасів клали окремо. Угра орендар подарував управителеві. Здоровезний був, хоч і верткий, мов гадюка.

Рибу обмивали від твані й клали в бочки. Аж очі сліпило те багатство. Сотні, сотні риб. Двоїлося, троїлося в очах, коли довго дивився на ці рухливі, лиснючі тіла. Обмиті від мулу рибини весело плескотіли в бочках, часом якась так ляпала хвостом, аж вода бризкала навкруг — на людей, на коней, на воза.

Орендар записував щось дрібними літерами до свого, оправленого в чорну церату, блокнотика. Пильно оглядав рибу — здавалося, в нього тисяча очей. Коли сортували улов, доводилося стежити дуже пильно. Люди стояли щільно, не розпорошувалися, як у ставку. Міг хтось непомітно поцупити рибину.

Кшисяк старанно перекладав найбільших коропів з цебра до бочки, весь час міркуючи про одне: як йому до обшуку, що почнеться після закінчення роботи, позбутися коропа? Слизький його холодний дотик він весь час відчував на голому тілі, в підкоченій полотняній холоші... Йому пощастило непомітно, коли всі кинулися ловити угра, впхнути того коропа собі за пояс. Він зразу ж посунувся нижче й тепер так тріпався в холоші, що Кшисяк змушений був пересуватися дуже обережно, помалу,

щоб не помітили, як ворушиться рибина за кожним його кроком.

Гарний був коропець — не дуже великий, навіть не з середняків, на тих Кшисяк не злакомився, бо ніяк було заховати: відразу б побачили. Та нічогенький коропець — гладенька золота луска на темному лиснючому тілі. Круглий, добре вгодований. Кшисяк міркував, як Магді вдома приготувати його, щоб було найсмачніше. «Засмажити б — управитель завжди смажених їв. Але не було на чому. Хоч би юшку зварити»,— думав він, опускаючи в бочку здоровезного коропа, що важив, мабуть, зо три кіла.

Мов на злість, Магди ніде не було поблизу. Може б, і пощастило непомітно впустити рибину в траву, в кінський щавель, який ріс тут скрізь. Жінка підняла б, та й по всьому! А так — побачить хтось і забере. І слова не скажеш, адже крадене. Знайдеться якийсь лакуза, побіжить, донесе — і нещастя готове.

Орендар був задоволений. Але для годиться, бо він платив за оренду грубі грошики,— крутив носом, рився в рибі, мов у зопрілій соломі. Десять найкращих коропів, за умовою, забирали до панської кухні, окрім тієї риби, яку протягом усього року в певні дні теж ловили в ставку. В орендаря аж серце щеміло, коли він дивився на тих коропів. Разів з десять підходив до цебра, де вони плескотіли, хитав головою і зітхав.

Кшисяк допомагав Валентію підіймати на воза велику бочку. Обережно поставили, щоб, крий боже, не перехнябилася. Бочка стояла добре. Вони витирали брудними руками піт з лоба, коли управитель підійшов до Кшисяка. Нічого не сказавши, раптом ударив його по нозі. Кшисяк зблід. З обличчя видко було, що управитель вже знає.

— Злодій!

Захищаючись, Кшисяк простяг перед собою руку. Орендар поспіхом відійшов від цебра з рибою.

— Рибу крав?

— Рибу. Гляньте, пане, як у холоші тріпається.

Кшисяк підкачав холошу вище. Короп посунувся вниз і впав на траву. Не з найбільших, не з середніх, але нічогенький коропець. Лежав на траві й тяжко зіпав зябрами. Роззявляв і закривав круглого рота. Виблискувала золота луска на темному боці.

Кшисяк стояв і дивився.

Залягла тиша. Навіть возій з батогом у руці відійшов від коней і зупинився, чекаючи.

Наймити з'юрбилися коло воза. Дурнувато дивилися на коропа, що лежав на землі. Наче тільки він один єдиний був з-поміж усього улову. Найважливіший.

Примовкли дітлахи, яких прикажчик прогнав на той бік дороги, щоб не плуталися під ногами, не заважали.

— Чого стоїш? Кидай у воду, бачиш, ледве дихає.

Кшисяк схилився помаленьку. Ах, як не хотілося розгинати спину! Зігнувшись до землі, він якусь мить дивився на стебла трави. Здавалося, минуло хтозна-скільки часу. Якби ж то він міг не підводити обличчя, не дивитися на орендаря, що смикав себе за чорного вуса, на довгий ніс прикажчика, на круглу пику управителя! Він обережно взяв коропа в руку. Ступив до воза, щоб укинути рибину в бочку. Але не бачив, де дрібнота, де більша риба, де найбільша.

— Не сюди! Сліпий, чи що? — просичав управитель із стримуваним гнівом.

Кшисяк укинув коропа куди слід. Тепер треба було обернутися. Він стояв один навпроти всіх, злегка прихилившись до воза.

Управитель ступнув крок, другий. Зупинився проти нього.

— Рибки тобі забажалося, сучий сину? А картоплю жерти не хочеш?

І вдарив Кшисяка по щоці. Міцно. Коротко. Рішуче. Потім ще раз, розлютившись до краю.

— Рибки тобі захотілося? — повторив захриплим голосом.

Золоті цятки затанцювали в очах. Покірно схилившись, відійшов Кшисяк набік. Його раптом узяло на плач, як малу дитину. Він глянув на барак.

— Куди? До роботи! — батогом шмагонув голос управителя.

Повернувся й став вибирати рибу з цебра, кидати в бочки. Малу, більшу й зовсім велику. По порядку. Як належить.

Юрба принишкла. Тепер чути було лише гнівне сопіння управителя й плескіт рибин, що падали в бочки. Дітлахи порозбігалися кожне в свій бік — до бараків, до села.

Спорожнілий ставок у промінні гаснучого сонця тхнув нестерпним смородом. Водорості хутко висихали, корчилися, звивалися, сіріли, зливаючись з тванню, що її розтовкли людські ноги.

Повернувшись додому, Кшисяк і словом не обізвався до Магди, коли вона необачно спитала, як там було з уловом. Похмуро сів на дзиглик й опустив ноги в цеберко з теплою водою. Злегка ворушив ними, щоб змити мул і твань, яка понабивалася між пальцями, в'їлася в усі зморшки шкіри.

Тихо плескотіла вода. Мінився на ній тремтячий, непевний блиск закіптюженої лампочки, що висіла на гвіздку.

Кшисяк бездумно дивився на цей блиск. Ворухнув пальцями — й золота смужка стерлася, розпливлася, щоб знову блиснути за хвилину.

Раптом спало на думку: ану ж, якби він затопив управителя кулаком у черево, зненацька, знизу, щоб аж ногами накрився? А потім на землі ще й ще раз — підбором, підківкою — в зуби!

«Та я ж був босий,— заперечив сам собі ліниво.— Ні, де там, мабуть, і рука не знялася б».

Управитель їх бив. На те його й поставлено. Лупцював і прикажчик. Теж існував задля цього. Так воно, мабуть, повелося споконвіку, щоб управитель і прикажчик били, а хлопи існували на те, щоб було кого бити.

«Хоча прикажчик теж з селян»,— раптом згадав Кшисяк.

Інша річ — пани. Небіжчик пан мав тверду руку. Кшисяк найнявся на роботу вже після його смерті. Поїхав пан за кордон, у далекі краї, де й снігу не бува ніколи. Та й не повернувся більше. Їздила пані з дітьми на похорон. Назад приїхала в жалобі, хоч дехто казав, що пана біля якоїсь дівки параліч розбив. Гладкий був, кровистий, а вже немолодий — закортіло там йому кохання.

Отой, кажуть, бив без тями. За всяку дрібничку. За те, що наймит не дуже низько вклонився. Бо видалося панові, що він зухвало глянув. За дрібну грудку грязюки під кінським копитом. За якесь пірце, занесене ногами до стайні. Кохався пан у конях; за коня міг і людину зі світу зігнати. Кожного дрижаки брали, як бачив пана на дорозі. Бо ніколи ж не відомо було, що станеться.

Знали тільки одне — пан на те, щоб бити. А хлоп — на те, щоб слухатися й покірно кланятися панові в ноги.

Пані бистра була й запальна, та наче більш людяна. Лише коли-не-коли могла загилити комусь ляпаса, а руку мала важку, хоч і жіночу. Але часом і до бараків заходила; як хто захворіє — давала ліки. Як хто покалічить руку чи ногу — перев'язувала. Одне тільки — любила гримати, та ще й так гостро, швидко, наче батогом ляскала.

Панночка була зовсім інша. На людину й не дивилася. Гірше, ніж собака, був їй наймит. Коли говорила чи наказувала щось, немов саме повітря було перед нею. Сірі очі прошивали людину наскрізь, дивилися крізь неї, мов крізь шибку. Ніколи панночка не дякувала, не всміхалася ніколи. Холодна була, мов крига. Ця не била. Але завжди здавалося, що не б'є, бо гидує доторкнутися. Мабуть, смерділи їй хлопи.

Мати й дочка господарювали вдвох. Був ще панич, але вмер змалечку. Стара пані яка була, така була. Та люди шепотілися, що, як візьме панна до рук маєток, доведеться тікати світ за очі, шукати роботи. Та ще як вийде заміж за пана з Кленчанів. Щоправда, більше вона коло нього упадала, ніж він коло неї. Бігав панич за сільськими дівчатами, не раз доводилося йому й корову давати на дитину, але до панночки їздив, листи писали одне одному, скидалося на те, що кінець кінцем таки поберуться.

Магда підлила в цеберко гарячої води. Кшисяк засичав, але зразу ж стало тепло, приємно. Відпочивали побиті, наболілі ноги.

«Про що це я думав? — згадав сонливо.— Ага, про управителя. Казали тихцем люди, виринала з тих оповідань правда, хоч і важко, ой, як важко було їй повірити! Що був час, коли хлопи пилками панів різали, з управителів тельбухи випускали, мов з кабанів. Може, воно правда, може, й неправда. Бо де ж таки: хлоп — він і є хлоп, а пан — завжди пан.

Хлопів били споконвіку. Казали, в давнину до стовпа прив'язували й гатили, доки підпливе кров'ю. Не один і вмирав біля стовпа. А вже згодом — тільки так: кулаком по пиці, канчуком або нагаєм, нібито знехотя, мимохідь».

Били й удома. Мало хіба дядько на ньому, Кшисякові, київ потрощив?

Згадалися дитячі роки. Біжиш, напнувшись мішком від дощу, в тумані слизького, мокрого, похмурого дня. А Красуля лізе в панське жито: не вблагаєш, не завернеш. Наміриться великими рогами, а ти ж пуцьверінок ще, ледве до писка їй сягаєш. Влізе бісова худоба обома ногами в зелене мокре жито, смика колосся, аж хрумтить.

Прибіжить прикажчик, займе Красулю, пожене в двір, а малого Ясека відлупцює києм, вилає на всі заставки.

А потім ще дядько битиме двічі — раз, коли Ясек не прийде додому і з'ясується, що сталося з Красулею, а вдруге, коли, тяжко зітхаючи, витягне із скрині карбованця або й два, віднесе прикажчикові за спаш.

А може, й утретє битиме, коли повернеться додому з Красулею.

Отак і стоїть перед очима цей млистий, мокрий, дощовий день. Зринає в пам'яті й інший. Золотом жаріє сонце. Спека така, що страх. Не хоче корова пастися. Жалять її гедзі. Стоїть, махає хвостом, мов навіжена.

Та кінець кінцем настогидне їй усе. Задере вгору рудого хвоста й помчить світ за очі. Не доженеш — де там! Тільки ноги покалічиш, поб'єш об каміння. Лопотять п'яти по битій стежці. Бур'яни й кущі хапають за свитку чіпкими долонями. А Красулі — й сліду немає.

Отак воно й буде завжди. Аж поки прийде Ясек Кшисяк до панського маєтку. Домовиться як слід. Все йому скажуть — розтлумачать достеменно. Що, як і коли.

Про биття, звісно, мови немає. Але так воно вже з діда-прадіда ведеться, що хлопа б'ють по морді. Такий звичай. Може, й господь бог, коли створював світ, обміркував собі, що саме така має бути хлопська доля.

Кілька років тому робив у маєтку Єндрек. Звідкілясь він здалека прийшов, тертий був чоловік; якось не до смаку йому припали панські порядки. Коли прикажчик до нього причепився, Єндрек довго не думав. Всю пику прикажчикові закривавив. Кулак у нього був твердий, мов дерево.

Тоді в маєтку інший прикажчик був. Здоровезний дядько, похмурий. Його батько за повстання[3] разом з панами в ліс ходив. І з того часу вся родина на пан-

ську службу пішла — на прикажчиків, гайових, лісничих. Своїх відцуралися, запродалися панам з душею. Селян у лісі стріляли, якщо котрий, бува, сильце на птаха чи там зайця наставить. Корів у шкоді займали. Над душею під час роботи стояли та підганяли.

За все це Єндрек ще з першого разу заповзявся на прикажчика. Отож і помстився.

Приїхали стражники. Страх, що тоді в маєтку діялося! Побили Єндрека так, що ледве дихав. Закували в кайдани. Закривавленого поклали на віз, забрали з собою.

Тільки й бачили Єндрека в маєтку. Вже він більше не повернувся. Дехто казав, що його в тюрмі забили на смерть. А дехто — що вмер ще дорогою.

А може, й одужав якось, своє відсидів і рушив світ за очі іншого щастя шукати. Хто його знає...

Сама ясновельможна пані поміщиця стражників запросила. Наказала їх до двору покликати, горілкою частувала. Панночка тоді ще дівчам була; стояла за матір'ю, великими очима дивилася на стражників. Вони сміялися, щось їй казали. А пані всміхалася куточками уст — з чемності, щоб не образити.

Он як довелося Єндрекові... Ох, та й били ж його — страх згадати! Били, гримали з люті, а всім наймитам, навіть жінкам, наказали дивитися. Отож стояли навколо, дивилися, як Єндрека шмагають. Щоб усім перехотілося бунтувати,— казав управитель. Щоб навіки запам'ятали Єндрекову закривавлену голову, як вона качається в гною — а його тоді скрізь лежали цілі купи. Саме в поле того дня возили. Щоб запам'ятали, як підкотив Єндрек очі під лоба, тільки білки видко було, мов у мерця.

Вони запам'ятали. Добре запам'ятали. В смертельній тиші стояли навколо, дивилися. В смертельній тиші поверталися до бараків. Ніхто й словом не обізвався того вечора.

Уранці, наступного дня, на тому місці між камінням, яким забрукований був майданчик біля бараків, видко було темну іржу крові. Люди обминали цю пляму, аж доки її не змило дощем.

Управитель ходив потім, набундючившись, задерши голову, прикажчик гримав утроє дужче, ніж досі.

Та за два тижні в панському корівнику здохла корова. Найкраща з-поміж усіх, руда, велика Божена.

Знявся гвалт. Питали, вистежували, перекинули шкереберть кожен куток у бараках.

Не знайшли нічого. Здохла, й край. Мало хіба корів здихає, хоч напередодні стояли собі здоровісінькі?

Кшисяк замислився. Хоча минуло вже шість років, а й досі невідомо було, хто це так почастував Божену, що вона й ноги відкидала. Але всі знали — хтось із наймитів. За Єндрека. Пані кінець кінцем вирішила, що корова просто була хвора. Але вони знали, що ні. Мабуть, знала й пані, тільки сама собі не хотіла признатися.

Отак усе потроху складалося в пам'яті. Одне на одному. Западало вглиб, вкривалося порохом забуття, тонкою оболонкою, мов шрам від тяжкої рани.

Але десь-таки було. Жило, хоч-не-хоч — існувало.

Кшисяк сидів, одурманений втомою, розімлілий від гарячої води, від ласкавого тепла, що плинуло від ніг по всьому тілу. І коли став міркувати — виявилось, що пам'ятає все чисто.

Як вилаяв уперше управитель. Як потяг прикажчик по голові канчуком. Як він просив іншу ділянку під картоплю, а йому не дали. Як ганяла його панночка з дорученнями. Кожне слово, кожен день були викарбувані десь глибоко, причаїлися, чекаючи.

— Управитель мені ляпаса дав, я коропа хотів тобі принести,— мовив він несподівано для самого себе.

Магда заломила руки. Зляканими очима дивилася на нього. Але не обізвалася й словом. Така вже була селянська доля, ще з діда-прадіда. Певне, сам господь бог призначив, щоб пан, управитель, прикажчик хлопа по морді били.

Та, зрештою, не було часу на балачки. Надходив вечір, вже час було доїти. Магда побігла.

Панський корівник був довгий, як барак, мурований. Але вікна в ньому великі, щоразу треба їх мити. Підлога бетонована, трохи похила, все стікає з неї на середину, попадає в трубу, оту, що тягнеться вздовж бараків.

Обабіч рядами стояли корови. Кожна в своєму стійлі. Всі однакові на масть — червонясто-руді, тільки в деяких біліла лисинка на лобі чи панчішки на ногах. Стояли собі на свіжій соломі, жували вогкими губами свою нескінченну жуйку. Ліниво витягали шиї, винюхували рештки сіна, висмикували з-за ясел.

Над кожним стійлом, на стіні, висіла металева таб-

личка. Магда знала, що на табличках написані імена корів та від яких вони биків. Хоч ледве вміла читати, але знала всі імена.

Чудні ті імена були, панські. Не такі, як належить коровам. Не було тут ні Красуль, ні Лисок, ні Маньок, самі Аліції, Ганки і ще всякі такі імена, хоч, кажуть, гріх давати худобі людське ім'я.

Але це були панські корови. Такий, мабуть, був панський звичай.

Гарні корови — нічого не скажеш. Магда любила сюди ходити. Сухо, затишно, тепло. Чути подих тварин — рідний, знайомий. Коли Магда проходила повз стійла, до неї помалу поверталися голови, лагідно, ласкаво дивилися великі, вологі очі. Мимохідь вона поплескувала руді, лиснючі боки, які щодня чистила шкребачкою. Корови знали її. Деяких вона тихцем називала по-своєму, звичайним селянським ім'ям — Руцяна, Лиска або-що. Так було краще. Коли Магда доїла, спершись лобом об теплий коров'ячий бік, вона називала корову саме так.

Приємно лоскотали пальці теплі дійки, цвіркало молоко в емальовану дійницю. Ввижалося Магді, що вона доїть власну корову. Не худу Лиску з запалими боками, що стоїть у хлівці біля барака, ні, а саме цю, з дурним ім'ям Мадам, лиснючу, вгодовану. Це їй, Магді, належить руде, гладке тіло, ясні, заокруглені роги і важке, низько звисле вим'я. Пінилося біле молоко аж по вінця, а Магда лічила кварти.

Неймовірно щедрі були панські корови. Здавалось, наче ніколи не перестане молоко цвіркати з дійок. Магда смикала знову й знову, корова терпеливо стояла, молоко лилося в дійницю. Доводилося вставати, зливати його у великий бідон, який стояв збоку, і знов сідати під коров'ячий бік. Нарешті, Магда натискала всією долонею, цвіркав останній тоненький струмочок. Все. Тепер можна було перейти до іншої. Аж боліли долоні, аж терпли пальці.

Магда любила теплий дух хліва, любила корів, любила доїти, хоч інколи втомлювалась так, що й дихнути не могла. Треба було видоювати до останньої краплі, бо її перевіряли. Підійде управитель, натисне товстелезною лапою — і начувайся, якщо хоч трохи білої рідини цвіркне на солому.

Аліна доїлася так туго, що не дай боже! Ганка любила обмахуватися хвостом, хоча в корівнику майже не було мух. Наче в панських кімнатах, висіли біля стелі смужки липучого паперу. Велика, рогата Баська була хитра й підступна — невідомо чому раптом починала тупцяти, натискати гладким боком на доярку. Треба було стерегтися, щоб не впасти з ослінчика, не перекинути дійницю.

Магда вже знала всі норови, всі звички й примхи корів. Знала, якій треба перед доїнням підкинути сіна в ясла, а котрій наколотити теплого пійла з обмішкою. Котрій треба налити помиїв, а котрій води. Знала усі ці коров'ячі морди, що завжди жували вологими губами. Коричневі очі; чорні й білі, прямі й криві роги.

Одного тільки боялася Магда в корівнику — бугая.

Він стояв в окремому стійлі, темно-коричневий, майже чорний. Дебелий, кремезний, могутній. Крізь ніздрі йому простромлене було кільце, з якого звисав ланцюг, міцно припнутий до ясел. І ясла були не такі, як в усьому корівнику,— дубові, міцні.

Бугай впирався могутніми ногами в підлогу, сіпав ланцюг, аж двигтіли ясла. Ланцюг зловісно напинався. Дебелий, могутній карк низько хилився, роздуті ніздрі тремтіли десь біля самої землі. Налиті кров'ю люті очі блимали на всі боки. З могутніх грудей вихоплювалося глухе, здушене ревіння, що перекочувалося, мов далекий грім.

Бугай не любив, коли до корівника приходили жінки. Чоловіків він ще сяк-так терпів. Та жінки шугали мов опечені повз його стійло, що, як на злість, було біля самісінького входу. Часом бик вдавався до хитрощів. Стояв тихо, коли заходили доярки. Та тільки-но вони лагодилися йти назад — мов пересторога, лунало гучне ревіння, починали тріщати ясла. Сміливіші хутко бігли до виходу. Але бик починав так люто шарпатись, що Магда не зважувалася пройти мимо й зупинялася. Злякані очі блукали по корівнику. Вона вже давно нагледіла стежку, якою тікатиме: через стійло Аліції, до ясел, а тоді у вікно, пробите в глибокій ніші муру. Але серце тремтіло в грудях від самої думки, з яким страхітним брязкотом трісне ланцюг, як вибіжить із стійла розлючений, шалений бик, як вискочить на подвір'я, б'ючи

копитами, трощитиме все, що трапиться на дорозі. Магді перехоплювало подих. Інші доярки часом глузували з неї, бо жодна з них не боялася бугая так, як Магда. Але вона нічого не могла з собою вдіяти. Темний, мов градова хмара, Богун навіть снився їй ночами, ввижався, мов страхітна примара. Ось він вибігає, оскаженілий диявол, трощить на скалки бараки, стайні, корівники, ба навіть панський будинок.

Кінець кінцем сон справдився. Одного дня прийшов Кшисяк з новиною:

— Знаєш, Магдо, Богуна продали!

— Та невже?

— Еге, нового куплять. Цей, либонь, уже старий.

— Такий чорт — і старий! Ото вигадують!

— Адже управитель знає, що робить. Стільки коло цього бика мордувалися — вже ж так дурно не продали б.

— Коли ж це?

— Завтра. До міста поженуть, казали.

— Та хіба ж він піде?

— Чом ні? Піде! Не бійсь, батога злякається — куди хоч рушить.

Але не так легко було впоратися з Богуном.

Спершу він спокійно дозволив вивести себе з хліва.

Тільки зараз було видко, який він величезний. Його вели на ланцюзі вдвох: Вавжон і Маруньчак. У кільце в носі був протягнений ланцюг — новий, товстелезний.

Богун вийшов, невпевнено переступив через поріг. Схилив голову, наче засліплений сонцем і світлом, хоча в корівнику теж було досить світла.

Роздутими ніздрями бугай став нюхати землю, аж знялися вгору дрібні соломинки, розсипана полова. Він форкнув з глибини могутніх грудей, знявши туман куряви.

Ноги в нього були короткі. Тіло кремезне, туге, як міцно стиснутий кулак. Жінки прогнали дітей до бараків. Ланцюг ланцюгом, а краще дивитися здалека.

— Гей! Гей! — підганяв бугая Вавжон. Але бугай і не думав рушати. Він усе нюхав і нюхав землю. На мить з глибини могутнього тіла озвалося придушене гарчання. Не від злості — просто так собі. Мов далека луна грому, що гуде в скелястій ущелині.

— Гей! Іди, дурний! — роздратувався Маруньчак. І міцніше смикнув за ланцюг, за кільце, простромлене крізь живе тіло тварини.

Богун уперся задніми ногами, ще дужче схилив голову. Він не хотів. Йому й на думку не спадало, що треба кудись іти.

Вавжон шмагнув його києм ззаду. Раптом бик хльоснув себе по боці чорним хвостом.

Ніхто й збагнути не встиг, що сталося. Вдарило, мов блискавиця.

Гримнуло шалене ревіння. Розкотилося ген за будівлі, за бараки.

Богун не дуже й напружився. Але шарпнув так, що Вавжон поточився.

Підскочив котрийсь із наймитів, що стояли збоку. Вже втрьох схопилися за ланцюг. Бик стояв. Тільки в грудях йому клекотіло та очі, набряклі кров'ю, люто й підступно дивились на людей знизу.

Він кинувся вперед, мов лавина.

Витримав ланцюг, витримали руки, які його тримали. Але бугай звільнився...

Линула кров з роздертих ніздрів — яскраво-червона на майже чорній шерсті. Чоловіки відлетіли геть з ланцюгом у руках. З брязкотом покотилося вирване кільце на кругляки подвір'я.

Богун раптом зупинився як вритий. Люди не знали, що робити. Почали помалу, обережно підступати до нього з ланцюгом у руках. Тільки четверо. Решта розбіглася хто куди: до бараків, до корівників, до обор — мов табунець горобців, сполоханих шулікою.

Богун стояв.

І раптом скочив. Наче намірився — і влучив.

Вавжон високо злетів у повітря. Потім важко впав на землю.

Богун підважив його ще раз, підкинув і знову впіймав на короткі чорні роги.

Дико заверещали жінки десь біля барака.

Ще раз Вавжон звалився на землю.

Бик шарпав його, чавив чимраз дужчими ударами.

Біля рогів химерними зміями соталися по землі синьо-червоні кишки. Поблизу не було нікого. Вавжон та бугай! Але Вавжон вже не ворушився.

Богунові, певне, настогидло розтовчене місиво, що

лежало перед ним. Він оглянувся навколо, нахилив голову й побіг далі. З розгону гримнув лобом об паркан і зупинився. Та зараз же схаменувся. Адже він шукав людей. Кинувся до амбара. Але там з лементом зачинили ворота, похапцем засунули їх зсередини на важкий дерев'яний засув.

Бугай повернув до бараків. Наскочив на Антонишиного кабанця, жбурнув так, що той ляпнув об стіну м'яко, мов сире тісто.

Богун став, роздивляючись. Ревів глухо, грізно. Кривавим оком поглядав на бараки. З амбара задніми дверима вибіг хтось і манівцями, поза городами, кинувся до управителя.

Негайно з'явилися управитель і прикажчик. З рушницями в руках. Помалу. Обережно.

— Ану, виходьте! Беріть канати!

Люди завагалися. Але наказ був рішучий.

Сміливіші почали виходити з корівників, з бараків, обережно відчиняючи замкнені двері.

— Сміливо! Вперед! — вигукував управитель, сховавшись за рогом барака.

Люди стали поволі підступати до бугая, тримаючи напоготові зашморги.

Бик стояв і глухо стогнав. Кров струмком текла з розшматованої морди.

Раптом він метнувся. Як буря, просто на людей. Та не влучив, засліплений люттю. Люди розбіглися, він проскочив між ними, вдарився головою об стіну барака, аж посипалося з благеньких стін вапно.

Богун остаточно здурів. Почав кружляти навколо, гатити рогами кругляки подвір'я; мов ураган, розкидав геть дошки, що лежали під ясенями.

Бліді обличчя людей виглядали з безпечних схованок. Управитель вже й не пробував наказувати.

Він причаївся за рогом, намірився. Гримнув постріл.

Богун раптом зупинився наче вритий. Ще кружляли коло нього розвіяні шаленим рухом стебла соломи. Ще не спала курява, що її зняли чорні ратиці.

Бугай стояв. Та от він похитнувся, наче в нього підломилися ноги. Заточилося велике тіло туди й назад.

Управитель націлився ще раз.

Бугай звалився на бік, аж задвигтіла земля. Кілька разів сіпнув ногами. З рота ринула кров.

Тепер повідчинялися всі двері. Люди кинулись до Вавжона. Жінки, чоловіки, діти.

Але це був уже не Вавжон. Розтрощив його Богун, розтоптав. Змішалося докупи все: шмаття одежі, кишки, волосся, мозок. Наче перемололи велетенські млинові жорна.

Люди зупинилися остовпілі. Як його обмити, як одягти, покласти в труну цього небіжчика?

Тісне коло. А посередині купа кривавої маси.

З диким виттям бігла із саду Вавжониха. Вона не знала нічого. Лише як почула крики, їй защеміло серце. Але побігла до бараків, тільки коли гримнув постріл.

Мов несамовита, вбігла в юрбу. Люди поспіхом розступилися перед нею. Жінка остовпіла. Крик завмер їй на губах. Вона стояла з розкритим ротом, нічого не розуміючи.

Ще як бігла із саду, їй гукнули, що Богун підхопив її чоловіка на роги. Вона знала. Та хіба це було те?

За мить ступила вперед, мов сновида, і посковзнулася, зачепившись за довгу кишку, що виповзла з розчавленого черева.

Вавжониха засміялася. Люди заціпеніли.

А вона сміялася, сміялася, сміялася. Аж трималася за живіт. Аж гикавка хапала її від того сміху, високого, уривчастого, схожого на кудкудакання курки, коли вона знесе навесні перше яйце.

Людям запаморочилося в голові. Дехто відчув, як стискає за горлянку такий самий сміх, рветься з уст, зсудомлює м'язи обличчя, зціплює щелепи.

Та прикажчик з Кшисяком мерщій схопили Вавжониху під руки й одвели до барака, де на порозі стояли діти. Двоє старшеньких. Найменшеньке, третє, що ледве дибало, виглядало з-за порога.

А Вавжониха сміялася. І люди стояли, не зважуючись рушити з місця. Ніхто не мовив і слова. Але тут з'явилася пані. Вона йшла поспіхом, і юрба мовчки розступилася, даючи їй дорогу. Ніхто не вклонився. Холодний жах перехопив усім горло. Та шапки поскидали ще тоді, як підійшли до Вавжона.

Управитель хутко підбіг до пані. Люди чекали, що буде далі. Але пані не підійшла до Вавжона.

Вона рушила далі, до ясенів, де темніло тіло застреленого бугая, й зупинилась, дивлячись на нього. Гнівно,

хутко сказала щось управителеві, але так тихо, що нічого не можна було зрозуміти.

Кінцем черевичка вона торкнула мертву тварину. Оксамитна, темна шерсть була вкрита піною й кров'ю. Задубіли нерухомо витягнені ноги. Криваві очі викотилися з орбіт, наче от-от мали впасти на землю.

Управитель щось пояснював, розводив руками. Йому притакував прикажчик, який вже встиг повернутися.

А вже потім пані підійшла до Вавжона. Зупинилася. Уста їй затремтіли, обличчя сполотніло мов крейда.

Вона довго мордувалася з чорною сумочкою, яку тримала в руці. Ніяк не могла відкрити її. Нарешті якось відкрила. Витягла папірця — десять карбованців.

Люди аж роти пороззявляли, бо це ж таки були великі гроші. Більші, ніж платня за півроку.

— Віддайте його жінці,— мовила пані. Вона стояла з простягненою рукою, але ніхто не рушив з місця. Нарешті підбіг прикажчик і взяв.— Перекажіть, що діти можуть деякий час ходити на двірську кухню обідати,— ще додала пані.

Прикажчик побіг з тими десятьма карбованцями та з великою новиною про панські обіди до Вавжонихи в хату. Але вона сиділа на ліжку, вдивляючись скляними очима в стіну, і всміхалася сама до себе безтямним, дурнуватим усміхом. Отож прикажчик тільки впхнув їй у руку десятку й мерщій скочив за двері, побіг слідом за панею, за управителем, які вже прямували на панське подвір'я.

Ніяк не могли люди взятися до роботи.

Адже лежав на подвір'ї Вавжон. Темніло, як гора, велике тіло бугая. І ніхто не знав, як підступитися до Вавжона.

Нарешті прийшов управитель, лихий як грім. Лаявся, кляв, гримав на всіх, а найбільше на Маруньчака.

Вже всі знали, чого розсердилася пані. За те, що він застрелив Богуна. Довелося, мабуть, управителеві виправдуватись, казати, що бугая все одно ніхто б не купив з розірваними ніздрями.

Вавжона, мов купу твані, згорнули на дошки й понесли в сарай.

Третього дня ховали. Всі люди пішли на похорон, хоч був робочий день. Але управитель не сказав і слова. Нічого не сказала й пані, хоч знала. Не хотілося їй, певне,

дрочити людей. Магда й Кшисяк теж пішли. Вавжониха голосила так, що десь і на небі було чути.

Дріботіли за труною діти, двоє старшеньких і мале, яке ще нічого не розуміло.

Старшенькі плакали. А мале йшло собі й гомоніло:

— Зосю, це татуся там замкнули?

— В труні, в труні татусь,— підказала якась із жінок, що йшли біля них.

— То це труна?

— Труна, дитятко, труна.

— А як тато вийде?

— Ой, вже не вийде, не вийде, не вийде! — заголосила Вавжониха, мабуть, почувши цю розмову.

Дитя злякалося й схопило за спідницю стару Янтошку.

— Не бійся, не треба боятися.

— Мама плачуть.

— Бо тато вмерли, розумієш, вмерли!

— Вмерли?

— Не знаєш хіба? Бик тата забив.

— На подвір'ї?

— Так, на подвір'ї. Рогами.

— Боже милий! — бідкалися кумасі.— І не знає, бідолашне, що сталося.

— Звідки ж йому знати? Ще ж мале.

— Так, так, загинув чоловік, загинув.

— Що ж вона тепер з цією дрібнотою робитиме?

— Та вже кого бог у світ пускає, про того й дбає. Якось житиме...

— Еге, так воно кажуть. Але часом і вмира такий, моя люба.

— Всяк буває...

На кладовищі знову знявся лемент. Жінки заводили, плакали одна поперед одною. Але над усім високо здіймалося голосіння Вавжонихи.

— Ой Вавжусю, мій ти любий! Господи Ісусе! Го-господи!

Аж моторошно ставало від цього голосіння. Чоловіки — й ті зблідли з обличчя.

Магда стояла збоку. Її тіпало. Ні, недаремно вона так боялася Богуна. Адже замість Вавжона міг бути Ясек, він теж неподалік стояв. Вона навіть заплющила очі від цієї думки.

Люди поверталися з похорону купками, розмовляли. У сотий раз переказували одне одному, як воно було. І хоч кожен на власні очі бачив усе — однаково слухав ще раз і дивувався.

— Отакенне кільце, Єзус-Маріє!

— Крізь живе тіло, крізь писок було простромлене!

— Ну й сила!

— Вже зразу видко було, ще як з корівника виходив,— буде лихо!

— Було б якось інакше його спутати, адже стільки часу тварина в корівнику стояла, світу не бачила...

— Як же ти його спутаєш? Хто знав, що висмикне кільце?

— Казали, той бик, що перед Богуном був, так само зірвався.

— Якого тепер куплять?

— Там пані, певне, кривавими сльозами за Богуном плаче!

— Таж бичисько який був — пошукати такого...

Мовчки обминала Магда людей. Ще над Вавжоном земля не осіла, а вони вже більше про Богуна, ніж про Вавжона мелють язиками.

Ох, люди! І трьох днів не минуло, як він ходив між ними живий-здоровий, нікому й на думку не спадало, що таке станеться...

Вона важко ступала по дорозі. Набряклі ноги щеміли дедалі більше. Вже як порятунку чекала, коли, нарешті, прийде її час, коли родить. Іншим жінкам наче легше доводилось. Але Магда з самого початку нездужала. А коли ще їй родити... Здавалося, й кінця-краю цьому не буде. Вагітність весь час давалася взнаки — за кожною роботою.

Оце й тепер вона насилу приплентала́ся з кладовища. А день лише починався. Опівдні пішли мочити льон. Прикажчик підганяв: стільки-бо збавили часу через той похорон. Призначив людей, і Магду теж; льон — споконвіку жіноча робота. Мочили не в ставку — в ямах з водою.

Чоловіки привозили з поля важкі снопи, зв'язані солом'яними перевеслами, скидали на землю. А потім усі разом укладали снопи в воду.

Вже давно вирито було в глинищі круглі глибокі ями. Їх чистили щороку. По дерев'яному жолобу струмувала вода з ручая, помаленьку стікала в ті ями.

Сюди й укладали льон.

Було холодно. Магда стояла по коліна в глинястій, темній воді, високо підкачавши спідницю.

Їй подавали в яму снопи. Із стогоном вона щоразу схилялася, брала снопа й клала в воду, рівненько, як слід, щоб умістилося якнайбільше.

Важко було.

— Не бери, не бери важкого! — застерігала Антониха, але Магда тільки розлютилася. До чого ці балачки! Поставив її прикажчик на цю роботу — й годі. Та й зрештою — коли ще їй родити...

З поля везли й везли снопи. Не можна було навантажити одразу на великого воза — глибоко переорали колесами, розтовкли землю коло ям, ніяк було проїхати.

Рясний піт виступив Магді на чолі. Вона ледве встигала брати снопи. Терпли руки.

— Ой, які ж великі пов'язали!

Може, й не такі вже великі були ті снопи. Звичайні. Аби обхопити руками.

Та Магді кожен сніп здавався важкий, мов залізо.

За кожним разом вона стогнала дужче й дужче. Чимраз важче було згинатися й випростовуватись.

Спина стала наче дерев'яна, біль хапав за серце. Потрібне було неймовірне зусилля, щоб випростатися, простягти руки по наступний сніп.

На хвилину темінь заслонила очі. Вона розігнулася, стиснувши губи, обтерла спітнілого лоба.

— Ану, швидше, швидше порайтесь, жінки! — жартував Валек.

— Еге! Добре тобі там стояти на сухому!

— Ось у воду зайди — побачиш!

— Аякже! Нащо йому штанці мочити?

— Певне! Штанці нічого собі, святкові.

Усі засміялися. Крізь Валекові штани світилися голі коліна. Але він тим не дуже клопотався. Робоча одіж, звичайна. Годилася на мокрому глинищі.

Нили руки, натерті снопами. Рябіло в очах від зелених стеблин.

— Укладай! Укладай!

— Ти диви! На прикажчика пнеться!

— Воно б тобі личило, Валюсю! Горлати вмієш — ого!

— А до роботи не дуже! Точнісінько прикажчик!

Жінки жартували, пересміювались. Валек був гарний парубок, веселий, кожна залюбки зачіпала його гострим словом.

Та Магді було не до сміху. Її охоплювала дедалі більша млость. Вона з розпачем дивилася на гору снопів, яка все зростала й зростала.

Глянула на небо. Хмарило. Та все одно знати, що сонце високо. До смерку дуже далеко.

«Якось витримаю!» — переконувала себе Магда. Але раптом незручно взятий сніп льону ворухнувся в руках, сковзнув боком і хлюпнув у воду, далеко від інших.

— Гей, кумонько, дивіться, що робите!

— Руки в молодиці діряві, чи що?

Та жінки зараз же зміркували: з Магдою щось недобре! Вона стояла біла мов крейда, з тремтячими губами, мацала навколо себе руками, мов сліпа.

Усі перелякалися.

— Ой людоньки, таж кожен бачить — молодиця в тягості. Де ж таки її на роботу гнати? — злостилася Антониха.

На мить Магда присіла просто на мокру глину. Невидючими очима вдивлялася в яму, в яку хутко лягали розкудлані снопи.

— Самі дійдете, Магдо?

— Дійду.

Вона попленталася до бараків. Ще й страх узяв — коли б не трапився на дорозі прикажчик.

Нарешті доплентались і впала на ліжко. У хаті не було нікого. Стояла тиша. Щось стукотіло в скроні, перед очима снувалися каламутні кола.

Заглянув Кшисяк.

— Що тобі? Казали мені люди на глинищі...

— Трохи заслабла... Минеться...

Але слабість не минала. Магда лежала тихо, поки всі вечеряли. Маликова жінка зварила їсти.

— Ясеку...

— Чого тобі?

— Піди погукай Янтошку.

Кшисяк злякався.

— Ти що, Магдо, адже не час ще?

— Ні, ні, так тільки, може, порадить щось...

Вона вимовляла слова з зусиллям. Кшисяк побіг щодуху. Янтошка прийшла зараз же, тільки хустку напнула та якогось свого зілля набрала в ганчірку.

Янтошка зналася на цих жіночих справах, як ніхто в усій околиці. І хоч стара була, хоч і сили такої, як треба, не мала,— найбільше кликали саме її. А вже коли нещастя якесь — вже ж не по кого чоловік біг, по Янтошку!

Тільки зайшла до хати — побачила зразу: щось не гаразд! Почала розтирати Магду. Наказала Маликовій запалити в печі, запарювала якесь зілля, давала пити. Млосно було Магді. Так млосно, що, здавалося, й пальцем ворухнути ніяк. Біль шматував усе тіло. Але вона не хотіла стогнати. Адже не сама в хаті — люди сплять: наробилися вдень, їм відпочити треба.

Кшисяк ліг на долівці поруч із Сташеком. Магда лежала сама, мов та королева. Але це її не тішило. Ніяк було повернутися, ніяк випростатись, залізним обручем стискав тіло біль. Вона підгинала коліна — так здавалося легше.

Янтошка світла не згасила. Тільки прикрутила гніт. Він жеврів ледве-ледве. Темні тіні танцювали по стінах. Коли Янтошка рухалась — виростала здоровезна тінь, заламувалась аж на стелю, вкривала всю стіну. А Магді здавалося, наче тінь заповнює всю хату, наче снується по хаті руда кіптява, хоч лампа ледве блимала.

Янтошка бурчала, приказувала якісь там свої таємні слова. Ще раз дала їй напитися. Зілля гірке було, пахуче, але від нього трохи полегшало.

«Так пахне, як сіно, коли підсихає»,— мляво подумала Магда. Але тепер була осінь. Уже давно покосили все, навіть від другого врожаю конюшини і сліду не залишилось.

— Краще тобі?

— Трохи... Тільки ще бо-олить...— стисла Магда безкровні губи

— Нічого, полегшає. Треба було тобі, жінко, той льон тягати! Хіба ж ти не знала?

Ні, Магда не знала нічого Як же? Прикажчик наказав іти, наказав працювати. Чи то прикажчик, чи Валек з неї отам сміявся?

— Води мені дайте.

Вона пила жадібно, хоч за кожним ковтком ще дуж-

че пекло всередині. Саме так, як колись від ковбаси,— хрещений купив їй на ярмарку. Недобра, мабуть, була ковбаса,— Магда аж звивалася з болю. Вона ще дівчиною тоді була, але пам'ятає й досі.

Магда почала пригадувати, що саме їла. Але ні, боліло не так. Хоч млоїло, нудило так само, як тоді. Та це вона, мабуть, підвередилася, коли вкладала льон.

Помалу тяглася ніч. Аж очі ятрило від цієї півтемряви. Магда хотіла попрохати Янтошку, щоб загасила лампу, але слова не йшли з горлянки. Важко було говорити. Вона лежала й дивилася на танцюючі тіні, на ясне коло, що стелилося на стіні.

Сонно дзижчали коло печі мухи. Вже й не час на них, але тут, недалечко від корівника, вони аж до зими обсідали піч, стелю, снували чорним, безсонним роєм. Тільки тепер були якісь ліниві, кволі: ледве вдариш ганчіркою — чорною хмарою падають на підлогу.

Поволі тяглася ніч, в упертому надокучливому дзижчанні мух.

Перший прокинувся Ясек.

— Ну, як тобі там?

Він аж злякався, як глянув на неї. Очі позападали в чорні ями. В устах ні краплинки крові.

Та ніколи було розчулюватись. Треба було йти до роботи.

Останньою встала з лави Маликова, коли чоловік її вже варив снідання. Отак у них заведено було, навиворіт. Чоловік їсти варив, а жінка ще вилежувалася на лаві.

Нарешті пішли всі. Магда жадібно чекала, коли за останнім пожильцем рипнуть двері.

Тепер вона вже могла застогнати. Раз, другий.

Та вже як почала — не могла скінчити. Не дуже голосно стогнала, квилила, хлипала, плакала тоненько, як дитина.

Янтошка злякано заметушилася. Тепер вона бачила — з Магдою справді погано.

Ну й знайшлося немовлятко. Дівчинка.

Відразу знати було, що невчасне. Маленьке, червоне. На рученятах та ноженятах не було ще нігтиків. Недоносок. Але живеньке.

Побігла Янтошка покликати ще когось. Миттю прибігла Антониха. Гріти воду, купати дитя. Яке є, таке є. Але ж нічого не вдієш — боже створіння.

— Дайте мені її, дайте! — просила Магда, хоч ніякої сили в неї не було.

— Почекай! Ще ж не купане.

— Це нічого, дайте!

Страшенно їй хотілося роздивитися немовлятко. Хоч доторкнутись. Адже це перша дитина.

Та Янтошка не дала, доки не скупають.

Але скупати не встигли. Ледве поклали в воду, дитя жалібно писнуло, мов щенятко, коли придушать хвостика. Янтошка хутко набрала в пригорщу води.

— Хрещу тебе в ім'я отця, сина й духа святого!

Магда злякалася. Чому це хрестять дитинку?

Та ледве охрестили, дитя затріпало крихітними рученятками без нігтиків і нерухомо витяглось, на диво велике й довге.

Померло. Адже воно невчасне було, недоношене.

— Краще, що бог забрав,— не було б з нього пуття,— мовила Антониха.

Сказати правду, так воно й було. Та Магді шкода стало. Вона розплакалась. Хлипала, хлипала, вже й сама не знала, чому плаче. За дитям, чи, може, через оту млость, що стікала гарячою червоною кров'ю. А може, й за Флоріаном Зеленком плакала або через той льон, з яким так намордувалася. Хто його зна, чого. Та розрюмсалася так, що й угамуватися не могла. Жінки не потішали її, поралися біля дитини.

Отак, плачучи, й заснула. Наче осунулася в темряву, в прірву, пухнасту, м'яку, мов сажа в комині. Не відчувала, не знала нічого.

А коли прокинулася — була вже хвора. Тяжко хвора.

Усі тихцем ходили по хаті. Сташека вирядили на ніч до Габрисів. Хлопчина зовсім молодий, нащо йому дивитися на такі речі? І просторіше трохи стало в хаті.

Янтошка цілісінький день не відходила від неї. Тільки додому побігла, по зілля. Різні зілля були, кожне від іншої хвороби. Магда пила, бо їй тулили горнятко до пошерхлих губів. Але не дуже знала, що з нею діється. Мов у тумані бачила всіх: Ясека, Маликів, Янтошку. І лежала. Ще ніколи такого з нею не було. Коли ясні-

шали думки, її брав сором. Бо ж люди робили, як завжди, тільки вона — ні. Лежала собі, мов пані якась, аж гидко було. Та все одно не було в неї ніякої сили. Навіть до корівника дійти б не змогла.

А тут роботи була сила-силенна.

Саме різали капусту. Шаткували п'ятьма шатківницями з ранку до вечора, тільки хрускіт стояв на подвір'ї. Мили, шарували великі бочки. Вкривали стайню новим дахом, бо надходила зима. Жінки копали буряки від світання до ночі,— управитель квапив, бо чекала цукроварня.

Молотили хліб. Гула молотарка — теж від світання й до пізнього смерку або й довше. Лампами присвічували, ліхтарями, бо хліб уродив добре, а пані потрібні були гроші.

Прибирали й у саду. Зривали останні зимові яблука, тверді, золоті й червоні, що висіли на майже голих гілках. Орали, сіяли озимину. Хутко надходила зима, дедалі більше давалася взнаки.

А Магда лежала. Поки тепло було, відчиняли двері навстіж, і вона дивилася на подвір'я. Хто йшов мимо, на хвилину ставав на порозі, обзивався до неї. Магда відповідала, дякувала, але її пік сором. Лежить і лежить, мов колода...

Ледве змогла зіп'ястися на ноги — встала з ліжка. Тинялась по хаті, мов та осіння муха, прибита холодом. Похитувалась, хапалася за стіл, за лави. Згинала її слабість навпіл, обзивався біль десь усередині, наче батогом хльоскав.

Як нікого не було, Магда не раз плакала. Від слабості, від болю. Побивалася, що навіть піти не могла, як немовлятко ховали. Ясек сам домовинку зробив, поніс на кладовище. Пішли Янтошка, Антониха, ще кілька жінок. Часу ні в кого не було, лише на хвилину дехто міг відірватися від роботи. Ксьондз покропив святою водою — і гаразд. Щастя, що Янтошка вчасно схаменулася, встигла охрестити немовлятко.

Осінь згасала. Вже сивим інеєм бралися ранки. Тоненькою скляною плівкою льоду вкривалися вночі калюжі. Раніш сідало сонце, пізніш надходив заспаний, холодний ранок.

Дерева стояли голі. З землі все позгрібали на підстилку худобі, ніде не було листя. Тільки вряди-годи

приносив звідкілясь вітер засохлий, зморщений листочок, що котився по землі, мов сіра миша.

Тільки на малому дубку вперто трималося листя — засохле, темно-коричневе. Вітер смикав його, шелестів, наче мстився за те, якого вже не було. За широке, лапате листя ясенів. За осикове, завжди тремтяче. За яскраве яворове. За вербове, вузеньке, довгасте. За липове листя, вирізьблене, мов серце. Тепер залишився лише один цей дубок. І вітер зганяв на ньому злість, як хотів, хитав його, шарпав.

Але це вже було не те, що раніш, коли золоте, жовте, багряне линуло до бараків осіннє листя, вело разом з вітром свій останній танець.

Убога була пізня осінь. Без кольорів, без пахощів, без працьовитих бджіл, що дзижчали над останніми квітами. Тільки соняхи ще стирчали на довгих стеблинах, але й вони були вже не ті — почорнілі, облізлі з холоду.

У цю негоду Магда вперше вийшла з барака. Глянула в сірий, смутний, замжичений світ. Але довго стояти не могла, бо дуже ослабла.

По-справжньому вийшла лише тоді, коли землю скував цупкий мороз, срібний од сонця.

Ясно горіло сонце, але холоднеча була така, що репалися дерева. Біля барака чути було, як стріляє мороз у верховітті великих ясенів. Він спиняв сік, ліниву зелену кров дерева. Вона набрякала, роздималася. Не було їй місця в жилах дерева, що тяглися під гладенькою сірою корою.

Тріщало гілля. Як хто виходив до стайні чи до амбара,— бо ж робота чекала, ніхто не питав, тепло тобі чи холодно,— мороз хапав за носа, забивав дух. Під ногами скреготіло, наче хто різав бляху.

Сива паморозь пробивалася крізь нещільні рами, колючою бородою звисала з вікон. Замерзала волога на стіні, виблискувала бурульками, схожими на гриби.

Кожен кутався, як міг, пхав у чоботи віхті соломи, старим шматтям обмотував ноги. Діти лежали в ліжках, заривалися до самісінького носа в солому.

Кому не треба було йти, того й батогом не вигнав би в поле.

Терезка вискочила на хвилинку, то мало не з плачем повернулася назад. Щоки їй посиніли, вона щосили терла їх снігом, боялася, що приморозила. А приморозиш —

довго буде гоїтись, щемітиме обличчя на мороз, на відлигу.

Діти сикали тут-таки, в хатах, ніяк було вийти надвір. Жодне не мало такої одежини, яка б хоч трохи захищала від морозу. Люди повідморожували собі пальці, кульгали, обличчя в усіх були сині, аж фіолетові.

Надходив день святого Міхала. А мороз не хотів попускати. Люди з гіркотою скаржились, нарікаючи в думці на господа бога, що на святого Міхала так і мусить бути. Хоч би в грудні зима ледве трималася, хоч би в лютому й розливалася повінь, все одно на святого Міхала завжди було так — лютий мороз або й гірше — хуга, заметіль.

Магда ще звечора чула, як за стіною голосить Габриська, як плачуть діти, як Габрись, розлютившись, лупцює жінку, хоч і нема за що.

Вона зітхала. Хто зна, чи наступного року не буде те саме й з ними? Висів день святого Міхала над головою, як вічна загроза, вічний жах. Снився ночами, хилив голови нижче, коли лаявся-батькував управитель, гримав прикажчик. А що вдієш? Накажуть — і йди собі геть!

Хоч би ти десять чи п'ятнадцять років проробив — жалю не буде. Принесе управитель листок-відмовлення, і край. Забирайся, чоловіче, без балачок! А є тобі куди чи ні — байдуже!

Спіймав прикажчик Габрися, як той виносив півмішечка вівса із стайні. Злакомився чоловік. Нічого не вдієш: з кожним може трапитися, кожного лихо може притиснути. А у Габрися в хаті п'ятеро дітей. Найменше ще на руках, найстарше вперше пішло до череди, за підпасича.

Приїхав віз. Тихцем вимкнулася Магда з хати, схопивши хустину з ліжка. Стара була, благенька, але хоч трохи зогріє.

Відчинялися і зразу ж зачинялися двері. Виходили люди подивитися. Може, в кого й була злість на Габриську, але в цю хвилину зникла, наче розвіяна вітром.

Габриська голосила на все подвір'я. Лементувала, аж синіла — від морозу й від плачу. По одному виносила дітей, закутаних так, що й очей не було видко. В якесь ганчір'я, в солому, в що тільки мала.

Прибігли жінки. Магда закутала найменше в свою хустку. Терезка, схлипуючи, впхнула Габрисьці в руку півбуханця хліба.

Давали, що могли. Барачні подарунки, лахміття, шматки, відірвані від власного рота.

— Люди, людоньки, кохані! — голосила Габриська, навіть не дивлячись, хто що дає. Барак здавався їй тепер королівськими покоями.

Вийшов Габрись з упертим, похмурим обличчям. Поставив на воза невеличку скриньку — весь батрацький доробок за десять років.

Посідали на воза. Діти плакали — їм одразу перехопило дух від морозу.

— Куди ж їдете? — несміливо спитала Магда, бо знала, що він не знайшов ніякої роботи.

— До Ментуса,— сухо мовив Габрись і шмагнув батогом коняку. Позичив її хтось на селі, хоч там і не дуже любили знатися з батраками.

— До Ментуса їдуть! — повторила Магда чоловікові, що стояв поруч і все чув.

— А де ж йому подітися? — тихо спитав Кшисяк і помалу поплентався до барака. Отак воно завжди бувало. Обходив Габрись кілька маєтків, мабуть, з десяток. Але скрізь казали — ні, ледве кинувши оком на його посвідку. Дивувався Габрись, хоч не раз чув про таке. Ходив до Антонія, показував оту посвідку.

Проте нічого не можна було зрозуміти. Мабуть, було в посвідці щось таке, що заступало Габрисеві дорогу до роботи, лягало перешкодою між ним, його жінкою, п'ятьма дітьми та барачними комірками усіх маєтків, що їх лише могли обійти за день, за два квапливі ноги. В усій околиці, в усій волості не було для Габрися роботи. Приходили після нього інші — їх приймали. У тому самому маєтку, де для нього не знайшли й клаптика місця, де для його рук не було ніякої праці, навіть найдрібнішої.

Спершу Габрись затявся, ходив, шукав. Низько кланявся управителеві, прикажчикам, панам. Вірив, що роботи справді немає. Бо хоч він чув про такі посвідки, нібито й зовсім звичайні, такі, як в усіх, а на роботу з ними не станеш ніде, та одна річ, коли таке буває з людьми, й зовсім інша, коли з тобою.

Нарешті зрозумів Габрись, яка сила в тій панській змові, що викидає тебе геть, прирікає на загибель одною

дрібною позначкою, якої батрацькі очі навіть і роздивитися не можуть. Мабуть, довго міркували пани, довго змовлялися між собою, доки спало їм таке на думку. Ходив Габрись туди, де про нього й не чув ніхто, де ніхто не знав його пані,— та все одно кожен вгадував відразу. Що він, Габрись, виніс півмішка вівса із стайні. Що зухвало відповів управителеві. Що навіть самій пані рубонув: стривайте, колись і ваше панування минеться!

Він крутив свою посвідку на всі боки. Порівнював її з посвідкою Малінського. Така була самісінька. А проте Малінський відразу на роботу став, в іншому маєтку.

Габрись пішов до управителя. На морозі шапку з голови скинув, кланявся, благав покірно. Та управитель і говорити не схотів.

Отоді збагнув Габрись, що доля його вже вирішена. Що не здолає він панські вигадки, панську змову. Усі пани трималися купи, усі були разом, об'єднані отими своїми позначками. Проти людей. Проти бараків. Проти наймитів.

Високим-височезним муром здавалася Габрисеві панська змова. Він говорив з людьми, та вони про це й згадувати боялися. За балачки з Габрисем могло й їм таке бути.

Лише останнього дня, коли вже лагодився Габрись їхати, вибухнув людський жаль жіночими сльозами, дитячим хлипанням, чоловічими тихими прокльонами.

А Габрись поїхав. Ще пощастило йому, бо Ментус прийняв його до своєї хати. Хата нікудишня, та й у самого Ментуса біда злидні ганяє, але хоча б на цей найгірший час, на люті морози, буде сякий-такий дах над головою.

Що будуть вони їсти, в що одягнуться,— не думав зараз Габрись. Ще буде час на такі думки. Він тільки шмагав коня, аби доїхати швидше. Хоч і недалеко до села, але все-таки... Ще дітей поморозиш.

Крізь замерзлі, посивілі шибки бараків дивилося їм услід безліч очей. Як по снігу, що мінився золотом од сонця, іскрився од морозу, суне наїжджeною дорогою навантажений віз. Як туляться одне до одного діти. Як шмагає батогом коня Габрись, як здіймається пара з кінських ніздрів.

— Оце тобі й святий Міхал! — зітхнула Магда, відходячи од вікна, коли віз зник за поворотом.

Сьогодні Габрися, а за рік могло й їх таке спіткати. Ніхто не був певен своєї долі. Могли прогнати за всяку дрібницю. Пошукай роботи в таку пору! А хіба взнаєш, чи нема на твоїй посвідці таємної позначки, знаку панської змови, непоборної сили, таємної влади, що керує батрацьким життям?

— Як ті Габрисі тепер житимуть? — сумно спитала вона в чоловіка, який нерухомо лежав на ліжку.

— Таке питаєш! Стільки я знаю, як і ти. Кожен живе, поки не вмре.

— Діток шкода.

— Не будуть по світу поневірятися. Багато ти щастя маєш від такого життя?

Він глянув на жінку. Вона стояла, терла змерзлі руки. Кінчик носа в неї посинів од морозу. І все-таки гарна. Очі великі, сірі, якісь дитячі.

Йому раптом згадалося, що колись, перше ніж вони побралися, їй подобався Флоріан.

— Якби ти за Флоріана пішла, теж солодкого життя не мала б,— мовив він несподівано для самого себе.

Магда здригнулася.

— Ти що? Флоріан? Як же це? Адже Флоріан — хазяйський син.

Це була правда. Флоріан був хазяйський син, а вона — батрачка, з діда-прадіда. Навіть і народилася в бараці.

— Жінку свою б'є...

— Та я знаю,— б'є навмируще.

— Ось бачиш...

Магда ніяк не могла зрозуміти, що в нього на думці. Чому раптом після Габрисів згадав Флоріана? Ніколи не говорив про нього, оце тільки сьогодні...

Кшисяк сів на ліжку й почав обмотувати ноги старими онучами.

— Ідеш кудись?

— Аякже. Січку різати треба.

Магда засмутилася.

— Такий мороз!

Кшисяк змовчав. Мороз там чи не мороз, а робити треба. Відчинив двері й вийшов у сивий, сонячний, крижаний світ.

Січкарня стояла в сараї. Скірила зуби, наче велетенська пащека. У суботу завжди різали січку про запас.

На довгі дні. І не диво: стільки коней у маєтку... Сніпки лежали великим стосом. Їх видав прикажчик, звалили на купу батраки, поскидавши з горища, де вони громадилися до самісінького даху.

Антоній розв'язував перевесло. Брав тугий оберемок соломи, що його ледве міг обхопити обома руками, і вкладав у січкарню. Кшисяк і Малик бралися за ручки. З рипінням починали рухатися колеса. Гострі зубці хапали солому, втягали її, пхали під себе, люто шматували. Спершу помалу, а потім чимраз швидше. «Чах-чах!» — гуло в сараї. Колеса розганялися, здавалося, вони крутяться самі. Але Малик миттю захекався. Антоній ледве встигав підкладати солому. Січкарня жерла оберемок за оберемком — великі, вимолочені ще восени снопи. Сива курява знялася в повітря, залоскотала в горлянці. З широко роззявленої пащеки січкарні сипалася січка. Дрібно порізані шматочки соломи водоспадом ринули в підставлений кошик. Малий Яцек тільки й чекав цього. Радів, як зростала на очах велика жовто-сіра купа, подекуди перетрушена сухою зеленню бур'янів, що крилися в соломі, скошені колись разом з колоссям.

Яцек розгортав січку в кошику на всі боки. Вона сипалася між пальцями, суха, хрустка, хутко здіймалася в кошику горою. Тоді Яцек поспіхом відтягав його набік, підставляв другий. Повний висипав у великий ящик, що стояв збоку. А тоді знову біг назад, до машини, де вже знову зростала в кошику гора січки. Розгортав, готував другий кошик.

Антоній підкладав солому. Обережно, щоб не схопило руку. Але набивав туго, щоб машина різала рівно й хутко.

«Чах-чах-чах-чах»,— цокотіла січкарня; одностайно крутилися колеса, шаруділа солома, скреготали залізні зубці.

За роботою не чути було навіть холоду. Гарячий піт виступав на лобі. Ніяк було відпочити, хоч на хвилину пустити ручку, яка наче тягла за собою. Спершу ні про що не думалось. Та коли вже терпла похилена спина, коли в носі свербіло від пилу й нестерпно нили руки, тоді мимоволі починав міркувати, як його хоч трохи полегшити працю.

Смикнеш ручку вниз, чекаючи, що вгору піде сама. Вона йшла, але вже не так хутко. Помалу меншав роз-

гін, доводилося знову крутити щосили, без усяких хитрощів. Ніяк було одурити машину. Коли прикажчик проходив мимо, він і не дивлячись знав, як працюють наймити — хитрують чи ріжуть так, як треба. Чув це із скреготу ножів, з гудіння коліс, з рівного, впертого чахкання. А як щось йому не подобалось, прочиняв рипучі ворота й заглядав до сарая. Не треба було нічого казати. Машина, мов шалена, починала працювати швидко-швидко, аж сопів старий Малик, хутчіш снував Антоній, не встигаючи накладати солому, а з Кшисяка піт лив струмком.

Потім курява густішала так, що доводилося відчиняти ворота. Линуло в сарай гостре крижане повітря, перехоплювало подих у грудях. Хапали його легені великими ковтками, здавалося, воно рипить на зубах, мов льодові бурульки. Боліли легені, їх мов ножем краяло це повітря, чисте й прозоре.

У сараї було темно, похмуро, та ще й з січкарні здіймалася хмара куряви. А за ворітьми стояв ясний день, блакитний, срібний. В западинах, у чітко відтиснутих слідах ніг синів мороз густою блакиттю. Сніг на краях іскрився, мов дрібно потовчене скло.

— Швидше, швидше, Антонію, не відставайте!

— Не бійтеся, я ще вас обжену!

— Чом ні! Але солому підкладайте швидше!

— Куди тобі поспішати? Що тебе жене? Не бійся, все буде вчасно. В самісіньку пору. Одвезуть тебе на кладовище — і край. Не спізняться і на день. Прийде кінець — слова не скажеш.

Але довелося зупинитися на хвилину, бо Малика схопив кашель. Він сів на перекинутого догори дном кошика й закашлявся. Спершу тихо. Потім дедалі дужче. Вихоплювався цей кашель з нього, мов гуркотіння з порожньої бочки. Він схопився за груди обома руками й кашляв, кашляв без упину. У грудях йому харчало глухо, важко, ніби там от-от мало щось обірватися. Нарешті кашель припинився. Малик підійшов до порога й сплюнув на сніг. Червоний слід блиснув на срібній блакиті й відразу затужавів, обернувся на чорну грудку.

— Ану, давай далі!

«Чах-чах-чах!» — гуркотіла січкарня. Аж до смерку. Нарешті прийшов прикажчик і приніс ліхтаря. Обережно повісив його на гвіздок, у ніші невеличких дверцят, що вели в комору. Ліхтар сіяв каламутне руде світло на

скирти соломи, на січку, що сипалася в кошик, на змучені обличчя людей.

Вони навіть не розмовляли між собою. Ніяк було. Кожен ледве зводив дух, ледве робив своє.

Зараз кожен рух потребував величезних зусиль. Він був нескінченно довгий, розпадався на дрібні частки, важким свинцем наливав тіло. Весь час думалось: ось треба схилитися, потім повернутися, напхати соломи в січкарню; треба різати січку, як наказав прикажчик.

Зубатою потворою скірилася в присмерку січкарня. Ніби це був ненаситний безжалісний звір, який жере, жере, ніяк не може наїстися, вимагає корму ще й ще.

Удома ніхто не хотів вечеряти. Кшисяк звалився на ліжко й заснув, не встигнувши навіть прочитати молитву.

Було ще зовсім темно. Магда вийшла тихцем, щоб не збудити чоловіка. Хай виспиться хоч у неділю. Вона щільно закуталася в хустку, бо мороз був страшенний. Чорними плямами темніли в засніженій улоговині панський будинок, корівник, амбари, присадкуваті бараки. Утоптана в снігу, рипуча стежка вела до костьолу.

«Як тут у нас усе вкупі»,— подумала Магда, минаючи залізну огорожу панського саду. Збоку виринула невисока костьольна вежа. На бліднучому небі виразно окреслювався її гострий шпиль. Нижче, наче десь біля самої землі, палала остання самотня зірка.

— Слава Йсусу!

— Навіки слава!

До костьолу йшли переважно жінки. Від бараків сунули тонкі постаті, від села тихо й поважно прямували широкі. І не диво. Магда й інші батрацькі жінки вдягали на себе одну спідничину, хоч і дуже рясну, святкову. А сільські лопотіли спідницями, що надималися одна над одною, відстовбурчувалися на животі, наче всі молодиці були вагітні. Усі куталися в товсті хустки, теплі, мов перини. Можна було котити таку молодицю по каменях, вона б і не почула.

Магда відчинила невеличку бічну хвіртку. В обличчя війнуло ладаном, якимось особливим костьольним духом. Біля бічного вівтаря вже горіли свічки, але великий вівтар, що відсвічував позолотою, втопав в темряві. Ще було рано. Вийшов паламар, оглянув людей. Шкутильгаючи, попрямував на середину, де звисав із стелі гапто-

ваний шнур від невеличкого дзвона — «сигнатурки». Смикнув раз, другий, десь угорі обізвалося швидке, тоненьке калатання. Сільські жінки зручніше вмостилися на лавах, закашляли батрацькі жінки, що товпилися ззаду. Чоловіків майже не було. Тільки сліпий Амброжій куняв на лаві, як завжди, та Єндрасиха привела з собою одинака сина.

«Боїться, щоб не побіг якійсь дівці перину зогріти»,— подумала Магда з давньою образою. Наче й дурниця, але щеміла в серці, мов скапка, зринала болючою згадкою. Їй і на думку не спадало чіплятися до цього шмаркача — просто примарилося старій. А напалася, почала вичитувати прилюдно, клясти з такою люттю, з таким глумом, господи боже!

Магда так заглибилася в спогади, що мало не прогавила, коли ксьондз вийшов з ризниці.

Вже йшла обідня, коли голосно, мов на злість, рипнули дверцята. Усі голови повернулися до виходу.

«Заспала трохи баба!» — глумливо всміхнулася Магда.

Від дверей прямувала Матусиха. Намагалася ступати тихо, навшпинячки, але чоботи рипіли, мов немащений віз. На хвилинку завагалася. Вона мала своє місце на лаві, неподалік від панського, де завжди сиділа стара пані з дочкою.

Але ніяково було зараз пхатися туди. Ксьондз уже переклав на другий бік євангеліє. Матусиха звернула за лави, стала біля Магди. Трохи попереду, щоб не товпитися з батрацькими жінками. Вона опустилася навколішки, важко зітхаючи, розгорнула молитовник, хоч темно було так, що навряд чи можна було вгадати хоч одну літеру. Ксьондз завжди стежив, щоб не горіли дурно свічки. Потім, коли почнеться пізня обідня, засвітять велике панікадило, що скляним павуком звисало із стелі, засвітять лампочки з обох боків і всі свічки у великому вівтарі. Але це вже тоді, як прийде пані й сільські господарі. А зараз у костьолі юрбились лише батрацькі жінки та кілька молодиць із села.

Уклоняючись у землю, коли підносили дароносицю, Магда помітила рясні торочки на Матусишиній спідниці. Аж зітхнула: «Боже милий!»

Спідниця була кашемірова, в присмерку здавалася чорною, та, напевне, була синього кольору. З-під неї ви-

глядав краєчок другої, темно-зеленої. А коли Матусиха ворухнулася, зашаруділи оборки туго накрохмалених численних спідниць, одягнених підспід.

Магда й про обідню забула. Заслонили їй ці кашемірові спідниці увесь світ. А тут ще хустка! Вона вкривала плечі старій, спадала низько, м'яка, як мох, пухната, мов нова перина. В миготінні свічок біля ліхтаря видко було тонкі волосинки облямівки, що стирчали з пухнастої матерії.

«Ой, яка хустка!...— думала Магда.— Скільки ж то вона коштує?» Почала напружено пригадувати хустку, яку бачила на останньому ярмарку. Та де там, до Матусишиної її й не прирівняти — набагато тонша.

Магда крадькома простягла руку. Ріжок хустки лежав біля неї на кам'яній підлозі. Пухнатились рясні торочки. Магда трохи посунулася на колінах. Хоч пальцем торкнути, щоб ніхто не бачив!

Еге, вона вгадала відразу, хоч і на око. Господи, яке ж то м'якесеньке, мов пух. Вгиналося під рукою, мов тісто. Магда з насолодою провела долонею по шорсткому візерункові, вплетеному в м'яку тканину.

Матусиха раптом озирнулась і глянула Магді просто в очі. Гнівним рухом обсмикнула на собі хустку й посунулася на колінах убік.

Гарячі рум'янці опекли худі Магдині щоки. Вона схилилася низько-низько, аж відчула гарячим чолом холодний дотик кам'яної підлоги.

3

Цупко трималася зима.

Надокучила вона людям. Допекла до краю.

Не було чим палити в печі, не вистачало дров. Пхали люди в огонь усяке сміття. Та воно й дрова були нікудишні — тріски, зелене ялинове гілля, спорохнілі пеньки. На ординарію лише таке давали. Тільки пхнеш у піч — і вже згоріло.

Ходили люди в маєток прохати. Мовляв, зима гірша, тяжча, ніж торік. Нехай пані дозволить видати їм ще палива.

А вона: ні та й ні. Як хочете, беріть дрова за гроші. Ви своє вже забрали — й годі! І говорити не схотіла.

Отож де була яка трісочка, гіллячка, хмиз,— усе люди повизбирували.

В лютий мороз гнали дітей шукати палива.

Ламали дітлахи лози понад ставом. Збирали шишки, що їх вивірки накидали під деревами. Скрадалися до села, до дірявих тинів, звідки легко було витягти кілька дощечок.

Управитель лаявся, бо лозовий пліт біля ставка зник за кілька днів. Не інакше, згорів у батрацькій печі.

Діти бралися на всякі способи. Вони знали, що таке тепло в хаті. Хтось відірвав кілька дощок і від стайні. Управитель бігав, гримав, лаявся, але винуватця так і не знайшли.

Скрізь чаїлася небезпека. Біля маєтку пильнував, гнав дітей геть прикажчик або управитель. На селі люто гавкали пси, і дядько відразу вибігав з хати глянути, що там діється. До лісу було далеко, і там завжди блукав гайовий з рушницею за плечима. Не диво, коли й стрельне дробом у якогось пуцьверінка.

Але ж треба було якось рятуватися, щоб не замерзнути. Магда спалила дощечки, якими відгороджений був кабанчик під ліжком. Блукав тепер вільно по всій хаті, плутався під ногами.

Гнівно іскрився мороз. Ночі вставали чорні, глухі й водночас ясні від снігу та зірок, що мигтіли в небі незліченним роєм. Кожен крок чути було здалека, рипіння й скрегіт снігу линули аж за панський будинок, на той бік, на луки.

Двічі на день доводилося прорубувати ополонку в ставку, щоб не задихнулася риба. Тим більше, що після осіннього лову залишилися самі мальки, тендітна дрібнота.

Великі брили льоду відтягали набік, складали рівною стінкою, щоб не впав хто в ополонку, хоч кому там хотілося блукати в такий мороз ставом... Та коли прорубували ополонку ввечері, вранці від неї залишався єдиний слід — тонка прозора крига. Видко було крізь неї воду аж до дна, де росли нерухомі водорості. А риба пливла до ополонок, керована якимось своїм риб'ячим розумом. Ставала колом на воді, вільній від криги. Дихала глибоко, ворушила зябрами.

У цю морозну пору траплялося більше нещасть, ніж будь-коли. Люди промерзали до кісток, наче п'яніли від

холоду. Антчак трапив рукою в січкарню. Паливода посковзнувся на кризі і впав в ополонку. Щоправда, він тільки промочив собі ноги до колін, але схопив його такий кашель, така гарячка та ядуха, що він довго не міг одужати. Діти пообморожували руки й носи. Не треба було навіть виходити з хати — мороз хапав і в бараці.

А найгірше доводилося чоловікам, коли їхали в ліс. Вони кляли все на світі, лаялись, але нічого вдіяти не могли. Треба було рубати дрова, а це зимова робота.

У крижану, мовчазну, глуху пустку лісу їхали мов на страту. Поверталися назад з порепаними губами, з синіми обличчями. Сташек поїхав у ліс з Кшисяком. Коли повернулися надвечір, він ледве міг зайти до хати, почав кричати. Принесла Магда снігу, щосили стала натирати йому ноги. Хлопець вив нелюдським голосом, аж доки не гримнув на нього старий Малик:

— Чого горлаєш! Не повідпадають твої ноги!

Але Сташек лементував ще довго. І потім, уночі, вже вві сні, схлипував і плакав, як мала дитина. Молоде ще було, не витривале.

Чекали люди, виглядали кінця зими, як порятунку. Ще з осені відомо було, що зима буде люта. Шишки на соснах червоніли, як кров, горобина аж гнулася від грон. Коропи не трималися берега — мандрували на середину ставу, на глибшу воду.

Отож і справдилися усі прикмети. Тріскучі морози ніяк не вгавали, не хотіли минати.

Та одного дня знявся рвучкий вітер. Почалося звечора. Зашуміли, залопотіли голі дерева, цілісіньку ніч чути було виття вітру в комині, стогнуче, похмуре. А потім ущухло.

Удосвіта сипнув сніг, рясний, лапатий, за півкроку нічого не було видко.

Та люди раділи. Минув мороз, а він був найгірший. Мов скажений пес. Сніг падав м'яко, тихо, безупинно. Намело кучугури по самісінькі вікна. Уранці прикажчик повиганяв усіх відкидати сніг від панського будинку, від корівників. Лопатами прокидали стежки до стаєнь, до колодязя, до амбарів. Обабіч стежок білими мурами здіймався щільний білий сніг.

Курило й курило, мов і не було цьому кінця-краю. Але дуже потепліло. Вже бігали жінки з бараків

в корівники в самих спідницях, у блузках, не кутались в хустки та різне шмаття. Трохи полегшало людям.

Хоч і не багато. Бо тільки-но настали тепліші дні, із стін у бараці почала виходити зимова холоднеча. Зелені, сині плями вогкості розливалися по стінах. Гірше стало в бараках, ніж у люті морози.

І до роботи дужче стали заганяти людей управитель та прикажчик. Мовляв, зима вже попустила, до весни хилиться.

А до весни було ще далеко.

Ще м'який сніг високими заметами здіймався на полях. Ще льодовими бурульками звисала зима з усіх дахів. Опівдні, коли часом пригрівало сонце, капотіла з них вода в розмоклий сніг.

Галасували горобці на дахах, вигріваючись на сонці. Але наступного дня небо знов запинали сірі, низько звислі хмари, десь зникав теплий подих вітру, знов лютувала зима.

Від кузні, що стояла посеред села, цілісінький день до пізнього вечора линув стукіт молотів. Дзвеніло ковадло, важко дихав міх, червоними іскрами жарів вогонь. Починалися передвесняні роботи — треба було гострити, лагодити лемеші, вставляти в борони зубці, повиламувані восени. До маєтку приїхав механік, став оглядати машини. Управитель лаявся, бо завжди щось та було не гаразд. А механік брав грубі гроші — не тутешній був, приїжджав здалека, отож і платили йому добре. Все мало окошитися потім на управителеві, а управитель і собі чіплявся до батраків.

Магда вже стала міркувати, як їй навесні помазати хату. Бо на стіни страх було дивитися. Набрякли вологою, стали сірі, аж чорні, наче ніколи не було на них вапна. Від цієї вогкості Малик кашляв дедалі гірше, часом не давав заснути цілу ніч. А Магда спала чуйно. Лежала й слухала, як старому клекоче в грудях, як він підводиться на ліжку, спльовує на долівку.

Через те плювання у хаті завжди була колотнеча. Але по правді, хіба ж міг старий виходити за кожним разом надвір, та ще у холодну зимову пору.

«А може, й не мазати? — думала Магда.— Бо нащо воно? І оком не змигнеш, а вже все буде отак, як раніш».

Якби не Малики, ще можна б трохи дати лад у хаті, а так — надто вже багато народу.

Ніхто не почував себе вдома, кожен жив, як попало, наче завтра мав іти звідси світ за очі. Отак було роками. Не дуже відрізнялися барачні комірчини від хліва. Ще влітку сяк-так. Висушить вітер, часом загляне сонце крізь прочинені двері. А взимку тяжка задуха тисла на груди, розмокала глиняна долівка, текло по стінах.

Кшисяк і слухати не хотів, щоб Магда побілила хату. Навіщо це? Бабські примхи, та й годі!

Так воно, мабуть, судилося, щоб наймит жив саме в такій хаті. Так йому належало — й квит!

Якщо часом котра з дівчат приносила з села квітку й садовила в вазон — квітка не хотіла рости. Не те, що в селі, де в одній хаті фуксія й мирт запнули все вікно зеленими листочками, чашечками чудових квітів. Тут було темно, вогко, холодно. Не хотіли квіти рости, бракувало їм повітря.

Та, зрештою, Кшисяк мав тепер інший клопіт, окрім того біління хати, яке мало бути десь навесні.

Узимку, доки трималися морози, йому ще давали спокій, та ледве потепліло — панночка в маєтку, мабуть, теж відчула, що надходить весна. І знов Кшисякові довелося бігати пішки, носити в сусідній маєток листи.

Якось воно було чудно йому. Бо ж мало не кожної неділі приїжджав молодий пан у гості. Могли вони з панночкою наговоритися досхочу. Але ні. Ще треба було листи писати.

Спершу ходив з тими листами то той, то інший. Пізньої осені з Валеком Палюхом сталося лихо — він загубив листа. Спершу боявся навіть іти в маєток, боявся навертатися на очі панночці. Разів з п'ять зміряв дорогу від одного маєтку до іншого, пройшов туди й назад, втупивши носа в землю. Але даремно. Наче вітром здмухнуло того листа.

І що там могло бути такого важливого? Сказати хіба не можна, чи що? Бо панночка розлютилася страшенно, прогнала Валека геть, суворо наказавши шукати, доки не знайде.

А хіба ж він не шукав? Певне, хтось знайшов, узяв, а потім кинув невідомо де.

Тому Валек уже й не блукав даремно. Сів собі за амбарами та й сидів.

І вже з того часу став ходити з листами Кшисяк. Часом пан наказував винести йому на ганок чарку горілки — тільки й користі було від того ходіння. Поки стояли великі морози, кленчанський молодий дідич не дуже вчащав до панночки. А ледве потепліло, вона й згадала про листування. Напхав Кшисяк соломи в чоботи й пішов. У той бік ще якось дійшов. Назад було куди гірше.

Кшисяк помацав за пазухою. Є лист. Не дай боже загубити!

Дорога була зовсім не вторована. Раз чи два проїхали панські сани, переорали летючі кучугури: ще важче стало йти.

Сніг був м'який, легкий, як пух. Високо здіймалися великі замети, громадились, мов перини в доброї господині на ліжку. Низько звисало сіре небо, обтяжене хмарами.

«Знов куритиме!» — подумав Кшисяк, побачивши ясну смугу на обрії. Він важко брів по снігу, часом пірнаючи в кучугури до пояса. До того ж схопився вітер; то вщухав, то віяв знову, хапав пригорщі снігу, жбурляв в обличчя. Курна хурделиця кружляла в спорожнілих полях. Усе живе поховалося, навіть ворони десь поділися.

Придорожні верби були засипані майже до половини стовбура, до потворних кривих сучків, з яких росли молоді пагони. На них лежали великі пухнасті шапки, кумедно зсунуті набік. Кшисяк тримався цих верб, щоб не збитися з дороги. Ніякого іншого дороговказу не було — скільки оком скинути, стелилася біла рівнина, що курилася білим пилом. Танцював на ній вітер, здіймаючи снігові іскри.

Кшисяк на хвилину зупинився, протер почервонілі очі. Тільки зараз відчув, що спина змокріла від поту. По всьому тілу раптом побігли дрижаки. Він обтер обличчя червоною хусткою і рушив далі.

Верби зникли, коли він звернув до свого села. Тепер Кшисяк не був певен, чи йде дорогою, що губилася в заметах, чи, може, звернув у поле. Він з зусиллям пробивався вперед. Раптом нога провалилася в порожнечу. Він змахнув руками й угруз аж до плечей.

— Пся крев! Яма!

Мабуть, він збочив із Сковронового поля на пустир,

де колись брали глину. Давнє, напівзасипане глинище обмерзло, його рівненько притрусило снігом.

Кшисяк з великими зусиллями почав вигрібатися з ями.

Зненацька захотілося покласти голову на снігову подушку, спочити на мить, на коротку часинку...

Але панночка наказувала, звівши докупи брови, схожі на сердиту гусінь,— «бігти хутко й зараз же повертатися назад, бо вона чекатиме».

Намацуючи ногою стрімкий схил зрадливої ями, Кшисяк нарешті видряпався нагору. Пильно роздивився, звернув праворуч, де мала бути дорога, й прискорив ходу.

Чи не загубив він листа? Злякано торкнув рукою куртку на грудях. Ні, є. Шелестить. Здалека замаячили темні плями. Кшисяк звів дух. Із сірої мли виринула костьольна вежа. Тепер він уже не шукав дороги. Ішов і йшов навпростець, ледве згинаючи затерплі ноги, з усієї сили пробиваючи впертий, сипкий сніг.

Вітер змінив напрям. Війнув гострим крижаним подихом. Прошив до кісток, мов крізь сито, проходячи крізь намоклу одіж.

Кшисяк добрався до маєтку саме в ту хвилину, коли до ганку подали сани. На хвилинку зупинився, щоб набрати повітря в задихані, стиснуті легені.

Панночка вийшла в сірій хутряній шубці, побачила його, але не зупинилася, пройшла до санок. Юзеф поспіхом відстебнув велику, вкриту синім сукном бараницю.

— Лист є?

Кшисяк хутко підбіг до санок, закляклими пальцями розстебнув гудзики, витяг довгастий конверт з полотняної ганчірки. Панночка взяла, але читати листа не квапилась.

— Рушай! — наказала Юзефові й зараз же звернулася до Кшисяка: — Пан був удома?

Коні рушили, спершу поволі. Кшисяк хутко йшов біля полозка. Панночка дивилася кудись удалеч примруженими очима.

— Був. До самісіньких рук оддав йому, як наказали.

— Казав він щось?

Застояні, вгодовані коні рушили швидше. Дорога була трохи накочена саньми, що возили гній із стаєнь

та корівників на панське поле. Кшисяк, насилу встигаючи, біг поруч із саньми.

— Прочитали листа й наказали мені в сінях зачекати.

— А потім?

Коні бігли риссю. Кшисяк поспішав поруч, тримаючи в руці шапку.

— Потім дав листа.

— А ще?

Кшисяк з зусиллям зводив дух. Йому доводилося бігти збоку, де сніг був незайманий, мов на полі. На мить захотілося ухопитися за поручень санок. Але він стримався. Де це бачено — хапатися за панські сани! Та ще як панночка їде. Сувора була, людей за ніщо мала.

— Більш нічого.

— Ото дурний! — мовила панночка. Вона відкинулася на спинку саней, заховала носа в сіре хутро.

Кшисяк зрозумів, що розмова скінчена, й зупинився. Його охопила дивовижна млость, перед очима затанцювали сірі цятки. Він поспіхом надів шапку на голову. Сани вже зникали вдалині, в хмарі снігу, що її здіймали кінські копита, відкидали набік полозки.

Кшисяк повернув до бараків. Ішов поволі, хоч його трусило від холоду.

Сташек вийшов за поріг.

— То ви вже прийшли?

— А ти що, не бачиш? — з люттю огризнувся Кшисяк.

Довго боролася весна з зимою.

То та, то інша брала гору.

Розливалася водою відлига. Потім знов лютував мороз. Виринали з-під снігу клапті чорної, мокрої землі і знову зникали в заметах.

Але вже видко було — весна перемагає. Вже линула вона з вітром, пестячи обличчя вільним, широким, теплим подувом. Вже бриніла в дзюркотінні струмків, звільнених від криги. Вже здіймалася з землі зеленою травою, гострими паростками, мокрою зім'ятою озиминою. Вже обзивалась угорі голосами невидимих птахів, які поверталися з піднебесних своїх мандрівок.

Раділи люди, хоч, правду кажучи, баракам не було чого радіти.

Не їм розквітала весна срібними квіточками біля води, майораном у городі. Не їм посміхалась вона білими пелюстками грушок, рожевим цвітом яблунь у власному саду. Не їм зеленіла рясними врунами на власному полі.

Барачна весна — це було рихтування плугів. Підгодовування коней. Лагодження борін, в яких за зиму завжди викришувався один чи два зубці. Барачна весна — це садіння картоплі, біль у спині, з ранку до ночі схиленій над рядками. Це сівба, важка верета з зерном на шиї, поспіх — щоб устигнути, не відстати від орача, від боронувальника.

Барачна весна — це скопування грядок у городі, полоття, червоні цятки, біль в очах, що вдивляються в крихітну зелень, яка встає з землі кучерявим ліском.

Барачна весна — це нескінченний день, що займається перше, ніж згаснуть, розтануть у темній безодні неба зорі. Це ніч, що приходить пізніше, ніж темрява. Весна — це лайка управителя, прикажчика, гуменного, невпинна злість пані, що не встигнуть, не зроблять, не впорають так як слід.

Обливалася потом барачна весна. Чорним брудом в'їдалась за нігті. Обзивалася болем у спині, в набряклих ногах, безсонням від утоми.

А проте радісно було виходити в поле, коли займався сивий світанок, коли із скляної далечини випливало рожеве сяйво дня. Коли квітчалися дерева легкою зеленню і дзюркотіла, тішилася, раділа вода.

Хутко йшла весна. Людина й незчулась, як провістила вона про себе переможним співом жайворонка, що бринів десь високо в блакиті, закублилася пташиними гніздечками у верболозах, у вільшняку, на ясенах, на старих яблунях.

Треба було поспішати. Щоб знайти якийсь день чи принаймні півдня, коли можна впорати й своє. Своє чи не своє, але так звалися оті смужки, що їх давали в маєтку під картоплю, під капусту чи жито.

Своє неодмінно треба було обробити. То вже батрацька справа — коли саме. Треба було обрати такий день, коли хоч на хвилинку припинялася панська робота. Знайти вузьку шпарину між одною роботою й іншою, пропхнутися в неї, мерщій засадити, засіяти, що тільки

можна. Щоб наступного дня взятися за панську роботу як слід, як належить батракові.

Цієї весни все сходило буйно й швидко. Спершу протряхла земля, а згодом прийшли буйні теплі зливи. Пробивалося вгору життя дрібненькими листочками, стеблинами, білими паростками, які відразу міцніли й набиралися зеленої барви, ледве їх зогрівало сонце.

А понад усім горував пташиний щебет, пташиний гамір — понад луками, понад ставом, понад дорогою, понад гаями й дібровами. Веселе було пташине плем'я, верескливе. Поки не мостило гніздечок, поки не сідало висиджувати пташенят. Тоді трохи стишувалось.

Знати весну було скрізь — на людях, на полях, на луках, по корівниках та курниках.

День у день змінювався світ. Зацвітав садами. І відразу зникав білий цвіт, наче вітром його здмухнуло. Пахтіло бузком із панського саду; цілі юрби дітлахів товпилися коло паркана, задерши вгору носи, щоб хоч здалека почути, як пахнуть панські квіти. Та незабаром відцвітав і рясний бузок. Нові квіти розцвітали в саду, вабили дитячі очі.

До маєтку від кленчанського пана мало не щодня приносили величезні букети. Чудувалися люди, нащо воно? Мало хіба квітів у панночки в саду? Або на луках. Стільки там усього розквітло, що й на воза не вбгаєш. А тут молодий пан у робочу пору ганяє людей з букетами.

Та, мабуть, такий вже був панський звичай. Нема того, щоб сказати звичайно, по-простому, по-божому, старостів вирядити до дівчини, як годиться, а там і побратися. Мабуть, і тут треба було панові від простого селюка відрізнятися.

Магда бачила кленчанського пана раз чи два, але здалека, як він бричкою або верхи приїздив до маєтку.

Вона часто розпитувала чоловіка, якого панночка спеціально обрала, щоб носив її листи до Кленчанів.

— Який він з себе?

— Дві ноги й ніс поміж очима,— буркнув Кшисяк з люттю, бо йому настогидло бігати щодня аж за два села через ті панноччині любощі.

Магда зітхнула. Чоловік і є чоловік. Що він там тямить у коханні?

А їй цікаво було, як пани люблятьcя. Бо тут, у бараках, не дуже кохалися чи там милувалися.

Жорстке було життя. Падав на спину людини тяжкий день; коротка ніч не давала перепочинку.

Колись, давно, перше ніж віддалася вона за Кшисяка, подобався Магді Флоріан Зеленко, хоч дівчата й казали, що він тонкий, мов тичка. Але Магді подобався. Очі в нього були чорні, великі, а волосся біляве, як льон. Співав тонко, мов дівчина, а сміявся на весь рот, аж усі зуби було видко.

Та Флоріан на Магду й дивитися не хотів. Батрацька донька могла вийти заміж лише за батрака, а Флоріан нагледів собі на селі Каську. Два морги землі й корову дали їй батьки, а подушок, а перин — господи Ісусе! І не диво, адже вона була одиначка!

Та потім виявилось — воно й краще, що Магда пішла заміж за свого Ясека. Бо з Флоріаном все одно нічого б не вийшло, тільки й того, що дитя придбала б. Що вже лупцював оту свою Каську! Що вже пиячив — мало не щотижня. Як вагітна ходила, так копнув у живіт, що вона дитя скинула, і з того часу вже не могла очуняти. Висохла, мов тріска. За ніщо мав її Флоріан. Хоч і жонатий був — упадав за дівчатами. А Ясек — ні. Той ніколи не скривдив, руки на неї не зняв.

Не було великої радості від його кохання, та не було й смутку. Вони ніколи не сварилися — справедливий був чоловік.

А Магду не раз цікавило, як воно в панів буває. Мабуть, інакше, зовсім інакше, ніж у простих людей.

І так чудно, що кленчанський пан наче не дуже кохав панночку. А яке ж у неї золоте волосся! І вся така тонесенька, біленька, мов бабка над ставом, коли на неї сяйне сонце.

А пан за сільськими дівчатами бігав. Як же це так? Магді воно і в голові не вкладалося. Де вже тим сільським, навіть найкращим, рівнятися до панночки.

Якось пізньої весни вихопилася Магда в неділю до гаю за луками. Росла там бузина, вона хотіла нарвати, насушити, бо це на груди добре, коли кашель нападе, біль або ядуха.

Пахтів весняний день черемхою, шелестів зеленим листям, ряснів дрібними квіточками над ровом, що

тягнувся звідси до луків. Струмував вузенькою смужкою блакитної води.

У кущах щебетали птахи: «Тіу-тіу-тіу-у-у», а потім: «Ах! ах! ах!» — наче вони перемовлялися чи перекривляли одне одного.

День був теплий. На березах шелестіло молоде листя. Вже весна хилилася до літа. Вже чути було його в теплі сонячного проміння, у дубовому листі, що поволі набирало темної барви, у келишках орликів, які розгорталися з пуп'янків.

Та ще була весна Ще де-не-де синіла незапашна дика фіалка, дивилася оченятами, ясними, як льон.

Ще по-весняному лунав у гаю захланний пташиний гамір, ще не співали птахи статечно, як улітку.

Магда знала — на тому боці, де гай спускається до влоговини, росте бузина.

Вже видко було її кущі, рясно вкриті суцвіттям. Саме час рвати. Ще не розвинулися кетяги добре, ще не вкрив дрібних, білих зірочок жовтий пилок відцвітання.

Від бузини линув міцний прикрий дух, аж голова паморочилася.

Магда не поспішала. Вона влізла в самісіньку хащу й рвала поволі, складаючи найкращі кетяги до заткнутого за пояс фартуха.

Легко, з хрускотом ламалися зелені, повні соку гілочки.

«Ой, скільки цвіту!» — раділа Магда.

Ще ніколи за її пам'яті не квітла бузина так рясно, хоч Магда ходила сюди щороку.

Вона пригинала до себе найвищі гілки. І раптом завмерла. Почула голоси.

Пан із панночкою прямували сюди вузенькою стежкою, обабіч якої росли дрібні кущики дроку, що ледве почали вкриватися цвітом.

У Магди завмерло серце. Вона прикипіла до них очима.

Обоє йшли поволі. Панночка втупила очі в землю. У руці тримала стек і мимохідь збивала сухі голівки торішніх реп'яхів, що стирчали над свіжою весняною зеленню, мов кістяки.

Пан щось жваво гомонів, нахиляючись до неї.

Обличчя в нього було гладеньке, голене, тільки над губою невеличкі біляві вусики. Високий був, ставний,

У темному волоссі збоку — рівнесенький проділ. Очі в нього сміялися. А вже очі які — сині-сині, мов волошки в житі!

Магді аж дух перехопило в грудях. Обережно, щоб не шелеснула гілка, опустила руки. Тепер бузина вкривала її, мов найкраща схованка. Вона стояла й пильно дивилася на тих двох, як вони йдуть стежкою просто на неї. І гадки не мають, що на них дивляться чиїсь очі.

Панночка підвела вії.

Магда побачила її сірі очі, затінені сіткою довгих вій. Не було на обличчі в панночки радощів. Чоло перетинала тоненька гнівна зморшка.

А пан сміявся. Махав руками, оповідав, мабуть, щось веселе. Та Магда не могла добрати, що саме. Чудні якісь слова, хоч говорили обоє по-польському. Це вона розібрала.

Зрештою їй не дуже й цікаво було, про що саме вони говорять. Їй хотілося хоч раз надивитися на пана. «Єзус-Маріє, який гарний!» — дивувалася вона. Здалека, коли вона бачила його біля панського двору, він здався їй не такий гарний.

А який веселий! Злегка ступав собі у високих чобітках, щось тлумачив панночці.

А панночка тільки головою хитала — мовляв, ні та й ні!

А він усе сміявся. Ще й ще. Аж у горлі залоскотало Магді від цього сміху й самій захотілося зареготатися вголос, такий заразливий, щирий був отой сміх.

Та вона вчасно схаменулася. З острахом затулила собі рота долонею. А ті зупинилися. Саме навпроти Магди — вона дивилася їм просто в обличчя. В ясне, усміхнене панове, в хмурне, невдоволене личко панночки.

Магді на мить здалося: якби хоч раз хто до неї отак усміхнувся, вона б носила в собі радість усе життя. Де там Флоріанові Зеленку! Мов кінь іржав він проти того, як сміявся молодий пан.

Ось пан узяв панночку за руку. Магді аж соромно стало, що вона на них дивиться. Але вже ніяк було піти звідси. Одразу довідалися, вгадали б, що вона сидить тут уже декілька хвилин. Рясні бузинові кущі добре захищали її, але годі було й думати про те, щоб тихцем втекти з цієї хащі на той бік, гайнути луками до бараків.

І вона дивилася. Як пан знову щось мовив, але пошепки, тихо. Як панночка глянула йому просто в очі сірими очима. Як затремтіли її уста.

І як пан, обнявши рукою, поцілував її в ті тремтячі уста.

Панночка аж похитнулася. І собі мовила щось швидко й тихо.

Вони знов повернули назад. Та за мить зупинилися. Але тепер жодне слово не долинало до Магди.

Отак вони гомоніли довгенько.

Пан уже не сміявся. Знати, що розлютився чогось. І раптом зірвав шапку з голови, вклонився й повернувся на каблуці.

Магда змертвіла. Панночка все стояла на тому самому місці. Наче й рушити звідси не могла.

Та нарешті ступнула крок. Ні, не за паном услід. Звернула вбік, вздовж узлісся, прямуючи, мабуть, додому.

Тільки зараз згадала Магда, як вона тут забарилася. Бігцем кинулася додому, тримаючи обіруч фартух, повний квітів. Пробивалася крізь кущі, які хапали за одіж чіпкими гілками. Ноги плуталися в папороті.

Але встигла-таки вибігти на стежку поперед панни. Аж задихалася на бігу і йшла поволі, почуваючи спиною погляд сірих очей.

Луки золотилися від куросліпу. Збоку, при самісінькій землі, рясніли незабудки, голубі, мов панові очі. Стелилися килимом, наче їх хто насіяв.

«Ще день — і почнуть косити»,— подумала Магда, відчуваючи, як шелестить її спідниця по високій, соковитій траві.

Тепер вона йшла не кваплячись. Біля двору обминула її панночка. Магда вклонилася низько, по-селянському.

Та панночка навіть головою не кивнула. Може, й не бачила її, Магди? Може, бачила перед собою лише гнівні, блакитні панові очі?

Несучи свою бузину, зайшла Магда до хати. Витягла з-за печі дошку з понабиваними в неї гвіздками й стала укладати вже прив'ялі кетяги, від яких линули гострі пахощі.

«Як же це? Чого вони посварилися?» — не могла вона зрозуміти.

Кшисяк зайшов до хати.

— Тепер уже не носитимеш панночці листів,— хутко мовила Магда. Наче й не хотіла, а якось так, мимоволі, вихопилося.

— Звідки ти знаєш?

— Вони посварилися.

— Дурна ти. Хто тобі сказав? Отак щоразу сваряться, а потім листи пишуть і знову миряться. А потім знов сваряться.

Він зневажливо сплюнув у куток.

Магда не могла цього зрозуміти. Вона винесла дошку з бузиною, поставила під стінкою похило, на сонечку.

Глянула на панський дім. Але звідси видко було лише дах та клаптик бічної стіни.

Магда глибоко замислилась.

Як же це могло бути? Їй згадалися блакитні панові очі, сірі очі панночки. І як вони поцілувалися, а над ними виспівував птах, наче радів.

Чудно було Магді. Яке ж воно невеселе, оте панське кохання!

А так гарно було спершу, коли вони йшли і сміявся молодий пан, аж поблискували, ясніли примружені блакитні очі.

4

Антоній був на ярмарку в місті й привіз звідтіля дивовижні новини.

Увечері люди сиділи в бараках і розмовляли. Казали — має бути війна... [4]

— Не інакше, тільки з хранцузом.

— Таж билися колись руські з хранцузами. Ну й дали їм чосу, отим хранцузам. Нащо ж їм удруге у війну встрягати?

— Еге, це коли ще було! Може, саме тепер помститися хочуть?

— Руські дужчі од хранцузів.

— Може, дужчі, а може, й ні. Хто їх там знає...

— Ой голубчики, й нащо це людям воювати закортіло?!

— Яким людям? Поженуть тебе у військо, ніхто й не спитає — хочеш чи ні. Наказ є наказ.

Гомоніли люди про ту війну. Вели смерком довгі балачки — міркували, хто сильніший. Згадували турецьку війну й ще давніші війни, що про них тільки клаптики спогадів збереглися по селах у древніх, старих дідів.

Але все вже було відомо.

Жовтий японець напався на руського царя. Не тут. У далекій стороні, десь аж за Сибіром, край світу.

— Але дійдуть і сюди! Ось побачите! — пророкувала Терезка, яка завжди все бачила в чорних барвах.

Люди кивали головами. Ніхто напевне не знав, де може бути отой далекий край. Ніхто не знав напевне — за морем чи ні.

— Як за морем, то, може, й не дійде до нас. А як ні, мабуть, зачепить.

— Дурна ти. А кораблі ж навіщо? Схоче — й приїде. Однаково йому — морем пливти чи по землі йти.

— А військо ж як?

— На кораблі посадовить.

— Стільки народу?

— Аякже! Здоровезні кораблі, труби на них більші, ніж ото на панському будинку. Під котлами вогонь горить, парою корабель пхає. Перевезе тобі війська, скільки хоч.

— Боже милий! Чого ті люди не повигадують! — зітхали жінки.

— Не пащекували б ви тут! — розсердився нарешті Антоній.— Ще лихо накличете. Коли руський з японцем за барки беруться — не наше діло. Пошарпають руських — нехай собі. Японцеві дадуть — хіба ж він нам сват чи брат?

Авжеж, так і було. Говорили — для прикладу. Бо ніхто не вірив отим Терезчиним теревеням, що війна прийде аж сюди, до них на село. Хоч і казали: війна, але в думки вона якось не вкладалася.

А війна й справді прийшла на село.

Тільки не така, як Терезка гадала.

Знявся рух в усій країні. Говорили про такі речі, що про них раніше й здумати боялися.

Поприходили на села різні люди. Часом заглядали і до бараків. Чужі люди. Міські [5].

На роботі наче трохи полегшало. Не так прискіпувався управитель.

Стару пані люди майже не бачили.

Але найдивовижніше було із стражниками.

Тепер вони неохоче приїздили на село. Не погрожували людям, не сиділи так часто у Йосека в корчмі. Притихли, не пхалися людям на очі.

— Мабуть, дають руським чосу, що так стражники принишкли,— міркували люди.

— Є, мабуть, не тільки це. Бити руських, певно, таки б'ють, але тут ще й інше є.

Дехто нашорошив вуха, але Антоній не схотів нічого більше говорити.

А тим часом і справді щось діялося. Надходили чутки, глухі, придушені, таємно переказувані з уст до уст.

З рук до рук передавали друковані на тонесенькому папері листівки, від яких частенько ще тхнуло свіжою фарбою.

Позабиваний дошками був батрацький світ. Замкнений межами панських ланів, твердим законом батрацького життя — щоденною тяжкою працею.

Але навіть сюди долинав відгомін.

Далеко, далеко, може, з півдня або й більше їхати залізницею, гримнув на людній міській вулиці постріл.

Луна його котилася аж сюди.

Ішли люди з прапорами в місті — а тут чути було гупання кроків. Якось інакше, ясніше, просторіше стало в бараках.

Раптом почало спадати на думку — ще ж усе може змінитися! Бо досі здавалося, що кожен наступний день, мов намистинка в чотках, буде схожий на той, що вже минув, на той, що буде слідом за ним. Від народження й до могили. Тільки й того, що назгинаються люди, згорбатіють, натрудять руки й ноги на тій дорозі, що вела з бараків лише на кладовище.

А тепер, думалось, все буде інакше. Не завжди має бути сьогодні саме так, як було учора. Не повинно завтра бути саме так, як було сьогодні.

Дивувалися люди: невже ж таки щось може змінитися? Не вірили спершу.

Похмуро слухав Кшисяк, коли тлумачив йому все товариш Мартин з міста.

Ніяк було повірити, що й справді може все змінитися. Селянська доля. Батрацьке життя. Батрацьке щастя.

Він раз у раз бистро поглядав на цього зайду, хоч Антоній ручився, що, мовляв, зна його з давніх часів,

і міркував: чого той справді хоче? Чого йому справді треба? Не про людське око, не через те, що він сам каже? А для себе, в серці. Нащо йому приходити сюди, сидіти під піччю в Кшисяковій хаті, приносити папірці, за які принаймні в тюрягу потрапити можна, а може, ще й на шибеницю?

Гарно говорив той Мартин. Але словами Кшисяка не піддуриш.

Гарно говорив і ксьондз у костьолі, як виголошував казання, гарно говорила пані, гарно говорив навіть управитель, а ще надто як був під чаркою.

Не в тому річ.

Якось не міг повірити Кшисяк, щоб без усякої користі для себе ходив чоловік сюди, в батрацьку хату. Довго міркував, яку той може мати з цього користь. З того, що в хаті з ним, Кшисяком, сидить, з того, що говорить, з того, що ноги б'є на довгій дорозі, в мряку, в холоднечу сюди плентається, хоч, звичайно ж, мав теплий куток там, у місті.

Не приходив до них у барак досі ніхто. Хіба що стражник з обшуком, як пропадало щось у маєтку. Або управитель, як не вийде хто на роботу, загляне — побачити, чи справді хворий, чи, може, тільки вдає.

У своїй справі кожен сюди приходив. У поліцейській чи в панській справі.

Але Мартин нічого від Кшисяка не хотів. Добре слово приносив. До Магди озветься — і край. А як говорив з Кшисяком, аж червоні плями на обличчі йому палахкотіли.

Чекав Кшисяк, коли ж із цих балачок вирине щира правда: так, мовляв, і так. Коли виявиться, яку Мартин має від цього користь. Коли він, Кшисяк, мов на долоні, побачить, навіщо були оті гарні слова й міцний потиск руки на прощання.

Якось прийшлося до слова, і Мартин показав Кшисякові спину. Вся покарбована шрамами від козацьких нагаїв, глянути страх! Замислився Кшисяк над тими шрамами.

Потроху-помалу взяв його сумнів: ні, таки, мабуть, не криється Мартин, не так воно, що одне говорить, а інше на думці має.

З міста був Мартин. Але не з панів. На цегельні

робив, руки в нього були селянські, зашкарублі, шкіра на них — мов ремінь.

Дивився Кшисяк на Мартинові руки. Міркував. Не йняв спершу віри оцьому зайді, що десь-інде народився, десь-інде зріс, не знав батрацької роботи.

А те, що говорив, було Кшисякові до серця. Про селянську долю. Про землю, ту землю, якої сам Кшисяк не мав ані клаптика.

Отож часом і він озивався словом, міг буркнути те або інше. Але обережно, полохливо, наче стежку намацував здалека.

Часом спадало йому на думку, що це Мартин тільки так. Звабить, одурить, папірці свої впхне в руку, а потім стражника або й жандарма нацькує на бараки. Вже люди трохи підносили голови — то, може, пани з жандармами їх намірилися отак приборкати.

Хоч і вагався Кшисяк, але стерігся. Ходив коло Мартина здалека, як вовк, скірячи зуби.

Але Мартин наче й не дивувався. Упертий був чоловік. Казав своє помалу, розважливо. Побував-таки в бувальцях, багато чого бачив у світі.

А найбільше оповідав, як воно буде далі. Аж пальці йому стискалися — тверді, мозолясті пальці. Слухав Кшисяк.

Крапля за краплею западали йому ці слова в серце. Наче скелю точили й падали глибоко, глибоко. Назавжди.

І не тільки залишалися там, у глибині. Проростали Мартинові слова, мов дрібні стебелинки навесні, які ще не можуть пробитися крізь щільну глину, але вже тягнуться вгору, шукають собі дорогу.

Зустрічався Кшисяк ще й з іншими Мартиновими товаришами. Одне казали, хоч усі були різні.

А вже найбільше здивувало його, коли дізнався, що є поміж ними й селяни. Франек Колець з сусіднього маєтку, а з села — Ментус, що жив на піщаному пагорку й лише городець мав біля хати, а поля не мав, ходив на підробітки.

Помалу Кшисяк почав тягтися до них серцем. Та розум підказував інше: не вір нікому, ні з ким не говори віч-на-віч. Не бери меду, щоб не розлився тобі полином у роті.

Мартин з товаришами ходили по бараках. Прокрадалися тихцем, мовчки, обминаючи стражників.

Але звідусюди понаходило тепер повно чужих людей. Навіть свої приходили, такі, що здавна тут жили, але досі ніяких справ з хлопами не мали. Ходили по селі, з війтом балакали, а про що — ніхто гаразд не знав. Видно, якась тут була таємниця. Бо хоч і принишкли стражники, хоч у тій війні з японцем дедалі гірше велося руським, все одно ніколи не можна знати, що станеться. Отож краще стерегтися.

А ті, Мартин з товаришами, ходили й говорили. По двоє, по троє збирали людей у хаті. Тлумачили все достеменно.

Терезка принесла звідкілясь дивовижні новини. Як пішли вони з Магдою вдвох прибирати в корівнику, вона зразу ж похапцем загомоніла:

— Хрест святий, отак і сказав! Зовсім інакше має тепер бути. Тільки ж народ спільно мусить братися, всі разом.

— Це ж як — усі разом?

— Отак! Щоб і сільські, й наймити, й усі. Бо справи в усіх однакові; усі, каже, рівні, ось через те й треба спільно! Збори, казав, буде скликати. Щоб усі приходили!

— На селі?

— А на селі. Отам разом будуть радитися. Тільки ж, казав, щоб від стражників крилися, бо як дізнаються — буде лихо. Отож гляди, щоб не патякала.

— Чого там мені патякати? Хіба ж я із стражниками коли говорила?

— Я не кажу, що із стражниками. Але якби ти, приміром, комусь бовкнула... знаєш, які тепер люди: ляпне котрий, а потім — лихо.

Не відказала Магда на це нічого. Сама Терезка плетуха, а інших застерігає... Адже Магда знала про Кшисякові справи, добре бачила, не сліпа, та й сам він од неї не крився, а нікому ж не прохопилася. Знала, як воно в світі буває, які люди.

Але те, що Терезка казала, їй зовсім не подобалося. Ходили тепер по селах усякі: і здалека — з міста, й прості люди, й пани. І кожен говорив своє.

Якось їй чудно було, бо Кшисяк і старий Антоній в інший бік тягли, ніж Терезчин чоловік. Оте, що вони

казали, краще в голову йшло. Землю, мовляв, нарівно всім — це так, це вона могла зрозуміти. Хоч, боже милий, коли ще воно буде!

Та все одно так не буде, як казала Терезка. Щоб усі були разом, спільно, вже тепер, сьогодні. А хіба ж їй, Магді, рівнятися хоча б і з Матусихою? Хата в Матусихи власна, та ще й яка хата! До свят гарно білить її вапном з синькою. У хаті дві кімнати, а що скринь у коморі та мішків! Із стелі завжди звисає половина вгодованого кабанця. Добра всілякого — повно-повнісінько. А льону скільки, а полотна, а подушок та перин! Одежі скільки!

А вона, Магда, що має? Ліжко в бараку — й усе. Навіть оті півморга землі під картоплю — чужі, не свої власні. Нічого в неї нема, мов у вбогої-найубогішої старчихи. То де вже їй там рівнятися до Матусихи?

Або й інші сільські жінки... Високо несуться — ледве відказують на привітання, як зустрінеш котру на дорозі або в костьолі. До батрацьких жінок ніколи не обізвуться й словом. Що вдієш — багачки, сидять на своїй землі.

Навіть бідніші перед батрачками кирпу гнули. Бо хоч і жили часом десь у чужій хаті, хоч і ходили на заробітки, все одно ж не те, що батрацьке життя.

А як воно вийде, щоб разом, спільно? Звідки це візьметься?

Здавалося Магді: світ схожий на величезну драбину. На самісінькому вершечку — не вгадаєш, хто там може бути. Напевне, королі, царі або й сам папа римський — усі так і сидять укупі. А нижче — пани, поміщики. Ще на один щабель далі — ксьондз. Бо хоч він і духовна особа, та завжди панської ласки запобігає, як хоче, щоб йому добре жилося.

Ще нижче — селяни. Отакі, як Матус та Матусиха, що землі мають не один, не два морги. А нижче — ті, що хоч абиякий клаптик поля мають, а все-таки господарі.

Найнижче, на самісінькому споді,— батрацький народ. А може, й щабля на драбині для нього немає, стоїть собі на землі, ще й оту драбину знизу тримає?

Бо ж у пана й поля, й ліс, і корівники, і став. А батраки сіяли, орали, косили. Батрацькі жінки тіпали льон, пряли, скубли пір'я, пасли гуси й кури. Та хоч би й город — хіба б він не позаростав геть увесь бур'янами, якби не жіночі руки?

Магда замислилася над цією драбиною.

Авжеж, так воно й є. Не стоїть батрак на драбині, а тільки трима її. Щоб на вершечку панові й пані добре жилося. Щоб мали вони тонке полотно на скатерки, і борошно на хліб, і городину до столу, і рибу в піст.

Адже рік у рік, місяць у місяць, день у день зростало, множилося панське багатство. Але ж сама пані не робила нічого або майже нічого. Хіба що піде в сад, подивиться, як воно там росте. Або в квітнику під вікнами трохи попорається прив'яже яку квітку до палички, пообрізає сухі пагони. Усе робили за неї батрацькі руки.

Аж зупинилася Магда з великого подиву: так їй чудно здалося — як це вона вся, з душею, запродалася довіку на панську службу!

Вона навіть про роботу забула.

Та за мить отямилася.

Бо що б це було, якби зупинилися отак усі: чоловіки з косами в полі, дівчата з граблями на луці, баби на полотті в городі, діти коло худоби на пасовиську. Одразу вщух би невпинний потік багатства, що струмує з батрацьких рук у панський маєток.

Магда аж перелякалася. Мерщій зігнулася й почала прибирати в корівнику, намагаючись надолужити час, пусто-дурно згаяний на балачки з Терезкою, на міркування, що хтозна-чого раптом спали їй на думку, на мить сповили лінощами вправні руки.

Одне було видко: ворухнувся, рушив уперед селянин, досі врослий у свою роботу, закам'янілий у тяжкій праці.

Почали вже подейкувати, що от-от стануться великі зміни.

У третьому селі од них, казали, збираються селяни вночі в лісі, про щось радяться. У Гайчака папери якісь знайшли, приїхали жандарми, забрали його в місто. Змовлялися селяни по всій волості. Коли, як звичайно, зібралася громада біля волосної управи й урядник вийшов сказати щось там своє,— усі відразу гримнули щоб говорив по-польськи [6].

Позеленів урядник, почав грозити війтові. Писар аж затрусився з перестраху від тих погроз.

Розігнали громаду. Наказали зійтися ще раз.

Та вже за цим разом посунула до управи здоровезна

юрба сільських. Поприходили всі, стали на майдані, як темний мур.

І знову вийшов урядник, як завжди, почав по-російськи.

Знявся в громаді гук, наче прибутна вода ринула в повінь, жбурляючи каміння.

— По-польськи! По-польськи! По-польськи кажи!

— Не хочемо по-російськи слухати!

— Ми невчені. По-людському до нас кажи, щоб кожен розумів.

— По-селянському, отак, як належить.

— Ти ж з нами говориш, не з росіянами!

Дехто вже й кулаки стиснув.

Нічого не вдієш. Звідусюди підступали до урядника, погрожували. Довелося йому говорити по-польськи.

Незграбно це в нього виходило — мов скло гриз. Заникувався за кожним словом, червонів, наче от-от мала бризнути кров цівкою з обличчя.

Страхав селян, про царські накази просторікував. Слухала громада, чудно їй було, як отой урядник по-їхньому балакає.

— Гей ти! Гляди, щоб язика не звихнув!

— Виспівує, як чиж.

— Було б горлянку салом нашмарувати — краще б пішло!

— Ще навчиться, навчиться, не бійтесь.

— Еге, якби його ломакою вперіщити, ще краще б заговорив!

Отак собі кепкували, підсміювались, а найбільше молодь. Легко, весело стало людям на серці. Дивіться, хоч і урядник, а таки послухався громади!

А урядник чув за спиною вибухи бомб на вулицях далеких міст. Чув кроки демонстрацій, що гупали по бруку за сто миль звідси. Хоч горлянку йому перехоплювало від люті, а проте мусив говорити по-польськи.

Ну, звісно, потім прийшли жандарми. Нишпорили, розпитували, хто перший наказав урядникові говорити по-польськи.

Але ніхто й пари з уст не пустив. Тоді жандарми почали визбирувати людей наздогад, навпомацки, мов рибу з мулу. То того хапали, то другого. Брали навіть таких, що й словом не озвалися в громаді. Узяли чимало.

А з села до села йшли ухвали. Щоб на волосних зборах говорити по-польськи. По-селянськи. Щоб зрозумів кожен. І ще ухвалили навчати дітей у школі польською мовою. Не так, як досі,

Десь на дорозі зірвали табличку з російським написом. Хтось здер уночі російський напис із стражницького поста. І з Йосекової крамнички теж здерли вивіску, затоптали в грязюку, порубали сокирою на тріски, бо й на ній були російські слова.

Отак воно йшло. Один діяв розумно, з переконання, що так має бути. А дехто радий був утнути отак собі, на збитки, аби тільки допекти стражникам. Мабуть, не було на селі такого, кому б не залили ті стражники сала за шкуру.

Один поперед одного вихвалялися люди, по хатах ходили, кожен молов, що слина на язик принесе. Газети читали. Сходилися вечорами в хаті по четверо, по п'ятеро. Хто вмів, той і читав. Інші слухали.

Якесь зовсім інше стало життя. Мов на свято.

Навіть жінки — й ті устрягали до розмов. Діти вчилися читати по польській книжці — де не взялися на селі ті вчителі, множилися, мов гриби після дощика.

Навчав дітлахів учитель у школі тихцем, крадькома, щоб ніхто не дізнався.

Вчила Йосекова донька. Вона саме школу скінчила. І тепер дітлахи бігали до неї в комірчину за крамничкою кожного вечора.

Навчала і Матусова донька, що на книжці тямилась не згірше, ніж сам учитель.

Дехто ледве літери міг вчитати, а вже показував іншим.

А бараки чекали. Чекало село, що станеться завтра. Кожен день віщував якусь несподіванку.

Тільки панський дім стояв німий, тихий, як досі. Вирувало навколо нього бурхливе життя. А він стримів серед цієї течії, мов темний, нерухомий камінь.

Раз у раз траплялося щось нове. Наче кожен міркував, що б його втнути, аби тільки наступний день був інший, не такий, як минулі.

І справді, ніхто тепер не знав, всупереч довгим, нудним, сірим рокам, що йому принесе наступний ранок.

Якісь чутки долинали до маєтку, непевні, невиразні. Там, на селі, свої були справи, сільські, громадські, а во-

ни тут, у маєтку, і хто? Батраки, наймити! Зовсім інша річ!

Та одного дня, у неділю, вранці, коли тільки деякі жінки були в костьолі, до хати вбіг Сташек, гукаючи:

— Сільські сюди йдуть!

Усі повибігали з бараків. Авжеж, ішли великою юрбою: і заможні господарі, й біднота разом. Здоровенні киї тримали в руках. Чорнявий Козел вийшов наперед.

В усіх дверях бараків стояли люди. Дітвора прибігла теж, сипонула, мов горобці до відчиненої клуні.

— Слава Йсусу! — мовив Козел голосно, поважно. Чорні, мов терен, очі бистро міряли батраків, які стояли тісною купкою.

— Навіки...— невпевнено, тихо відгукнулись вони, бо ніхто не міг зрозуміти, до чого йдеться.

Але Козел сперся на вишневий важкий кийок.

— Ану, люди добрі, час іти до управи. Як уже такі часи настали, громадою будемо судити злодіїв. Порядок має бути в світі, треба оце й нам дати лад у себе. Ходім швидше, незабаром суд почнеться.

Антоній почухав потилицю. Чогось йому все це було не до смаку.

— Адже ми не сільські. Ми панські.

— Ну то й що? Усім треба купи триматися. Хіба ж у бараках злодіїв не буває? Чи, може, злодій у батрака нічого красти не буде?

— Еге! П'ять рублів хтось у мене з-за ікони поцупив,— раптом обізвалася Веронка. В юрбі пересміхнулися, бо всі знали, що жінка скупа, чоловікові ніколи й гроша на тютюн не дасть, усю платню забирає одразу. І чоловік давав собі раду як міг, потроху тягав у неї гроші при нагоді.

Та Козел ствердно кивнув головою.

— Ось бачите. Всюди може трапитись, всюди різні люди бувають. Нема про що говорити, треба всім братися, разом.

Батраки поволі, неохоче приєдналися до селянської громади.

— Жінки теж! — наказав Козел.

— Жінки? Нащо це?

— Як усі, то й усі! Так громада ухвалила.

В юрбі відразу знявся жіночий лемент. Кшисяк з люттю смикнув Магду за рукав.

— Чого репетуєш? Може, чиїсь карбованці під спідницю сховала? Дурна, що тобі зроблять?

Отож усі пішли до управи. Сільські попереду, батраки за ними. А жінки пленталися позаду. Деякі ще жалібно хлипали.

— Такий сором, людоньки, такий сором!

— Цить, дурна, який там сором? Тебе ж ніхто злодійкою не взиває.

— Управителя було б із собою взяти! — поглузував хтось.

Але це вже була інша справа. Нехай собі пані за управителем стежить, свого добра пильнує.

На роздоріжжі зустрілися з іншою громадою.

— Дивіться, й ви тут!

— Авжеж. З усіх сіл прийшли, з усієї волості. Інакше бути не може.

Десь на повороті майнув мундир стражника. Але зараз же зник.

— Дивіться, втік, у кущі гайнув.

— Еге, певне, страх його взяв.

— Минулося тепер з Паленками та з Казьмирком краденим добром ділитися.

— Еге, схудне йому животок, схудне!

— Е-е, цей ще не найгірший,— зауважив рудий Клись.— Той, другий, Муров, сам уночі ходить, дивиться, на якій стайні замок кепсько тримається.

Люди засміялися, хоч їм було не до сміху. Тяжка це була справа. Незвичайна. Кожного страх брав, що з того вийде.

Дорогою виганяли з хат усіх чисто. Хіба що вже хто й рухатися не міг або від старості ледве совав ногами. Але такий на грабунок не піде. Не здужає. Спокійно можна його в хаті лишити. Хай дітей доглядає тим часом.

З усіх сіл, з узлісся, з улоговини внизу, з хат на пагорбі, з-за річки сунули люди. Купами, по двоє, по троє. З киями. А дехто вила під корівником ухопив і так побіг.

Майдан біля волосної управи роївся юрбою. Писар з війтом стояли збоку й пошепки хутко про щось радилися. Невисокий війт раз у раз ставав навшпинячки, щоб побачити, чи хтось ще йде дорогою, чи вже скінчився цей селянський похід.

Коли дорога, нарешті, спорожніла, писар вийшов до

юрби і, гундосячи, став вичитувати з папірця — перелічувати села. З юрби відповідали. Усі були тут. Геть з усієї волості позганяли народ, з кожного села.

— Строкові з маєтку тут?

— Тут,— відповів за всіх Кшисяк хрипким голосом.

— Ну, то можна починати! — виголосив війт.

Вони стояли величезною юрбою. Сільські — заможні господарі й біднота — трималися разом. Трохи збоку юрбилися батраки.

Люди поглядали одне на одного скоса, невпевнено. Якось чудно було отак усім разом зійтися на суд. Хто його зна, що може трапитись. Може, хтось покаже з люті пальцем саме на тебе, схоче помститися за якусь давню кривду, про яку ти давно й забув.

Мабуть, тільки заможні господарі були спокійні. А решта стояла так, наче кожен мав щось на сумлінні. Параска Кулиха стиха плакала, шморгаючи носом. Але так ухвалила громада — щоб навіть жінки йшли до волості. Невідомо ж, хто злодій, а хто ні. По справедливості всі повинні тут бути. По справедливості дивитись одне одному в вічі. Щиро казати, що в кого на серці.

А день був — мов свято. Жаріло золоте сонце, блакиттю й зеленню квітчався світ. Високо вгору знявся шуліка. Усі очі звелися до нього, хоч людям було не до шуліки. Птах кружляв якусь хвилину, виписуючи рівні, наче одміряні кола в прозорій блакиті. Нарешті завмер. Повис у повітрі, не рухаючи широко розкинутими крилами. Мов хрест. Саме так здалося Кшисякові — наче великий хрест висить над юрбою, що громадилася біля волосної управи.

— Отож усі тут,— навдивовижу тонко й хутко вимовив писар Валентій.

Юрба колихнулася. Тяжке, глибоке зітхання прокотилося по майдану. На середину вийшов гладкий Матус. Лисніла на сонці пика, ніби змащена салом. На великому череві ледве сходився гарний, цяцькований пояс.

— В ім'я отця, і сина, й святого духа, амінь!

— Амінь! — повторили всі, але якось тихо, невпевнено.

— Посходилися ми тут, люди добрі, як ухвалила громада. Ніхто не залишився в хаті, хіба вже ті, що зовсім ніг не тягнуть. Усі ми тут рівні — господарі, коморники, строкові з маєтку.— Він засапався й змовк. В юрбі ще

раз прокотилося зітхання.— На суд ми зійшлися по справедливості божій і громадській. Аби кожен міг сказати, що і як, аби все було людям відомо. Коли хто гріх який має на сумлінні чи, може, скривджено кого,— нехай кожен своє скаже. На те й громада, щоб судити. Як ухвалимо, так і буде.

Жінки, що стояли збоку, раптом зацокотіли, мов сороки. А найдужче — Матусиха.

— Ану, тихо там! Не для балачок сюди прийшли! Як хто має скаргу, нехай вийде!

Юрба колихнулася й замовкла. Кшисяк глянув угору. Шуліка ще висів у блакиті, якраз над будинком управи.

— Хто перший вийде із скаргою?

Люди стояли мовчки. Дехто в юрбі зблід.

— Ну, як нікого нема, тоді я почну.

З хвилину Матус стояв, похитуючись на товстих ногах, ніби щось зважував у думці.

— Є в мене, громадо, люди добрі, скарга. На ваш розсуд хочу віддати. А скарга моя така.

Його очі пошукали когось у юрбі. Хутко, пильно пробігли по всіх обличчях. Знайшли. Примружилися, на хвилину зникли під набряклими повіками.

— Вивели в мене злодії коня із стайні. Всі пам'ятаєте, бо й стражники шукали, і сам я аж у третій повіт за тим конем їздив. Ну й не знайшов нічого.

Він знову замовк. Наче смакував кожне слово, наче тішився, що його слухають у смертельному мовчанні. Повисли над юрбою слова, як висів щойно шуліка, котрий раптом зник.

— Але тепер довідався, переказали мені люди. І вже знаю, хто в мене вкрав коня. Достеменно знаю.

Кшисяк відчув, що по спині йому сипнули дрижаки. На мить здалося, що товстий палець Матуса зведеться зараз і покаже просто на нього. Хоч богом міг засвідчитись, що ні в Матуса, ні в кого іншого коней не крав ніколи.

— А злодій — тут, серед нас,— поволі вів далі Матус.

Люди почали роздивлятися, поглядати на сусідів. Боялися — от зараз впаде слово й водночас чекали його нетерпляче.

— Єндрасів Юзек коня в мене із стайні вкрав, продав у місті,— твердо, повагом проказав Матус.

— А-а-а!

Юрба остовпіла. Та відразу ж знявся якийсь рух — навколо Юзека. Люди помалу почали від нього відступати. Непомітно. Дрібними рухами. Але сталося так, що за хвилину він уже стояв сам-один у тісному колі. Блідий як мрець. Чути було, як у нього цокочуть зуби.

— Люди...— озвався він, але слова завмерли в горлянці.

Тепер вийшов наперед Матус. Великий, гладкий зупинився навпроти тонкого, мов тичка, Юзека. Міцно вперся ногами в землю. Простяг руку. Спокійно, не квапляючись, розмахнувся нею, мов лопатою, і навідліг зацідив хлопця по обличчі. Той похитнувся, як п'яний. Тонкою цівкою ринула з носа кров.

— Ну?!

Юзек мовчав, обіруч тримаючись за голову.

Матус підійшов так близько, що обличчя їх майже зіткнулися.

— Казатимеш чи ні? З ким крав?

Хлопець отупілими очима дивився на Матуса. Потім обвів поглядом громаду, похмуру, темну, лиху. Кам'яні, байдужі обличчя.

Наче ніхто його й не знає. А тут стояли люди, з якими він випивав по чарці, в яких танцював на весіллі, свої, знайомі люди, з другої, з третьої хати біля їхньої садиби.

— З ким крав?

Важкий вишневий кий знявся в повітря. З розмаху впав на оголену голову Юзека. Шапка з нього злетіла, коли Матус ударив уперше.

Навколо завирувало. Знялися вгору киї, кулаки. Юзек заверещав пронизливо, жалібно, але чийсь важкий кулав вбив йому цей крик у горлянку.

Били як попало.

Навідліг, ребром долоні. Кулаком, стиснутим у тугий, кам'яний вузол. Кривою ручкою ціпка. Оскаженілі жінки підскакували збоку. Намагалися вдряпнути пальцями, викривленими, мов пазури.

Юзек упав на землю. Його товкли чобітьми, важко, щосили.

А Матус весь час повторював своє — рівно, голосно, чітко:

— З ким крав?

Та Юзек не чув уже нічого. Вся голова в нього була закривавлена, він лежав на зігнутій, наче зламаній руці.

— Досить! — сказав війт.

У цю хвилину з'явився хтось на дорозі. Це бігла Юзекова мати. Вона забарилася в костьолі й тепер щодуху мчала до волосної управи. Були й у неї свої порахунки із злодіями. Не хотілося їй проминути нагоди.

Вона добігла до юрби саме тоді, коли Юзека відтягали за ноги вбік.

Скрикнула пронизливо, мов курка, яку різонули ножем по горлянці, захрипіла й, простягши руки, кинулася в юрбу, просто до війта й Матуса.

— Що ви зробили з дитиною? З дитиною? З дитиною?

— Цить, жінко! Злодій це, а не дитина!

— Розбійники!

— Так громада ухвалила. Не вміла виховати сина, тепер лікуй. Порядок мусить бути.

Вона принишкла й вибралася з юрби. Її злякали похмурі погляди. Оглядалася навколо, шукаючи порятунку, та обличчя в усіх наче скам'яніли.

Ближче до Юзека, що лежав у калюжі крові, стояли батраки з маєтку, але серед них годі було шукати співчуття. Мало не кожну жінку в маєтку зачепила Єндрасиха гострим словом.

Вона сіла на землю біля непритомного сина й, тихо схлипуючи, хитаючись з боку на бік, стала обережно витирати ганчіркою його закривавлене волосся й чоло. Раптом побачила широку, глибоку рану, що тяглася від скроні аж до тімені. Задихнулася, змовкла. Повними жаху очима дивилася на кістку, що біліла між червоними краями рани.

Єндрасиха навіть не чула, як по черзі виходили на середину майдану інші. Як по черзі витягали з юрби злодіїв.

Деякі признавалися відразу. Де, коли, як і з ким. Обіцяли до певного строку відшкодувати збитки, заподіяні людям. Признавалися, де сховали гроші. Але дехто мовчав, нічого не можна було з нього витягти.

Таких били. Суворо, тяжко, без усякого жалю. Без милосердя.

«Справедливо це,— міркував Кшисяк.— За людську кривду, за людське лихо, адже не одного вони обдерли

до кісток. Не дивилися — багач чи бідняк, що на півморга хазяйнує».

Отож били. Судила громада суворіше за всякий суд. Виявилось навіть, хто ще чотири роки тому виводив із стайні коні. Дізналися люди, з ким водилися злодії, бо ж кому хотілося, щоб його покарали, а спільника — ні? Чистили волость, наче мітлою, з першого села й до останнього. За всі роки, коли злодії пиячили собі із стражниками та з усіх кепкували, бо почували себе безпечно й спокійно, наче в бога за пазухою. За всі жіночі сльози, за чоловічу лють. За людську кривду. Тріщали від цих порахунків кістки. Не одному розвалили голову.

Старий Глова так оскаженів, що Сушекові, який узимку поцупив у нього кожухи з комори, загнав вила в черево.

На мить усі принишкли. Широким колом оточили Сушека. А він тільки зітхнув разів зо два, кров ринула йому з рота, пальцями став дряпати траву — й сконав. Жах охопив юрбу.

Але Матус вийшов на середину.

— Як ми уже взялися, треба це чортове насіння дощенту викоренити. Громада ухвалила, така її воля, таке її право. Злодія не шкода. Ану, люди добрі, кажіть далі, що в кого на думці!

І люди казали.

Аж до вечора тривав суд біля волосної управи. Побитих поклали на воза й одвезли, куди кого слід. Сушека — до трупарні. Лаявся ксьондз, нарікав, але час був такий, що кожен боявся й слово сказати. Через те він не сповістив начальство. Зрештою, стражники зникли з села, наче їх водою змило.

День у день тривав громадський суд.

Страх узяв злодіїв по всій волості. Ніяк було врятуватися. Коли приходила громада під хату — треба було йти з нею, хоч душа тобі тікала в п'яти. Кожен міркував своє: а може ж, таки мине його лиха година? Може, не вкаже ніхто, змовчить катований спільник, і згине давній злочин, порине в непам'ять?

Не один присягався в думці — вже ніколи не займати чужого, аби тільки минув його суд біля волості.

Але суд не минав.

Виринали на тому суді давні, вже призабуті справи; з одного слова, з курки, вкраденої колись у баби,

з кожуха, стягненого з тину, починав по нитці розмотуватися клубочок. Мов голий, стояв злодій у колі оскаженілих, лютих мужиків, жінок, що захлинались од вереску.

Виринали недобрі справи — з нічної темряви, з незнаних схованок, з найтихіших шепотів. Хоч як присягалися мовчати спільники, перед людськими очима поставали таємні, пильно готовані плани. І всі бачили, наче зараз, щойно тільки, спіймали на гарячому.

Нанівець ішли копіткі міркування, добір спільників лише після довгих випробувань, коли залишалися найкращі, найнадійніші, такі, що з ними хоч в огонь та воду.

Не сховалися від громади й ті справи, де спільників не було. Такий жах брав злодіїв, що варт було людям під волосною управою лише глянути одне одному в очі, як той, хто мав щось на сумлінні, бліднув і ноги йому починали дрібно тремтіти. Витягали його зараз же на середину. Якщо не хотів признаватися, виривали з нього правду мужицькі кулаки, ладні витягти ту правду назовні хоч би й разом з тельбухами.

Один був порятунок — не йти до волосної управи. Але як його ухилитися?

Войтек Мровчак, коли прийшли під хату й гукнули, щоб ішов з ними, замкнув двері. Знав, не буде йому добра там, на майдані. Роками ходив на грабунки, з того й забагатів. Із стражниками був у змові, віддавав їм частку награбованого, а на все інше плював.

Але тепер усе змінилося. Це тобі не суд, де як допитають, так і допитають, стражникове свідчення візьмуть на віру, а там пустять тебе додому.

Суд був громадський, правдивий, ніяк було його підкупити, ніяк одурити.

І Войтек приготувався. Четверо з ним було в хаті. Засунули двері на засув, підперли столами та лавами й з рушницями, з сокирами стали біля вікон.

— Іди до волості! — гукнули йому знадвору.

Замкнена хата відповіла мовчанням.

Юрба підступила ближче. Але тут за шибкою зрадливо блиснув ствол рушниці.

Люди позадкували. Нащо ж його наражатися на смерть? Якщо Войтек зважився на таку відчайдушну справу, вже б він не продав своє життя задарма.

Адже кожному дороге те життя. Навіть строковим-

батракам з маєтку, хоч як там вони живуть... Люди почали радитись, відступивши за ріг. Міркували: чи не краще відійти, почекати слушної хвилини, коли ті вже не ждатимуть нападу, і взяти їх зненацька?

— Або є суд, або його немає! — спалахнув Кароляк.— За якусь курку ви вчора Маліковського мало не вбили, а Войтек, що з нашого лиха збагатів, нехай собі сидить у хаті та з усієї громади сміється?!

— Еге, еге, не можна так залишати! — загули голоси.

— Ну й лізь у вікно перший! Поцілить тебе, як ворону каменем!

— А я й не кажу, що в вікно треба лізти. Як нічого не вийде, треба крізь дах.

Ледве впало це слово, всі відразу полізли на дах. Дерлися, чіпляючись за ріг хати, за жердину, витягнену із стайні, хто як міг. Миттю пробили дірку в покрівлі, тільки закуріли наполовину струхлявілі сніпки, падаючи на землю.

Але важка ляда на горищі була замкнена й підперта знизу, вона навіть не здригнулася.

Роздратовані нападники почали гатити сокирами, рубати стелю. Крізь дірку встромляли вила, жердини, хто що міг, штрикали вниз. У глухому мовчанні, задихаючись од люті, вершила громада суд.

— Ну, а тепер що?

— Підпалимо хату. На узбіччі стоїть, нікуди вогонь не перекинеться. Не буде пожежі...

Запалили якісь остружки, впхнули під стріху. Закурив димок, один, другий, зібгався сивим клубком, поповз на сухих сніпках. Люди поспіхом почали стрибати вниз. За хвилину дим потемнів, вибухнув угору великим полум'ям. Горіло ясно, злітав вогонь стовпом, наче на Івана Купайла. Суха була покрівля, як перець.

Незабаром затріщали крокви. По чорних, закіптюжених жмутках соломи побігли блакитні вогники. І вже палахкотіла вся хата, обернувшись на суцільне полум'я.

Юрба повернула до волосної управи. Нема чого стояти тут, бо за хвилину позбігаються люди дізнатися, що сталося. Громада своє зробила. Войтек Мровець з хлопцями вже не залізе до чужої комори, не зірве колодку із чужої стайні. Згорить він у золотому полум'ї, обернеться на купку чорних вуглин. Йому відплатили по

правді, по справедливості. Іншої відплати вже не матиме повік.

Качори зробили інакше. Першого ж дня, коли почався суд, всі троє зникли з села. Втекли в ліс, куди не могла сягнути рука громади.

Ліс давав притулок утікачам. Широко розгортав перед ними свої запашні простори, обіймав мороком хащів, вів таємними стежками в глибокі яри, оточені мочарами, оброслі чагарниками. Стелив зелений м'який мох під утомлену голову злодія. Булькотів струмочками, що тоненькими ниточками снувалися в рясній траві.

Курив смолистими пахощами ліс. Високо вгорі, в недосяжному верховітті, линув шепіт, відгомін далекого вітру, незрозумілий і таємничий. Великими стрибками шугала по гіллі руда вивірка. Їй було все одно, хто йде лісом — злодій чи війт.

Прохолодною тінню, безпекою вітав ліс утікачів. Затишком, мовчанням, спокоєм.

Але прогодувати не міг. Ховалися Качори далеко в хащі, спали цілісінький день, до вечора.

Але був ще голод. Дужче від переляку, від страху перед селянською громадою, до самого серця проймав голод.

Вечорами, ночами, коли згасали останні вогники в хатах, коли кожен господар замикав на засув двері, Качори виходили з лісу. Вони не йшли на село. Шукали хат, що стояли на узбіччі. Хутко вламувалися, погрожуючи рушницями, хапали, що трапиться, і тікали назад у ліс.

Одіж висіла на них лахміттям. Всі троє пообростали щетиною, мов дикі кабани. І боялися, ох як боялися зими! Знали — кожним нападом, кожною погрозою, кожною вкраденою гускою чи буханцем хліба вони пишуть самим собі несхибний громадський вирок. Будують міцний мур між собою й селом. І вже ніколи не повернутися їм на своє поле, до своєї хати, зруб якої вони ще недавно ставили своїми руками. Своїми руками, на вкрадені в людей гроші.

Довелося громаді махнути на Качорів рукою. Але злостилися люди, що втекли злодії від кари. Не по правді це було, несправедливо.

Стару Качориху притягли на майдан, до волосної управи. Стояла стара в колі, поглядала на людей. Мабуть, не дуже й розуміла, що зараз буде.

— Де сини?

Глумливо глянули збляклі старечі очі. Шукай вітра в полі! Якраз упіймаєте їх! Нічого вона не скаже. Невже люди й справді думають, що скаже хоч слово? Признатися щиро, вона й сама гаразд не знала. Пішли, зникли — і все.

Та хоч би й могла достеменно вказати дорогу — все одно не вказала б. Громада громадою, а сини синами.

Згадалося старій, як Сташек, найстарший, часом здіймав на неї руку. Та все одно — сини. А матері син — в усьому світі найкращий.

Спершу питали Качориху про синів, а потім про їхніх спільників.

Цього вона й справді не знала. Крилися від неї сини із своїми злодійськими справами, хоч вона й догадувалася, звідки то те, то інше береться в хаті.

Низенька була стара Качориха, згорблена аж до землі. Глибокими зморшками позначалися роки на пошерхлому від морозу та вітру обличчі. Найменша була з-поміж усіх у тісному людському колі. Стояла собі посередині, малими, запалими в зморшки очима поглядала на людей.

Били Качориху тричі.

Спершу, щоб сказала, де сини.

Але вона мовчала.

Тоді били, щоб виказала їхніх спільників.

Вона знову не озвалася й словом.

Вже бачили люди, що нічого вона не скаже. Дехто невпевнено перезирнувся.

Але справедливість є справедливість. І востаннє били — тяжко, без жалю, за те, що виховала трьох синів злодіями.

І не питали вже нічого. Як жила, коли чоловік її до Америки виїхав і там його в копальні привалило. Як вона з трьома хлопцями бідувала. Не було до цього діла громаді.

Били за синів, за трьох злодіїв, за громадську шкоду й ганьбу. По справедливості. За Сташека, найстаршого. За Владека. І за Павла, якому лише вісімнадцятий пішов, а він уже став на злодійську стежку.

По справедливості били. Аж потекла їй з рота кров, аж плаття на ній пошматували й світили крізь діри старечі висохлі груди.

Не було іншої ради. Так громада ухвалила: карати злодіїв.

Лише надвечір доплентала́ся побита Качориха додому. Насилу до ліжка добралася. Але не нарікала. Стара була, знала: справедливість є справедливість.

5

Авжеж, так воно й було — усе по справедливості. Ходили хлопи на селі з високо піднесеною головою: мовляв, даємо в себе лад.

Але барачні не так міркували.

Цього їм було мало.

Били на майдані біля управи злодія, що курку з курника поцупив, порося із хліва вкрав.

Та були ще ж інші злодії. Оті, що з батрацької кривди багатіли.

Управитель, прикажчик, гуменний, ба навіть комірник.

Не доміряв людям жита, дрова давав нікудишні. Картоплі не досипав — хоч йому дивилися на руки. А як хто допоминався свого — здіймав галас, мовляв, добре, що хоч стільки даю. І за це богу дякуй!

Багатів і пан управитель з батрацької кривди. Усі знали про це. Не одного — всіх строкових обкрадав.

А ще була пані. Не з чого іншого жила — з батрацької кривди. Батрацький голод сипався в маєтку золотою пшеницею, батрацькі злидні рум'яніли в саду великими яблуками, шелестіли шовковими сукнями, золотилися рамами чудових картин у панських покоях.

— От кого б до управи потягти! — бурчали батраки.

— Це вже ваша справа,— казав Матус.— Нам, сільським, до того діла немає.

І справді, це була їхня, батрацька, справа. Власноруч треба було її вершити.

Кипіли люди. Мов шумовиння на молодому пиві, клекотіло все, здіймалося вгору. Гомоніли, сперечалися, радились.

Наче з якогось іншого боку глянула раптом людина на своє життя. Раніш знали — так має бути від сотворіння світу аж до кінця.

А тепер почули люди щось інше. Зрозуміли до краю, що воно й до чого з панами.

А найдужче хвилювалася молодь.

Бачили — навколо все прямує до чогось, усе кипить, мов казан на вогні. Найспокійніші — й ті заворушилися.

— По містах начальство б'ють.

— Хіба ж то селяни б'ють?

— Все одно прості люди, такі, що своєю працею живуть.

— Еге. Порядок у світі має бути — кожному, що належить. Щоб за роботу по справедливості платили.

— А селянам — землю.

— Еге, дадуть тобі, побачиш!

— Не бійсь! Як народ добре візьметься!

— Може, багатшому, хто й так досить має, ще дадуть. Завжди воно так буває, масний шматок ще підмастять. А нам, батракам?

— Хай тобі з такими балачками! Як народ свого вимагатиме...

— Стражників повиганяти.

— Щоб у школі по-польськи навчали.

Кожен своє мав на думці.

Та всі знали одне. Непереливки зараз руському цареві. От-от кінець йому буде. Як притиснути добре, він попустить. Тоді й хлопам полегшає.

Терезчин чоловік більше хилився до панків, які тепер стали учащати на села.

— Ось побачите, неодмінно руські злякаються. Польську школу повинні дати. У волості щоб говорили по-польськи.

— А з панами ж як?

— Як руське панування минеться, не бійтеся, тоді й з своїми панами якось уладнаємо. Адже такі вони поляки, як і ми. Домовимося. Як ксьондз казав, у згоді, в єдності.

Люди хитали головами. Мартинові слова були міцніші.

Не з царських рук недоїдки. Зовсім по-іншому. Вільна вітчизна, своя, така, як треба. Де селянин і робітник господарюватимуть. Самі господарюватимуть, адже трудящий свого брата трудящого ніколи не скривдить. Земля для всіх. Робота для всіх. Коротший робочий день. Справедлива платня за працю. Щоб усі були рівні. А не

так, коли один у шовку ходить, а інший голим тілом світить.

— Так воно, так. Добре було б...

— Еге, а колись, ще за давніх часів, яка була Польща? І на панщину хлопи ходили, і душили їх ще гірше, ніж тепер.

— Хто знає, чи гірше. Майже так само було. Але то панська була Польща, поміщицька, а тепер наша буде, селянська, трудова...

Звісно. Такі настали часи, що кожен знав: переінакшується, змінюється життя, в інший бік повертає. Сум'яття було скрізь.

Ходили селяни гуртом, із співами. Раділи, хоч не було ще чого радіти.

Потроху-помалу заворушилися й бараки. Ніяк було в цей гарячий час стояти, чекати, доки тобі з неба щось у рота впаде. Як справедливість, то справедливість...

Від цього розруху, що знявся в селах, від людських балачок, від газет якось так сталося, що батрацький народ іншим оком глянув на свою долю.

Почалися міркування, балачки, наради, що тривали часом до пізньої ночі, хоч безсонний світанок знову гнав усіх до роботи.

Тепер батраки підрахували все достеменно.

Вісімнадцять карбованців платні на рік.

Ординарію — батрацьке пайове.

Дрова на паливо.

Ділянку під картоплю.

І свою роботу. Нескінченний робочий день, що хилив утомою до землі. Коротку свою ніч. Смердючу комірчину в бараці.

Погано йшли підрахунки. Ніяк не збігалися кінці з кінцями. Все в тих рахунках плуталося. Ні, це не було справедливо. Не один дивувався, як це він досі робив і завжди здавалося — так і повинно бути!

Але тепер і в батраків мало бути все по справедливості. Давали селяни по волостях лад, викривали злодіїв. І в далеких містах ладнали нове життя.

Отож випадало й тут, у бараках, дати лад, щоб усе було по правді. А зробити можна було лише одне — домагатися свого в поміщика.

— Тридцять карбованців на рік.

— Тридцять?

— Чого це ви так дивуєтесь? Не збідніє пані через ці тридцять карбованців! Адже за цілий рік...

— Еге, багато ти матимеш, хоч і за тридцять карбованців!

Воно й правда. Коли так, одразу сказали — тридцять, дехто навіть перелякався. Де ж, такі гроші!

Але як підрахували, що можна на ці тридцять карбованців зробити, виявилося — їх ще й не вистачить! Коли розподілити на весь рік: бабі щось купити, дітлахам, те, се — де там! Наче й великі гроші, але як розбити їх на всі триста шістдесят п'ять днів — розмінювалися вони на копійки, танули, пропадали. Здавалося багато, а насправді — мало!

— Знову ж таки пайове — обмаль було того, що давали досі. Могла поміщиця більше дати, є з чого, а дітлахи не мерли б так, як досі.

І щоб усе видавали як слід — одміряне, одважене. Без шахрайства.

І з роботи щоб не звільняли саме на святого Міхала — взимку, в мороз та сніг, у найгірший час, коли й замерзнути не диво. Адже поміщикові воно майже однаково, а батракам — краще було б.

Ішли балачки — що й як. Ніхто не хотів панського. Тільки того, що належить. По справедливості, по-людськи.

Тепер згадалися батракам усі кривди. Ні, не було чого з панами цяцькатись.

Дехто радив — просити. Може, дадуть...

Та вже просили, не раз, не два. Не дуже пани на ці прохання приставали.

Коли на селах, по маєтках завирувало, були й такі поміщики, що нібито з власної волі поступилися, дали батракам пільги.

Перелякалися, мабуть, не хотіли з людьми заводитись.

Але тільки деякі. Якби схотіли, могли б усі так зробити. Та, мабуть, не схотіли.

А батракові теж не було охоти перед паном шапку скидати, в ноги кланятись. Інші часи настали.

Нарешті вирішили. З балачок, з жалів, з людських нарікань зросла ухвала — ясна, незламна.

Платні — тридцять карбованців. Ординарію збільшити. Землю під картоплю давати кращу, не вибірки якісь, де нічого не родить. І звільняти тільки навесні.

Вже знали пани, чого батрак хоче.

Могли підрахувати, поміркувати, сказати, так чи ні.

Та вже призвичаїлися здавен, що батраки — народ спокійний. Слухняний. Своє робить — і годі. Споконвіку так було, рік у рік тривало, відколи можна згадати.

Не могло панам у голові вміститися, що все так раптово зміниться. Вислухали батрацькі вимоги — й нічогісінько.

Усе, мовляв, нехай буде по-давньому.

Але не такі були часи, щоб люди слова на вітер кидали. Як ухвалили, надумались — вже руки самі здіймалися отак і зробити.

Даремно чекали пани, що батрак до розуму дійде. Вже перебрали вони міру, вже через вінця полилося людське горе й кривда. Усім серцем прагнули люди тієї справедливості, про яку аж гули села.

І дочекалися пани, тільки іншого, ніж сподівалися. Уперше, відколи світ стоїть, відколи хлоп на пана робив, відколи пан жив з його праці.

Рушили бараки. Як треба. На повен замах.

Вже хилилося до весни. У березневій розталі стояла земля. Хутко стікали весняні води з сипучих пісків, з грузької глини. Віяв вітер, сушив землю. Ще лежали снігові пласти в балках, у долинах, почорнілі, підталі з усіх боків. Ще здіймалися кучугури в лісі, вкриті від сонця й теплого повіву низько звислим сосновим гіллям, притрушені торішньою глицею, торішнім хмизом.

На дорогах стояли калюжі, на полях виринали з-під снігу бляклі, притолочені до землі клапті озимини. Світили чорні лисини отам, де повимерзала вона в найбільші морози, на пагорках, де не притрусило як слід снігом.

Та панським ланам ні мороз, ні вода не могли заподіяти великої шкоди. Багато землі в панів. А в батраків — не було чому вимерзати чи вимокати. Тільки й мали вони, що смужку землі під картоплю.

Земля чекала. Сохла, тяглася до сонечка. Чекала, поки зорють її плуги, поки вийдуть жінки з мотиками, аж роїтимуться поля й городи людьми, як завжди навесні бувало. Чекала всіма зораними восени борознами, картоплищами, ланами, засипаними взимку гноєм.

Та коло бараків було тихо. Не форкали на дорозі коні, не поблискували під сонцем плуги, не скірили зуби борони. Хоча вже настав час. Весна йшла хутко, наче хто її підганяв.

Бараки страйкували.

Уперше, відколи прийшли в світ наймити. Ніхто й не ворухнув пальцем. Коні стояли біля ясел, хрумали січку, поглядали на прочинені двері. Ясною смугою лягало сонце на дошки стаєнь. Але навколо було тихо. Не погукували батраки біля колодязя, не брязкотіло залізо в сараях. Було тихо.

Зате в бараках роїлося, наче в мурашнику. Усі громадились купами. Балакали й так і сяк. Спершу не знали, як воно піде. Ніхто не пам'ятав, ніхто не знав, як це буває: страйк!

Годі було й згадати, хто саме кинув перше слово. А воно линуло, як вихор. Мчало з села до села. З барака до барака. З маєтку до маєтку.

Десь причаїлися управителі й прикажчики. Наглухо позамикалися в маєтках дубові двері.

Скільки оком скинути — скрізь було одне й те ж саме. Рясно сипнув народ з бараків. Ішли всі — чоловіки й жінки. Позалишалися вдома тільки немічні діди й бабусі та дітлахи. Сунула юрба дорогою, важко гупали по землі кроки. Скоса поглядали люди на всі боки. Але ніхто не заступав дороги.

Заходили в інші бараки, в сусідні маєтки.

— Виходьте!

Батраки виходили. Вони вже чекали поклику. Приєднувались до громади, йшли далі.

Де-не-де траплялося — хтось-таки віз плуга в поле. Або жінки з мотиками йшли скопувати поле під картоплю.

Їх зупиняли. Завертали, забирали з собою, мов дужа хвиля, що її ніхто не може перепинити. Один день, другий. Самі йшли ноги. Не міг сон склепити очей. Ясно, червоно сяяв попереду світ, хоч би й стелилася навколо щільна нічна темрява.

Батрак чекав терпеливо, роками. Горбатіла спина від роботи. Сліпли очі. Набрякали втомлені ноги. Лягали в могилу старі й не старі. Підростали діти. Усіх чекало одне — неминуча батрацька доля.

Гнули спину перед паном, перед управителем, прикажчиком.

За барачну гнилу комірчину, за вісім корців ординарії, за вісімнадцять карбованців платні на рік. За ту смужку землі під картоплю й трухлі тріски на паливо.

За дитячі животи, здуті від гнилої картоплі. За зморшки на обличчі в тридцять — тридцять п'ять років. За покручені ревматизмом суглоби.

Тиша була в бараках. Отак воно йшло роками.

Та, нарешті, скінчилося.

Прямував тепер барачний народ сільськими дорогами. Сунув луками навпростець. Гупали кроки в лісі, протоптували батрацькі ноги стежинки на порослих мокрим весняним мохом галявинах.

Щоб не звільняли з роботи на святого Міхала, а тільки в липні, влітку, коли не позамерзають діти на возі, коли не глянуть тобі в вічі крижані зіниці зими.

І щоб була хвилина перепочинку — хоч раз на день. Коли можна випростати спину, обтерти піт з чола. Глянути в небо, набрати повітря в змучені легені.

І щоб не сипали на вагу управитель з прикажчиком поточене іржею зерно, гнилу картоплю, одміряючи батракові ординарію.

Щоб не гримав управитель, як на собаку. Щоб знав — з людиною треба говорити по-людському.

Страх охопив поміщицькі маєтки.

Чекала на плуги земля. Стояли нечищені коні, корови. Тільки й того, що давали їм їсти, бо гріх, щоб голодувало боже створіння.

Але скрізь, скільки скинути оком, у полях стояла глуха тиша.

Заростала вівсюгом озимина, буяли бур'яни в неораних полях.

Всюди страйкували батраки [7], барачний народ.

Твердо стояли на своєму.

Може, дехто й боявся. Може, дехто йшов на цей страйк неохоче. Міркував потай: що тепер саме час запобігти панської ласки. Показати панові, пані: ось, мовляв, хто слугує їм щирим серцем, ось кого треба нагородити, відзначити з-поміж інших!

Не один мав полохливе серце. Не знав, що з того всього вийде. Не один волів краще синицю в жмені, як журавля в небі.

А дехто вже так призвичаївся, що й голови підвести не хотів. Звик. З діда-прадіда так велося — чому ж тепер мало бути інакше?

Всякі були люди. І такі, що одинцем жили, громадську справу за ніщо мали. Аби тільки черево своє напхати — й годі, нічого їх більше не обходило.

Були й панські лакузи, що з батраками жили, з батраками разом робили, а панам переказували, що там кому на думку спаде, а язик вимовить. Завжди їм за це щось та перепадало з панської ласки.

Але страйкувати мусили всі. Ніхто не питав згоди. Не було такого, що хто схоче — йшов, а хто ні — залишався на роботі. Тільки так: або всі, або ніхто.

І йшли всі.

Одні — завзято, з лютим гнівом.

Інші — весело, певні спільної перемоги.

А ще інші — з острахом у серці: як воно, мовляв, скінчиться, що за це буде народові?

Та якби хто глянув на юрби, що прямували з маєтку до маєтку, той навряд чи впізнав би батрацький народ. Плече в плече йшли вони, сміливо, вперто. Годі було вагатися, ховатися ззаду...

Якщо ти батрак — виборюй своє!

Як тебе душать злидні — домагайся свого.

Як пече панська кривда — волай про неї.

І якось усе зрівнялося, стерлося, люди поєдналися одне з одним. Кожен мимоволі забував про свій острах, тривогу, міркування — і йшов разом з усіма. Наче в усіх калатало в грудях одне, спільне серце.

Та обережний був батрак. Не довіряв нікому.

Знав: тільки попусти — й прокинеться в людині острах, зацокотить зубами.

Отож пильнували. Стежили день і ніч.

Приходили несподівано, вдосвіта, коли ще сіро було надворі, коли з сонної мли поволі виринали двірські будови та обскубані придорожні верби.

Великою юрбою бігли на барачне подвір'я. До стаєнь. До сараїв.

Чи не рипнуть десь двері? Чи не вийшов хтось на роботу, щоб відірвати від страйку хоча б цю сіру світанкову годину?

Бігли до саду, де на голих гілках лише набрякали круглі й довгасті бруньки.

Заглядали до городу, що завжди в цю пору аж кипів рухом, а тепер стояв мертвий, засипаний невиметеним осіннім листям, повен зопрілого торішнього бадилля, яке зимувало під снігом.

Пильно роздивлялися, чи не псує хто справи?

Чи не знадився хто на панську, на управителеву обіцянку? Хоч кожен знав, що важать оті панські обіцянки: доки ти потрібний — добре, а як зробив своє — нехай тебе хоч і чорти візьмуть.

Страшенно злостилися батраки на тих, що ламали страйк.

Більше, ніж на поміщиків. Більше, ніж на управителів.

Ті, звісно, свого пильнували. За свою користь дбали.

Та куди воно годилося, щоб трудяща людина в засліпленні, в глупоті своїй проти власного ж добра діяла! Бо не про одного, не про двох батраків ішлося — про весь батрацький народ в усій країні, в усій Польщі.

Правду кажучи, не дуже багато було тих штрейкбрехерів. І стежили пильно, ну й кожен знав, до чого воно йдеться. Кожен знав, яка гра триває: пан чи пропав! Чи загине все чисто, чи поліпшить батрак свою долю. Свою, жінчину, дітлахів — хоч трохи.

І все-таки траплялося — ламали страйк. То тут, то там.

Штрейкбрехерів гнали геть, мов скажених псів. Бо вони таки й були скажені пси, коли в такий тяжкий, суворий час зважилися піти проти батрацької справи, продати своїх за панські недоїдки.

За сараями, в городі спіймали двох. Вблагала пані, в руку обом пхнула. Пропадала в неї капустяна розсада.

Отож вони взялися за цю жіночу роботу. Мотиками дзьобали мокру землю. Отак їх і захопили зненацька.

Люто били. Мовчки. Із зціпленими зубами.

Не мав жалю до зрадників батрацький народ.

За все били — за гнилу картоплю, що її давали на ординарію, за вкрадені із батрацької платні карбованці. За нескінченний, вісімнадцятигодинний робочий день.

За дурість били, за зраду, за те, що злакомились на того панського полтиника, за змову з поміщицею проти всього народу.

Не дарували нічого. Так і покинули побитих у капустяній розсаді, з почорнілими обличчями, заюшеними

кров'ю. Вже тяглася розсада довгими стеблинами, зеленіла дрібними листочками. Якось чудно ясніли на ній краплини крові, наче зацвіла вона дивовижним, веселим, не капустяним цвітом.

Спіймали в корівнику дівчину, що саме чистила шкребачкою рудий бік великої вгодованої корови.

Витягли її з корівника. Закотили спідницю, аж забіліли вище колін дівочі ноги.

Били люто. Вона писнула разів кілька, але хтось її стукнув по голові. Отак і залишилась на порозі корівника з закоченою спідницею, непритомна, уткнувшись обличчям у розтовчений батрацькими ногами гній.

Мусило так бути.

Уперше рушили батраки на цю справу. Усі гуртом мали йти, а як ні — не варт було й починати.

Усі — хотіли вони цього чи ні. З власної волі чи під загрозою. Навіть панські лакузи, підлабузники — й ті мали рушити. Як усі, то й усі. Усі рівні, усім треба боротися.

Зростала громада. З бараків ринули нові й нові хвилі. Перші страйкарі могли б уже повернутися додому.

Та Кшисяк залишився. Заповзявся. Йому здавалося, як він тут не буде, як не догляне — схитнуться всі, обдурять їх, прогавлять вони найважливіше.

Тому йшов далі й далі. Ятрило очі од безсоння, наче їх засипало дрібним, колючим піском. Повилазили пальці з чобіт, на потерть обернулася солом'яна устілка, латки й гвіздки муляли ноги.

Пересихало горло від спраги, затягло живіт з голоду. Але він ішов.

Батраки залишали в маєтках пікети — стежити, щоб ніхто не став на роботу. Решту людей забирали з собою. Потім, за два або за три дні, новаки могли повернутися назад. Пильнувати на місці, щоб усе було як слід.

Інколи повсталих чекали порожні бараки. Мабуть, люди не схотіли чекати — самі рушили боронити батрацьку справу.

Приходив народ з далеких волостей; відряджали посланців аж у десяті села. Але скрізь було те ж саме.

Рушив батрацький народ. Довгими роками був він мов темна, замулена вода. Ринув, втиснутий у мілке багнисте річище.

А тепер прорвався весняною повінню, буйною, шумливою, гучною. Мчав уперед, заливав береги. Сивим шумовинням, водовертю, натиском хвиль, що руйнували всі перешкоди.

А в маєтках радилися.

З'їжджалися пани поміщики, крадькома, тихцем, щоб ніхто не бачив. Такий настав час, що в них аж шкура терпла.

Радилися, завісивши вікна. Тихенько, пошепки, щоб ніхто про їхню змову не чув, щоб не пішла вона далі, не впала в світ, мов камінь у збурені хвилі людського гніву.

Радились. Безпорадно розводили руками.

Скрізь — куди б хто не поїхав, звідки б не приходили листи — було те ж саме. Не вцілів жоден острівець. Як чинив хтось опір — його виганяли дубинами, вилами.

А земля куріла весняною парою, чекала оранки, сівби.

Довго радились пани. Адже були ще стражники. Було військо.

Кшисякова пані війська не викликала. Та бувало й інакше.

Знайшли собі поміщики надійний захист. Знайшли на польського батрака засіб свої, польські поміщики. Вигадали, зважилися патріотичним серцем, не завагалися.

Звідусюди линули вісті. Насувалися темною похмурою хмарою.

Поміщик Н. в Ленчицькому повіті викликав козаків.

У Дроздові поміщик теж викликав козаків.

І поміщик Ц. в Плоцькому повіті.

Пан поміщик К., теж у Ленчицькому повіті, викликав поліцію. Та цього йому здалося мало; він викликав ще й солдатів.

Солдати прийшли. Чом ні? Адже сам ясновельможний пан поміщик прохає допомоги, покладається на царські багнети, царські рушниці. Проти батраків.

Граф у Новозамосьці викликав козаків.

Пан поміщик І. в Ломжинському повіті закликав поліцію й військо.

Поміщик Х. в Седлецькому повіті — солдатів.

Пан Т. в Цехановському повіті — стражників.

А в Рипінському повіті змовилася вся шляхта.

Поїхали до губернатора. Низенько йому вклонилися. Гнучкі спини в ясновельможних панів, коли треба.

Пояснювали губернаторові, тлумачили довго й докладно. Що він їх, вірних синів його величності царя, повинен рятувати від небезпеки, від наступу збунтованих селян, які зважилися виступити проти споконвічного ладу, проти годівників своїх і добродійників.

Не примусив себе довго прохати пан губернатор. Примруженими очима оглянув делегатів. Згодився. Обіцяв.

І додержав слова. Наступного дня здійснив свою обіцянку.

Помчали дорогами до маєтків драгуни. Поїхали козаки. Закурів пил на шляхах, забринів дикий жалібний спів у цей день. Їхали козаки, їхали драгуни боронити панів поміщиків в Рипінському повіті від батрацького наступу.

У Плонському повіті вельможний пан граф в усі свої економії — а їх було чимало — повикликав війська.

Викликав з Модліна військо пан поміщик Ц.

Людно стало в маєтках. Їжі було досхочу. Ще б пак! Адже козак, драгун, стражник грудьми заступали пана поміщика. Годилося їх прийняти як слід.

Розташувалися війська по маєтках.

Загриміли постріли. У Рипінському, в Плонському, в Ломжинському, в Ленчицькому повітах стріляли солдати в людей. Бо народ твердо стояв на своєму, не злякався.

Розташувалися в маєтках офіцери. Отаборилися на панських подвір'ях солдати.

Увечері в темне небо здіймалась козацька пісня.

Бриніли козацькими піснями маєтки в Рипінському, Плонському, Ломжинському, Ленчицькому повітах.

Обзивалися рушничними залпами.

Палали вогні біваків.

Слухали люди. Дивилися.

Ятрив серце гнів. Ще дужче зціплювалися зуби. Ще міцніш стискалися кулаки.

Не хотів поміщик поступитися своїм. Може, й не так уже шкодував тих дванадцяти карбованців на рік чи кількох корців картоплі.

Головне те, що батрак насмілився вимагати. Що розкрив уста, які німували стільки років. Що поперевертa-

лося йому все в голові і схотів диктувати умови він, темний селюк, ясновельможному панові!

Та не допомагало й військо. І не скрізь зважувалися поміщики його викликати. Бо коли вони думали про те військо, коли марилася їм колона, що в червоній заграві пожеж, у хмарі чорного диму марширує до бараків, одразу згадувалося ще й інше.

А цього вони боялися куди більше, ніж батрацького бунту, барачного страйку.

Адже йшли демонстрації по вулицях польських міст. Двоїлося панам, троїлося в очах від кожної згадки про це в газеті, від кожної несподіваної звістки. Червоний стяг, хоч би й з хустку завбільшки, майорів в очах кривавою заслоною, затуляв світ червоною як кров загравою. Аж стискалося серце з жаху, аж бігли по спині холодні дрижаки, хоч була тепла весняна година.

За батрацькою громадою, за щільною сірою юрбою ввижалася панам грізна велика тінь загибелі. Вони боялися розв'язати бурю, боялися накликати на себе помсту. Тремтіли, плазували, низько схиливши голови.

За довгі роки страху, за роки упослідження діставав тепер батрак відплату — панський страх.

За всі покірні слова почув тепер панські тихі, безсилі, що їх вимовляли з побоюванням, оглядаючись на двері.

Задихалися пани від ненависті.

Адже так було з діда-прадіда — селянин покірно гнув спину. Не питав, що заплатять, покірно цілував руку. За лахмани з панського плеча, за панські недоїдки служив щиро, віддано. Життя міг віддати не лише за пана — за панського пса.

Не могли збагнути пани, що сталося. Не могло їм вміститися в голові, як це батрак раптом покинув роботу. Прямує в юрбі стежками й дорогами, коли поля чекають оранки й сівби.

Тремтіло від гніву панське серце. За хліб, за ординарію, за плату, за дах над головою он як віддячив хам!

За панське добро, за панську ласку — отака від хама подяка!

Певне, лише принишкнув він на довгі роки, тихо сидів, доки ще не чувся на силі, але зраду тримав, мов камінь за пазухою.

Чекав, виглядав слушної нагоди. І вдарив.

І нічого не можна було вдіяти.

Пробували наймати по селах. Не пощастило. Боялися селяни важких батрацьких кулаків.

Пробували привозити здалека. Теж не вийшло. Пильнували батраки, були на сторожі. І зрештою скрізь було те ж саме.

Диміли бараки тоненькими віялами диму. Варили жінки, що в кого було.

Скористався управитель з того, що чоловіків не було вдома. Зайняв корови, замкнув у панському хліві. Суворо попередив, що не годуватиме батрацьку худобу.

Не піддалися жінки. Лементували, плакали, кляли на всі заставки. Але жодна не пішла на роботу.

Скиглили діти, просили хоч крапелиночку молока. Не поступилися жінки.

Голод був у бараках. Затялася пані: кому ще належала ординарія — не дала нічого.

— Нема роботи — нема ординарії.

Варили баби лушпиння, пекли коржі з висівок. Пухли дітлахи з голоду.

Тепер одне було на думці — тільки б витримати! Та міцний був батрацький народ.

Чим гірше було, тим міцніше стискалися зуби. Вже однаково стало — хоч би й поздихати всім, аби тільки не поступитися!

З кожним днем дужчало завзяття. Прибував ще один день боротьби, голоду, гніву. Шкода було його змарнувати.

Похмуро поглядали люди на мовчазні, замкнені панські будинки.

Де-не-де поміщиці переїхали з маєтків до міста. Не між батраками — між панами ходили поголоски: стривайте, буде ще гірше!

Ввижався панам червоний півень на даху, амбари, клуні в буйному вогні. Батрацькі руки в крові, сокири, нагострені на точилі. Панські тельбухи, що їх тягають собаки по дворах.

Здавалося спершу: як покинули батраки роботу, так до неї й повернуться... Начебто ніхто не керував ними, не повчав, не показував, що й як.

Темні, неписьменні були хлопи. Коли доводилося говорити з панами, мало хто вмів як слід висловити, що мав на думці.

Отож здавалося: пошумує все, покипить та й ущухне.

Та побачили пани, що це не так.

І потроху стали лагідніти.

Вже прохоплювався дехто — чи не час, мовляв, поступитися?

Спочатку на таких нападалися.

Хто бачив коли, щоб пани та батракам поступилися! Адже батрак завжди слухався. Завжди просив ласки у ясновельможного пана. Завжди перепрошував, наче був винен.

Якось дивно було провадити з батраком переговори.

Побачили пани — в батрака наче зовсім інше обличчя. Зчудувалися. Таке воно було несподіване, незнайоме, ні на що не схоже.

Давно вже розвіялася згадка про Шелю [8]. Здавалася казкою, якою тільки неслухняних дітей лякали. І це ж було не тут, а десь далеко, в Галичині, за австрійським кордоном.

— Наші люди не такі,— казали завжди.

Оте — «наші люди» — вимовлялося з глибоким переконанням, з почуттям невід'ємної власності.

І раптом виявилося зовсім інакше. «Наші люди» мали обличчя гнівне, лихе, вороже.

І подумалось, що вони, мабуть, чи не завжди були ворогами.

Не одне серце здригнулося від самої думки, що ворог нишком крився під боком.

Та нічого не можна було вдіяти. Довелося панам поступитися. Збільшити ординарію, пристати на те, щоб звільняти не на святого Міхала.

Не без того, звісно, щоб навіть вже тоді, як укладали угоду, не маячила десь збоку підступна думка: чекайте, ще все зміниться! Ще військо, поліція згасять оте полум'я, що палахкотить у містах. А тоді й на селі усе буде по-давньому.

Отже, люди знову стали до роботи.

Одним це було не до смаку. Вже скуштувала людина свободи. Вже ковтнула вільного, свіжого повітря. Вже призвичаїлась мандрувати дорогами в гурті. Звикла почувати себе вільною, дужою. Звикла переінакшувати життя.

Мов заплескотіла вода у великій бочці, яку штовхнула необережна рука. Наче й повернулася вода назад,

наче й заспокоїлася, але ще тремтить, ще біжать по ній кола.

А найдужче нудьгувала молодь.

Та, щиро кажучи, тяжко жилося під час страйку. А надто жінкам і дітям. Дехто, може, й радів, що вже скінчилося. Що трохи полегшало. І з роботою, і управитель наче менше на людей гримає.

А декому міцно запали в голову дні страйку. От і Кшисяк — поки робив, якось воно йшло. Ні про що не думав. А як почався страйк — де й узявся час на всякі роздуми.

Снувалися ті роздуми біля сільських кам'янистих доріг. Шелестіли разом з придорожніми вербами, що вже вкривалися зеленим листям. Линули туманом з вологих ланів. Мчали разом з вітром з далекого краю. Куріли сивими димками з барачних дахів. Плакали разом з дітворою.

Невиразні були спершу ці думки, невловимі. Як молитва, проказувана пошепки у вечірню годину, після роботи, коли хилить до сну втома. Мов капотіння води з танучих бурульок, що звисають із даху.

Та нарешті проясніли думки, набрали ваги. Стали чітким, твердим словом.

Для Магди це, може, була власна смужка землі. Власні корови в хліві.

Для Габриськи — робота, надійна, постійна, і власний дах над головою.

Для Терезки — танці, червоні корали на шиї, хлопчачий сміх.

Для Антонихи — спокій, спочинок, тепле сонце, що гріє літнього дня.

Та для багатьох ще було щось зовсім інше.

Селянська вітчизна.

А селянська вітчизна — то було все. Власний лан, власні корови в хліві. Праця, надійна, постійна, і власний дах над головою. Танці, червоні корали, хлопчачий і дівочий сміх. Спокій, перепочинок, тепле сонце, що пригріває літнього дня. Справедливість. Людське життя.

Саме так це ввижалося Кшисякові.

І не скінчилося разом із страйком. Ні!

Тільки на час довелося поступитися. Бо не пощастило зробити своє, як думалось, навально, зразу. Хоч марилося саме так — зразу. Із співом, з вилами, з киями, із

стиснутими кулаками. Суворо. Жорстоко. Хоч би й довелося кров'ю, вогнем мостити дорогу червоній селянській вітчизні. Вільній. Широкій. Справедливій.

Гнулася в роботі спина, та вже не так, як досі. Тяглася рука до шапки, коли проходила мимо пані, і теж не так хутко. Змінилося Кшисякове серце. Отак, як змінилося воно в усього батрацького люду.

Тепер знали, що важить батрацький кулак, батрацьке незламне терпіння. Знали, що можуть глянути й пани побілілими від жаху очима, коли настане час.

Робили, як завжди. Та вже рвалися з уст прокльони, вже чути було погрози по хатах, вже зухвало поглядав дехто в очі прикажчикові, управителеві.

Рух тривав далі. Вчилися діти по польській книжці. Шаруділи в руках друковані листівки, вечорами розгортали зашкарублі батрацькі руки сторінки газет. Втуплювалися в них пильні очі. Поволі, уважно читали слова по складах незвичні губи. І кожен розумів. По-простому, для простих людей було написано. Про селянську трудову вітчизну.

Під час страйку познайомилися батраки не тільки з товаришем Мартином та іншими. Приходили робітники з цегельні, розмовляли. Побачив наймит хоч і вузенький, але міцний місток — від одної трудящої людини до іншої. Побачив мозолі на руках, згорблену спину, суворий блиск очей, що значили, мов печать, людей спільної долі.

Істину можна було знайти скрізь. Коли ксьондз проголошував у казанні: «Блаженні вбогі, вони-бо успадкують землю», це звучало не так, як раніш. Досі наче й слухав ці слова, але не чув, не брав до серця. Не розумів суті. Стародавні були ці слова, сто разів чуті ще змалечку.

А тепер здавалися іншими.

Бо це ж вони, наймити, мали успадкувати землю. Ввижалися вдалині пшеничні хвилі неозорих селянських ланів, нарівно, справедливо поділені між людьми. Хто скільки зможе впорати, скільки душ кому треба прогодувати, стільки землі припаде кожному. Не знав, не розумів ксьондз, коли картав батрацький непослух з амвона, що кидає червоний жар у сіру селянську юрбу. Адже для них він виголошував заповідь про вбогих, для них вона була написана. Не що інше це було, як пророцтво про селянську вітчизну.

Помалу-потроху зростали ці думки в Кшисяковім серці.

Та як зросли — вкоренилися міцно, назавжди. Вже годі було їх вирвати, годі схитнути.

Розмови з Мартином, а потім страйк показали все ясно, мов на долоні.

Тепер уже Кшисяк знав, бачив на власні очі.

З одного боку був маєток, пан — все одно в місті чи в селі.

А з другого — трудящий, теж з міста чи з села — це було однаково.

Між ними мала вибухнути боротьба — хто кого?

Але не так, як це було щойно. Досі нічого не міг вдіяти селянин чи там робітник з міста. Стояв над ним царський солдат, душив, гнобив. Між щасливою волею та простою людиною стояв царський солдат.

Та коли цьому буде край, настане зовсім інше життя. Проста людина сама даватиме лад у своїй країні.

Адже як було досі?

Проти Єндрека викликала пані стражників.

І коли страйк був, чого пани домагалися? Щоб козаки, військо, поліція приборкали наймитів.

Колись, у давні часи, ще за повстання і згодом [9], кажуть, інакше було. А тепер царський солдат, стражник, чиновник явно тягли руку за панами.

Може, Мартин якось інакше думав. Та Кшисякові здавалося саме так. По-простому. Не буде отих посіпак, не буде кому за панами оступатися. Не буде кому їхнє панування нагаєм та рушницею підтримувати. Тоді по справедливості матиме трудяща людина те, що їй належить.

Інакше бути не могло; отак вона мусила прийти — селянська, робітнича, справедлива вітчизна.

Дехто принишкнув після страйку. Втомилися люди. Раділи, що збільшили платню на кілька карбованців, збільшили ординарію. Не хотілося їм поки що думати про інше.

Але Кшисяк знав — не можна згортати руки. Чекає селянська вітчизна, царськими посіпаками скута, чекає на свою годину. Сама ця година не прийде — Кшисяка добре життя навчило: само ніщо прийти не може. Усе треба заробити. І вже б не міг він спокійно спати

в бараці, спокійно їсти оту вічну картоплю, з людьми гомоніти, якби знав, що нічого не робить, окрім цього.

Ввижалася йому вітчизна десь недалечко, за тонкою стінкою, яку треба зруйнувати. А вже тоді все буде інакше, все буде як слід. Ще б пак, адже самі все робитимуть, самі нові порядки встановлюватимуть, то невже ж таки собі на кривду?

І Кшисяк горнувся до Мартина, до товаришів з міста. Оці робили справу, слушну, таку, як треба. Це були не просто папірці, які можна надрукувати й кинути, не просто балачки, що їх наступного дня кожен може зректися й забути.

Це була саме селянська робота. Міцна, сувора, за неї й життя не шкода було віддати. Ширилася в усіх повітах, навіть, казав товариш Мартин, вже й за кордон сягла.

Не було в Кшисяка ніякого страху. Ніщо його не дивувало. Він сміливо прямував уперед.

Одне тільки було йому не до вподоби. Одне було не так, як треба. Роботу провадили то тут, то там. Але скрізь працювали — по двоє, по троє.

А йому хотілось інакше. Поскликати селян з усіх волостей. Де який стражник, де який урядник, де який чиновник — усіх геть! Щоб острах узяв, щоб не смів чужинець ногою на сільську землю ступити.

Тлумачили йому довго. Як і що.

Адже мав цар гармати, рушниці, мав усе. Одразу міг села потопити в крові.

Треба було братися до роботи помалу, обережно, таємно. Саме так — то тут, то там. Тоді острах брав начальство. Тоді скрізь сягала така робота. Робила своє. Треба було готуватися поступово, потроху. Лише згодом мала розгорнутися справа на всю широчінь.

І Кшисяк робив, що міг.

Але говорити про це не годилося. Шибеницею тхнуло від цієї роботи.

Кшисяк похмуро радів, коли з міста приходила звістка про якісь новини. Він здатний був на все, аж сердився часом на товаришів — чому доручають йому щось лише зрідка? Здається, пішов би на роботу за всіх, за всіх відробив би. А проте розумів, що так не можна, що все треба обміркувати добре, роздивитися, підготувати. Але цього він не вмів, не такий мав розум.

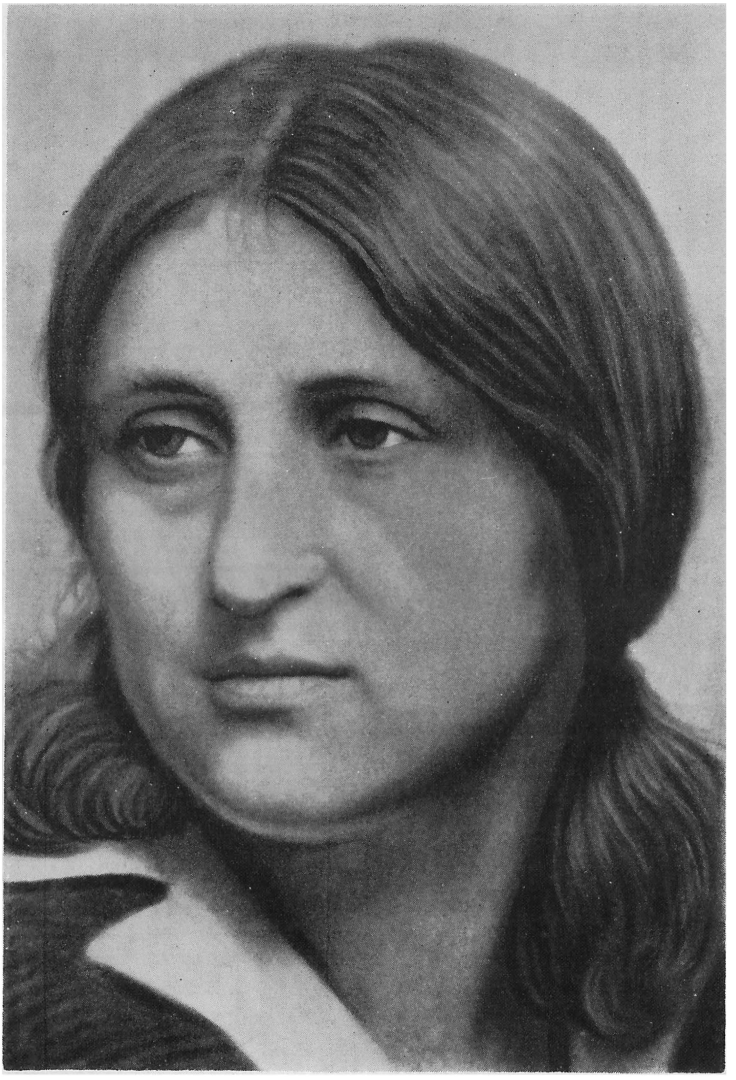

Ванда Василевська в роки навчання в університеті.
Фото 1923—1927 рр., Краків.

І тому покладався в усьому на товариша Мартина. Не мудрував. Як уже переконався, що ті мають рацію,— ішов з ними, хоч би й на смерть. Магда плакала, боялася. Але з жінками завжди так. Не розуміла вона, що так повинно бути. Що саме він, Кшисяк, має зробити своє, коли його покличуть. Ось так, приміром, як сьогодні.

Він чекав з підводою в лісі. Так було наказано.

Стояв, нудився. Страшенно хотілося піти разом з усіма на шосе. Але йому сказали, що не можна. Біля коня повинна бути людина, що знає всі стежки, всі дороги в місто. Отож він залишився. Поплескував коня по шиї, щоб стояв тихо.

Бо все треба було зробити таємно. Щоб жодна жива душа не довідалася. Лише ті п'ятеро, що взялися до справи. Спершу вони довго блукали тут, вистежували, як і що. Все обміркували докладно. Дорога в місто, якою возили пошту, саме тут ішла лісом. Треба було довідатися, коли везтимуть гроші.

Гроші були вкрай потрібні. Не мав їх Кшисяк, не мав ніхто з батраків, не мали й робітники з цегельні.

А гроші були потрібні на газети, на револьвери. На бомби, на допомогу тим, що сиділи в тюрмі. Потрібні були царські карбованці на побудову селянської, робітничої вітчизни.

Подобалася Кшисякові ця робота. Проста була, чітка, без зайвих балачок. Кулю в лоба — і край!

Його не лякало, коли так казали. Знав, на що йде. Звісно, за такі речі могло чекати одне — зашморг. Але Кшисякові смерть була невдивовижу. Звичайно, по-простому вмирали в бараках люди. Без лементу, без жалю. Ніхто над ними дуже не вболівав. Настав час — треба було вмирати.

А тут була зовсім інша смерть — не на батрацькому смердючому ліжку. Не така. За селянську вітчизну.

Він пішов на цю справу охоче. Злість його брала, коли, як сьогодні, загадували лише помагати. Адже не щодня траплялися такі справи,— це до вподоби було Кшисякові.

Він чекав. Мабуть, оце було найважче. А інші чатували біля шосе. Лежали, припавши вухом до землі, прислухалися, вдивлялися в далечінь. Поштарі незабаром мали проїхати. Але чекання тривало нескінченно. Найбільш надокучило воно Кшисякові.

Він поглядав угору, на дерева. Шорстка кора була вкрита зеленим і сірим мохом, що вкривав гілки великими бородами, звисав до землі, мов льодові бурульки. Звідкілясь згори кинула вивірка вилускану шишку. Застукотів дятел по стовбуру, одноманітно, лунко. І знов залягла тиша. Тільки десь у верховітті дерев линув шерех, меланхолійний спів, наче там угорі текло море, сонне, ліниве, що ледь колихалося хвилями.

Зелений був ліс, ой який зелений! Кущиками брусниць, мереживними віялами папороті зеленіла хаща.

Гримнув постріл. Кінь сполохано шарпнувся вбік. Кшисяк підскочив до нього, міцно схопив за вуздечку.

Тепер заторохтіли колеса. І знову розітнувся постріл, покотився лісом, відбиваючись від стовбурів.

Кшисяк чекав. На хвилину запала тиша. Його поривало — бігти, мчати туди, до них. Але він знав — не можна! Його місце було тут, отак, як умовились, якраз між трьома соснами, за осикою, на перехресті двох стежок, що ними, мабуть, ніхто не ходив, окрім браконьєрів.

Тут треба було чатувати. Товариші мали знати напевне, що він тут. Сьогодні йому доручили тільки це. Хоч би невідь-що діялось на дорозі — стояти біля осики.

Зашелестіло, зашамотіло в кущах.

Вони бігли сюди. Мартин з товаришами.

Їм не пощастило. Чи догадалися там, чи що, але грошей на підводі не було. Солдати почали відстрілюватись. Зараз треба було щодуху мчати до міста, перевдягатися. Перше ніж почнуть шукати, винюхувати — бути вже на місці, вдома. Спокійно відповідати, що ні — й на хвилину ніхто не виходив з дому!

Вони їхали. Вузькою, лісовою дорогою. Пісками, навпростець.

Раптом, отам, де дорога звертала до битого шляху, щось майнуло. Стражники!

Вони йшли просто до них. Як сліпі, як дурні. Просто на них. І зразу: стій!

Товариш Мартин перехилився з сидіння. Стрельнув з револьвера межи очі стражникові.

Другий стражник повернув і без тями кинувся в ліс.

Вже він знав, вже бачив усіх. Тепер хай-но тільки добіжить до стражницького поста. Загойдається зашморг у місті на шибениці.

Кшисяк наздогнав його. Зацідив кулаком по голові. Раз. Другий.

Хруснуло щось. Тріснуло під батрацькою рукою.

Кшисяк затремтів. Не треба було й дивитися — мертвий! Мерщій скочив на воза, й вони помчали. Гнав шкапу, періщив батогом, аж вона хекала, носила змиленими боками, аж спотикалася об груддя та лісове коріння.

Але довіз. Товариша Мартина й усіх. Коняку залишив, де наказали. І став пробиратися додому, манівцями, навколишніми шляхами.

На луці біля маєтку його зупинили стражники. Куди й звідки?

Вже скрізь поширилася звістка. Вже поранений пострілом солдат доїхав до міста. Вже розказав, як дорогою напало на нього четверо, вискочивши з лісу.

Отож питали Кшисяка — куди, звідки?

Відповідав, як було наказано.

Не повірили йому. Стали ще допитувати. Дивилися лютими очима.

Кшисякові аж рука свербіла. Ах, якби ж мати зараз Мартинів браунінг! Стрельнути просто в люті стражницькі очі, щоб розлетівся на скалки череп, щоб аж мозок бризнув, як там, у лісі.

Не забув Кшисяк нічого. Пам'ятав криваву Єндрекову голову, що качалась на купі гною. Пам'ятав стражницькі доноси. Пам'ятав, як частувала їх чаркою пані в себе на ганку. Як шепотілися вони з управителем, з прикажчиком. Як змовлялися із злодіями. Усе пам'ятав, що в газетах було написано. Людей, що трапили на шибеницю, бо хотіли мати справедливу, робітничу, селянську вітчизну. Людей, що гнили за неї у в'язницях.

Повними ненависті очима дивився він у злі й все-таки злякані очі. Це розлютило стражників ще дужче. Його стали бити по голові. Кшисяк навіть не затулився рукою. Не скрикнув.

Його повели в село. На стражницький пост, біля маєтку.

Знову почався допит. Гримали, допитували.

Але вже хтось повідомив. Знайшли двох стражників, убитих у лісі.

Тепер стражники оскаженіли. Били щосили, гатили лежачого, коли впав на підлогу. Котрийсь стусонув його чоботом у груди. Щось хруснуло. Кшисяк захлинувся.

Сплюнув червоною кров'ю на соснові дошки підлоги.

У бараках уже знали. Вже бачили, як його вели. Бліда мов смерть Магда побігла на пост. Помалу йшли слідом з нею інші.

Та стражники вибігли їм назустріч. Юрба розпорошилася, мов табунець наполоханих горобців.

Приїхали жандарми. Знов допитували.

Не сказав Кшисяк нічого. Тільки те, що й спочатку. Він ішов у своїх справах до сусіднього села. Але повернувся, бо йому здалося, що вже надто пізно.

Його знов стали бити. З розмаху товкли чобітьми в живіт.

Йому потемніло в очах. Чудним здавалося все знизу, з підлоги. Великі-величезні були жандармські чоботища. Обличчя наче в тумані. Кшисяк знизу побачив стіл — шорсткий, не гембльований. Замислився на хвилину — як це може бути? Звичайне шершаве дерево. Чому ж це не гемблюють зісподу? Зверху стільниця гарна, лакована — він запримітив, ще як увійшов. А зісподу абияка.

— Ну? Де був?

Жандарми довго галасували. Гримали над ним, сварилися, погрожували кулаками.

Він не відчував уже майже нічого.

Раптом почув — за дверима скрикнула Магда. Підвівся на лікті. Голова здалася важкою, мов чавун. Щось хлюпотіло в роті. Хотів гукнути їм, щоб не сміли бити жінку, хотів гримнути на Магду, щоб ішла додому, нема чого їй тут робити.

Але не міг. Щось тепле, солодкувато-солоне заливало рота. Він здивувався. І раптом побачив, що кров тече з рота по руці, якою він спирався об підлогу. Капотить на дошку підлоги, збирається в невеличку, круглу калюжку.

До тієї калюжки мандрує муха. Обережно, щоб не втопитися і все-таки поласувати. Ось вона близенько підходить на чорних лапках. Ворушить голівкою. Змахує одним прозорим крильцем.

— Кажи!

Його вдарили ще раз. Кшисяк упав, стукнувшись головою об підлогу — це він ще відчув. Йому здавалося, що не він тут лежить. Ще раз різонув ногу гострий біль, саме в найболючіше місце влучили знову.

У голові плуталися якісь слова. Він сплюнув вибито-

го зуба, почув, як він стукнув об підлогу. Стражники щось там кричали, сварилися між собою, високий жандарм наскакував на них.

«Як там вони, у місті? — з зусиллям думав Кшисяк.— Адже одвіз їх, усе зробив як слід. Сам чорт не вгадає, що то вони були в лісі, що то їхня справа».

Та суть була саме в цьому. Не в ньому, Кшисякові. Хто він? Дурна, темна голова. А Мартин — потрібен; усе знає, що і як.

Стражники лили йому воду на голову. Злякалися, певне, що забили на смерть, перше ніж устиг щось сказати. А вони були певні, що він знає. Ще здавна мали Кшисяка на оці. Того дня ніхто не бачив його з самісінького ранку, додому повернувся лише надвечір. Не сказав на допиті нічого певного, не назвав свідків.

Кшисяк опритомнів на хвилину. Знов побачив виразно, що муха підповзла вже зовсім близько, побачив, як вона витягає чорну голівку, як доторкається до краєчка червоної калюжі. От калюжка ворухнулася, муха стала пити.

Його занудило. Він хотів її сполохати, прогнати. Ворухнув рукою, але тільки глухо застогнав. Навколо простяглася темрява. Гула, шуміла, як вітер у полі. Червоним полотнищем, червоним шумливим стягом, зеленими ланами стелилася селянська вітчизна. Ген далеко, скільки сягало око.

Не допомогла вода, вилита на голову. Довелося кинути Кшисяка на підводу, везти непритомного в місто.

Він їхав, не бачив світу, не тямив нічого. Знов шуміла йому зеленим полем, гриміла червоною піснею далека й така близька селянська вітчизна. Гуркотіли колеса воза, гули вітри. Кшисяк не відчував нічого, тільки це.

...Магда була спокійна. Так сталося, так мало бути. Хіба ж вона дурна, не знає, що й як? На це Ясек ішов. А де ліс рубають, там тріски летять.

Принишкли, сиділи тихо батрацькі жінки. Хоч яка з них, може, й плакала нишком, то лише в хаті біля дітей або наодинці з сусідкою. Але межи людьми — ні.

Соромно якось було. Адже це свої справи, хатні, нема їх чого перед людські очі виносити.

Тільки Терезка, як завжди, не могла стриматися. Ходила із спухлими від плачу очима, хоч її чоловік був удома.

— За ким це вона так сумує? За всіма чи, може, за одним? — ущипливо питала Антониха, коли вони з Магдою зустрічалися на подвір'ї або в корівнику.

Магда мовчала. Не любила встрягати до чужих справ, пхати носа в чужі горщики. Може, через те й знала часом більше, ніж інші.

І коли ввечері до неї забігла Терезка, вона вже знала — та принесла якусь новину.

— Ну як живеш, Магдо?

— Як? Та отак, як усі.

— Не писав твій?

— Це ж як?

— Кажуть, писати звідти можна.

— Єзус-Маріє! А мій жодного словечка не написав.

— Ось бачиш. А я листа одержала.

— Листа?

— Йосек привіз. Хтось йому в місті дав.

— З тюрми?

— Еге! Кажуть, наглядач не дуже лихий. Як на тютюн дати — винесе. Казав Йосек, що, як я схочу відписати, він одвезе. Але ж я неписьменна, не зумію. Може б, ти, Магдо, мені прочитала?

Магда зацікавилася — від кого лист? Чи нема там про Ясека хоч рядочка, хоч слова?

— А... листа тобі вже читали?

— Читав Йосек. Та якби ще раз, моя голубонько.

Магда зняла лампочку з гвіздка й поставила на стіл. Лист був зім'ятий, пошарпаний. Наче крізь сто рук пройшов. А скло в лампочці закіптюжене. Як його читати?

— Ну як? Що тут?

Магда водила пальцем по кривих рядках. Вичитувала по складах, виразно, уважно, щоб не помилитися.

— «Слава Йсусу!»

— Навіки слава. Амінь! — відповіла хрипким шепотом Терезка, хоч це тільки в листі було написано.

— «Беру папір білий, пишу листочок милий. Папірець колишеться, листочок дрібно пишеться. Не пишу ані чорнилом, ні пером, пишу щирим серебром. Перо писало, серденько тужило, бо йому, Терезонько, без тебе

немило. Бо як сонце в небі сходить і заходить, то я собі думаю, де Терезка ходить? Може, якийсь хлопець за рученьку водить?»

— Отак і написано? Де це?

Магда показала криві, розвезені літери. Терезка шморгнула носом:

— Боже милий!

— «Спершу питаюся, кохана Терезо, як твоє здоров'я та як тобі живеться? Я живу не дуже добре, звичайно, як у тюрмі. Годують добре, тільки нудно мені дуже. Кшисяк Ясек хворіє, з ногою в нього щось не гаразд. Кажуть, покладуть до лікарні. Це його так стражники побили. А так — наші всі здорові.

Коли б ти мені якого карбованця прислала, було б що дати стражникові. Як даси — не так до людей в'язне...

Більш нема чого писати. Бувай здорова. Кланяюся тобі низенько. А ще кланяюсь крізь зернятко перця, шлю поцілунок від щирого серця. І ще кланяюсь крізь листочок рожі, цілую у щічки та в губки пригожі. Кланяюсь тобі дуже низько, нехай мій листочок до тебе притулиться близько. Твій люблячий Юзек».

— А більш нічого нема?

— Нічого.

Магда дивилася невидющими очима. Не бачила ані Терезки, ні кіптяви, яка здіймалася з лампи рудим великим стовпом. Знала тільки одне, що Ясек хворий, хворий, хворий! Що його мають забрати до лікарні.

Вона навіть не встигла здивуватися, що писав листа не хто інший, як Юзек Банась. Молодий хлопець, гарний. Що йому в тій Терезці сподобалося?

Терезка взяла листа й побігла далі — хвалитися людям. Ніякого сорому не було в молодиці.

Магда сиділа, згорбившись, болісно похитуючи головою. Боже милий, не вийде вже Ясек з тієї в'язниці, нізащо не вийде! Так його побили. Вона уклякла в кутку, молилася, молилася, аж доки не зморив сон. Отак і заснула, спершись головою на лаву.

Тяжко їй було без чоловіка. Пусткою тхнула хата, хоч були тут і Малики, і Сташек, як завжди.

Одного дня повернувся Юзек Банась і Кшинковський. Прийшли втомлені, запорошені й трохи напідпитку, бо дорогою зайшли випити по чарці з радощів, що їх випустили.

Побігла Магда до Банасів з тремтячим серцем. Боялася навіть спитати. Ану ж, як почує лиху новину! Але як його не спитати про власного чоловіка, коли є нагода?

Та Юзека не було в хаті. Стара Банасиха кляла на всі заставки його й Терезку.

— Повіявся! Ледве додому заскочив і вже за Терезчиною спідницею побіг! Кара божа з тим хлопцем! Дограється він, ось побачиш, дограється! А Терезка! Набагато вона від мене молодша? А бігає, наче сімнадцятка! Лахудра! Кажу йому, та хіба розтлумачиш, коли хлопець геть здурів!

— Я про свого хотіла спитати...

— Де там! І не сказав нічого, попоїв, що там було, і гайда! Вже вони, певне, десь за хлівами, за повіткою обіймаються! Сорому ніякого нема! А цей чоловік — не знаю, що він собі думає! Паска б узяв та відлатав би гарненько молодичку, щоб і не кортіло! А ваш писав щось?

— Ні... Кажуть, хворий він, у лікарні...

— Так, воно так... Лихо людям. Отак воно завжди буває: кому скрутиться, а кому змелеться. З села, кажуть, небагатьох забрали.

— Теж забрали декого.

— Але з моїм Юзеком — не було б гріха, якби його ще потримали. Користі з хлопця ніякої, тільки й того, що за Терезкою біга, мов той кіт у березні! Ніякого впину на них немає! Ну ж, як допече мені — хай тільки під руку трапиться! Голову їй, сучці, відірву. Пам'ятатиме мене!

Вона торохтіла в печі горщиками, бігала по хаті, аж лопотіла спідниця.

Банась спокійно палив люльку, не обзиваючись і словом. Звик до жінчиної лайки, ні в що не встрягав ніколи.

— Ну то я піду. Може, до Кшинковських зайду, певне, Леон щось знає...

— А зайди, голубонько, зайди, бо коли ще той гицель прийде — мабуть, аж удосвіта. Вже йому там Терезка десь перину постеле. Такій усе одно, може й на голій землі, мов та сука...

Магда попрощалася й пішла. Ще довго линула їй услід Банасишина лайка.

Кшинковський був удома. Вже лагодився спати, коли вона прийшла.

Тут Магда дізналася про все. Що Ясек спершу разом з ним сидів, а потім стало йому гірше й гірше з ногою, поки й до лікарні забрали. Солдат його там, у лікарні, вартує, а більше про нього нічого не знають, бо лікарня далеко від тюрми.

— А як до нього піти, не пустять?

— Де там! Але ви не журіться, тепер потроху усіх випускатимуть. Те Ясекові буде, що й іншим. От-от повернеться.

Магді боляче стискалося серце, як вона йшла до хати. Їй усе здавалося, що Леон так тільки, потішав її. Певне, там Ясекові дуже погано. Хто зна, чи вийде живий...

Біля ясенів майнули дві тіні. Юзеф і Терезка.

«Які жінки різні бувають,— подумалося Магді.— Одна все близько до серця бере, а іншій — байдуже. Не з одним, то з другим втішиться». Але, сказати по правді, Терезка мала дуже багато клопоту. Магді доводилося турбуватися лише за одного — за Ясека. А тій — хтозна за скількох. Не з одним устигла переспати, й кожного було їй шкода.

Заходячи до хати, Магда побачила, що у віконечку ліворуч світить лампа. Терезчин чоловік, мабуть, ще не спав.

Може, на неї чекає...

Сташек заворушився на своїй постелі.

— До Банасів ходили?

— Авжеж. Розпитати хотіла.

— Юзеф з Терезкою до монопольки побігли. Це діло, казав, треба запити.

— Отакої! Звідки ж у нього гроші?

— Терезка знайде, не бійтесь!

І правда, Терезка завжди вміла добути якусь копійку. Всю ординарію ховала, чоловікові скупувала, але щоб почастувати кавалера, завжди були гроші.

Що не кажи — страм! Всі з Терезки сміялися, всі казали, що в неї горобці в голові скачуть. Та їй хоч жилося веселіше, ніж іншим.

Магда спіймала себе на цій думці й злякалася, наче смертельного гріха. Загасила закіптюжену лампочку, уклякла біля ліжка й довго молилася. Щоб Ясек оду-

жав і повернувся швидше. За дитя вмерле молилася. За Янтошку, за всіх інших.

І наче справді бог почув оту молитву. Бо ж наступного дня випустили решту чоловіків. А надвечір Йосек, котрий саме був у місті в якихось там своїх справах, привіз Кшисяка. Сам Кшисяк не дуже міг ходити. Ледве зліз з воза — і зараз у ліжко, на довгу хворість.

Нога набрякала. Лежала десь далеко, наче якась чужа, не своя. Кшисяк важко зводив голову й дивився на неї. Вона лежала, закутана в шмаття, мов немовля. Її нестерпно шарпало, сіпало. Набрякли гулі в паху, завбільшки з голубині яєчка. Сині жили понапиналися на нозі шнурами. Дрібні молоточки стукотіли в скронях, у кожному суглобі, у кожній жилі. Отупілими очима дивився Кшисяк на Магду, що поралася в хаті.

— Подорожника тобі принесла.

— Нащо він?

— Не кажи. Подорожник гарячку добре витягає.

Вона підійшла й обережно стала розмотувати шмаття. Кшисяк лежав невкритий, все здавалося йому важким, мов стопудова гиря.

— Ох! — засичав крізь зуби.

— Почекай хвилиночку, треба ж розмотати... Ой, яка чорна...

Кшисяк обережно підвівся й глянув. Це була його нога. Мов колода, лежала вона на соломі. Темно-червона, аж синя. Натягнена на пухлині шкіра лисніла, ніби змащена лоєм.

Магда обережно укладала один біля одного довгасті зелені листки подорожника.

— По росі збирала. Напевне, поможеться.

Він терпеливо дав обкласти листям хвору ногу. Навіть полегшало трохи — холодний вологий дотик гамував божевільне биття молоточків у жилах.

Магда обмотала ногу чистою шматиною.

— Може б, ти заснув?

Але сон не приходив. Щось маячило під стомленими повіками. Чути було, як під ліжком шкребеться і рохкає кабанчик.

«Давала вона йому їсти чи ні?» — силкувався пригадати Кшисяк і не міг. Ранок гинув у щільній імлі. Чужий, далекий. Коли ж це був той ранок? І коли була

ніч? Він намагався полічити, скільки днів уже лежить. Мабуть, не треба було лягати, може б, якось переходив хворобу. Згадалося, як ще хлоп'ям поранив ногу. І ходив. Набрякла нога, набіг великий чиряк. Ніяк не хотів прорватися. Тоді він узяв гвіздка й проколов. Вилилося з півкварти смердючого гною, а потім дуже швидко загоїлося. Як він шкутильгав тоді по стерні!

Йому потемніло в очах. Крізь туман, що кружляв у хаті, побачив Магду.

— Пити!

Вона підвела йому голову й притулила до рота краєчок бляшаного кухля. Але вода смерділа ставом.

Він відштовхнув кухля.

— Я з криниці принесла, з села,— переконувала Магда.

Кшисяк хотів ковтнути. Але в обличчя знов ударив дух гнилизни.

— Все у нас просмерділо рибою й ставом,— міркував він невиразно.— Бараки, ми, навіть вода в криниці на селі... Але чому вода з криниці? Адже це далеко?

Магда придивлялася до нього з тривогою.

— Може, по Янтошку побігти?

Він не відповів. Хай робить, що хоче. Правду кажучи, не дуже й тямив, що вона каже. Гуло, шуміло у вухах. Стукотів маленький молоточок: так-так-так, а другий поспішав слідом за ним, швидко, дрібно, тривожно. Ринула звідкілясь вода з гучним плескотом.

«Спусти повідкривали, чи що? — подумав він, хоч ще не час було брати рибу. Все колихалося. Барак хитався — туди й назад.— Ну ж і вітер який! — здивувався він.— Аж стіни двигтять».

Напружено міркував, як це можуть отак нахилятися й повертатися назад, на своє місце, муровані стіни барака. Побачив смужку вогкості, порослу рудим і зеленим грибком, зовсім близенько, над ліжком. Чи не цей грибок смердів ставком, гнилою водою? Адже вони були брати. Із ставка прийшов грибок, щоб розповзтися по благенькій, розм'яклій стіні. Єдналися в Кшисяковій голові грибок із ставком у якомусь однотонному гудінні. Колихалося ліжко серед хистких стін.

— Слава Йсусу Христу!

Він не відповів. Пильно вдивлявся в іншу пляму вогкості, що розповзалася по стелі.

— На віки віків, амінь! — відповіла за нього Магда, що зайшла разом із старою.

— Ось гляньте, лежить і лежить, ніяк до пам'яті не прийде.

— З минулого місяця?

— Таж ви знаєте. Вже мені все настогидло. Мало було нещастя, ще й це.

Янтошка жваво поралася біля хворого. Витягла з-під хустки своє зілля, пляшечку із свяченою водою й вуглини, випалені в лісі з букової гілки, яку зломила з південної сторони.

— Дай мені якусь миску.

Магда поспіхом зняла з полиці єдину полив'яну миску, яку мала. Під гарною поливою звивалися білі змійки химерною облямівкою. На мить їй стало шкода своєї миски.

«Адже вода свячена й зілля теж»,— нагадала сама собі суворо. Дивилася, як Янтошка розпалює три вуглинки, як дмухає на них старечими зів'ялими губами, як кладе на жар щіпочку зілля.

Запашний блакитний димок заколихався в мисці. Стара підійшла до ліжка. Розмотала шмаття, яким була закутана нога.

— За сімома горами, за сімома річками стояла золота яблуня із золотими яблучками. Одне яблуко дорогою котиться, друге яблуко падає в воду, третє яблуко взяв янгол у рученьку, заніс найсвятішій діві.

З забобонною тривогою слухала Магда Янтощине бурмотіння. Вузеньке пасмо диму здіймалося тепер просто вгору.

Стара взяла одну вуглинку, кинула за себе.

— Яблуком покотилося боління, впало на сіре каміння. На сіре каміння, на далекі дороги, найсвятішій діві під ноги.

Друга вуглинка злетіла в повітря і злегка засичала на мокрій підлозі, де щойно тупцяв кабанчик.

— Найсвятіша діва яблуко забрала, боління за сім річок, за сім гір прогнала. Не з моєї, не з твоєї волі, з ласки найсвятішої діви нехай геть тікають болі.

Набрала на долоню трохи свяченої води й бризнула на ногу. Хворий здригнувся. Глянув притомнішим поглядом.

Стара згасила свяченою водою третю вуглинку, загорнула її в стеблинку сухого зілля й поклала хворому під напхану курячим пір'ям, плоску, тверду подушку.

— Дай вам боже здоров'я,— дякувала Магда.

Прикро їй було, що не могла дати Янтошці хоч пару яєчок, хоч грудку масла чи сиру. Коли стара ходила відшептувати хворобу до заможних господарів на село, вона не раз виносила звідти чималий оклуночок всякого добра. Але в батрацькій хаті не було нічого, і Янтошка ні на що й не сподівалася.

— У хаті не замітай три дні, бо замовини виметеш. Вуглинки нехай лежать, поки твій не встане. Як це не поможе, вже нічого не поможеться,— бурчала стара, замотуючи решту зілля в полотняну хустинку.

— Дай вам боже здоров'я,— ще раз подякувала Магда.— Спасибі! А в мене й почастувати вас нема чим.

— Мені твоє частування не потрібне. Я ще нікому не відмовляла, як мене до хворого кликали. А ти, про всяк випадок, ксьондза поклич. Хоч і живий буде, не зашкодить.

Вони вийшли з барака.

— Бувай здорова.

— Ідіть з богом.

Магда довго стояла й дивилася, як Янтошка шкутильгає дорогою, згорбившись до землі, аж дивно було, що спина може отак зігнутися. «Скільки ж це їй років?» — замислилася Магда. А волосся чорне й досі, мов крукове крило. І як треба було — і в третє, й у четверте село ходила до хворого. Підводою не їздила, хоч інколи приїздили по неї підводою здалека.

— Не поможуть замовини, що возом їхали. Ногами треба йти, пішки,— казала Янтошка, коли її умовляли, щоб сіла на воза. Дріботіла своїми дрібними, швидкими кроками, згорблена, маленька, висохла, мов зілля, що ним обкурювала хворих.

— Вже земля стару до себе тягне,— казала спокійно, коли хтось дивувався, як це її так зігнуло каблучкою.

Діти Янтошки боялися. Вона блукала на пасовиськах, шукаючи зілля, і як бачила, що дітвора пустує біля череди, сердито сварилася, махала своїм кривим ялівцевим ціпком. Діти вірили, що вона може наврочити. З несамовитим вереском тікали в чагарі, ховалися й тільки стежили здаля, як Янтошка длубається в землі,

шукаючи якогось корінця, як смикає жовті голівки звіробою або тверде, цупке стебло деревія.

Навіть управитель не чіпав Янтошки, коли вона часом заходила в панську пшеницю нарвати польового хвоща, що стрункою сосонкою зеленів десь у борозні.

Вона знала кожне зілля, знала, котре треба рвати по росі, котре вдень, при сонечку, а котре й при місячному світлі. В якого зілля придатний корінь, в якого лист, а в якого цвіт. На свято божої матері Зельної, коли святили зілля, вона тягла до церкви такий сніп, що ледве могла обхопити його руками.

Із стайні вийшов Антоній. Побачив Янтошку.

— Відшептувала?

— А так, відшептувала. Ніякого способу на цю хворість немає. Казала — як це не поможе, вже нічого не поможе.

Антоній похитав головою.

— Хто його зна... Бач, як хутко дріботить, наче молода!

— Скільки ж це їй років?

— Хіба я знаю? Я ще парубкував, а вона вже стара була. Але батько мій казали — замолоду така дівка була, що гей! Либонь, дід нашої пані до неї вчащав.

— Та невже! Не кажіть абичого! Янтошка...

— Не я кажу. Люди кажуть.

Магда похитала головою. Чудно їй було, незрозуміло, що Янтошка була колись молода. Що була струнка, сміялася, танцювала. Що подобалася самому панові...

Вона згадала про свою молодість. Аж здивувалася, наче ніколи й не була молодою.

Кшисяк ще ледве дибав, коли по нього прислала панночка, щоб негайно йшов, бо треба віднести листа.

Стогнучи й лаючись, пошкутильгав він до панського ганку. Але панночка ніби й не бачила, що він не може йти так далеко.

Нічого не вдієш, довелося нести того листа Магді.

Вона хутенько напнула хустку на плечі, щоб не видко було подертої блузки. Якби не чоловік, одягла б нову, святкову.

Пішла. Їй трохи тремтіли ноги, коли зайшла на подвір'я й попросила покликати пана. Він зразу ж ви-

йшов до неї. Саме такий, як тоді, коли пахтіла черемха на луках і він посварився з панночкою.

— А що з Кшисяком таке?

Магді перехопило подих. Вона й не думала, що пан з нею розмовлятиме.

— Мій хворий...

Пан уважно дивився на неї. Вона опустила очі. Засоромилася, наче їй було п'ятнадцять-шістнадцять років, наче була ще дівчиною.

Пан поволі прочитав листа. Старанно згорнув, сховав до конверта. Стояв, дивлячись на Магду й злегка постукуючи себе конвертом по долоні.

— Перекажи: добре. Листа не буде.

Магда вклонилася й хотіла йти. Але тут пан хутко роздивився навколо. Поблизу не було нікого. Він підійшов ближче. Магда завмерла. Відчула, як тепла, м'яка рука бере її за підборіддя й підводить схилене обличчя. На мить довелося глянути в блакитні веселі панові очі.

— Де Сковронова повітка знаєш?

— Знаю,— шепнула Магда, ще не розуміючи, до чого йдеться.

— Прийдеш туди завтра ввечері, як смеркне.

Магді зацокотіли зуби. Вона вже знала, що прийде, напевне прийде.

А пан повернувся й пішов собі додому. Тільки грюкнули слідом за ним рвучко зачинені двері.

— Єзус-Маріє! Єзус-Маріє! — шепотіла сама собі Магда, повертаючись назад.

Мабуть, так уже мало бути, так судилося, ще з того часу, коли вона сховалася в бузині, щоб придивитися до пана зблизька.

Навіть і не спитав, чи вона хоче? Прийде чи ні?

Отак собі мовив безтурботно, по-панському: прийдеш!

А як його не прийти, коли він чекатиме під Сковроновою повіткою, на краю вологих лук, адже сам сказав: приходь!

Їй цокотіли зуби. Боже милий, який цей світ чудний!

Чудно, що саме їй, Магді, отаке сказав пан. Мабуть, правда, чистісінька правда, що він упадає за дівчатами. А вона ж і не дівчина! Молодиця! Скільки вже років тому пішла заміж? І дитину мала. І не з села — батрачка.

Змучена, худа, самі кістки та шкіра! Що в ній сподобалося панові?

Кшисяк майстрував граблі, коли вона повернулася.

— Листа дав?

— Ні. Загадав тільки переказати: добре!

Вона боялася й глянути на чоловіка, ану ж вгадає! Відразу може вгадати, що не тільки це сказав пан.

Чомусь трохи кортіло сказати чоловікові. Що їй, Кшисяковій жінці, загадав пан прийти за Сковронову повітку! І ще трохи кортіло — самій піти до панночки й повторити, сказати оте: добре! Глянути на панночку, якій і не сниться, що завтра ввечері саме вона, Магда, буде з паном під Сковроновою повіткою. Ту панночку, що на людину ніколи й не гляне, не обізветься словом. Засміятися в думці — бач, як воно вийшло.

Та пішов Кшисяк. Може б, не сподобалося панночці, що не сам він листа відносив, а його жінка.

Все падало з рук. Несподівано Магду взяв страх. Що буде, як чоловік раптом дізнається? А ще дужче боялася: ну ж, як усе це їй примарилося й ні слова не казав пан про Сковронову повітку!

Вона поспіхом вимішувала кабанцеві парене лушпиння в цеберку, бо вже час було йти доїти. Але навіть і тут усе було інакше, ніж завжди.

Сто думок кружляло в голові. Магда й не помічала, що смика за дійки, хоч біле шумовиння вже тече повз вінця дійниці. Отуманив її погляд пана, слово, кинуте отак недбало.

Так було аж до наступного дня. Ні спати, ні їсти, ні робити. А робота саме була тяжка. Вона схилялася з серпом до вівса, мабуть, із тисячу разів. Відкладала горстки набік, відчуваючи нестерпний біль у спині. Пекло сонце, ніде не було й клаптика тіні.

Насилу доплентала́лася на затерплих ногах додому. А ще ж треба було йти. З самісінького ранку міркувала Магда: що б його сказати чоловікові?

Нарешті надумалася.

— А ти ж куди це йдеш?

— Загадали, щоб прийшла допомогти прасувати,— спокійно відповіла вона, хоч темна хмара заслонила їй очі.

— Невже нема їм коли прасувати, тільки тепер, у жнива?

Магда змовчала. А Кшисяк лаявся і лаявся. Не бачать хіба, що жінка ледве рухається.

Вона пішла. Стояла задуха. Звідкілясь приповзли важкі хмари, запнули небо. Просто з дверей Магда пірнула в темряву, що оксамитними лапами лягла на обличчя.

Двірський пес нишпорив десь у темряві. Підбіг великими стрибками й почав лащитись. Магда страшенно перелякалася: вона нічого не бачила й не чула, заглиблена в свої думки. Тривога вже не залишала її.

Потроху очі звикли до темряви. Млисто, невиразно маячила стежка, що вела на луки. Чорні стіни будівель зливалися з темною далечінню.

«Не прийде»,— думала Магда, насилу вгадуючи дорогу.

Прийде! Вона знала напевне. Все змішалося, переплуталося в голові, вона вже й не тямила, що було б краще. Уявляла собі — раптом Кшисяк схаменувся, пішов у панський дім довідатись про те прасування. Ніколи цього не робив, але тут його щось вкололо — пішов. А там скажуть, що ні про яке прасування й мови не було.

Сипнуло морозом по спині. На мить зринуло перед очима спотворене гнівом Кшисякове обличчя, отаке, як тоді, коли він бився із стражниками.

Щось зашелестіло в кущах. Магда прикипіла до землі. Залопотіли крила, й усе змовкло.

«Птах прокинувся»,— з полегкістю зітхнула вона. Але йдучи, раз у раз оглядалася навколо.

Бо ж тут, на повороті, була глиняста круча. Тут колись п'яний Келбонь звалився в яр, скотився з кручі. Разом з грязюкою, брилами глини посунувся вниз, звалився обличчям у струмок. І не підвівся більше. Так і вмер, не приходячи до пам'яті, з повним ротом глини, зарившись головою в мул.

Казали, його бачать вночі. Чіпляється, лізе по кручі, важко сопучи, дряпається вгору. Але осуваються долоні, сприсають по глині. Синій вогонь летить з-під пазурів, що дряпають кручу. Хрипить напхане глиною горло.

Магда похолола. Їй здалося — от зараз вона побачить, як марно чіпляються за край урвища безсилі пальці, а синій вогонь, несхибний знак пекельної муки, б'є з-під нігтів.

Вона почала стиха проказувати молитву. Спершу в думці. Їй хотілося кинутись бігцем, аби тільки швидше обминути небезпечне місце. Та, мабуть, і це не допомогло б. Так вона йде собі спокійно, ніби ні на що й не зважає. А як побачить мара, що вона тікає від страху, ще поженеться за нею.

І не тільки круча була небезпечна. На горбочку, куди під час оранки скидали каміння, теж усяко бувало.

А тут, мов на лихо, до Сковронової повітки інакше не можна було йти, тільки повз цей горбочок. Темна горобина хитала на ньому гілками. Підозрілий шелест і шум линули звідти.

«Вітер»,— пояснювала сама собі Магда тремтячими губами. Ринули, тікали з думки слова молитви. Чому досі, коли вона йшла, не чути було такого вітру?

А може, як вона підійде ближче, щось зарегоче на горбочку. Щось задзвенить, забрязкотить, отак, як недавно вчулося Антонисі. Наче хто серпом креше об камінь, тупить зубчасте вістря об польові кругляки. А потім зажевріє світло. Помалу вийде біла висока жінка. Стане рости, рости, поки сягне головою вище горобини. Вогнистим серпом почне стинати чорне гілля.

— Боже милий, який цей світ страшний! — зітхала Магда. Мерщій повторювала рятівні слова молитви: — «Ти, що за гріхи наші терпів рани...»

Але молитва молитвою, а нечиста сила, може ж, таки нічого їй не заподіє. Зрештою — хто знає. Не з добром Магда йде,— біжить поночі від своєї хати до Сковронової повітки за пановим бажанням.

Та хоч би й не сталося з нею нічого, коли побачить якусь мару, мабуть, умре від страху.

Поля, гаї, яри аж кишіли нечистю. Скрізь могло трапитися щось страшне, незрозуміле. Ось тут вербної неділі хтось сушив гроші на білих, льняних хусточках. Серед білого дня, опівдні. Ось тут водила людей по луках бліда іскринка, синій вогник, перекидалася марою — чорним псом з зеленими очима. Над водою стогнали вголос три панночки, що колись, у давнину, закохалися всі троє в одного і від того кохання кинулися в глибоку воду, в самісінький вир. Вже й виру давно немає, залишився тільки вузенький струмочок. А панночки є.

До села, до бараків підлітали душечки нехрещених дітей-потерчат, померлих дочасно, і гукали жалібно:

«Хреста нам! Хреста!» Плуталася стежка з диявольського наказу, крутилася навколо, поки подорожній не впаде від утоми. Чигав нечистий за рогом, вихилявся з-за стріхи, котився стежкою, здіймався туманом куряви на дорозі, кружляв вихором у городі. Виглядав косими очима, де й кого напасти, до кого причепитися.

Були на це молитви, хрест, були Янтощині замовини, як нечиста сила надто вже до когось чіплялася. А проте нечистий — завжди нечистий.

Хотіла Магда проказати молитву вголос, але боялася, що хтось почує. Може, й інша отак само біжить зараз у темряві як не під Сковронову повітку, то десь-інде. Може, й на якусь іншу жінку чека в темряві чийсь теплий подих. І пізна Магду з голосу, а ранком усі знатимуть, що Кшисякова жінка кудись бігла вночі, не інакше, як до коханця, та ще й молилася вголос, бо, мабуть, нечистий її настрахав.

Отож вона душила в собі жах. З полегшенням відчула під ногами м'яку, вологу траву на луці. Прихилилася до землі й пробігла пригинцем кілька кроків.

Серце калатало в грудях, наче хотіло вистрибнути. Знову майнула думка: не прийде! Насміється з неї, що так, одразу, повірила, прибігла на перший поклик, як сучка. Сидить зараз у себе в кімнаті або вже спить. А вона заросилася мало не до пояса, ледве не вмерла від страху і стоїть, як дурна, біля Сковронової повітки.

Вона тяжко дихала, з зусиллям хапаючи повітря. Грізною, чужою і якоюсь зловісною здалася їй добре знайома будівля. Вона торкнула ріг повітки рукою. Відчула приємну шорсткість дерева. Спорохнілі скапки стриміли в грубих колодах. Це було наче дружнє привітання.

І раптом Магда відскочила, скрикнувши. Щось хруснуло біля неї, зарипіло, затріщало. В нічній тиші їй здалося, наче все завалилося із страшним гуркотом, пішло під землю, а луна лине аж до бараків, до чоловіка, що спить на ліжку.

— Чого злякалася, дурна! Це віконце відчинилося нагорі в повітці.

Він був тут. Прийшов. З полегшенням відчула, як його руки обіймають її стан, і, мов теля за коровою, пішла за ним у відчинену повітку на купку сіна, звалену в кутку.

Найкраще було, що всі страхіття минулися. Що не з'явився Келбонь, що не жала мара серпом каміння на горбочку, що не повів її за собою блідий вогник, який водить людей по луках уночі. Що вона не зустріла нікого і вже стоїть тут, а тепер нехай хоч і світ западеться під землю.

Здавалося їй, що все буде інакше, інакше, інакше. Панське, таке солодке, таке не схоже на Кшисякове кохання.

Хотілося почути, як він говорить. Про щось же та говорив з панночкою, коли їздив з нею полями, коли сидів у кімнатах у панському будинку. Може, зараз побачить вона якийсь інший світ — лагідніший, любіший, солодший, ніж усе, що знала досі.

І не боронилася, бо ж знала, навіщо прийшла. Не дитина. Тільки чекала солодких панових слів.

Але солодких слів не було. Мабуть, дуже поспішав пан додому. Не завдавав собі клопоту: навіщо, мовляв, морочитися з цією гарненькою молодою батрачкою, що прибігла до нього відразу, ледве він покликав.

Вона сподобалася йому вчора, коли стояла на ганку, несміливо поглядаючи на нього сірими очима з-під опущених довгих вій, з гарячим рум'янцем на худих щоках.

Але зараз він відчув прикрий дух поту й брудної одежі. Відчув шорсткі, попечені, мозолясті руки. Тому поспішав.

Магда покірно обсмикувала на собі одіж. Пан посвистував крізь зуби. Вони вийшли з повітки. Було темно, але вона не зважувалася звести на нього очі.

Раптом відчула, що він упхнув їй щось за блузку. Зашарудів папірець, вона зрозуміла: гроші. На хвилину захотілося повернутися й щосили вдарити по цьому ясному панському обличчі.

Пан помахав їй рукою:

— Бувай здорова! Не загубися десь дорогою.

Засміявся своїм веселим, дзвінким панським сміхом і пішов.

Магда зупинилася, помацала за блузкою. Так і є, три карбованці.

Вона зібгала папірця в долоні. У першу мить їй спало на думку — побігти слідом за ним, жбурнути оту троячку йому в обличчя.

Але зараз же згадала — незабаром ярмарок. Торік

бачила в рундуку таку гарну хустку! А може, купити щось у дім, якогось масла для Ясека, чи що? А може, сховати ці гроші про тяжку годину? Скільки було їх, отих тяжких годин, і не злічити!

Вона згорнула троячку, зав'язала в ріжок хустки. Роздивилася навколо. Темрява наче трохи розвіялась. А може, просто звикли до неї очі отам, на купі шелестливого сіна в повітці.

Зараз Магда йшла поволі. Не думала ані про Келбоня, ані про інші страхіття.

Порожньо й глухо було на серці. Згадався отой запашний черемховий день... А як воно все було оце тільки зараз? Звичайно, по-селянському, ба навіть ще гірше. Дав їй троячку, хоч вона прийшла з доброї волі, нічого від нього не вимагаючи.

Мабуть, з панночкою у них було якось інакше. Сміялися, розмовляли, сварилися між собою і листи писали — про що, цікаво?

Певне, так воно вже було заведено. Панночка — на одне, а дівчата, за якими він бігав,— на інше. Ось так і вона, Магда. Мабуть, тільки й придатна була на те, щоб звеліти їй прийти вночі, повалити на сіно й, посвистуючи, піти собі луками додому.

«А що в мене є? — міркувала вона.— Хіба є маєток, чи поле, чи ліс? Є такі білі ручки, такі коси? Певне, щомісяця миє їх панночка або й частіш. Є хіба в мене шовкові сорочки, отакі, як сохнуть часом на вірьовці за садом? Панноччині сорочки!»

Вона тихцем повернулася додому. Скинула хустку, сховала троячку в єдиному надійному місці — в спорохнілій ніжці столу — і лягла коло чоловіка. Він спав так міцно, що й не ворухнувся.

Серце Магди раптом охопила вдячність — за те, що він є. За те, що можна біля нього лягти й принишкнути. Чути, як він тяжко дихає уві сні.

Вона лежала спокійно, боялася ворухнутись, щоб не зачепити ненароком його хвору ногу.

6

— Сьогодні треба бути в крамничці за ліском,— несподівано мовив Антоній, коли вони вдвох з Кшисяком мили воза біля колодязя.

Кшисяк хотів був розпитати, що й як, але не було часу: саме приплентався прикажчик. Він забрав Антонія до стайні, бо захворів кінь — Антоній тямився на таких справах.

Зрештою краще було говорити якнайменше. Ніколи не знаєш, звідки можуть підслухати тебе чиїсь вуха. Крамниця за ліском була одна, помилки тут не могло бути. Прийде й побачить.

Саме трапилася добра нагода, бо панночка, як це не раз бувало, знов загадала йому йти з листом до кленчанського пана. Кшисяк побіг щодуху, крамниця була недалечко, тільки звернути з дороги.

Хутко минув лісок. Не який там і лісок, так собі кільканадцять чахлих дерев,— майже все давно повирубували. Лісок належав волості. Поставив собі хату війт, решту порозкуповували селяни. Залишилося кілька дерев, наче після пожежі.

Крамниця, що містилася в колишній корчмі, стояла край села, понад лукою. Ген у далечині, по той бік, тяглося шосе до міста — битий шлях, білий од куряви.

Ледве Кшисяк вийшов з лісочка, як одразу ж зміркував — сталося щось недобре! Із крамниці долинув крик, потім гримнув постріл.

Кшисяк здригнувся. Наче хто стиснув йому серце кам'яною лапою.

— Боже милий! Боже милий!

Розумніше було б стояти на місці. Але якась незборна сила штовхнула його вперед.

Гримнув другий постріл. З крамниці хтось вибіг. За ним другий, третій. На хвилину заклубочіло, завирувало на дорозі.

Тепер Кшисяк добре бачив: бігли стражники — двоє, а попереду хтось третій, одягнений по-міському, в кашкеті. В руці — револьвер. Знову гримнув постріл, і кашкет упав на дорогу. Кшисяк побачив здалека біляве волосся, розвіяну вітром чуприну.

Один із стражників звалився на землю. З хат почали вибігати люди. Чути було, як у сінцях лементують жінки.

Юнак вистрелив ще раз, але схибив. Метнувся вбік, на луку. Великими стрибками, мов олень, помчав по траві. Навпростець, у зелену гущавину, заквітчану жовтим

куросліпом, пухнастими зірочками рожевої смілки, золотими вічками ромен-зілля.

Він біг, високо підіймаючи ноги, щоб не заплутатися в траві, не спіткнутися об підступно сховані в зелені горбочки кротовиння.

За луками, за шосе був ліс. Темнів зовсім близько, віяв гордим спокоєм, віщував порятунок.

Кшисяк дивився. З побілілим обличчям, з завмерлим серцем.

Бо він уж знав те, що той, у низині, в улоговині, ще не встиг побачити.

Що шляхом їдуть казаки!

Вже роздивляється осавул на всі боки, повертає голову сторожко, мов журавель. Мабуть, почув постріли.

І раптом козаки побачили втікача.

Усі коні рвонули з копита. Звернули з шосе, в зелень лук. Наздогнали втікача якраз під самотньою грушею, що стояла тут з давніх-давен.

Блиснули на сонці списи. А коли юнак похитнувся й револьвер випав з руки, шаблі срібними блискавками прошили повітря. Зарубали хлопця відразу. Не залишилося, певне, в ньому ні краплини крові. Хутко всмокталася вона в м'яку, пожадливу землю, в пухнасті зірочки смілки, в широко розкриті оченята ромен-зілля, що вдивлялися в сонце, в жовті келишки куросліпу.

Насилу відриваючи ноги від землі, наче кожна важила по два пуди, поплентався Кшисяк назад. Віддав молодому панові листа. Довго чекав на відповідь, бездумно стежив, як у двірській кузні б'є коваль молотом по ковадлу, як жевріє червоний жар, як роздимається здоровезний міх.

Потім відніс листа панночці. Тупо дивився, як вона поспіхом розриває конверта білими пальцями. Тільки злий, здивований погляд панночки привів його до пам'яті. Він уклонився вдруге, мало не до землі, й попрямував до барака.

— Ну що, був? — спитав Антоній, коли ввечері вони погнали коні до колодязя.

— Був.

— Ну й шо?

— Нічого.

— Як це нічого? Не прийшов ніхто?

— Прийшов,— беззвучно мовив Кшисяк.— Але його козаки під Франековою грушею шаблями порубали.

Антоній глянув на нього великими очима, мов на божевільного.

Поховали юнака, навіть і не взнали, хто він і звідки. Але в місті, мабуть, було щось відомо, бо на третій день приїхали в маєток стражники чотирма бричками. Пані пояснювала їм щось, розводила руками, та вони тільки головою похитали і зразу оточили з усіх боків бараки.

Жінки, звичайно, зняли крик. Та їх зараз же зацитькали. Почався трус. Повикидали солому з ліжок. Обстукали печі. Позривали ікони із стін. Глумливо дивилися на це батраки. Як схочуть обшукати всі двірські будівлі, їм і місяця не вистачить. Хто, дурний, ховатиме вдома заборонені речі?

Стражники вчинили допит. Питали жінок, чоловіків, дітей. Діти розкричалися, такий плач зняли, що десь і в другому селі було чути.

Але не дізналися нічого. Поговорили нишком з управителем, з прикажчиком. Поговорили з поміщицею.

А потім забрали на воза Кшисяка, Антонія, Блажея й ще кількох молодих нежонатих батраків і повезли в місто.

Магда йшла разом з іншими жінками біля воза й голосила так, наче з неї живцем дерли шкуру. Ламала худі руки, хапалася за драбини воза, доки стражник не прогнав її геть.

Заарештовані їхали досить спокійно. Адже не знайшли нічого. Те, що шукали стражники, було заховано добре, могло пролежати й десять років. Хіба що хтось донесе.

Найпевніше їх забрали тепер просто так, наосліп. Саме тих, на кого вказав управитель.

«Це за того хлопця, що забили там, на луках»,— міркував Кшисяк, і йому стискалося серце. Хто ж це був? Такий молодий, з білявим чубом. Ніколи його досі тут не бачили. Що він хотів переказати йому, Кшисякові, яку важливу справу довірити?

Останнім часом вже не так було, як колись, у минулі роки. Спершу полегшало грохи, а потім начальство знов прибрало все до рук. І пани теж почулися на силі.

Погано обернулися справи. Принишкли люди.

А той хлопець все-таки прийшов. Певне, ще снувалися в місті якісь справи, не все там придушили до краю.

А зараз здавалося Кшисякові, що разом з юнаком, зарубаним під грушею, скінчилося все. Коли б хоч знати, чого він приходив? Яке приносив доручення, яку новину? Якщо поміркувати — за них він поліг, за наймитів. За барачний народ, за батрацьку долю. А як ні — нащо б ішов саме сюди? Адже сам був міський і товаришів, певне, мав у місті.

Та, мабуть, подумав про барачний народ. Відчув тягар, що лежав на селянських плечах, душив, гнітив, хилив до землі. За селянську, за трудову вітчизну упав, зарубаний під грушею, на зеленій луці.

За ту вітчизну, про яку писали в газетах, що їх стражники сьогодні марне шукали по всіх бараках, навіть під покрівлею, на даху. Навіть долівку розкопували, навіть піч розкидали геть у Антонія в хаті.

Проїжджаючи мимо, дивився Кшисяк з високого воза на поля й луки.

Так, це була вітчизна! Стелилася зеленими луками, золотилася ланом, шелестіла пшеницею й житом. Синіла струмком, процвітала польовими квітами, темніла лісом на обрії.

Панський це був лан. І струмок, і ліс теж панські.

Але ж інакше буде, інакше повинно бути — усім нарівно, по справедливості. Селянський лан, селянський струмок, селянський ліс.

Своєю кров'ю припечатав отой юнак під грушею ці надруковані в таємній газеті слова. І вони — Кшисяк з товаришами — теж доклали до цього рук.

І протягом отих двох років все діялося саме для того, щоб був селянський лан, селянський струмок і селянський ліс.

Не пан, не поміщик ішов проти царських посіпак у роки революції. Не пані їхня гнила в тюрмі. Не панночка вчила дітей читати по польській книжці.

Усе робив селянин. Його жінка, його донька. Навчиться чогось сама — зараз же йде показує іншим. Ніхто не вагався, ніхто не боявсь. Вірилося в ці роки, що начальство вже похитнулося; ще трохи — й звалиться, раз і назавжди. А тоді настане справедливість. Нарівно розподілять землю між селянами. Чорну, добру, для всіх

створену землю. І в місті, на заводах буде те ж саме.

Вірилося в це, і тому сміливо йшов кожен, не боявся смертельної небезпеки.

А останнім часом усе ніби принишкло. Невже оманою була оця селянська, робітнича, справедлива вітчизна?

Мабуть, ні, якщо три дні тому прийшов юнак з міста до Кшисяка з важливою справою. Через те й не дався в руки стражникам. Через те й загинув.

І тепер безбоязно їхав Кшисяк до міста. Тікати було ніяк. Усім скували руки. На возі разом з ними їхало кілька стражників. Та в них не було жодних доказів, навіть найменших,— не знайшли нічого, хоч як шукали.

І хоч загинув той юнак під грушею, не впадало серце в безнадію, в розпач, бо знало: боротьба ще триває. Боротьба за справедливість, вільну, найсправедливішу в світі селянську вітчизну.

Торохтів віз. Ще дужче загуркотіли колеса, коли вони в'їхали в місто. Люди зупинялися. Дивилися скоса, боязко, бо поліцаї зараз же проганяли їх геть.

На розі Кшисяк на мить побачив товариша Мартина. Твердо, владно глянули на нього сірі Мартинові очі.

Знав Кшисяк: хоч і на смерть його заб'ють, він не викаже нікого. Глянув на товаришів. Тверді, вперті були селянські обличчя. Ні, ці теж не зрадять справедливої селянської вітчизни! Хотів хоч кивнути Мартинові головою, щоб знав, щоб не хвилювався. Та боявся, що стражники помітять.

Вже вдруге відчинилися двері тюрми перед Кшисяком. Він зайшов спокійно. За справедливу, вільну селянську вітчизну.

Але нічого не винюхали, нічого не знайшли посіпаки. Все наче в воду впало. Довелося відпустити Кшисяка з товаришами, хоч жандарми аж пінилися від люті.

Прийшла на Магду лиха година.

Ось коли він обізвався, той черемховий день. Згадалися всі страхіття тієї темної ночі, коли вона з тремтячим серцем бігла до Сковронової повітки, знадившись на панське кохання.

Вона лічила, лічила і ніяк не могла полічити.

Не інакше — панське було дитя, що мало народитися.

Раз у раз вона скоса, непомітно поглядала на чоловіка. І терпла від жаху.

Але чоловік як чоловік. Йому й на думку не спадало нічого. Та й звідки? Ніде вона не волочилася, хлопці за нею не бігали. Хіба ж він міг угадати, що варт їй було лише раз однести того листа — й вона одразу ж, мов на якесь щастя, злакомиться на те панське кохання. За три карбованці.

Але троячка й далі лежала на своєму місці — в спорохнявілій ніжці стола. Магда не зважилася нічого купити за неї. Їй здавалося, що Ясек відразу впізнає, почне випитувати, дошукуватись. А вона не могла б збрехати, сказала б усе в вічі, всю правду, як воно було в Скворроновій повітці.

Ясек не дарував би їй цього. Відколи скінчився страйк, він став такий недобрий, похмурий. З люттю робив свою роботу. Часом огризався на управителя. Одного разу сказав про пані таке, що аж старий Антоній став його зацитькувати, бо, якби почули, було б погано. А вже про панночку та кленчанського пана таке казав — страх згадати!

Отож він її вбив би, тут і думати нема чого. За те, що їй закортіло панського кохання. Хоча, хай бог милує, яке там було кохання!

Лежала собі троячка, ніхто про неї не знав, окрім Магди.

Але тепер мала бути дитина, а про це, раніш чи пізніш, все одно кожен довідається.

Магда лічила дні. І завжди виходило те ж саме. Адже Ясек тоді хворів, де там йому було до любощів.

Вона лічила і так і сяк. Одна сподіванка була — Ясек не догадається нізащо. Як буде, так буде.

Люди не могли нічого взнати. Лише їй, Магді, пектиме серце вічним жахом.

А що, як народиться дитя з пановими блакитними очима? І кожен вгадає, ледве глянувши? Жіночі пильні очі миттю додивляться, що й як. Помчить звістка по всіх бараках, переказувана з уст до уст.

Часом Магда думала: краще б умерло, отак, як перше! Але зараз же лякалась. Великий це був гріх! Вже й так казали: як це вона стільки років одружена і лише одну дитину мала, та й та вмерла.

І самій часом сумно було за дитям. Нехай було б хоч одненьке.

А тут якраз трапилося. Одне дитя буде — і чиє? Панське!

Панночка — та шанувалася. Лише на прогулянки з паном ходила. Гомоніла з ним, листи писала, пізно вночі на піаніні грала панові. Таке велике, чорне, стояло в кімнаті біля вікна.

А на інше щось хіба згодилася б панночка? На це були сільські дівчата. Ба, навіть не тільки дівчата.

Лише тепер згадала Магда людський поговір. Казали про ту, про іншу. Раніш не спадало якось на думку, не було коли про це міркувати.

А тепер вона вірила. Вірила всьому, що тільки казали про пана. Як він загадав тоді: прийдеш завтра ввечері під Сковронову повітку! І не одна йшла, ні! Хіба ж не здавалося їм, що це буде якесь інше — солодке, панське — кохання? А може, декому й троячка видилася, хто його знає?

А втім, як там було з іншими, так і було. Не одній, мабуть, панське кохання минулося безболісно. А вона, Магда, з одного разу завагітніла.

Окрім чоловіка, вона найбільше боялася старої Янтошки. Вірила, що стара, як схоче, наскрізь побачить людину. Коли Янтошка дріботіла часом десь поблизу, їй здавалося, що та приходить шпигувати. Побачить, довідається і скрізь по селу рознесе, з чиїм дитям ходить Магда.

«Не велика шана,— кепкувала вона з себе самої, коли її нудило вранці,— панське дитя в собі носити. Тільки й того, що не буде в шовковій колисці гойдатися, з пляшечки молоко ссати. На соломі панське дитя спатиме».

А Кшисяк радів. Нудно, казав, без дитини.

— Тут часом і самим нема чого їсти, то ще й третє буде,— якось розлютилася Магда.

— Не кажи, гріх так казати. Дасть бог дитину, дасть і на дитину,— бурмотіла стара Янтошка, вигріваючись на порозі на сонечку.

Де там? Завжди так казали, та не завжди так бувало. Або ще й так казали: кого бог у світ пускає, про того сам дбає.

Але тут зовсім інша справа. Не Кшисякова дитина буде — панська.

Чим довше Магда про це думала, тим більше плуталося їй усе в голові. Кінець кінцем вона вже нічого не знала. Чим далі відпливав у непам'ять вечір у Сковроновій повітці, тим менш була вона впевнена, що це таки справді панська дитина.

Може, їй тільки примарилося від страху, від розчарування, від шелесту троячки, від панового посвисту крізь зуби, коли він ішов додому темними луками.

Колиску Кшисяк зробив таку як слід.

Лежала Зоська в колисці. Тиха була, не плакала більше, ніж треба.

Коли нікого не було в хаті, Магда ставала над донькою й дивилася, пильно, невідривно.

Мучило її, пекло, не давало спокійно спати: чия це дитина? Оченята голубі. Не такі ясні, сміхотливі, як у пана. Але могли такі очі бути й у панової дитини.

Але й у Кшисяка були сірі очі. Може, це й Ясекові очі.

Магда стежила, як сміється немовля, як роздивляється ще безтямними оченятами, як хапає крихітними пальчиками повітря, ловить щось таке, чого ніхто з дорослих не бачить. Обрис підборіддя. Дуги майже непомітних брів. Чия дитина — панова чи батрацька, барачна дитина — Кшисяка й Магди?

Ніхто не догадався. Народилася дитина й живе. Адже Магда заміжня, чоловіка має, кому там спаде щось погане на думку?

Не догадався й Кшисяк.

Згодом Магді почало здаватися, що їй, може, приснилася й Сковронова повітка, і все інше. Страхіття, що ввижалися біля кручі та горбочка, рипіння віконечка вгорі в повітці.

І все-таки кожна мить того вечора була випечена десь глибоко в мозку, залишила слід, якого не можна було ні стерти, ні позбутися.

Магда відчувала на щоках шорсткий дотик панових вусів, хоч він ні разу не поцілував її того вечора. Не на те кликав до Сковронової повітки на пересохле, тогорічне сіно.

І ще одне існувало — несхибний знак, що не приснилося все, а було дійсністю, правдою,— троячка, схована в ніжці стола.

Якось Магда витягла її, коли нікого не було в хаті, й почала пильно оглядати. Папірець був не новий, пошарпаний, брудний. Вона глянула проти світла. На ньому звивалися якісь рівні лінії, кольорові, чітко виписані позначки.

Магда сховала троячку назад. Нехай собі лежить. Нікому не спаде на думку шукати отут, у трухлявій ніжці. Довелося б пересувати стіл, заглядати знизу.

Та хоч би й знайшов хто, все одно не довідався б нічого. Хіба мало їх тут, у хаті? Маличиха, яка вічно охкає та стогне, її мовчазний чоловік, Сташек. Ну й вони, двоє. На п'ятьох довелося б розподілити підозру. Вона, Магда, відмовилася б, і край. Звідки їй узяти три карбованці?

Магда поспіхом бігла до челядні, закриваючи дитині обличчя хусткою від морозу. Скубла пір'я, лущила горох, пряла — снувала довгу льняну нитку. Ледве-ледве чула, про що базікають жінки. А вже вони, як посходяться, було, докупи, базікали досхочу.

Та Магді було про що думати. Про чоловікові таємні справи. Він не покинув того товариша Мартина з міста, завжди у них були між собою якісь секрети. А Магда не могла позбутися тривоги — потерпала, боялася якогось лиха.

Ну й робота, як завжди, валилася на неї одна за одною. А тут ще й дитя оце — Зоська. Невідомо, чия вона — панська чи своя, власна.

Тепло було в челядні. Пір'я скубли у великі ящики, ості скидали в сита. Скубти було важко: мабуть, зволожилось пір'я. Дівчата наспівували стиха. Магда всміхнулася. Як підуть заміж, як народяться діти, як навалиться робота, мов тягар на спину, де й дінуться, розвіються, мов дим, думки про хлопців, про кохання. Не таке воно, те кохання, солодке, як здається.

Та пісні слухала охоче. А надто як заводили дівчата смутної.

Ой пішов панич у військо,
Не далеко і не близько.
А як сім год прослужив,
Мале дівча заробив.

Обіцяли Лорцю дати,
Тільки сім год почекати.

Магда лічила. Сім та сім. Скільки ж це буде? Нарешті злічила: чотирнадцять років. «Та це ж молода надто!» — здивувалась вона.

Але зараз же згадалося, що чула колись, наче в давнину й у десять років віддавали заміж. Та, зрештою, пісня є пісня. Аби тільки складно співалося. Не конче має бути в ній правда.

Він у війську пробував,
Сім год тяжко воював.
Повертається з війни:
— Моя Лорцю, відчини!

Магда зітхнула. Згадався їй Ясь Рожек — такий молоденький був. У японську війну його вбили. Вона скубла пір'я негнучкими пальцями. Білий пух падав у залізний ящик, сипалися в сито голі, оскубані ості. Було життя — і нема його. Наче цей пух, що відлітає від кожного подиху. Та хіба тільки один Ясек загинув?

Не могла вона зрозуміти, зв'язати одне з одним. Коли наставав день, здавалося, йому й кінця-краю не буде. З нетерпінням дожидала людина, коли буде полудень, вечір, ніч. Щоб на хвилину розігнути затерплу спину, витерти спітніле чоло, перепочити.

Безнадійно тяглися хвилини й години. Довгі, нескінченні, ніби липли до пальців, в них наче вгрузали ноги. Не пережити, не переробити всієї роботи, що в них вкладена.

Від неділі до неділі ніби минало ціле життя.

Та хутко йшли в непам'ять весни, літа, зими, осені. Людина й оглянутися не встигне, а вже виросла трава, підвелися хліба, треба косити, жати. А незабаром уже й льон замочений треба розкладати по стерні. А там уже сипався білим пухом сніг.

Назад оглянешся — ще швидше минало все. Бігли роки, наче хто підганяв їх батогом.

Хіба ж давно Магда була дівчам, пасла гуси? Хіба давно померла її мати?

А згодом дівування, Флоріан Зеленко. Коли це вона вийшла заміж за Кшисяка? Коли в неї вмерла перша дитина, і страйк був, і все?

Наче щойно сталося, тільки зовсім недавно. Десь поділася Магда — босоноге дівча, що бігало за гусьми. І Магда — дівчина, якій подобався Флоріан Зеленко. І молода, що віддавалася за Ясека. І ще та Магда, якій закортіло панського кохання. «Отак мине рік за роком, і незчуєшся, як старість настане»,— думалося Магді. А що зміниться? От і Флоріан, і Ясек, і пан, і страйк був, і війна, і чоловіків до в'язниці забирали, а хіба життя від того змінилося? Ось вона сидить зимового вечора, скубе пір'я, як десять років тому. Навесні картоплю садитиме, як десять і двадцять років тому. Що зміниться? Більше порепаються руки, дужче заболить спина — і край. Завжди Магда Магдою й буде, дівчам з бараків, молодицею з бараків... З бараків її й до могили одвезуть.

А Ясек казав — усе зміниться. Де там... Коли страйк був, теж таке казали. А змінилося ледве-ледве, майже ніхто тієї зміни й не відчув. І тепер знов усе стало по-давньому.

Проте, може ж, таки щось та зміниться? «Хоч заради Зоськи»,— подумала Магда, бо дитя саме заплакало. Вона взяла Зоську з-поміж інших немовлят, які лежали на довгій широкій лаві, почала годувати. А дівчата співали далі:

Вийшла пані в хустині:
— Лорця вже в домовині!
Вийшла пані в жалобі:
— Твоя Лорця у гробі.

«Боже мій! — засмутилася Магда.— Адже їй лише чотирнадцять рочків було!»

І зараз же здивувалась — як це людині шкода умирати! А коли поміркувати, нічого доброго в житті немає.

Мабуть, вона, Магда, хоч і не вірить, а все-таки сподівається трохи, що все буде інакше, як Ясек казав. По справедливості. Своя земля. І свій дах над головою. І роботи не стільки, щоб аж поперек тріщав. І ніякого управителя, ніякого прикажчика над головою. Могло б це так бути?

Їде поміж гробками,
Коник б'є копитами.
Осьде чорна могила.

— Уставай, моя мила!
Де ти шати сховала,
Що на віно придбала?

— Тю на нього, що надумав! — озвалася Терезка. А Магді згадалася троячка, яку дав пан.

— Отакі вони, чоловіки, такі, голубонько моя! — розчулилася Залізнячка, котра поховала двох чоловіків і добре знала, як воно в житті буває.

— Я на дзвін дала шати:
Буде дзвін калатати.
На органи — корали,
Щоб гучніше заграли!
— Ой заграйте, органи,
Моїй Лорці коханій!
Бийте, дзвони, до ранку,
Поминайте коханку! —

тонко виводили дівчата.

— Так воно, так: поки молода людина, страшенно їй кортить, страшенно охота бере до любощів! — казала Залізнячка.

— А хіба вам не кортіло аж двічі? — уїдливо спитала Терезка.

— Вже ти мені не рахуй, не рахуй, бо як я схочу рахувати, то ще й дівкою буду проти тебе! — відрубала Залізнячка, а Терезка замовкла, наче води в рот набрала.

«Бігає з ким попало, кожен її бачить, а потім пащекує»,— подумала Магда з почуттям переваги цнотливої дружини.

Але зараз же згадався їй пан і Сковронова повітка. Хіба ж не так само було? Гірше! За три карбованці переспала з паном. А Терезка — з доброї волі, за добре слово.

Тільки про це ніхто не знав. Вона з тривогою глянула на Зоську. Але дитина як дитина. Не написано в неї на лобі — чия.

Хіба ж не краще було триматися Ясека, не морочити собі голови? Але тоді й досі ввижалося б, що панське кохання якесь інше, солодше. А так вона знає, що це неправда. Що не прирівняти Ясека до пана, котрий кинув їй троячку, наче собаці кістку.

Терезка нахилилася до неї:

— Залізнячка наче й святенниця, а знаєш, що про неї кажуть?

Магда й собі нахилилася до неї і стала слухати. «Ой, рятуйте!» — дивувалась вона, хоч і знала про це вже давно, як воно буває в бараках, де всі живуть купою.

7

І знову була війна [10].

Голосили жінки на селі. Заводили й батрацькі жінки.

Бо це вже було не десь там далеко — за морями, за горами, як тоді, коли билися з японцем.

Тепер було ось тут, близенько, межа до межі.

Хто й не вірив, мусив повірити.

Бо пішов Сташек Полянок, отой, що мав оженитися з Мариною Лисаківною. Дівка голосила, наче з неї живцем шкуру дерли.

Забрали Валека Станька, Єндрека Мургаля. Забрали Юзека Полторака, хоч у нього був кривий палець на правій руці. Не вірив хлопець, що його заберуть, із сміхом, із жартами їхав на призов до міста.

Позабирали парубків де які були. Чоловіків жонатих теж позабирали, хто був молодший. Уперше раділа Магда Кшисяковій кульгавій нозі. Не заберуть його через неї на війну, хоч би там що. Отож, на краще вийшло, хоч стільки вона наплакалася, наклопоталася через ту ногу. Може, через неї і з паном у неї оте сталося. Такого страху натерпілася, а воно, бач, як вийшло. Тепер уже напевне Ясек удома буде; хоч усіх позабирають, а його не займуть. Який там солдат з кульгавого?

А так усіх підмели, наче мітлою. Пиячили хлопці навмируще, дарма що тепер заборонено було продавати горілку.

Та де там! Як хто мав знайомих крамарів, заходив до них задніми дверима, купував контрабандну. А хитріші вже давно призапасили не одну пляшку.

Поверталися новобранці великими гуртами. Ішли, хитаючись, виписували кола від рову до рову, по всій дорозі й весело виспівували. Перегукувалися з тими, що їхали підводами. Сідала на підводу купа людей; їхали, мало не падали. Заплітали коням кольорові папірці в гриви, квітчали зеленими гілками.

Веселою здавалася війна, коли так глянути, здалека. Бриніла п'яними піснями з села до села, по всіх шляхах, по всіх дорогах.

Виспівували дівчата, тоненько, жалібно. Їм усе здавалося не таким веселим, хоч ніхто не знав до ладу, що таке війна.

Ти казав — мене візьмеш, тільки житечко зіжнеш,—
Ой не жав озимину, втік із військом на війну...
Ти казав — мене візьмеш, тільки житечко зіжнеш,—
Ой не жав ти, не копав, а від кулі десь упав.
Вже й снопа тепер не зв'яжеш, що ж мені ти, милий, скажеш?

Аж гримала на дівчат стара Янтошка, що не треба, мовляв, на вітер слова кидати, бо ще можуть справдитись. Дівчата злякано замовкали.

Терезка голосила цілісінькими днями, аж їй очі спухли. Ніякого сорому не мала молодиця. Адже чоловік її вдома сидів, вже старий був, не брали на війну. А вона голосила, мов за рідною дитиною.

І ніхто не знав, за ким плакала. Бігали за нею всякі, вона нікому не відмовляла. Чоловікові вже настогидло лупцювати її, він уже й рукою махнув. Робив своє, навіть не питав, де вона бігає.

А її десь носило мов навіжену. Надто в ці дні. Якось Магда зустріла її за повіткою із Сташеком. На хвилину здивувалася, бо ж Сташек от-от мав одружитися. Та незабаром побачила в темряві, що Терезка вже обіймається з Валеком, і тільки всміхнулася. Хоч і підстаркувата була, а, бач, кортіло їй любощів. Наостанку на весь час хотіла нагулятися.

Парубки теж були не від того. Тепер їм було все одно — ніхто не знав, чи повернеться додому. Як жінка сама лізе — що вдієш. І безпечніше, ніж з дівкою: з тією завжди можна клопоту собі напитати. А тут — нічого. Отож обіймалися з Терезкою, аж кістки тріщали.

Отак вона прощалася цілими днями. Як з міста поверталися, як лагодилися туди їхати. Бігала мов очманіла.

Сміялися люди, але, відомо, Терезка і є Терезка. Завжди така була.

— Кажуть, і кленчанський пан на війну йде,— мовила вона Магді, проходячи подвір'ям.

Магда зблідла. Уважно глянула на неї. Але ні, Терезка нічого не мала на думці. Та й звідки?

— До призову пішов?

— Ні, де там. Своєю охотою йде, казали.

Здивувалася Магда. Згадала про панночку. Але з панночкою, видно, щось розладналося. Роки минали, а вони все ніяк не могли побратися. Мало коли й приїздив пан до маєтку.

Та тільки-но Терезка пішла, Магду знов узяв страх. Чом це сказала їй Терезка? Чи так тільки, чи, може, з якоюсь прихованою думкою?

Вона глянула на Зоську, яка саме заганяла гуси до хліва.

Але, як завжди, не могла добрати нічого. Дівча як дівча, як усі батрацькі діти. Трохи на неї, Магду, схожа. Мабуть, ніколи вже не взнати їй правди.

Як хто, може, і не вірив у цю війну — незабаром побачив її на власні очі.

Усі села, усі двори запхані були військом. Дехто боявся, а дехто й радів. Все-таки зміна. Дівчата до офіцерів шкірили зуби. Але їх лаяли за це. Де ж таки, руські!

Тепер голосно почали говорити про нову Польщу. І тут говорили, на місці, і здалека долинали чутки.

Читали селяни відозву великого князя [11]. Хитали головами. Як же це так? Руський був, руський і залишився. У тюрми людей забирав, хати догори ногами перевертав, як робив труси, по-польськи забороняв говорити.

Не вірили по селах. Вперта, недовірлива була селянська голова, не йняла абичому віри.

А з того боку, невідомими шляхами, крадькома, долинали інші вісті. Там, по той бік фронту, австріяк теж рятував вітчизну [12].

Як же це? Обидва визволяють, а самі за барки схопилися.

І не на жарт схопилися. Хто тільки жив та дихав, усіх забрали в солдати. Спорожніли бараки. Усіх молодших погнали до війська. Залишилися старі, хворі або каліки, такі, як Кшисяк.

Хутко сунула війна з кордону. І незчулися, як загриміли постріли, знялися в повітря руді заграви охоплених вогнем містечок, підпалених селянських хат.

Та люди швидко призвичаїлися й до цього.

По черзі з'являлися на селі сірі російські шинелі й синясті австрійські.

Неподалік — за пагорбом, за лісом, за луками — ішла війна; звідусюди долинав відгомін битви.

Війська, що проходили мимо, позабирали по селах геть-чисто все. Збереглося тільки те, що люди завбачливо зарили в землю або заховали в інших якихось потайних місцях. Решту підмели, наче мітлою.

Такий голод почався, що солдати з жалю підгодовували часом дітей з військових кухонь. Правду кажучи, австрійці не так. Росіяни — ті більше давали. Вони в цей тяжкий час були куди людяніші.

Так здавалося й Магді. Коли росіяни заходили до барака трохи перепочити, солдат, було, й сяде, й Зоську на руки візьме, похита на коліні, й хліба шматок їй упхне в руку... У самого, мовляв, таке дівча вдома.

Магда тільки головою хитала — куди це людей позаносило, від сім'ї, від дому? Чудно їй було. Ці солдати вже не такі були, як їхні стражники. Аж із Сибіру, з Кавказу, з усіх країв понабирали. Звичайних людей, простих. Селян від ріллі.

Можна було поговорити з ними. Яка земля тут, а яка там. Коли сіють у них, як саме та коли збирають хліб.

Моторошно було, коли несподівано гримали постріли й солдати з несамовитим поспіхом вибігали, мчали кудись, мов очманілі. А ти раптом відчував себе у самісінькому вирі війни.

Та коли солдати ось так, спокійно, сиділи в хаті, здавалося, наче нічого страшного не діється. Прийшли собі відпочити — й годі. Не могла Магда знайти в серці ніякої люті до тих росіян.

Дивилася, як сунуть колони австрійських бранців. Облогом лежало неоране поле, тільки й того, що жінки оброблять якийсь клаптик. Небагато могли впорати, бо не було чого.

Та хоч би ти й зорав, і засіяв, і заборонував як слід, все одно війська сунули, не дивилися — куди. А ще гірше, як вибухне бій. Вже тоді витолочать усе до краю. Ні, не могла війна сусідувати з зеленими нивами, з чорною ріллею, із сівбою, з оранкою. Не на те її заведено.

А гармати все били, били й били. Вже навіть вуха звикли до цього гуркоту, ніби його й не чули. Часом, як

ущухала стрілянина, залягала така чудна, незрозуміла, аж дзвінка тиша, що люди перезиралися, наче питаючи одне одного, що сталося.

В цьому гуркоті, громі, розгардіяші, коли здавалося, що вже настав кінець світу, селяни робили своє.

Обіцяли росіяни вільну Польщу — селянин не вірив.

Обіцяв те саме й австріяк — селянин не дуже вірив і йому.

Але зрозуміло, ясно було, мов на долоні, що в цій неймовірній завірюсі, коли палає весь світ, можуть статися зовсім несподівані зміни.

Ось до них і готувалися селяни.

Сивим димом запинало поля. Аж страх було глянути — лежали вбиті купами — і в сірих шинелях, і в синястих. І ті й інші. Вже не билися більше. Коли трохи вщухав бій, починали скрадатися на поле люди з села, з бараків, пригинцем, тайкома, бо це була небезпечна справа.

Раніш збирали отак хмиз у лісі. Тепер батраки збирали рушниці, шаблі, покинуті на полі патронташі.

Часом здіймали із трупів. Трохи боялися: ану ж озветься раптом, ворухнеться, гляне згаслими очима.

Але так треба було. Як уже мала бути вітчизна, не годилося зустрічати її голіруч.

Та поки що ні з росіянами, ні з австріяками селяни йти не хотіли.

Отож зброю заривали в землю. У потайних, лише їм відомих місцях. У полі. В лісі. На подвір'ї. Ніяк було сховати інакше, адже в клунях, в амбарах, стайнях солдатня перекидала все, не лишала ні віхтя соломи, ні жмутка сіна. Через те — тільки в землі. Потай, крадькома. Лише двоє чи троє знало про таку схованку.

Глибоко в землі зростала селянська вітчизна. Затвором рушниці, мигтінням багнета. Блиском шаблі.

Вже тепер Кшисяк не думав, не розмірковував. Твердо знав, як воно повинно бути. Злостило його лише одне — коли інші починали радитись та вагатися. Не батраки — ті думали точнісінько так, як він. Сільські!...

— Великий князь написав...

Нехай собі пише, що хоче. На те він і великий князь. Що йому до простих селян, а надто ще до наймитів!

Ось кленчанський пан одразу знадився на цю великокняжу відозву. Так воно й повинно бути. Великий князь і поміщик — якраз добра пара.

Але їм що до цього? Якщо вже великий князь і поміщик беруться до цієї справи, мужикові до неї зась!

Не потрібна була селянам панська, поміщицька вітчизна. Не було в ній місця наймитам, ба навіть селянам не було.

Інша, зовсім інша селянська вітчизна — не було там місця ані для маєтків, ані для панів, не було місця й для того, що діялось тепер у світі. Селянськими руками треба було будувати цю вітчизну. Селянським розумом. Селянською кров'ю і потом.

Треба було почекати... Зростав у землі скарб майбутньої вітчизни.

Страшенно радів Кшисяк: коли проб'є остання година, не голіруч вийдуть селяни до бою. Зброї було досить — австрійської, російської. Прибувало її в схованках після кожної битви.

Стільки валялось цього добра скрізь, що ніхто не дбав про нього. Мокло на дощі, іржавіло, де не глянь.

Нічиє воно було — з тієї хвилини, коли впустили його на землю холонучі руки. Отож селяни брали. Адже на землі лежало. А земля, що не кажи, хоч як ти її паюй, хоч кому присуджуй — панам чи не панам, все одно була селянська. Селянин її орав, засівав, з селянами вона зналася споконвіку.

Отак вони чекали, що вийде з тієї бурі, яка сунула по селах, не минаючи ні маєтків, ні бараків.

Приходили вісті і з того боку, через фронт, що гримів боями. Туди повтікали Валек Сушняк і Мартин Полянко, яких узяли ще напочатку. Бились обоє там, по той бік, за селянську вітчизну. Казали: є там польське військо [13], справжнє, не таке, як оте, куди подався кленчанський пан на заклик великого князя.

Часом кортіло податися туди й Кшисякові, та ніяк було. Каліка — нічого не вдієш. Тут, на місці, біля хати, по селу, ще сяк-так шкутильгав. Але із справжнього війська його прогнали б, та ще й насміялися б. Він тягнув ногу за собою, важко припадав на неї. Де там йому йти в походи! Не похопився б за солдатами на марші, не дав би собі ради. Доводилося сидіти на місці.

Але й тут була робота.

Знов його познайомив товариш Мартин з тими людьми. Ніби й чужі були, а проте свої. До серця була Кшисякові ця робота.

Чорним укривалом падала на землю ніч. Тільки десь далеко в небі стояла заграва. Там щось палахкотіло, але ніхто вже не звертав уваги на пожежу, не біг, не розпитував. Вже з місяць палали навколишні села. Бараки ще якимось дивом уціліли, бо вони були в улоговині. Панський дім теж стояв, але порожній. Ледве знялася ця буча, пані з панночкою десь поїхали, й чутки про них не було. Залишився тільки управитель, злий, переляканий на смерть. Що йому було тут робити? Коні, хліб, людей — усе позабирали війська. Отак собі минав якось день за днем, аби слава, що маєток. Хоч на що вже той маєток був схожий!

Знав Кшисяк, добре знав, що світить попереду. Аж шкура на ньому терпла від жаху. Усіх треба було стерегтися в цьому ділі, а найбільш — управителя. Доніс би — й оком не змигнув.

А це ж воєнні часи. Одне могло чекати — зашморг на шию! Або кулю в лоба, одразу, на місці. Тепер у суди не бавились, не той час.

Ходити доводилося уночі. Кожному окремо. Усіх пригортав ліс. Не міг сюди пробратися той, хто не знав усіх ходів і стежок, та ще й уночі.

Вчилися стріляти, заряджати гвинтівки. Гладенький був ствол, холодний. Але від пострілів нагрівався, мов живе тіло. Міцно стискав Кшисяк гвинтівку. Бо це ж була зброя. Уперше сталося так, що хлоп мав зброю в руках. Досхочу. Адже зброї було більше, ніж рук, які могли її тримати.

Вогонь зливався з загравою пожеж. Гуркіт пострілів зливався з луною далекої битви. Можна було спокійно заряджати гвинтівку, вивчати напам'ять кожну її частину; вона наче приростала до рук, ставала рідною, близькою.

Та це ще було не все. Найбільше радів Кшисяк іншому.

Що міг скрадатися вночі до колії, до залізниці. З надійними товаришами, із своїми людьми, що служили одній справі. Підкладати під рейки, під бики мосту, під залізні ферми динаміт. Підпалювати шнур і хутко мчати геть, чуючи, як з несамовитим гуркотом злітають у по-

вітря розтрощені рейки, як здіймається позаду фонтан чорної землі, як із скреготом ламаються залізні ферми, летять униз дошки, потрощені на скалки. Як з виттям здіймається вгору яскраве полум'я.

Гаряче було життя. Не знав чоловік ні дня, ні години, коли настане смерть.

Колись страшно було б і в руки взяти, а тепер тягав на плечах, наче в'язку дров. Динаміт, екразит, нітрогліцерин. Гладенько все йшло з ними, хоч раніш і не чув ніколи про такі назви.

Як могли, шкодили військам. Не давали підвозити солдатів до фронту. Перетинали шлях транспортам з продовольством. Псували паровози, що стояли на рейках.

Так треба було. Бо тепер уже кожен знав, що не брехня це, не шахрайство,— по той бік фронту справді б'ється польське, селянське, робітниче військо. Б'ється за вільну вітчизну простої людини.

Коли армії перекочувалися то в той, то в інший бік, люди на власні очі бачили це польське військо.

І тепер селяни щосили пробивалися до нього.

Треба було прорвати фронт, об'єднати всіх до гурту — бійців з того боку і з цього. Усіх, що билися за селянську вітчизну. Тут уже ні про що інше й гадки не могло бути. Ясно, що польське військо билося за справедливу справу. Отож треба було шкодити царським військам, допомагати своїм.

Весело повертався Кшисяк з нічної вилазки. Двоє їх ходило — він і Бронек. Невеличка була справа, а проте й з неї користь. Не який там був місток, та поїзд ним уже не піде, війська не повезе.

Вони точно домовились, як їм іти назад. Бо як уже щасливо добралися до того містка, щасливо зробили все, хотілося живим повернутися додому, до жінки й дитини.

Тут-таки, на узліссі, Кшисяк гарненько помив руки в потічку. Почистив одіж, забруднену глиною залізничного насипу. Нехай тепер перестріва хто хоч. Іде собі Кшисяк у своїй справі. Ніякого знаку на ньому немає.

А Бронек, певне, вже дома. Коротшою дорогою пішов.

Кшисяк прямував на луки. Отам, за лісочком, бараки й маєток. Вже не була дороговказом костьольна вежа. Ще тоді, в перші дні, коли тут почалися бої, збило її

гарматним пострілом. Звалилася вся верхівка із шпилем та золотим хрестом. Розсипалася руїною, безформною купою цеглин.

Кшисяк вийшов на дорогу. І раптом щось його вкололо. Вдалині скакали козаки, вже ледь чорніли на дорозі. Хутко мчали.

А край дороги росла липа. Невисока, вкрита в цю пору веселим, зеленим листям. Якось вона вціліла під градом куль, що сипали тут день у день. Стояла собі, як молода на весіллі, аж любо глянути.

Та Кшисякові перехопило дух. Спершу він кинувся бігти, а потім уповільнив ходу. Ноги обважніли, наче налило їх свинцем. Помаленьку, крок за кроком, підійшов до липи й став придивляючись.

На нижній гілці висів Бронек, мало не торкаючись ногами дороги. Великий, набряклий язик вивалився з рота. Очі викотилися з орбіт, нелюдські, налляті кров'ю.

Він злегка похитувався на вірьовці. Пальці рук скарлючилися, мов кігті.

І тут Кшисяк побачив, що на колінах, на ліктях Бронека залишилася бура глина, ота, з залізничного насипу.

Він безпорадно оглянувся. Та навколо, скільки оком кинути, не було й душі живої.

Тільки зелена липа, вкрита молодим листям. Безлюдна дорога. А на зеленій липці, над безлюдною, білою від куряви дорогою, висів Бронек.

Як же це так? Ще вночі отам, біля колії, Бронек весело жартував, сміявся. Веселий був хлопчина Бронек. З війська втік, а коли йому казали, щоб він краще в своїй околиці не вештався, бо тут його кожен знає,— тільки сміявся. Саме тут хотів дочекатися селянської вітчизни, допомогти їй своєю працею, своєю відвагою. Серед своїх людей.

Ото й дочекався. Легенько повівав вітерець, навіть не шелестіли гілки. Тільки довге тіло погойдувалося туди й сюди, ніби креслило в повітрі якісь знаки.

Сморід кінських трупів, яких повно було на луці, раптом ударив у ніздрі Кшисякові. Він аж позадкував. На хвилину здалося, що це від повішеного так тхне трупом, що гниє на сонці.

Та Бронек, мабуть, ще не прохолов. Ще, може, з хвилину минуло, відколи зникли козаки на дорозі.

Ледве зорі зблідли, як вони удвох з Бронеком

рушили назад від зруйнованого містка. Кожен своєю стежкою.

Та, мабуть, нещаслива була та стежка, якою пішов Бронек. На мить зринула таємна радість: добре, що пішли нарізно, що він, Кшисяк, не натрапив на козаків разом із Бронеком!

Та одразу ж і зникла ця думка. Більше він про це не згадував.

Натомість з'явилася пекуча турбота — як же воно буде? Адже мав Бронек іти ввечері у місто по динаміт. Обіцяли дати пакунок з нового вантажу, привезеного звідкілясь здалека. Кому ж і як повідомити, що прийде інший? Усе діялося потай, крадькома; йому, Кшисякові, могли й не дати. Правду кажучи, він і не знав гаразд, до кого з цим вдатися.

Робота в них була розподілена точно, йшла чітко, мов годинник. Але день перекреслила чорна тінь повішеного. На одну людину поменшало.

Один з них не дочекався своєї вітчизни. А вже Бронекові ця вітчизна належала по заслузі. Змалечку його лихо било. Сиротою ріс у бараках. Гірке було життя, гірше навіть, ніж у деяких наймитів. Бо як не є, все-таки кожен мав свою родину.

Мабуть, не судилося Бронекові...

Зашкарубло серце в людини від цієї війни.

Либонь, усе в світі поперевертало́ся шкереберть. Змінилося до краю. Якби сказати раніш — ніхто б і не повірив. А тепер призвичаїлися очі й вуха.

Скрізь лежали непоховані трупи. Задубілі руки й ноги стирчали з куп, що були колись людськими тілами.

Кінські трупи надималися, мокнучи цілими днями на дощі, пріючи на сонці. Не було коли їх ховати. Людські трупи чи кінське падло — це тепер було зовсім однаково.

Спочатку вбитих ховали. Ховали солдати після бою. Виходили ховати й селяни, неохоче, з наказу.

Глибоку рили яму. Довгу. Тим усім людям, що прийшли сюди здалека, хтозна-звідки. Саме тут судилося їм скінчити свою земну мандрівку.

Укладали трупи покотом, один на одному. Отак, без нічого. В усій країні не вистачило б, мабуть, дерева на домовини.

Дехто ще, було, перехреститься, зітхне. Але таке траплялося тільки спершу, доки не почав фронт пересуватися туди-сюди.

Потім уже ніхто про це не дбав. Селян доводилося багнетами заганяти до цієї смердючої роботи. Ніхто не хотів за неї братися.

З блюзнірськими прокльонами, з лайкою ішли люди ховати солдатів. За ноги, за посинілі руки тягли трупи до ями. Штурханами скидали вниз. Ніякої пошани не було до мертвих, ніякого остраху. Мов гній, мов кінське падло, заривали вбитих.

А вони ж колись були живі. Хто зна, де стояла їх рідна хата. Адже навіть після смерті можна було вгадати, що вони не з панів. Хіба що офіцери. А решта — прості люди. Це знати було з їхніх рук, мозолястих, зашкарублих, що лежали тепер безсило розкинуті або стискали грудки землі в передсмертній конвульсії. Знати було з темних, грубо вирізьблених облич. Це були прості люди.

За якісь невідомі справи, за якісь панські вигадки гнали їх сюди день і ніч. Стежками, шляхами, дорогами, через ріки, болота, ліси, луки. Та якою б дорогою не йшли вони, однаково всі дороги тяглися сюди, кожна була дорогою смерті.

Спершу здригалося серце в кожного, хто на це дивився. Жінки не могли спати ночами, скрикували, ввижалися їм страхітні, сині обличчя, рани, великі, як провалля. Плакали діти, схоплювалися ночами з пронизливим криком.

Та це минуло. Тепер кожен дивився й не бачив. Навіть огиди не було. Вже добре знали, яка вона, ця війна.

Наче й справді сталося так, як провіщала свята Брігітта, як написано було в маленьких книжечках, що їх продавали на ярмарках.

Рушило чотири вершники з апокаліпсису.

Під одним був рудий кінь. І спалахнули пожежами села, на рудих пожарищах дотлівало людське майно, в червоному полум'ї потопав світ.

Найстрашніший з усіх чотирьох був отой вершник на рудому коні.

З давніх-давен, споконвіку боялися сільські люди вогню. Відганяли його лоретанським дзвоником, свяче-

ним зіллям, святою іконою, молитвою в костьолі, святим хрестом у недобру хвилину.

Старанно гасили вогонь у печі. Суворо гримали на дітей, щоб, крий боже, не кинули де якої іскринки. Водою заливали вогнища в полі.

Шанували вогонь, не кидали в нього ані сміття, ані якогось бруду. Не можна було плювати у вогонь, щоб не образити, не прогнівити його. Чи не було тут давнього забобонного остраху, споконвічної тривоги, що схибиш — і розбуяється червона стихія, якій нема впину?

Нищив вогонь дах над головою. Нищив майно, яке наживали роками. Нелегко його було згасити, а часом і не можна, якщо, приміром, спалахувала пожежа від блискавки.

А тепер буяло червоне полум'я. Проганяло темряву ночі тріпотливим крилом.

І перестали люди боятися.

Навколо палахкотіли заграви. Високо розсипаючи в небі снопи іскрин, горіли повітки й клуні, повні всякого добра. Опівночі видко було, мов удень.

І призвичаїлися люди. Перестали боятися. Вже не бігли чимдуж гасити якусь іскринку — надто вже було їх багато.

Змінила війна людей.

Вона ринула по землі гарячою кров'ю. Озивалася гарматним громом. Сліпила рудою, похмурою загравою пожеж.

Вже не шкода було нікого й нічого. Лежали на полях людські тельбухи. Вили поранені з відірваними вибухом гранати ногами. Пронизливо іржали посічені осколками коні.

Мабуть, так мало бути. Десь зникло, загубилося в цьому вирі батрацьке життя. Інше стало, ніж досі. День при дні ніхто не знав увечері, що принесе ранок. Не знав уранці, чи доживе до вечора.

Минало життя ніби в якійсь гарячці.

Палахкотіла під повіками руда заграва, холола на руках чужа кров, гуло в вухах од пострілів. Кам'яніло, тверділо, жорсткою шкаралущею обростало людське серце.

Одного дня усім наказали йти геть з села.

Воно стояло високо, на пагорку. З того боку, з поля, чекали обстрілу. Шанці були вириті якраз під селом.

Люди збиралися помалу. Спроквола. Споконвіку жили тут усі, а зараз довелося йти — ніхто й не знав, куди. Отак собі, світ за очі. Ішли з клумаками на плечах, з дітьми на руках. Старшенькі дріботіли поруч, чіпляючись за материну спідницю.

З плачем ішли люди, з голосінням. Здається, вже до всього призвичаїлись, та легше було, коли згорить хата, оселитися на попелищі, жити, як собаці, але в себе, на своєму подвір'ї, аніж рушити отак у світ, покинувши все напризволяще.

Люди йшли дорогою біля бараків. Повиходили жінки, дивилися. От воно як довелося сільським! А бараки ще якимось дивом трималися, ніхто їх не займав. Вони у видолинку стояли, не заступали дороги нікому. Артилерійські снаряди летіли над ними.

— Ой, куди ж вони підуть? — бідкалися жінки. Адже скрізь було однаково. По всіх околицях кипіла битва, де не кинь оком.

А сільські йшли. Помалу, нога за ногу. Звернули на тракт і попрямували до шосе.

Пленталася з ними й Габриська. Гукала її Магда з бараків, щоб залишалася. Як не є, на двох завжди місце знайдеться. Бо Габриська йшла із своїм найменшим — тільки одне дитя з п'ятьох у неї й залишилося.

Та вона не схотіла. Добре знала, яка в бараках тіснота. Отож рушила далі з Ментусихою, що дала їй притулок у своїй хаті. Ментусиха так налякалася, що ледве тягла ноги. Та ще й у тяготі була, казали, від якогось росіянина, але хто там його знає.

Воно таки правда, що чоловіка її ще на початку війни забрали і з того часу він і разу не був удома. Навіть звістки від нього не було досі.

Ніяк було Габрисьці покинути Ментусиху. Вона допомагала їй нести клумака, бо та ледве пленталася по дорозі.

Удень ще було півбіди. Куди гірше стало увечері.

Люди знали тут усі дороги — кожен закуток, кожен камінчик.

Але зараз усе стало зовсім інше.

Похмуро палахкотіло небо. На луках, на дорозі ввижалися людські трупи. А може, й справді лежали там.

Стояв червень, тихий, зоряний. Але зорі потопали в диму, який стелився низько, при самій землі. Завжди

червень пахтів материнкою. Але тепер скрізь тхнуло смородом.

Іншими роками зелений був червень, квітучий — понад усі місяці. Буяв високою, аж до пояса, травою на луках. Колихався, шумів хлібами. Отакої теплої, зоряної ночі, коли вийдеш, було, з барака чи там з хати й станеш надворі, зовсім іншим здавався світ. Кожного вечора линули полями пісні. Вибігали дівчата, дивилися в ясне, погоже небо. Не спалося й хлопцям. По двоє, по троє блукали вони ночами. Ридала, захлиналася на дорозі гармонь. Перше сіно пахтіло на луках. Отакої ночі, як підійдеш тихцем до темної копи, завжди, було, когось надибаєш. То хлопця з дівчиною, а то й просто спить собі хтось, втікши із задушливої хати або із смердючого барака. Коротка була червнева ніч, але запашна, солодка на диво.

А тепер усе пропало. Примарна, хмурна, глуха була червнева ніч, коли отак ішли люди навмання шукати притулку по чужих, ще не спалених селах.

За луками приєднався до них крамар Йосек. Йому теж наказали забиратися геть, а крамничку запалили з усіх чотирьох кінців.

Ніяк не міг Йосек зрозуміти, що діється. Благав, хотів офіцерові поцілувати руку — не помоглося. Хтось так ударив його прикладом у груди, що він мало не впав.

Сперечатися, чинити опір була марна річ. Зрештою, Йосек був сам. Жінку з дітьми,— а їх у нього було десятеро,— він давно вирядив до міста.

Якийсь підліток аж засміявся, бо Йосек щодуху біг до них луками з червоними од сліз очима й голосив, як стара баба.

Та жінка заступилася за нього:

— Ти що? Який тут сміх! Адже в нього хату спалили.

Вже як добре споночіло, коли минули люди три спалених села, перестрів їх козацький загін.

— Шпиги?

— Ой паночку! Ми ж тутешні, з села. Наказали нам геть забиратися, бо з того боку якраз у наше село б'ють! Отак собі йдемо, даху над головою шукаємо.

Козацький осавул уважно придивлявся до людей.

— А цей? Єврей?

Козаки позіскакували з коней.

— Ану, ми вже двох таких повісили. Нема чого тут розводитись, єврею, ходім з нами.

— А це ж чому? — спитав Йосек. Голос йому тремтів, мов тоненька ниточка: от-от обірветься.

— Євреї всі шпигуни! — суворо мовив осавул, насупивши густі чорні брови.

Габриську ніби хто штовхнув наперед.

— Який там він єврей? Мій чоловік, хлопця мого батько! — мовила вона голосно й виразно. Жінки відступили назад. У колі козаків стояло тепер двоє: Габриська, запнута хусткою, та її хлопчик, якого вона тримала за руку. Блиск смолоскипа, що ним присвічував один козак, осявав русяве, аж біле волосся малого. Великими, зляканими очима дивився він на Йосека.

— Ваш чоловік?

— Еге! Таж усі знають, який він там єврей! — хутко зацокотіла Габриська.

Козак махнув рукою. Усі скочили на коні й помчали швидким галопом, зникли в мороці червневої ночі.

Якусь хвилину люди стояли нерішуче. Йосек весь тремтів, цокотів зубами. Нарешті простогнав якимось чудним, нелюдським голосом:

— Пані Габрись....

— Нема чого тут стояти, людоньки, ходім. Щоб хоч на ранок кудись доплентатись. Краще вночі йти, бо вдень солдати за кожним кроком чіплятимуться.

— Пані Габрись...

— А ти б, Йосько, не скиглив, як той пес, коли йому хвоста придушать, до прикладу кажучи.

Йосек замовк. Ішов з роззявленим ротом, не зводячи очей з Габриськи, яка підтримувала Ментусиху. Та зовсім ослабла, ледве тягла ноги.

Нарешті Йосек схаменувся, забрав клумака в Габриськи. Мовчки дріботів коло неї, задиханий, ще тремтячий від перестраху.

Вже розвиднялося, коли їм заступили дорогу солдати.

— Куди ви?

— Нас із села вигнали, бо саме в наше село гармати...

— Назад!

Люди стояли остовпілі.

— Назад?

— Глуха ти, жінко, чи що? Там бій! Розумієш?

Вони повернули назад. Поплентались знову тією ж самою дорогою, якою йшли вночі.

Надходив ранок. У срібних росах, у миготливих, рожевих, блакитних, золотих барвах. Сяяв золотавими хмарками, що пливли в рожеву далечінь. Віяв прохолодною тишею, свіжим вітерцем. Шелестів травою, сивою од роси. Тріпотів пташиними крильцями в зеленій хащі листя.

Згасла ранкова зоря. Скупане в росі, вставало молоде сонце — чисте, ясне, холодне. Ще не гріли миготливі промені.

Тепер, у світлі дня, люди добре роздивилися дорогу, яку навпомацки пройшли вночі.

У канаві валялися розбиті фургони. Коло перекинутого догори колесами воза лежав убитий кінь. Черево йому роздулося, стало кругле, мов куля. Товсті, як мотузки, жили виразно позначалися на ньому хвилястими лініями. Більмасті, великі очі витріщалися просто на людей. З куточка ока, по темній оксамитній шерсті, тяглася волога стежка сліз. З-поміж жовтих зубів вивалився великий язик.

Люди хутко пройшли мимо. Та майже вся дорога була така.

На луках, біля глинищ, лежали непоховані солдати. В мулі в тванюці, де хто впав. Лежали, сплівшись руками й ногами. Один упав обличчям просто в розтоптану купку незабудок. Мабуть, з рота в нього текла кров, так і застигла на блакитних квітах чорною грудкою.

Габриська перехрестилася. Хоч і призвичаїлися люди байдуже дивитися на все, але зараз усі, мов по команді, зашепотіли молитву.

Котрась із жінок згадала й затягла тремтячим голосом:

Коли ранком гаснуть зорі,
Вся земля співає й море,
І весь світ співа чудесний:
«Слава, отче наш небесний!»

Їй відповіли втомлені, тремтячі голоси. Люди змучилися, стомилися до краю. Жах стискав серце — що вони побачать там, удома, в селі? Нікому навіть не хотілося дивитися вперед. Дивилися на луки, на курну дорогу під ногами, аби тільки не глянути на обрій, де, може, саме

здіймався в червневе небо високий чорний стовп диму, вирувало руде полум'я.

Вони йшли чимраз повільніше. Діти плакали. Доводилося нести їх на руках. Жінки остаточно знесилились. Адже не було поміж них жодного путящого чоловіка — та й де б вони взялися в цю пору? Самі вибірки лишилися, оті, що їх не схотіла загарбати війна, випустила з лап. А як уже війна не схотіла, то, мабуть, не було там нікого путнього.

З бараків повибігали жінки.

— Єзус-Маріє! Повернулися!

— А ми вже бідкалися тут: адже бій десь-інде посунувся, а ви, бідолахи, світ за очі пішли.

— Завернули нас.

— Хвалить бога, хвалить бога! — раділа Магда, ідучи в хату з Габриською, яка нарешті вирішила залишити Ментусиху під опікою Йосека.

— Та моя ж ти голубонько, не сьогодні, то завтра спалять село. Так воно, мабуть, судилося. Саме ж на пагорку побудоване. Ще диво, що досі стоїть. Там, далі, усе чисто погоріло, дощенту.

— Усе чисто?

— Авжеж. І жужелі не видко.

Кшисяк помалу ішов вулицею. Ніс у клітчастій хустці те, що дали йому товариші в місті. Нічого дивного — іде собі чоловік, купив щось у місті й несе додому.

Саме тоді, як він звертав до застави, вийшло назустріч двоє стражників. Рудий Пилипчук і другий, чорнявий, який приїхав лише недавно.

Кшисяк похолов. Одразу відчув — тепер йому не викрутитись.

Стражники йшли просто на нього.

— Звідки йдете?

— З міста йду, самі ж, пане стражник, бачите.

— А в місті чого були?

— У своїх справах. Мало чого можна піти в місто.

— А в хустці що у вас?

— Та хліб несу додому. Жінці й дитині. У нас тепер такий голод, що страх.

Він пильно вдивлявся в обличчя стражників. Вони

про щось перемовлялися по-своєму. Мабуть, щось їм не сподобалося.

Кшисяк хутко міркував.

З одного боку — будинки. З другого — високий тин. За тином якісь садочки, подвір'я, повітки. Найкраще — саме туди.

Все сталося блискавично. Стражник простяг руку до вузлика. Кшисяк зацідив його кулаком у лоба. Аж хруснуло. Поки другий встиг схопитися за револьвера, вже затріщав під Кшисяком паркан. Шугнув на той бік і помчав щодуху, наче й не кульгав ніколи. Ще догадавсь — покинув вузлика на вулиці під парканом, перше ніж стрибнути. Крий боже, вибухне, тоді йому кінець. І шматочка від нього не залишилося б.

Несподівано впав у зарослу лопухами яму. Миттю видряпався з неї і побіг між якимись повітками й стосами дощок. Тепер згадав. Звідти можна було пробратися до річки, а там передмістям і в ліс.

Мов батогом, підганяв його гамір, що знявся на вулиці. Гримнув постріл. Кшисяк помчав, наче зацькований заєць.

Але тут залунали голоси з протилежного боку, попереду. Його оточували. Отепер він пошкодував, що кинув свого вузлика. Адже залишився голіруч, бо зброї з собою на всяк випадок не взяв. Гірше, як спіймають із зброєю. А так був певен — у цій батрацькій одежі, з клітчастим вузликом у руці ніхто його не зачепить. Та останнім часом він щось надто часто потрапляв на очі Пилипчукові. Ото й ускочив. Тепер, мабуть, остаточно.

Зненацька Кшисяк пригадав. Десь тут був старий льох. Гарячково почав його шукати.

І знайшов — саме вчасно, бо, ледве встиг протиснутися у вузьку шпарину, гамір посилився. Десь зовсім поблизу загупали швидкі кроки, озвалися голоси. Стражники свистіли, перегукувалися, гатили шаблями по дошках, нишпорили по всіх повітках. Рипіли давно не відчинювані двері. Лунала брудна лайка.

Потроху гамір ущух. Та Кшисяк просидів у своїй схованці аж до вечора. Про те, щоб повернутися додому, не могло бути й мови. Адже Пилипчук добре зна його. Тепер доведеться ховатися вночі й удень, щоб ніхто не бачив. Цього йому вже не подарують.

Тільки вночі вийшов він із своєї схованки, задубілий з холоду. Його трусило, по спині бігли дрижаки. Над ним уже загойдався зашморг: ще трохи — й висіти б йому на вірьовці десь тут, над лопухами, в одній із зруйнованих старістю й гарматними пострілами повіток.

Здавалося б, що таке смерть? Нема в ній нічого незвичайного. Та коли опинявся з нею віч-на-віч, за серце хапав жах. Нудило, ссало десь у грудях. Було в людині щось таке, що примушувало її міцно триматися за життя, хапатися за нього зубами й пазурами.

Зовсім інакша була смерть у хаті, біля жінки й дітей. Вона приходила до людини в призначену годину. Знайома. Хоч і сувора, але спокійна. Чути було, як вона наближається, як потроху обіймає тіло холодом, починаючи з ніг, стискає, мов залізним обручем. А коли дійде до серця, тоді вже кінець. Але таку смерть ти бачив щодня.

Зовсім інша була смерть нагла, несподівана, захисту від якої благав чоловік у костьолі. Ось така, як Вавжонова смерть. Або Келбоня. Або ще й Бронекова смерть, що колихала зелену липу своїм холодним і водночас палючим подихом.

Хіба ж не така смерть глянула б йому в вічі сьогодні, якби схопили його стражники? Отож Кшисяк радів.

Хоча тепер починалося зовсім інше життя. Поки росіяни тут, доведеться ховатися, мов бездомному волоцюзі. Ну, та хіба ж він один такий?

Ховалися всі, що повтікали з армії. Усі, що мали якісь незгоди з властями. Усі, що приїхали сюди, прорвалися через фронт, аби робити тут свою справу. Якось вони жили. А хіба ж він, Кшисяк, гірший? Може, вдома жінка й поплаче. Але не ті часи тепер, щоб про жінку та про дитину думати. Твердо пробивав він свою дорогу до вільної селянської вітчизни. Ні на що інше не було в серці місця.

Якщо вже зважився,— іди далі й далі, не відступай ні на п'ядь!

Лише через два дні пробрався Кшисяк уночі додому, до свого барака.

Ішов від ставу. Од води тхнуло смородом, як завжди. Але зараз навіть цей дух здався Кшисякові якимось рідним, любим. Вогкість линула від ставка, вкривала грибком стіни бараків, вкривала блідістю обличчя дітей,

кашлем, болем у грудях нагадувала про себе дорослим. Але це був свій став, своє місце, знайомий дух, що запав у пам'ять назавжди, відколи Кшисяк прийшов сюди вперше.

У вікні було темно. Він, мов тінь, підкрався ближче. Став міркувати.

Малики сплять міцно. Та, зрештою, Малики свої люди. Адже тепер весь народ тримався гурту так, що аж дивно було.

Якось не траплялось останнім часом, щоб хтось побіг з доносом на іншого або пащекував, де не слід. Тільки й того, що один у хаті сидів кректав, а інший життям важив, газети людям роздавав, листівки різні. А дехто зброю збирав та ховав, і це було найважливіше. Ще інші,— отакі, як Кшисяк,— бралися до роботи по-справжньому.

Але всі трималися гурту. Ніхто й пари з уст не пускав.

Бо тепер було не так, як раніш. Не нагай, не тюрма чекали людину, якби її спіймали, а зашморг на шию. Кожен знав це й міцно тримав язика за зубами.

Кшисяк боявся тільки, щоб Магда, бува, не зняла галасу, бо тепер усі були перелякані, а надто жінки. Люди переказували одне одному, що виробляють козаки. Казали й про мадьярів таке, що аж волосся ставало на голові сторч. І знову ж козаки — ніхто не знав ніколи, звідки вони візьмуться та що може статися. Не диво, що в бараках усі тремтіли від кожного чужого голосу, від кожної несподіванки.

Кшисяк страшенно боявся, що Магда, як він стукне в шибку, зразу скрикне, побудить сусідів. А все треба було владнати тишком-нишком, таємно. Хоч у бараці й свої люди, а проте краще, щоб не знав ніхто. Бо таки казали йому в місті, щоб не ходив додому, бо його там, певне, вже вистежують.

Але не було ким переказати Магді, щоб не боялась, не сушила собі серце. Хіба мало попропадало безвісти за цей час; ніхто й не знав, коли й де. Не раз гнали козаки мимо села якихось нетутешніх людей, видно, здалека. Не раз і розстрілювали таких, що ніхто їх тут і не знав. А вони ж були звідкілясь, мали десь хати, жінок і дітей.

Не раз у лісі можна було натрапити на повішених. Не дивилися козаки, чи з міста, чи з села, єврей чи поляк,— усі разом колихалися од вітру.

Якусь хвилину Кшисяк прислухався. Крізь шибку чути було, як хропе Малик, як з зусиллям вихоплюється тяжкий подих з хворих легень. Більше нічого не було чути.

Він постукав. Легенько. Обережно.

У комірчині відразу хтось заворушився. За вікном забіліло обличчя. Магда висмикнула ганчірку, що нею була заткнута вибита шибка.

— Ясек?

— Я. Не спиш?

— Ні, спала. Та зараз же почула, як ти під вікном став. Але так собі думаю — може, ще й не ти, мало хіба тепер усякого народу тягається? Отож лежу тихо. До хати не зайдеш?

— Та, розумієш, мені ховатися треба...

Стиха став тлумачити Магді, що й як. Вона уважно слухала. Не плакала, хоч і знала, яке непевне життя його чекає, коли доведеться отак усього боятися, від усього тікати Кивала головою, що, мовляв, розуміє.

— Дитину гляди, як зі мною щось трапиться. Та пам'ятай, що я тобі казав — де оті рушниці. Бо тільки Антек та я про них знаємо. То коли що зі мною... аби не пропали дурно в землі, бо кожна гвинтівка знадобиться...

Магда не плакала. Як щось трапиться... Господи боже, адже час такий — війна... На тяжку справу йшов Ясек з товаришами. Вона розуміла, що це таке.

— Нікому не кажи. Антоній знає, бо йому в місті сказали, сама знаєш, хто. У нього про мене питай, тільки не дуже часто, бо немає чого. А більш — нікому ні слова. Пішов десь — і край.

— Отак я й стражникам сказала...

— Були тут?

— Аякже! Я зараз зміркувала, що сталося, бо наскочили цілою хмарою, ще й жандарм з ними був. Обшукали все, перетрусили, як завжди Сварилися на мене дуже, але я сказала, що нічого не знаю, що тебе, мабуть, з підводою десь вирядили. То вони й пішли. Ще вчора Пилипчук тут нишпорив, але до мене й не заходив. Тільки в Антонія був.

— Ну нічого. Тільки знаку не подавай, сиди нишком. Як газетки від Мартина принесуть, пороздавай, як завжди.

— Вже питалися люди.

— Ще день — і принесуть. То ти вже дивися.

Магда хитала головою. Аякже. Так і треба. Спільна в них була справа. Хоч вона жінка, а він чоловік, кращий розум має. А проте розуміла й вона. Страх її часом брав, але, як було треба, вона й односила, і людям роздавала, і повідомляла кого треба — усе, як чоловік казав. Адже вона з ним одної кістки, теж батрачка. Батрацька донька й дружина.

Магда ще довго стояла у вікні, коли Кшисяк зник у нічній темряві, в зблідлому мороці, який оповивав світ. Вже надходив ранній літній світанок.

Неймовірно довго тяглися дні. Магда, охоплена невпинним страхом, чекала вістей. Як день минав і не чути було нічого, вона з полегкістю зітхала.

А як хто приходив та починав розмову, Магду гризла одна невідступна думка: напевне, зрештою виявиться, що це їй принесли лиху новину про Ясека.

Мов крізь туман чула вона цокотіння Терезки, котра тепер кохалася з солдатом і весь час бідкалася, що кінець кінцем і він піде геть.

Наче уві сні мила, чесала й одягала Зоську.

Здавалося Магді, що вже тепер її неодмінно спіткає кара за ту зустріч з паном. Уб'ють Ясека, як собаку, повісять або застрелять. Або й загине десь у вирі війни, ніхто й не знатиме, що з ним сталося.

Але про Ясека ніхто не казав нічого. Тільки разів зо два сповістив Антоній, що з ним усе гаразд. Магді полегшало на серці, та лише на мить. Адже з тої хвилини, коли Антоній довідався про Ясека, й до тої, коли переказав це Магді, могло статися все.

Та незабаром якось увечері вбігла до хати Терезка.

— Що сталося? — спитала Магда. Її наче ножем у серце штрикнуло.

— Іде Іван! Боже милий, усі йдуть звідси, відступають!

— Це ж як?

— Тікають росіяни — он що. Зовсім ідуть звідси. Німці прийдуть сюди, австріяки.

— Хто тобі казав?

— Іван казав. Від офіцера свого чув. Сьогодні там у них велика нарада, а тільки Іван казав: не інакше, доведеться тікати!

— А ти б краще не водилася з солдатом,— суворо мовила Магда.

Терезка аж руками сплеснула.

— Єзус-Маріє! Та чи ж він не людина, моя ти голубонько! Чи ж воно тобі вадить, що він Іван, а не Ясек? А мені — байдужісінько. Отакий чоловік, як і всі. А добрий який! Завжди з кухні чогось принесе.

— Все одно — росіянин.

— Ну то й що? Про мене краще такий росіянин, аніж, приміром, наш управитель. Той хоч і поляк, а дуже він тобі до вподоби?

— Це інша річ.

— Отож-то й є. А Іван селюк, отакий, як ми. Ще й кращий, бо власне господарство має.

Так вони й не добалакалися. Зрештою Магда подумала, що Терезка просто базікає, як завжди.

Та зранку виявилося, що вона казала правду.

Загуло, загуркотіло по всіх дорогах. Шляхами, трактами, стежками й просто бездоріжжям рушили військові частини. Змучені, запорошені, вони поспіхом відступали, не затримуючись на привалах. З гуркотом посувалися гармати, їхали польові кухні; на фургонах, на селянських возах везли поранених.

Та найбільше сунуло війська. Наче вихлюпнула в світ нескінченна ріка. Аж потемніло навколо від безкрайніх людських хвиль, що ринули всіма шляхами.

Війська відступали і палили все, що бачили. Під стріхи, під стіни підкладали запалені віхті. Навколо палахкотіло суцільне величезне вогнище. Вціліли тільки муровані будівлі, отакі, як бараки та панський будинок. Але хліви, стайні, амбари — усе пішло димом.

Горіло день і ніч. Важкі пасмуги диму запинали червневе блакитне небо. Кружляли в повітрі чорні пластівці попелу. Вітер розносив скрізь гіркий дух пожарища. Червоні заграви мерехтіли в небі день і ніч — їх не могло затьмарити навіть сонце.

Оголосили наказ: усім сідати на вози й їхати слідом

за військами. Мовляв, прийдуть німці, усіх знищать. Отож треба лаштуватися їхати в далекі краї, аж у Росію,— рятувати своє життя.

У деяких селах люди послухались. З голосінням, з лементом, з жалібним плачем вантажили вони на вози своє добро, у кого там що залишилось, і сунули дорогою, мов притоки цієї наїженої багнетами ріки, що без упину ринула й ринула на схід.

Але здебільшого селяни пускали мимо вух оті накази. А надто батраки. Зубами, пазурами чіплявся кожен за свою рідну землю. Не було чого шукати в тій далекій Росії. Як з австріяками буде, так і буде, але з росіянами теж не з медом. І зрештою люди вже призвичаїлись до різних страхіть. Отак, сплоха, їх не залякаєш. До того ж було відомо, що, як піде геть царське російське військо й прийдуть сюди австріяки, разом з ними прийдуть і польські легіони.

Тому батраки вирішили триматися. У червоних загравах, у чорному димі попелищ, у рвучкому полум'ї, що вирувало над смужками нив, які пощастило засіяти в цій несамовитій завірюсі та які дивним дивом не витоптали війська, не спасли солдатські коні,— вставала перед очима близька селянська вітчизна. Мабуть, надходив час, заради якого заривали батраки гвинтівки в землю. Вже наближався швидкою, нетерплячою ходою. З цього боку мала прийти вітчизна — не було чого тікати в глиб Росії.

Адже тут була своя земля. Хоч і поміщицька, а проте своя. Вони орали її, боронували, знали всю, до останньої грудочки. Навіть поганенькі смужки під картоплю — й ті шкода було кидати. І люди трималися — в громі пострілів, у гуркотінні доріг, у загравах пожеж, які розливалися широким морем оскаженілого вогню.

А вже Магди ніхто й парою коней не зрушив би з місця.

Адже Ясек був десь тут, близько. Вже кого-кого, а його, напевне, не понесе слідом за військом. Як це воно було б? Вони б з Зоською поїхали, а він тут залишився б?! Магда не вірила, що повернуться ті, слабодухі, які тепер з голосінням, з плачем лагодилися їхати хтозна-куди.

Одна лише Терезка не знала, що їй з собою робити.

Коли Іван рушив у відступ, вона без усякого сорому

бігла дорогою поруч нього й голосила так, наче в неї дитя рідне зарізали. Чіплялася за рукава, хапала його за довгі поли шинелі, аж солдати кругом сміялися. Кепкували і з Терезки, хоч там весело нікому не було. А Терезка хоч би що. Солдати ішли хутко, здіймаючи хмару куряви на дорозі, вона ледве встигала за ними. Хтось наступив їй на босу ногу, вона й не почула.

Нарешті колона зупинилася, на дорозі утворилася пробка. Щось зіпсувалося в гарматному колесі. Солдати з'юрбилися навколо. Офіцери погукували на них; усе перемішалося. Хтось штовхнув заплакану Терезку ліктем у груди, аж вона відлетіла на обочину. Десь подівся Іван, вона ніяк не могла його знайти. Кінець кінцем попленталася назад до бараків, жалібно схлипуючи.

І як завжди — до Магди.

— Ой, пішов Іван, пішов!..

— Адже він тобі ні брат, ні сват. Скільки разів ото бігала за військом, голосила!

— Ніякого жалю в тебе, Магдо, до людей немає. Наче й серця в грудях нема. А я тільки гляну, що навколо діється, і такий мене жаль бере, що й сказати не можу.

— Таж гріх...

— Який там гріх? Мордують люди одне одного, вішають, мов паршивих псів, палять, убивають, жінок гвалтують. Оце хіба не гріх? Сьогодні, голубонько, й сам господь бог не зна, певне, що гріх, а що ні. Геть усе перемішалося. Це ж подумати — стільки народу! І всі на смерть ідуть. Як їх не пожаліти!

— Та вже ти жалієш, нічого не скажеш, жалієш усіх,— ущипливо зауважила Янтошка, яка вже ледве дибала, а проте часом заходила до Магди. І зараз теж сиділа на порозі, шепотіла молитву й уважно слухала, що діється навколо неї. Хотіла була Терезка огризнутися, та змовчала. Боялася, що стара наврочить її, та ще й між людьми рознесе плітку, а люди як люди: хоч у кожного досить своїх турбот, а таки знайдуть час із голки вила зробити. Отож вона побігла додому щось нашвидку зварити, бо зранку ще не була в хаті, а старий хоч і дивився на все крізь пальці, та бурчав, як вона вчасно його не нагодує.

— Ну, а твій вже, напевне, тепер повернеться,— зауважила Янтошка.

Магда аж перелякалася.

— Що ви кажете?

— Та кажу — як росіяни повтікають, то і твій Ясек з якогось кутка вилізе.

— І я так думаю...

— Напевне. З тими, що прийдуть, зовсім інша річ буде. Хоч, правда, хто зна, на що воно все обернеться...

— Як буде, так буде... Що на віку судилося — того не минути...

— Авжеж, так. Бач, і мені довелося дочекатися... Забув про мене господь бог, забув, що я у світі є.

— Не казали б ви хтозна-чого!

— Не думай, моя ти голубонько, що так воно легко стільки років у світі прожити. Вже мені й надокучило. Отак собі думаю: хіба ж не міг забрати мене господь замість Бронека, чи замість Сташека, чи там за когось із тих молодих?.. Суха трава по землі плутається, а молоді в землі лежать.

— Де там у землі! На полі гниють, он як у нас, за луками...

— Все одно — земля. Хоч голову на неї покласти. А прийде військо — усіх поховає. Німці, кажуть, дуже порядку пильнують, певне, зараз могилки покопають...

Магда придивлялася до старої. Її вже так зігнуло, що аж чудно було, як це вона не зломиться пополам. Яструбиний ніс сягав підборіддя, сиві пасма вибивалися з-під хустки. Мов замшіла кора, пооране обличчя сотнями зморщок, наче глина, коли її після весняної повені припече сонце й вона порепається вся, візьметься розколинами, розкришиться.

— Скільки вам років, бабуню?

— Років? А воно й правда, голубонько, скільки ж це мені може бути років?

Вона напружено лічила. Пригадувала. Тремтіла маленька стареча голівка, мружилися втомлені, почервонілі очі.

— Дев'яносто буде... три... або й дев'ять... Ні, почекай, як же це? Ото й пригадати не можу. Твого батька пам'ятаю, як ще малим хлоп'ям був, діда твого пам'ятаю, всіх людей з нашої околиці... Панщину пам'ятаю добре.

— Панщину?

— Чого це ти так здивувалася? Кажу тобі: панщина там чи не панщина, а мужикові завжди однакова доля...

— Кажуть, тепер усе зміниться.

— Я вже не дочекаюся, ні... Вже, мабуть, Христос про мене згадає...— бурмотіла стара, дивлячись, як у присмерку палахкотить небо загравами пожеж.

У цей тривожний час народився Павло.

Нібито в пору, нібито й не дуже в пору, адже була вже Зоська. Та Магда раділа, що хлопчик.

Зоськи вона ніколи не любила по-справжньому.

За той вечір, вже далекий, але вкарбований у серці назавжди. Пам'ятала — не могла його забути.

Не могла забути пекучий страх, коли йшла луками, й згодом, коли раптом рипнуло віконце в повітці й виринув із темряви пан, немов приніс із собою ще густішу темряву.

А найбільше пекли серце оті три карбованці. Стільки років минуло, а вони й досі лежали в ніжці стола.

Одного разу Магда заглянула туди, як нікого не було вдома. Обережно, з острахом.

Певне, добралася до них спритна миша-проноза, що скрізь могла залізти. Поточила папірця, знищила дощенту. Розсипалися у Магди в руці шелестливі клаптики. Присівши на долівці, вона довго дивилася на них.

А потім жбурнула у вогонь. Вони спалахнули, скрутилися, зникли в жару.

Часом Магді трохи шкода було, що так змарнувала троячку. Було б хоч Зосьці щось за неї купити.

Але якось не вийшло. Не було нагоди — в хаті завжди товклися люди. Не хотілося заглядати в трухляву ніжку кульгавого стола, що вже зовсім був нікудишній, а проте якось стояв на своєму місці.

Та щоразу, коли Магда дивилася на стіл, коли ставила на нього полумисок із стравою, коли краяла на ньому хліб, зробивши спершу на скоринці знак хреста, вона згадувала.

Лежав папірець там, ніхто його не бачив. Панська плата за ніч страху, за погляди на людей скоса, спідлоба — чи не помітив хто. За те, що всі очі видивляла, приглядаючись до малої Зоськи,— чи не схожа.

Вже не було пана. Пішов світ за очі й десь там загинув. А Зоська була. Невідомо — чия.

Панночка повернулася сама, без старої пані.

Ходила по маєтку темна як ніч. Завжди була сувора, непривітна, а тепер — хоч і не підходь. Не було щастя в панському домі. Не пішла, певне, на користь йому батрацька праця, на людській кривді зведені були його підмурки.

Відколи вмер старий пан, до маєтку щоразу заглядало нове лихо. Спіткало й панночку горе — загинув наречений. А скільки років кохалися. Хоч і сварилися частенько, та, напевне, таки побралися б.

А тепер не стало молодого пана. І панночка ще суворіша, ще лютіша стала. Заміж не виходила: не така вже була молода. Помалу блякло золоте волосся. Загострювалися риси обличчя, колись м'які й ніжні, мов трояндовий цвіт.

Наче й поле, й ліс, і неабияке багатство було, а не мала панночка з нього пожитку. Не дарувала їй доля того, що дала хоч би й Магді. Адже в неї був Ясек, Зоська, а тепер ще й Павло.

Не журилася Магда за молодим паном. Не шкодувала, що сині його очі засипало землею. Ні! Якщо мала на кого впасти смерть, то саме на нього. Чого він був вартий, отой молодий пан, із своїми голубими очима!

Магда весь час придивлялася до Зоськи, чи не озветься в очах та голубизна? Аж серце щеміло. Часом думалося: може ж, таки Зоська — Ясекова донька? Але певності не було і вже ніколи-ніколи не могло бути.

Павло — інша річ. Тут вона знала, що й як. Магдин синок і Ясеків: Кшисяк — отак, як належить.

Лежав собі малесенький, біляве волоссячко кучерявилося на круглій голівці. І в ту хвилину, коли Магда почула його тонкий плач, схожий на писк кошеняти, вона вже знала — любитиме Павла понад усе в світі. І за нього самого, і за Зоську, і за все, що було в житті.

Одне пекло їй серце,— а коли народилася Зоська, це й на думку не спало,— як це Павло ростиме отут, в бараці? Над гнилим ставом, у гнилій батрацькій комірчині!

Не бунтувала Магда за себе. Не бунтувала за чоловіка. Не бунтувала й за Зоську.

Уперше збунтувалася ось тепер за Павла.

Лежав собі, як немовлятко Ісус. А хіба ж не міг лежати на мереживній, гаптованій подушечці, з блакитни-

ми стрічками, отакій, як Магда бачила колись на хрестинах у місті?

Хіба не личила б йому легенька сорочечка із такого серпанку, як ото шиють намітку молодій?

Але Павло був барачним дитям.

І вперше Магда відчула свою кривду. Знала й раніше — чом ні! Мало хіба Ясек про це говорив! І як страйк був. І згодом. І завжди знала. Але тоді було інакше. Лише тепер вона аж до глибини серця відчула, що дитя її не матиме навіть того, що мають сільські діти.

Запеклося кров'ю серце за кривду синочка, що лежав у старій, ще Зосьчиній колисці.

— Та я б тебе взолотила, та я б тебе шовком сповивала,— приказувала вона, як ніхто не чув, тільки малий плакав, аж захлинався.

Батрацьким сином був Павло, барачним, двірським дитям.

8

Усе раптом змінилося.

Залягла тиша.

Вже фронт пересунувся кудись далеко. На хвилину вільніше зітхнули люди.

Як же довго чекали вони цієї хвилини! Мріяли, виглядали її. А тепер вона настала. Вже не росіяни були тут, а німці й австрійці.

Весело вітали їх люди. Адже разом з ними мало прийти своє, польське військо. Зараз же почали вербувати до нього новобранців.

Усі, хто тільки залишився на селі, подалися до цих легіонів. Пішли й з бараків.

Дезертири з російської армії. Парубки, які ще не ставали до призову. Усі пішли, мов на весілля.

Зітхав Кшисяк. Ось коли стала на заваді кульгава нога! Від щирого серця хотілося йому й собі рушити з ними. Але ніяк було.

Війна тривала далі. Та люди помалу забували про невпинний гуркіт гармат. Потроху відбудовували зруйновані хати. Злидні аж пищали в кожному дворі, та всі були повні сподівань. От-от уже полегшає.

Незабаром після того, як Магда повернулася з поля, де ще залишилося трохи льону, до барака прийшло четверо.

Вони були австрійці, але по-польськи говорили добре. Магда аж здивувалася.

Привіталася з ними по своєму, по-сільському: «Слава Йсусу!» — й вони відповіли чемно, як годиться. І стали пильно роздивлятися на подвір'ї.

Магду наче щось укололо. Хоч вона нічого лихого не сподівалася.

— Корова є у вас?

— Які в нас там корови... батрацькі. Одненька є, Красуля, тільки й того, що краплю молока для дитини нацвіркаєш.

— Де ця корова?

— А вам що до моєї корови? — гостро спитала Магда. Адже стільки часу була в неї Красуля, в такім нещасті вціліла, а тепер...

Та її не питали. Вивели корову з хліва, хоч вона впиралася ногами, а Магда зняла такий крик, що всі повибігали з барака.

І таки ж забрали. Хапали загребущими лапами все, що тільки можна було взяти.

У панському корівнику давно вже не було худоби. Ще росіяни позабирали. Коли тепер пані разом з німцями звідкілясь приїхала до маєтку, управитель раз у раз виправдовувався, пояснював, як воно було. Може, пані й вірила, та люди знали своє. Росіяни платили багато, й управитель, мабуть, непогано заробив на худобі, на зерні, на всьому. У ці тяжкі часи гладкий став, як кабан. Казали, серце в нього хворе, через те й до армії не взяли. Отож напхав собі кишеню, як хотів.

Не було корів у маєтку. Австрійці та німці позабирали сільську, батрацьку худобу.

Придушив людей голод, як ще ніколи досі. Навіть у війну так не голодували. Декому навіть здавалося, що, може, краще було, коли війна буяла поряд, розливалася полум'ям і кров'ю. Тоді такого лиха не знали.

Інакше стали люди дивитися на те нове військо.

Швидко зрозуміли, що Польща — одне, а ці австріяки — зовсім інше.

Тим більше, що пани надто вже з австріяками кумалися.

І ксьондз. Це був новий; того, давнього, ще на початку війни вивезли кудись до Росії. А новий панотець був уже зовсім інший. Покрикував на людей з амвона, ніколи, було, не заговорить, зустрівши десь на дорозі. І гостро наказував, щоб несли гроші на відбудову зруйнованої костьольної вежі.

Весь час у пані сидів і по інших маєтках їздив. З офіцерами дуже приятелював.

Отак усі надії помалу й розсипалися.

Незабаром виявилося, що не варт було йти до тих легіонів. Бо те, що діялося тепер, на руку було австріякам, поміщикам, панам. А не селянам.

Магда остаточно спантеличилася. Ніяк не могло їй усе це вміститися в голові. Так довго Ясек тлумачив, як воно зараз же все зміниться, тільки-но росіяни підуть од них, а стало ще гірше. Не так було, як думалось: мовляв, ледве росіяни підуть — настане селянське панування... Стільки про це говорили й тлумачили, а вийшло зовсім по-іншому.

Повернулася пані, почала твердою рукою підтягати віжки. А люди таки розбестилися за цю війну. До волі звикли, до різних подій, до швидкого, мінливого життя.

Знову почався батрацький день. Треба було прибирати поля. Розбиті вози, кінські трупи позбирати, позаривати, повикидати геть. Повизбирувати залізяччя, що стриміло скрізь у землі.

Коли всі були в полі, розірвало на шматки Терезчиного вихованця, якого вона взяла ще на початку війни. Розірвало малу Юзьку з бараків, що допомагала матері збирати уламки в кошик.

Люди перелякалися. Та управитель підганяв, гримав, а за ним і прикажчик, старий, злючий. Того, що був раніш, забрали до армії. Невідомо було навіть, чи він ще живий.

І почалася стара пісня. Ще поночі витягати плуга з повітки, годувати коні. Чистити. Запрягати. Недурно панночка з офіцерами водилася — через те приятелювання знову звідкілясь узялися коні в стайні.

Ішли в поле. А воно ж лежало цілий рік облогом, позаростало бур'янами, корінням, а найбільше — захаращене було різним залізяччям після боїв.

Але хоч-не-хоч — орати треба було.

Важко йшов плуг. Сьомим потом обливався орач,

налягаючи на чепіги. Та й ослабли всі від того голодування. Адже навіть картопляного лушпиння не було. Їли, що трапиться, мов горобці. Тягарем давив орача плуг. Глибоко в землю врізався леміш. Мов залізна, мов кам'яна була земля.

Десять годин. Дванадцять годин. Вісімнадцять годин.

Вже пішли в непам'ять післястрайкові часи. Ніхто вже й думати ні про що не міг. Управитель горлав, що, мовляв, пробайдикували цілий рік, тепер повинні відробляти. Війна! Ніхто ні страйків, ні заколотів ніяких не дозволить.

Правду кажучи, й німецькі солдати, що тепер стояли на сторожі панської власності, зовсім інші були, ніж росіяни.

Суворі якісь. Чужі. Холодні. І не підступися до них. Навіть порядки були в них якісь інші — тверді, нелюдські.

І до того ж змучилися люди. Мало їх було — хто б там став бунтувати. Жінки та каліки, яких ще трохи залишилось?

Отож ішов своєю чергою батрацький день.

Зруйновані повітки, стайні — все треба було відбудовувати. Ніхто там і не питав, тесля ти чи ні. Роби — й край. Усе, що забрала, знищила, зруйнувала війна, мав тепер відбудувати батрак.

У саду поралися жінки. Копали, просіювали землю на парники, гнулися над грядками аж до млості.

Діти бігали бліді, одутлі, клишоногі. Їх теж без жалю гнали до роботи. Замість пари чоловічих рук робило десять пар дитячих рученят. І кінець кінцем якось вершили роботу.

Люди перезиралися очманіло. Ні, не так мало все бути. Знову відступила далі селянська вітчизна. Відсунулася ще на одну межу. А здавалося: вона ось тут, близько.

— Не так має бути. Ані росіян, ані австріяків, ані німців нам не треба,— твердо сказав Кшисяк.

Люди зітхали. Так воно, мабуть, і є. Та не один вже зневірився, втомився чекати.

А Кшисяк — ні. І батраки теж. Завжди їм важче було, ніж сільським, хоч би й за цієї війни. Вони визволення чекали з більшою нетерплячкою, дужче його прагнули.

Знов почалося те саме, що й за росіян. Таємна, прихована, мовчазна робота.

У лісі збиралися. Вночі.

Одне лише можна було робити явно — говорити про Польщу. Можна було навіть іти демонстрацією до міста, святкувати свої, польські свята. Австріяки навіть самі підохочували. Оце було на видноті.

А потай діялося інше.

І кожен з батраків знав: оті, таємні справи діються по справедливості. А явне — знову ж таки на руку панам.

Зовсім іншого прагнули селяни.

Але торувати дорогу до селянської вітчизни треба було отак, як раніш,— власноруч. Як сам не візьмешся, ніхто тобі її не дасть.

— Адже пани завжди будуть,— з сумнівом казала Габриська, підшморгуючи носом.

— Не завжди.

— Еге! За росіян були, панували. За австріяка теж панують. То як же це буде?

— Але за Польщі вже не пануватимуть,— твердо мовив Кшисяк.

— А колись, за Польщі, теж пани урядували,— наполягала Габриська.

— Але тоді було інакше.

— Що інакше?

— Панська, поміщицька була та Польща. А та, що тепер буде,— трудова. Селянська. Простого народу.

Габриська замовкала, шморгаючи носом. За цей час, відколи викинули з бараків, у неї повмирали майже всі — чоловік і четверо дітей. Залишилося тільки одне, найменше. Тому не дуже хотілось їй вірити в кращі часи. Вже скільки разів їх обіцяли.

Здавалося їй, що австріяки пануватимуть довіку.

— Мають вони силу, мають... Росіян прогнали, гляньте, який у них порядок.

Але Кшисяк не слухав Габриськи. Пусті жіночі балачки — й годі.

Він знав своє. І прямував до нього, скільки мав сили.

Зубами, пазурами видирав своє майбутнє. Не стогнав ніколи. не нарікав ні на тяжку роботу, ні на управителеву лайку, ні на причіпки старої пані. Мов на долоні, видко було йому, що все має от-от скінчитися.

І робив своє. Вперто, мовчки. Таємною дорогою, дужими кроками прямував до своєї Польщі.

І нарешті дочекався.

Юрбами сунули селяни до міста. Побачити на власні очі, як з усіх мурів волають великими літерами плакати. Як голосно лунають слова, досі проказувані пошепки, таємно, в найтихішій змові, під присягою вірності й мовчання.

Мандрували з рук до рук друковані відозви, листівки. Маніфест до польського народу [14] ходив з рук до рук по селах. Шелестіли сторінки маніфесту в натруджених долонях. З зусиллям стежили непризвичаєні очі за кожною літерою, щоб, крий боже, не помилитися, не пропустити чогось.

Промовляла польська «Річ Посполита Людова» до простого народу. Не до панів, поміщиків, а саме до простих людей. До батраків, до селян.

«Руїнами розсипається влада капіталістів, фабрикантів і поміщиків, влада воєнного утиску й соціальної експлуатації трудящих мас. Всюди до влади приходить трудовий народ. І не засяє краща доля польському народові, якщо серце нації, величезна її більшість — трудящі — не візьмуть до своїх рук побудову підвалин нашого суспільства й державного життя».

З цих слів поставало одне, відоме всім, зрозуміле. Що селянською, робітничою має бути прийдешня вітчизна.

Що селянськими руками виборена — селянськими руками має бути вона й збудована.

Тихо розвиднялась по селах селянська вітчизна.

Завойована в тяжкій боротьбі, сподівана, облита гіркими сльозами.

У місті ходили з прапорами, із стягами, із співом. На селі було не так. Сувора, жорстка, неговірка була селянська радість.

По справедливості було написано все в маніфесті.

Що на ухвалу сейму поставлено буде проект: примусове відчуження й знищення великого й середнього поміщицького землевласництва та передача землі в руки трудящого народу під контролем держави.

Отак було написано. Справедливо. Як належить.

Здійснилася міра крові й поту. Здійснилася міра голодних років, зігнутих спин, управителевих канчуків.

Ні, не даремно лилися на землю піт і кров. Під осінніми зливами лежала земля... Широко стелилася в далечінь, скільки сягало око.

А коли заквітне нова весна, вже не буде земля панською, поміщицькою. Буде селянською.

Чоловіки сиділи в місті. А жінки цокотіли в бараках, мов горобці в молотьбу під клунею.

— Як воно ту землю паюватимуть?

— Голубчики ви мої! Хоч би там що, а нам ота ділянка належить, де моєму руку придушило.

— Ось побачите, як тепер усі сваритися почнуть,— як завжди, пророкувала Терезка.— Кожен схоче найближчу ділянку, а так усім не вийде. Оту землю, що коло бараків, на клапті б розірвали, а далі піти ніхто не схоче.

Ледве Терезка це мовила, раптом усі зрозуміли дивовижну, неймовірну річ. Бараків не буде!

Магда сплеснула руками, приголомшено дивлячись на жінок.

— Адже тепер кожен собі власну хату поставить! Яку схоче!

— Єзус-Маріє! Де ж того дерева на стільки людей настачити?

— Адже є ліс!

Усі глянули на далеку лінію бору, що синіла на обрії. Це правда, ліс був. Шумів темнокорими ялинами, яснів гладенькими стовбурами буків. Давній-прадавній, панський ліс. Рубали його й рубали, а він стояв, не корився сокирам. Відколи люди себе пам'ятали, бір завжди синів у далині.

— А лісу дадуть?

— Ще б пак! — суворо мовила Магда.— Ліс теж людям належить.

Це правда. Мало хіба напрацювалися люди, підіймаючи на воза великі колоди, пиляючи та рубаючи старі стовбури, садовлячи молоді ялинки, розкопуючи мотиками під нові саджанці тверду, пророслу корінням землю на узліссях?

— Бачиш, Петрику, у нас тепер хата буде! — пояснювала хлопчакові Блажеків Зоська, що пильно прислухалася до жіночих розмов.

— Хата?

— Авжеж.

— Як... як...

— Як у Матусів,— задерла догори носа Зоська.

Авжеж, не інакше. Як уже будувати — хай буде гарна, нова хата. Без латок, без спорохнілих бантин. З ясного дерева, що тхне живицею. З дебелого, гладенько укладеного бервення, щоб гарно були зв'язані вугли, щоб прямовисно зростали вгору стіни, рівно спадав похилий дах.

Нелегко було збагнути все, охопити думкою. Що так раптом, одразу зміниться все, що з батраків вони стануть селянами. Що зникнуть, спорохніють благенькі стіни бараків, гнила батрацька доля.

Але так було написано в маніфесті. Чітко, великими літерами. Про хату, звісно, там не було, та все одно на те виходило.

Відразу, з першої хвилини, взялися до роботи селяни. По-хазяйському. По-селянському — отак, як належить.

Це ж не виграшки були, не забави, не на сміх, не на один день. Адже будували нову вітчизну. У власних руках відчував зараз селянин її долю. Знав — легше починати з самого початку, аніж прогавити слушну хвилину, а потім збирати уламки.

І він не чекав. Брався, мов до оранки: спершу встромити леміш у землю, міцно натиснути на чепіги. Відвалити набік скибу, потім другу, третю, щоб тяглися борозни рівно, мов по шнурочку. Ні вузькі, ні широкі — саме такі, як треба. Отак і тут.

Ще не встигла впасти остання бляшка з австрійського кашкета, ще не всі уявляли собі виразно, як воно буде далі, ще не встигли отямитися офіцери, жандарми, чиновники, а вже селяни взялися до роботи.

Скликали збори в кожній волості. Ішли всі — селяни й батраки. Великою юрбою. Разом. Спільно радитися, міркувати про сьогоднішній день, про завтрашній, міркувати про селянські справи, про нову вітчизну, яка вже виринала з листопадових дощів, з осінньої мли.

Міліція — щоб був порядок. Червона пов'язка на рукаві. Червона була нова вітчизна, під червоним стягом здіймалася вгору.

А порядок мав бути. Пильнувати треба було, щоб велика година не минула марно, не розтанула в п'яних голосах, у нерозумній радості, якій немає впину. Щоб не перетворилася на помсту, бо й це могло статися.

Відразу взяли волості під нагляд усе, що покинули, відступаючи, австрійці. Ліс — щоб не стояв нічий, приречений на знищення, на розкрадання.

Таж ліс не був нічий. Селянам належав, новій вітчизні. Знадобиться незабаром, та ще й як.

Ставили охорону біля покинутих панами маєтків, біля амбарів, казарм та складів.

Багатство було спільне, не моє й не твоє: ніхто не мав права його знищити.

Дехто нарікав, бо не всім це було до вподоби.

Не один собі думав — скінчилося панування, почнеться споживання. У ліс, з возом та сокирою, не дивлячись, молоде дерево чи старе, може ще стояти чи треба його рубати. Або в амбари — мірити зерно корцями, золотим струмком насипати в мішки, везти до хати.

Не одному муляли очі військові коні. Не один за все життя не мав власного коня, коло чужих мусив поратися.

Або й зброя. Великими стосами лежала в казармах, у закапелках складів. Громадились сувої сукна, теплого, пухнастого, якого давно вже ніхто й у вічі не бачив. Забирати мерщій. Не одні очі палали, не одні руки простягалися по здобич, не один голодний рот роззявлявся на все це добро, що без господаря, без охорони лежало скрізь — бери, хапай, хто схоче.

Та громада сказала: ні!

Усі одержать нарівно. Найбагатші на селі господарі, в яких усього було вдосталь, і найпослідущий батрак, якому злидні проорали на обличчі глибокі борозни, схилили до землі, згорбили спину.

Спільне було добро. Нарівно треба було його ділити.

Стояла селянська варта. Пильнувала як слід — суворо, невідступно. Рідна жінка — й та не могла б забрати хоч півкорця жита з амбара, біля якого стояв на варті її чоловік, рідний батько не зрубав би й ялинки в лісі.

Отак воно було.

І ще одне ухвалила громада — кожен належить до неї, кожен повинен їй коритися.

У цей гарячий час не питали, хто з села, хто з барака. Кожен був у громаді. Усіх вона охопила. Отже, громада вирішувала, кому вдома бути, а кому до армії

йти. До лав народної, робітничо-селянської армії, як було написано в маніфесті.

Декому це було не до вподоби, дехто кривився. Кортіло хлопцям утекти з дому. Війна їм снилася. Військовий мундир. А дехто навпаки, удома хотів залишитись. Жінки йому, дітей було шкода.

Та на це була громадська воля, громадська ухвала. Хто вдома потрібен, хто у волості, хто в міліції. А хто й в армії принесе більшу користь новій, селянській вітчизні.

Усі слухались. Думалося — ніхто не стане перечити. Адже в усьому світі — так і в маніфесті було написано,— в усьому світі узяв до рук владу трудовий народ. Треба було й тут узяти владу. Своя це була влада. З власної волі встановлена, а не за чиїмось наказом.

І тому кожен корився громаді, подобалося це йому чи ні.

Щоб не сказав ніхто, що в ці гарячі часи, коли не було кому розтлумачити, що й до чого, не вмів селянин порядкувати своїм життям, не вмів визначити свою долю.

Принишкли маєтки, принишкли пани в містах.

І чутки про них не було в ці перші, високі, піднесені дні.

Їм здавалося: ось тепер уже не минеться. Вони тремтіли. Із спітнілим чолом, бліднучими губами читали маніфест.

Та нічого страшного не сталося. Не мав селянин ані часу, ані бажання бруднити руки в панській крові. Не було в цьому потреби. По справедливості все діялося, до ладу. Як належало кожному. Ніхто не прагнув помсти, кожен одного тільки чекав — справедливості.

А тим часом пани отямилися від першого перестраху. Помалу, тихцем взялися за свою кротячу роботу.

Ходили по селах, по бараках невиразні, глухі вісті. Якісь темні чутки невідомо як ширилися серед простих людей.

Та селяни не вірили. Вони знали своє. Добре знали, хто їм друг, захисник, а хто ворог.

Одне тільки стало зрозуміло, що не так воно легко навіть і сьогодні будувати вітчизну власними руками.

Стали люди збиратися докупи. Радитися спільно. Мов хробак, який точить корінець щойно посадженої молодої

яблуньки, точила панська змова корінь молодої вітчизни. Треба було боронитися.

Хоч Кшисяк і не був балакучим ніколи, але в ці дні й він промовляв без упину.

Мало коли бачили його за панською роботою. Але час був такий, що ніхто не зважувався гнати людей до роботи.

Мало бачила його й Магда. Частенько він і на ніч не повертався додому.

Говорив з батраками. З селянами. Ходив по всіх бараках, по всіх селах. Їздив до міста.

Те ж саме робив і Антоній, хоча вже був старий.

Це сталося саме в базарний день, на ярмарку, коли селяни й батраки гуртом сунули в місто. До возів, що стояли в бічній вулиці біля майдану, з лементом прибігла Терезка.

— Ой людоньки! Антонія жандарми в тюрму забрали! [15]

Знявся гамір. Всі кинулися бігти, ніхто навіть і не згадав про коней.

Бігли громадою — чоловіки, жінки. До комендатури.

Нечувана це була річ. Раптом здалося людям, наче повернулися давні часи й росіяни чи австрійці знову порядкують у місті.

— Хто бачив? — похмуро розпитували батраки в Терезки, що насилу встигала за ними.

— Таж,— насилу хапала вона повітря задиханими легенями.— Таж... Пайонек Ясь з ним був, він казав...

Поки прибігли, біля комендатури вже стояла юрба. Як завжди, на ярмарок з усіх околиць з'їхалося селян без ліку. А надто ще тепер, у цей гарячий час, коли все кипіло, клекотіло, все будувалося наново. Отож, хоч день був і робочий, наймитів з маєтку теж було багато.

Антоній роздавав солдатам, що стояли в місті, листівки. Оті, що тепер ходили між людьми по селах. Нічого там такого не було, окрім того, що написано в маніфесті. Кожне слово — щира правда.

Але Антонія заарештували жандарми.

Юрба біля комендатури щохвилини зростала.

Люди кричали, гукали. Лунала брутальна лайка.

І раптом звідкілясь гримнув постріл.

Антоній вже стояв у дверях. Не зважились жандарми його затримати. Надто багато народу зійшлося.

Ніхто й не знав, хто вистрелив. Але тут жандарми націлилися в юрбу. Ударив залп.

Магда скрикнула, наче з неї шкуру дерли. Ясь Томаш, що стояв коло неї, тільки сплеснув руками, закружляв на місці й звалився просто в юрбу. З розбитої пострілом голови бризнула їй на обличчя кров.

І тут завирувало. З вулиць, з приміських будиночків, із давніх, ще російських казарм бігли солдати. Свої. Товариші з військової організації.

Не один ночував у бараках недавніми тривожними ночами. Не один гоїв рани, пересиджував лиху годину в бараці. Не один ховався у панських амбарах від австріяків, а жінки з бараків носили йому їсти.

Знявся шарварок. Постріли гриміли, мов салют. Батраки поклали Яся на віз, у глухій тиші повезли додому, в бараки.

Тихо було. Навіть жінки не хлипали.

Кшисяк ішов біля самого воза. Бачив, як на кожному вибої труситься мертва голова, качається по соломі.

І раптом згадалося, як Ясь перший рушив роззброювати австріяків. Як ішов веселий, радісний. За вітчизну.

— Як же це так? — спитав Кшисяк уголос.

Але ніхто не обізвався. Люди йшли потемнілі, втупивши очі в землю.

А як ховали Яся, посходилося народу — ніхто й не пам'ятав, щоб колись було стільки. З усіх сіл поприходили, з міста. Геть стоптали кладовище — костьольний сторож за голову хапався.

— Як же воно буде? — чудувалася Магда, дивлячись на чоловіка, що хмурнів з кожним днем.

— Не так треба було, ні!

— А як?

— Тельбухи випускати, вилами бісових гадів колоти, палити все дощенту!

— Єзус-Маріє!

— Цить! Побачиш — або вони, або ми. Немає нам місця під одним небом.

Глянула Магда на осіннє, сіре, таке звичайне небо.

Стелилося воно з заходу на схід, з півночі на південь, як завжди. Мов великий дзвін, укривало землю. Як же це так, казав Ясек, що нема місця? Під одним небом...

Здивувалася Магда, стривожилась.

Ні на кого не мала вона серця, навіть на пані, навіть на управителя. Нехай би собі були — під одним небом. Аби тільки Павло й Зоська мали що їсти.

І ще — хоч би клаптичок землі, аби тільки хату поставити. Отак, як казали тоді, біля бараків.

Отак, як Ясек казав.

Не могло їй усе це вміститися в голові, а воно ж видно було, мов на долоні.

Не хотіли попустити пани. Не хотіли поступитися своїм. Добре було їм досі. Отак, як є, хотіли все залишити — на вічні часи.

Безглузді чутки йшли з уст до уст. Їх повторювали, переінакшували. Виростав з них потворний привид, сповнював серця жахом.

Але все було ясне, зрозуміле.

Змовлялися між собою поміщики, пани — як тоді, за страйку.

Спершу таємно. А потім сміливіше, як побачили, що й ціп не падає на голову й вила ніхто не стромляє в черево.

У газетах писали тепер усяку брудноту. Йшли газети на село.

Ніхто їм тут, на селі, не вірив. Але плювалися газети на всі боки, бризкали отруйною своєю слиною.

Прийшов на село загін солдатів з міста. Ці вже не свої були — якісь чужі, видно, здалека.

Підійшли до бараків. Спершу тихцем, обережно, мов кіт, що чигає на горобця.

З гвинтівками в руках, з примкненими багнетами.

Але чим ближче підходили, тим більш пантеличились.

У бараках все було як завжди. Чоловіки поралися в стайнях, жінки в корівниках. Виглядали з дверей здивовані личка дітей.

Ніякого заколоту солдати не побачили.

А в місто прийшла звістка, що селяни гуртуються великою громадою. Гострять коси. На міста, на маєтки лаштуються йти — панів різати.

Найбільше муляла очі ота селянська міліція. Страхала панів червона пов'язка на рукаві. Отож вони рили. Тишком-нишком робили кротячу свою роботу.

Мовляв, селяни от-от нападуть на панів. Заллють кров'ю щойно народжену вітчизну; підмиє кров неміцні

її підвалини, розіб'є, розтрощить молоду державу об кручу. Отаке горлали.

А насправді йшлося про міліцію.

І помалу, тихцем почали її роззброювати.

По двоє, по троє.

В одній волості, в другій.

Без гвалту. По-доброму.

Мовляв, уже встановився лад — нащо ж міліція? Є жандарми, поліція, чиновники, суд. Свої, вітчизняні. Навіщо селянам до цього встрягати?

Колись, може, й треба було. А тепер уже ні. Минулося.

Неохоче віддавали селяни зброю. Неохоче скидали червоні пов'язки.

Бо це ж вимикалося з рук оте, про що так гарно писалося в маніфесті: «Трудящий народ здобуває владу...»

Ознакою тієї влади була червона пов'язка, а її довелося віддати.

І гвинтівка — її теж забрали.

Принишкли, причаїлися бараки.

— Щось мені так здається, Яне, чи не для іншого кого тягали ви ото картоплю з жару голими руками? — ущипливо зауважила Терезка, наткнувшись на Кшисяка за повіткою біля городу, саме коли бігла на якесь чергове побачення.

Він глянув на неї важким поглядом. Не відповів нічого.

Але так воно й було. Обвели круг пальця, обдурили селян. І вже годі було за щось братися. Прогаяли час, втеряли слушну хвилину.

В сірій осінній грязюці, у нудній мжичці танули піднесені, грозові, повні віри дні.

9

Ще малий був Павло. Ледве дибав по землі на коротких ноженятах. Поспішав за мамою. Мама — це була безпека, впевненість, підтримка.

Тому завжди за мамою. Він тупотів за нею слідом, коли вона йшла на роботу, коли бігла за чимось до сусідки, коли варила їсти, прибирала в хаті, коли йшла до потоку прати.

Саме тут малий почав дізнаватися, яку силу мають прикажчик та управитель. Не відразу навчився цього. Потроху.

Найдавніший, майже забутий спогад. Мама стоїть і плаче. А над нею управитель, великий, червоний од люті. І гримає, гримає, свариться на маму кулаками.

Це було тоді, коли хтось підкинув отрути курям у панському курнику й вони поздихали. А Магда мала прибирати в курнику, наливати свіжу воду в довгі коритця, одне слово, доглядати кури як слід.

А вони поздихали. Зозулясті, руді й білі. Понад десяток курей лежало уранці на соломі, задерши лапки вгору. Малий Павло стояв і тремтів з жаху. Бо мама плакала, заходилася голосними риданнями, ховаючи обличчя в брудний фартух.

А потім управитель підняв руку. Наче хотів ударити маму.

Малий Павло вискочив з-за маминої спідниці. Просто на управителя. Він не сягав вище за лиснючу халяву високого чобота. Але почав гатити по цій халяві кулачками й завищав так, що всі люди повибігали з бараків.

Тут управитель схаменувся. Великим лиснючим чоботом відсунув Павла. Не вдарив, ні! Відсунув з дороги, мов сміття, мов дзявкотливе щеня.

І пішов. Не схотів заводитися з людьми. Правду кажучи, він і сам добре знав, що Магда не труїла курей.

Та годі було дізнатися — хто. Впало, мов камінь у воду. Не міг управитель знайти винуватця. Хіба, може, згодом, коли вгамується все, піде в непам'ять, загляне нишком якийсь лакуза, шепне на вухо слівце. Але й це мало що допоможе.

Бо як почнуть допитуватися — свідків не буде. А лакуза перший сховається в юрбу, мовчатиме, наче води в рота набрав.

Тим-то управитель пішов геть, злий, як чорт. Магда, схлипуючи, знову повернулася в курник.

За нею дріботів малий Павло, до глибини серця пройнятий жахом.

Управитель зняв руку на маму. Хотів її бити. Здоровезний, червонопикий, гладкий управитель.

Весь світ Павла схитнувся, аж до підвалин. Бо мама — нічого... Тільки плакала, ховаючи обличчя в брудний фартух, блакитний, у білу смужку.

Як же це так? Мама — безпека, впевненість, захист. Мама варила їсти. Мама зашивала подерті штанці. Мама стояла між усім світом і малим Павлом, мов надійний мур.

Але управитель зняв руку на маму. Виходить, не вона була найголовніша? Досі здавалося, що так. Навіть тато, хоч який великий і дужий, не мав такої ваги, як мама.

Та управитель був головніший.

Малий Павло відчув у серці ворожнечу. Це була зовсім інша сила, ніж мамина. Це була лиха сила, що загрожувала мамі, отож і йому, Павлусеві.

Малі кулачки ще відчували біль від ударів по твердій, лиснючій халяві. А управитель — хоч би тобі що. Відштовхнув чоботом, навіть і не глянув.

Хлоп'я душила безсила лють. Пекла очі гіркими сльозами. Стискалися малі кулачки.

— Ходім, синочку, ходім. Побачимо, що там з тими курми.

— З курми?

— Авжеж.

Павло здивувався. Він і забувся про курей. А вони ж були. Лежали догори лапками. Прийшов прикажчик і забрав.

— Закопати треба, бо ще зжерете, а чорти їх батька знають, чим тих курей отруїли,— сказав він з люттю.

Як же це так — закопати? Адже курей їдять. Не в бараках — в панському домі. Мама так казала. Нащо ж закопувати?

Павло не розумів нічого. Але прикажчик сказав це таким голосом! Павлусь відчув, що коло ненависті обіймає і його.

Мама замітала курник, старанно вишкрябувала березовою мітлою грязюку із шпарин у підлозі. І плакала, плакала, плакала.

Малий Павлусь дріботів слідом за нею, жалібно скрививши губки підківкою. Йому зовсім не подобалося, що мама плаче. Але що тут можна було вдіяти?

Це був найдавніший спогад, що вперше вмістив у собі інших людей, ніж мама, тато, Малики й сусіди з барака.

У цьому спогаді крилася ненависть. Палюче зерно, що лежало в глибині серця, ладне зрости, забуяти кожної хвилини.

Хоч Павло був ще малий і ледве почав розкривати очі на дивовижний, незрозумілий навколишній світ.

— Придивляйся гарненько, щоб ти моркви не смикав.

Павлусь присів у борозні коло грядки й, висолопивши язика, сопів од напруження. Ніяк не вкладалося йому в голові, як це мама отак відразу пізнає, де морква, а де ні.

Зелено було на грядці. Малесенька, мов кумедний гайок, не більший від Павлусевого пальця, росла морква. Рясно здіймалася з пухкої землі мереживна мла листочків.

— Мамо, це морква?

— Морква, морква, синку. Придивляйся гарненько, в неї такі листки, як пір'ячко,— посічені, дрібненькі.

Павлусь придивлявся. Але поруч було ще й інше листячко, і теж дрібне, як пір'я. Тут усе було дрібненьке.

Ні, це вже напевне була не морква. Кругла, приземкувата. Він обережно узяв спітнілими пальцями й потягнув.

Рослинка м'яко висмикнулася з землі. Але в пальцях були дві стеблинки. Одна — кругла й друга — пір'їста. Як же це могло бути? Адже він тільки одненьку хотів висмикнути, отак, як мама.

Малий придивився пильніше. Ну звичайно, це була морквинка. Малесенький, як мишачий хвостик, білий корінець вже трохи жовтів, вже звужувався донизу.

Павлусь скоса глянув. Мати не бачила. Він кинув бур'янину на купу, до інших, а морквинку жбурнув далі, на грядку, між дрібні стеблинки.

Полов далі. Боліли коліна, нила спина. Сонце пекло нестерпно, бо тут не було затінку. Павлусь з тугою глянув у глиб городу, де стара Антониха полола грядку під гіллястою яблунькою. Аж звідси було видко, як тінь лягає плямою на всю грядку — рухлива, прозора, манлива.

Але мати полола й полола саме тут. Павлусь відчув, що дрібні краплинки поту течуть йому з лоба просто на ніс. Почекав хвилинку. Кап — і впала краплинка з кінчика носа просто на грядку.

— Не сиди, Павлусю, не сиди, треба полоти! Глянь, як Макосеві хлопці полють! Аж руки мигтять!

Павлусь зітхнув. Макосеві хлопці й справді пололи добре, але ж вони були вдвічі більші за нього. Він зітхнув з глибини трирічного серця. До того ж там, де по-

лоли Макосеві хлопці, морква була більша, її легше було відрізнити від бур'янів.

— Мамо, а це?

— Лобода! Не в'язни! Такий хлопчище — й моркви від лободи відрізнити не вміє!

— А лободу смикати?

— Смикати! Це ж бур'ян!

Павло здивувався. Адже мати частенько варила лободу. Смачна! А тут загадує смикати й викидати.

Але зараз же зміркував, що це, мабуть, тому, що лобода — панська. Певне, її на іншій грядці садять, певне, вона вдвох з морквою рости не може.

Важко було щоразу кидати бур'яни на купу. Він перекладав їх до другої руки, міцно стискав. Рука спітніла, аж пекло пальці.

— Мамо, а доки будемо полоти?

— Доки не повиполюємо все,— суворо мовила мати. Вона хутко, вправно висмикувала бур'яни з грядки. Глянула, скільки вже зроблено. Відразу було видко — зелень на грядці трохи порідшала, ширше могли розпросторитися листочки моркви. Аж серце тішилось, що так гарно виполола.

Але тут вона побачила далі на грядці розкидані тут і там висмикнуті морквинки. Весело стриміли вони корінцями вгору з рясної зелені.

— Павле! Ти нащо ж це, бісова кров, моркву смикаєш? Ще й на грядку покидав! Почекай, почекай, прийде прикажчик, побачить — він тобі дасть!

Павлусь жалібно скривив губки підківкою. Він боявся прикажчика, як усі діти в бараках. І від спеки йому аж рябіло в очах. Вже геть помішалося все, він ніяк не міг угадати, де лобода, де пирій, де щириця, а де морква.

— Не треба плакати,— спокійно повчала Магда.— До кожної роботи треба призвичаюватися. А плачем нічого не вдієш. Придивляйся гарненько, помалу собі смикай пальцями, за самісінький вершечок бери, другою рукою відгортай, щоб не смикав бур'янець разом з морквою.

Але Павлуся морила дедалі більша сонливість. Він насилу розплющував очі, кивав головою, сопів.

— Не спи, не треба! Такий здоровий хлопець. Он за рік, за два уже корови підеш пасти.

— Красулю?

— Де там. Панські корови.

— З хлопцями?

— З хлопцями. Але зараз треба полоти.

Та Павло вмостився зручніше, бо йому вже геть затерпли ноги. Ще смикнув дві стеблинки, голова схилилася набік, він зсунувся в борозну й заснув, підібгавши під себе голі, вкриті засохлою грязюкою ноженята. Магда спершу хотіла його розбудити, та потім стало шкода. Поправила хустку на голові й з подвійним завзяттям стала полоти далі.

Голуби дріботіли по стайні. Різні.

Сірі — тільки під горлечком мінилося пір'я, ніби веселка.

Білі розчепірювали хвости, мов павичі. Воркотіли, кумедно надимаючи шийки, дріботіли, наче до танцю.

Один голуб був рудий, мов гнідий кінь у стайні. Він злостився на іншого, теж рудого, тільки меншого, дзьобав його, бив.

Страшенно подобалися голуби Павлусеві. Вже, мабуть, не було нічого кращого в світі, ніж павич у саду, що бундючився, замітаючи барвистим хвостом траву. А голуби були майже такі, як павич.

Воркотіли собі, дріботіли, билися, надимали груди, танцювали скраєчку на даху.

Несподівано один злітав у повітря. За ним інші.

Кружляли спершу низенько, а потім дедалі вище, виписуючи рівні-рівнесенькі кола. Миготіли, мінилися веселкою. Здіймалися вгору, топили крила в блакиті. Розсипаним вінком кружляли високо-високо над будівлями, майже танучи в прозорому небі. А коли падав їм на крила сонячний блиск, раптом спалахували щирим золотом.

Павло задирав голову, дивився, дивився, дивився. Даремно гукала Зоська, щоб допоміг їй загнати гуси. Він не чув нічого. Аж боліла шия, аж сльози набігали на очі.

Одного разу він бачив, як прикажчикова жінка сипала голубам зерно. Вони злетілися рухливим табунцем, підбігали просто до рук, вона стояла серед голубів, наче в тріпотливій хвилі.

Відтоді Павлусь мріяв тільки про одне — сипнути голубам зерна! Щоб звикли до нього, щоб прилітали, тіль-

ки-но він покличе. Відчути на щоках холодний повів тремтячих крил, почути зблизька, як стукотять по землі пожадливі дзьобики, як міниться, рухається, тріпоче голубиний табунець.

Він пробував сипати їм пісок. Спершу один, потім другий голуб злетів з даху. У Павлуся радісно здригнулося серце. Але птах обкружляв навколо й знов повернувся на дах. Глянув бистрим оком, вгадав, що його дурять. Знов сидів собі на даху, чистив дзьобиком сніжно-білі пера на грудях. А інші й не глянули. Даремно простягав до них Павлусь брудну долоню, повну піску. Даремно сипав його на землю з манливим покликом.

Саме того дня трапилася нагода. Прикажчик видавав пшеницю.

Сипалося зерно, дорідне, важке. Мірили його корцями, насипали у великі мішки. Павлусь аж здивувався. Не така була пшениця, що її давали на ординарію. Ця зовсім інша. Ясна, золота.

Так йому сподобалася пшениця, що він вже й не відступав від порога амбара.

Нарешті наймити пішли з мішками на спині до воза: саме сьогодні мали везти пшеницю до млина.

Прикажчик стояв і розмовляв з управителем. Павлусь поборов страх. Збоку, обережно, нищечком посунувся до воріт. Там коло ваги великою купою лежала пшениця. Управитель з прикажчиком не бачили хлопчика — його заслоняв високий борт молотарки.

Він занурив у зерно руку раз і другий. Сухе, холодне, воно висипалося з долоні. Та Павлусь усе-таки набрав до кишені. Раз і другий.

Коли наймити, понасипавши мішки, знов поверталися до воза, Павлусь був уже далеко. Голуби сиділи собі під стайнею, воркотіли без упину.

Він покликав їх. Сипнув кілька зернин.

Вони глянули недовірливо. Тоді він сипнув цілу жменю. Затріпотіло, забіліло, зажовтіло навкруги. Раптом Павлусь опинився у хмарі пташиних крил, серед радісного воркотіння, блиску очей, шелесту пір'я.

Він аж тремтів — так хотілося підскочити з радощів, та боявся сполохати.

Голуби дзьобали швиденько, похапцем. Великий, сірий усе відганяв інших від купки зерна. Спочатку птахи

жадібно дзьобали там, де було найбільше. А потім стали визбирувати з шпарин, з піску, з глини, з-під соломи.

Умить подзьобали все. Але не відлітали. Дріботіли на місці, поглядаючи на Павла, кумедно націлюючись на нього круглими оченятами в червоних обводах.

Спершу він хотів залишити трохи зерна — хай буде на другий раз. Та голуби чекали.

Один, білий, пухнастий, круглий мов куля, підійшов до нього зовсім близенько — можна б торкнути рукою. З рожевим дзьобиком, з рожевими ніжками.

Павло простяг руку — голуб позадкував. Але не тікав. Наче бавився. Надув воло, ніби глузуючи з хлопця.

Павло присів навпочіпки, простяг йому на долоні трохи зерна.

Та голуб не довіряв. Кумедно перехиляв голову з боку на бік. Дзьобнув землю біля самісінької руки. Але зерно брати не хотів.

Тоді Павло зважився. Повигрібав з кишені усе, що залишилося, і сипнув. Знов зароїлося, затріпотіло навкруги.

Та, ледве почавши дзьобати, голуби зненацька знялися з землі великою хмарою і втекли на дах. Він здивовано оглянувся. Великі золоті пшеничні зерна лежали на гладенько втоптаній землі.

— Ти що тут робиш?

Павло заціпенів. Побачив над собою широке червоне обличчя управителя.

Його схопила за карк велика дужа рука. Управитель тримав, прикажчик обшукував кишені.

Хлоп'я тріпотіло, мов рибка на гачку. Та дужі лапи не пускали — стискали залізними лещатами.

— Пшеницю крадеш?

Павло вп'явся зубами йому в палець.

Управитель скрикнув, але руки не розтулив.

— Ще й кусається, гаденя! Кажи зараз, де взяв пшеницю?

Наче блискавиці замигтіли в Павлусевій голові. Але рятівна відповідь ніяк не спадала на думку. Нарешті сяйнуло, мов останній рятунок.

— З дому!

Безжалісні руки раптом розтулилися. Павло мало не впав на землю.

Управитель і прикажчик перезирнулися.

— З дому?

Наче по команді рушили одностайною ходою до бараків.

Удома була тільки Магда. Вона аж рота роззявила, побачивши, що управитель з прикажчиком ведуть до неї заплаканого сина.

— Єзус-Маріє! Що сталося?

— Де у вас пшениця? — тихим, чудним голосом спитав прикажчик.

— Яка пшениця?

— Панська.

Магда не зрозуміла.

— Тої, що дали на ординарію, вже нема. Тільки жита трохи.

— Я про ординарію не питаю. Я про панську пшеницю питаю. Чуєш?! — гримнув управитель.— Де чоловік?

— За городом оре.

— Поклич його.

Магда хотіла бігти.

— Ні! Стій тут! Сташеку, біжи по Кшисяка!

Прийшов Кшисяк лихий, втомлений. Почалася розмова про пшеницю. Стояв між чотирма дорослими малий Павло з обличчям, замурзаним піском та глиною. З носа в нього текло. Він схлипував тихо, придушено.

Довго лаявся управитель. Докидав своє й прикажчик. Не вірили. Зайшли до хати, обшукали всі кутки, заглянули в скриню. Навіть у Красулиній загорожі нишпорили. Але ніде не було й зернини.

Розлютований Кшисяк підскочив до сина.

— Кажи, бісова кров, щоб тебе грім побив! Кажи зараз, де взяв пшеницю?!

— Для го...лу...бів...— насилу видушив з себе Павло й зайшовся плачем.

— Я не питаю, для кого! Я питаю, звідки ти взяв?! — гримнув батько, з потемнілим од гніву обличчям.

Хлоп'я злякалося. Затремтіло, наче в лихоманці.

Але тут втрутилася Магда:

— Та не горлай так, бо він нічого не скаже.

Вона присіла навпочіпки біля сина.

— Скажи, Павлусю, мамі, де брав пшеницю? Удома, тут, у нас?

Павлусь переміг себе й заперечливо хитнув головою.

— Ну, то де ж узяв? Кажи, бо сам бачиш: погано буде! А скажеш — і край...

— Я-а-а-ак...н-на... во-за л-ло-жили.

— Де?

— В ам-ба-рі,— видушив з себе Павло.

Управитель і прикажчик довго розмовляли з Кшисяком.

Він повернувся до оранки.

Та коли прийшов увечері додому, скинув паска від штанів, стягнув з ліжка сонного Павла і став шмагати по чому попало. Магда кинулася боронити, та замалим не попало й їй.

Павло виліз на ліжко, зарився в солому й довго плакав. Магда підійшла, щоб його вкрити. Та він глянув на неї з такою люттю, так шарпнув руку, що вона аж злякалась.

Але ж Павло пам'ятав мамину обіцянку. Щоб сказав — і тоді нічого не буде. А його ж відлупцювали ременем, та ще й як відлупцювали. А він повірив, сказав усе. Отак, як було. Хоч дуже боявся управителя й прикажчика. Управителя найбільше.

Він ніяк не міг зрозуміти, чому розгнівався тато. Адже голуби так воркотіли, так кумедно тупцяли, так дзьобали пшеницю. А управитель чого лютував?

Хіба ж прикажчикова жінка стільки зерна сипала голубам день у день?

Коли Магда дмухнула на лампу і з усіх кутків почулися важкі подихи, Павло ніяк не міг заснути. Заважала Юзекова нога, бо вони спали з ним удвох, боліло побите тіло. Він ніяк не міг умоститися як слід і все вдивлявся в темінь за віконними шибками. Хоч би один голуб прилетів! Адже через них усе це.

«Таж голуби сплять!» — пояснив сам собі й нарешті якось заснув.

Незабаром, коли вже все трохи вгамувалося, вмерла стара пані.

Усі пішли на похорон, бо так годилося. І панночка, що зразу прибрала все до рук, так наказала.

Багато, бучно, з церемоніями ховали стару. Понаїздило гостей з усього повіту, ба навіть з усього воєводства. Якісь родичі, що їх досі ніхто й у вічі не бачив. Великою

юрбою, в глибокій жалобі, у чорних серпанках ішли вони слідом за труною. Управитель наказав усю дорогу з костьолу аж до кладовища всипати ялиновим гіллям. Два дні рубали в лісі ялини.

Ялиною пахтіла остання дорога пані. Ота дорога, з якої вже ніхто не повертається назад.

Ксьондзів було безліч. Ішли в білих ризах, усі поряд, співали по-латині погребних молитов.

А за юрбою, позаду, товпилися наймити. Наказала панна, щоб усі були — чоловіки, жінки, діти. Отож ішли. Магда взяла з собою Павла. Хлоп'я широкими очима вбирало небачені дива.

Вінків понавозили приїжджі пани цілу гору.

Пишно ховали стару пані. Тепер, як вона вже йшла до могили, люди позабували давні образи. Наче й над ними опустилося віко труни.

А може, й тому, що за труною йшла панночка. Висока, вся в чорному, навіть золотого волосся її не було видко, бо вона опустила на обличчя густий чорний серпанок.

З острахом поглядали на неї люди. Це була нова господиня, усі її знали добре. Мало кого вона не скривдила, хоч стара пані не дуже давала їй господарювати.

На всьому кладовищі була одна тільки мурована гробниця — панська. Велика купа сірого каменю.

Вирізьблені на ній були величезні янголи, вінки з кам'яних квітів, а на червоних табличках написи золотими літерами — хто похований. Батьки пана й пані, панич, а тепер ось лягла туди й сама пані.

Наче навмисно перечекала війну й сум'яття, щоб тепер у вузькій труні, оббитій срібними різьбленими бляхами, спокійно спочити під сірим каменем.

— То вони там усі отак і лежать купою? — здивувався Павло, якому пощастило вилізти на горбочок давньої, порослої травою могилки й усе побачити.

— Де там! У кожного своє місце — наче така мала комірчина,— тлумачила Магда пошепки.

Ксьондз-пробощ став біля труни й заговорив. Про пані. Яка вона була. Деякі жінки почали хлипати. Не з жалю, ні. Але так годилося, адже похорон. Хоч ховали й пані. А ксьондз-пробощ так гарно говорив і носа сякав у велику хустку гучно, аж гриміло.

Спершу казав, як вона в маєтку господарювала, як богові й людям служила. Потім, як усі люди її любили.

Не було тут ніякої правди, але треба ж слухати, як ксьондз каже. А він промовляв довго. Аж занудилися всі, аж ноги людям затерпли. Павло крутився, наче його мурашня кусала. А Магда замислилася: де могилка її немовлятка, отого, що померло тоді, перед першим страйком.

Вже вона зараз і не знайшла б тієї могилки. Позападали малі горбочки в землю, поросли високою травою й червоним журавцем. Мабуть, разів зо два ховали небіжчиків на одному місці, а надто під час війни, бо на кладовищі було дуже тісно.

Окремо ховали солдатів, але деяких, що повмирали на селі від ран, поховали тут, рівним рядком біля муру. Приїжджали потім з міста різні люди, радилися, вимірювали і всім солдатам поставили кам'яні хрести, однакові, невисокі, рівненькі. Але через те ще тісніше стало на кладовищі. Могила тулилася до могили. Бо ж тут ховали з прадавніх часів. Сільські ще було ставили часом дубовий хрест, і він стояв довго. Але батрацькі могилки швидко западали в землю, не залишалося від них і сліду. А найбільше дитячі. Бо господь бог одне брав до себе, а друге, третє, четверте давав. Не було часу ані на жалі, ані на спогади. Отак воно вже велося, що діти вмирали частіше, ніж дорослі. І менше за ними тужили. Бо ж не будеш мати вдруге ні батька, ні матері. А дітлахів може бути багато. І, зрештою, смерть була зовсім звичайна річ. Народжувалася людина й знов ішла в пісок або в глину, як отут, на кладовищі. На поминки ще згадували часом, ксьондзу заносили на поминання, ото і все.

Отак і Магда мало коли згадувала померле немовлятко. Адже в неї був Павло. І Зоська вже дівкою стала. Якби не в бараках жила, може б, досі й заміж пішла. Адже вона більше ніж на десять років була старша від Павла.

Тільки тепер, наслухавшись погребних співів, згадала Магда той давній день. Як Янтошка сиділа тоді біля неї, лікувала. Але й Янтошки вже не було на світі. Померла одного дня, ніхто й не бачив. Тихенько заснула

собі вночі і не прокинулася вранці. Легка була смерть, тільки й того, що без причастя.

Глухо загула труна, що її всували в отвір гробниці, зарипіла об тверде каміння. І зараз же стали замуровувати отвір. Порозставляли навколо вінки — і на тому скінчилося.

Панночка з гостями пішла додому, сільські, що з цікавості поприходили на похорон, повернулися на село, а наймити — в бараки.

Наступного дня пороз'їздилися гості, а панночка твердо взяла господарство в руки. Насамперед покликала до себе управителя, прикажчика, комірника та гуменних. Півдня радилися. Управитель вийшов з дому червоний як буряк, тільки піт з лоба витирав, наче ксьондз-пробощ на похороні старої пані.

Ну й почалося. Підтягла панночка віжки. Скрізь устигала. Бачила все своїми злими сірими очима. Гострий голос підганяв людей, мов бичем.

Але не ті були наймити, що раніш.

Вже над ними пройшла війна. Вже не один побачив світу, побував у тій чи іншій армії. Дехто й медаль одержав за те, що виборював Польщу. Вже були позаду страйки, кров, довгорічна колотнеча з росіянами, а потім з австрійцями і німцями. Не один добре пам'ятав, що писалося в маніфесті про селянську вітчизну. Не один отак, як Кшисяк, почував, що його обдурили. Отож не давали собі наплювати в кашу, як цього хотілося панночці.

Почалася війна.

Повільна, таємна, вона тривала день у день. Між панським домом та бараками завжди жевріла ненависть.

Казали, ніби панночка мститься за нареченого. Колись не пішла за нього заміж, а тепер ні про яке заміжжя вже не могло бути й мови.Вже геть постарілася панночка. Лягли зморшки біля сірих очей, зблякло волосся. Стала точнісінько така, як мати. Але казали, що досі не може забути кленчанського пана. Усім мститься за те, що його вбито на війні. І ще за те, що бігав за сільськими та барачними дівчатами, а вона тому й не пішла за нього заміж, коли була молодою.

В усьому, в кожній, навіть дрібній справі обзивалась панноччина злість. Не було чого й ходити до неї: попросиш — вона напевне зробить усе навпаки. Люди стали

грубіянити. Ледве скидали шапки, коли вона йшла мимо. Відплачували, чим могли.

А панночка — своє. Наче навмисне затялася, щоб найдужче допекти людям.

Заборонила ходити біля панського будинку. Доводилося обминати манівцем, поза сараями. Заборонила брати воду з артезіанського колодязя. Доводилося ходити до старої криниці, в яку просочувалася смердюча вода із ставка.

Забрала батрацькі хліви — люди тепер знов тримали кабанців у хаті, як ще були в кого. Отак, як перед війною. Бо під час війни потроху перевели кабанців до хліва. Хлів став людський, стара пані не дуже звертала на це увагу, управитель теж не забороняв.

Не хотіла панночка вставляти шибки в бараках, як де розіб'ється. У найбільшу зливу не дозволяла припиняти роботу в полі. Хоч яка там у зливу робота! Тільки й того, що люди змокнуть.

У кожного в серці запеклася злість. Якби хто зустрів десь панночку сам на сам, вже б їй так не минулося.

Та все одно поки що вона була господинею в маєтку. І так вважалося — люди їдять її хліб, хоч який був той хліб скупий та гіркий.

Це було саме в сінокіс. Петрик Банась — отой, що колись кохався з Терезкою,— накладав на воза сіно вилами. Та й прихилив ті вила до воза, зубцями догори. А сам поліз на воза зав'язати ужівку й пригнітити рублем, бо сіно було накладене горою.

І сприснув з воза на землю. Просто на вила. Вгородив собі в живіт обидва зубці. Тільки й того, що встиг їх зразу ж назад висмикнути.

Позбігалися люди — а була їх на сінокосі сила-силенна. Оточили Банася. Жінки зняли крик. А він сидів на землі, тримаючись за живіт обома руками.

Управитель ще здалека побачив: сталося щось недобре, і миттю опинився біля воза.

— В місто!

— До лікарні!

— Лікаря покликати зараз же!

Кожен горлав, як міг, аби хоч якось допомогти Петрові.

Управитель глянув на нього й з люттю шарпнув себе за вуса, бо робота була негайна. Заносилося на дощ,

Та управитель побачив — тут нічого не вдієш!

— Кшисяк, поїдете з ним до міста! — мовив він нарешті.

Саме тут під'їхала на своєму гнідаші панночка. Кінь був великий, норовистий. Та вона любила ним їздити. Ще замолоду звикла — завжди ганяла полями верхи. І тепер день у день товклася на полі. Ніхто не був певен, чи не вискочить вона звідкілясь на коні, не почне гримати на людину.

Прискакала й зараз. Люди розступилися, а вона глянула з сідла.

— Кшисяк одвезе його до міста,— запобігливо пояснив управитель.

— Нема коня,— коротко, холодно мовила панночка, ніби батогом шмагнула.

Усі заніміли. Сам управитель розкрив рота, немов хотів щось сказати.

— На бурю заноситься. Сіно змокне. Вже й так часу багато прогаяли,— проказала панночка спокійно, ніби нічого не сталося.

Повернула свого гнідаша й помалу поїхала сіножаттю, прямуючи до двору, завернула на межу вздовж лану пшениці, що мінився щирим золотом.

Якусь хвилину люди стояли нерухомо, наче прикипіли до землі. Раптом Банась застогнав. Цей стогін одразу розвіяв чари, накликані злим панноччиним голосом.

— Біжіть за нею! Стоять, як стовпи! — заверещала Валекова жінка з люттю.

— Авжеж! Розтлумачити треба!

— Як це так — повинна дати коня!

— Адже в чоловіка тельбухи вилазять!

— Не в бійці поранений — на роботі!

Кшисяк щодуху побіг навздогін. За ним інші. Панночка їхала поволі, він перший її наздогнав. Заступив коневі дорогу.

— Що таке?

— Якби... коня... Загине чоловік...

Панна високо звела темні брови. З хвилину вдивлялася в обличчя Кшисякові байдужим, трохи здивованим поглядом.

— Я вже сказала.

І рушила коня.

Дикий гнів наїжив Кшисякові волосся. Він відчув, як очі йому заслоняє червона мла, як душить за горло ненависть. Міцно схопив коня за вуздечку.

Тут панночка перехилилася в сідлі. З розмаху шмагнула Кшисяка стеком по обличчі. Потім ударила коня. Він мало не звалив Кшисяка на землю, рвонувши з копита. Тільки дрібні клубки куряви покотилися слідом за ним, знялися з висушеної сонцем сіножаті.

Якусь мить Кшисяк стояв, наче не розуміючи, що сталося. Обличчя пекло вогнем. Глянув каламутними очима на людей, що разом з ним побігли за панночкою.

Поволі повернув назад. Але там, біля воза, певне, бачили все здалека. Управитель трохи потупцяв і пішов.

Банась навіть не питав нічого. Стояв, прихилившись до воза. Зелений, губи ніби чорницями вимазані — синісині!

Люди з'юрбилися навколо в глухому мовчанні.

Банась міцніше притиснув руками живіт. Хисткими кроками рушив уперед, полем.

Мабуть, думав якось добратися пішки до міста. Тут нічого не можна було вдіяти. Сільські теж громадили сіно похапцем, щоб не залило дощем. Все одно довелося б наймати підводу, а не було за що.

Всі довго стояли й дивилися, як він плентається, мов п'яний. Хиталася голова з плеча на плече. Але якось ішов. Сіножаттю, потім вузькою межею, біля хлібів.

Нарешті побачили, що вийшов на дорогу. Плентався ледве-ледве; навіть назад не оглянувся ні разу.

Знов закипіла робота. Чоловіки подавали сіно на вози. Жінки поспіхом згрібали валки, вичісували сіножать, мов гребінцем, бо прикажчик ходив і перевіряв. Якщо знайде хоч жмут сіна, зараз починав лаятися біг до панни скаржитись, що недбало працюють.

Від'їжджали й приїжджали вози. Високо навантажені, міцно притиснуті рублем. Порожніло поле.

Закривавлені вила жбурнули в борозну. Нікому не хотілося брати їх у руки.

Всі думали про Банася. Міркували, де він зараз, куди вже встиг дійти.

— Може, й дійде.

— Ні, де там.

— Чому? Як одразу не впав, здужав іти — хто зна, може, якось і доплентається.

— У лікарні допоможуть.
— Авжеж. Лікар там непоганий.
— Це той, що з борідкою?
— Еге. Отой, в окулярах, вже не такий. Гнівливий.
— Ну то й що, а допомогти може так само.
— Чом ні! На те лікар.

На лікарів зійшла розмова, на лікарню. Ніби ненароком.

Але нікому не хотілося ні думати, ні говорити про Банася. Спека була така, що страх. Біла дорога мерехтіла на сонці, аж очі сліпило. Не було вітру, та кожен крок здіймав клубки білої, летючої куряви.

У цю спеку курною дорогою йшов зараз Банась. Сам-один. Тримаючи руками кишки, що випадали з черева. А йти не близько. Де там! Корчма, потім ліс, поле, і ще раз ліс, і хати, і вже аж тоді місто. Та ще й лікарня далеченько.

Люди квапилися прибрати сіно, бо справді насувалась буря. Хмарка, що стояла над лісом, раптом почала набрякати, темніти. І незчулися, як повіяв рвучкий вітер, гарячий, ніби з печі.

Підхопив, помчав сухі стеблини. Вихором закрутив куряву на дорозі. Зашелестів хлібами, наче зразу озвалися тисячі голосів.

Жіночі спідниці злетіли вгору. Вимикалися з-під граблів рештки сіна. Чоловіки шмагали коней, аби тільки доїхати, встигнути швидше. Жінки оберемками несли те, що позгрібали навколо возів. Стали зрідка падати теплі краплини, коли останній віз звернув до сарая. А вже потім, ніби дощ тільки того й чекав, разів зо два сяйнули блискавиці й линула з неба така злива, наче от-от мала загопити весь світ. Нічого не було видко крізь щільну сіру заслону дощу.

Та злива минула швидко. І тут до бараків прибіг Йосеків син з новиною, що Банась дійшов до лікарні, та коли лікарі вкладали йому кишки назад у черево — вмер, навіть не застогнавши.

Народ юрбою сипнув до панського двору.

Ян, лакей, переляканий вибіг на ганок.

— Що таке?
— З панночкою хочемо побалакати.
— До управителя йдіть!

— Не потрібен нам управитель. Ми до панночки прийшли.

Вони стояли, з'юрбившись на ганку. Один промовляв за всіх. Інші товпилися мовчки, похмуро. Ніхто не скинув шапки з голови.

— Не вийде до вас ясновельможна пані.

— Ти за неї не говори. Іди перекажи, що прийшли з бараків,— оце твоя справа.

Але тут з грюкотом відчинилися двері. Панночка стояла на порозі. Висока, в чорній сукні. Спалахнули очі, трохи зблідло обличчя, як вона їх побачила.

Прийшли всі. Попереду стояли чоловіки, за ними товпилися жінки, навіть дітлахи прибігли, бо не кожного дня бувало, що наймити отак юрбою пхалися в панський дім. Кожному цікаво, що з того буде.

— Ми з приводу Банася прийшли.

— Якого Банася?

Гомін прокотився в юрбі. Хоча й правда, звідки могла панночка знати, що він зветься Банасем?

— Отого, що вчора... вилами...

Ні, вона знала. Відразу вгадала. Ще дужче зблідла. Ступила наперед. Але юрба не позадкувала.

— Банась учора ввечері помер у лікарні.

— Ну то й що?

Панночка вже була цілком спокійна. Дивилася на людей, гнівно звівши брови докупи.

— Без усякої допомоги помер чоловік.

— Не ваше діло! — мовила панночка. Голосно, виразно.— Чого ви прийшли? Роботи сьогодні в маєтку немає, чи що?

Це вже не їм сказала. Управителеві, який прибіг звідкілясь і стояв збоку. Ноги йому трусилися, мов бадилля од вітру.

І пішла. Грюкнули великі двері, зарипів ключ у замку, заскреготів дерев'яний засув.

Люди остовпіло перезирнулися.

Але зразу ж спалахнув гнів.

— Бачили — говорити не хоче!

— Чоловік через неї загинув!

— Жінка лишилася й дітлахів двоє!

— Ясновельможна!

Спершу потроху. Один гукнув, другий. А потім загомоніли всі на повен голос, гукали, що кому спаде на

думку. Згадували всі кривди, які пам'ятали.

Тут, мабуть, котрийсь із хлопчаків ухопив камінь і жбурнув у зачинене, запнуте білою завісою вікно.

Брязнула розбита шибка, покотився камінь кудись у кімнату.

Люди отямились. Почали поволі розходитись з ганку.

А вже надвечір почалося слідство.

Розрісся отой камінь, кинутий дитячою рукою, обернувся на вила, кілки, мало не на рушниці.

Розрослися лайки в погрози, що панночку, мовляв, уб'ють, що з неї випустять тельбухи.

Серед цього всього десь подівся, зник закривавлений труп Банася.

Знов побачив батрак дорогу в місто, змірив її ще раз на возі, як раніш бувало.

Тепер підводи знайшлися. Навіть не одна.

Кляли люди панночку, лаялись. Кожен свідчив за іншого. Адже всі були разом, бачили, що діялось.

Та в місті все обернулося інакше. Панночка казала своє.

Їй притакували, кивали головами судді, що сиділи за довгим столом.

Ну й ще раз виявилось, що нічого батрак вдіяти не може. Так воно є, так має бути.

Написали вирок чорним по білому. Чотири, п'ять, шість місяців ув'язнення. За напад, за погрози, за кривду, завдану панночці.

І вже ті, яких засудили, більше до бараків не повернулися. Того ж самого дня наказала панночка їхнім жінкам забиратися з дітьми, з усім манаттям геть з маєтку.

Не хочу, мовляв, отих невдячних і в вічі бачити.

Але так вимовляли оце «невдячні» вузькі її вуста, наче вона сама з себе глумилася

Ну й з того дня, коли між бараками і панським будинком знову встала тюрма, ще дужче спалахнуло між ними полум'я безупинної війни.

Почало й село потроху рівнятися з бараками.

Вже не чванилися так жінки, коли йшли до костьолу мимо бараків.

Вже не шуміли так, не лопотіли на них спідниці.

Вже не світилися так вечорами вікна на селі, ніби глузуючи з каламутних батрацьких шибок.

Вже не було такого галасу й радощів на весіллях.

Посіріло, принишкло, причаїлося все. Скрізь були майже однакові злидні, однакове лихо.

Нарікала, скаржилася й панночка. Щоправда, забрали в неї десяток корів з хліва, продали з аукціону.

Забрали й клаптик лісу.

Але в дядька на селі забирали з хліва останню корову, а в неї ще залишалося он скільки.

Які там були у панночки злидні...

Тільки й того, що на батраках злість зганяла.

Немає, мовляв, грошей на виплату.

Але ж на все інше було.

На побудову млина.

На подорожі кудись за кордон. Вже двічі вона за цей час туди їздила.

На дорогі хутра, на картини для панських покоїв, що за них, казав управитель, платила панночка грубі гроші.

На все це були гроші й ще на тисячі інших справ.

Тільки на платню батракам не вистачало.

Через те, мовляв, що злидні.

Тільки ж зовсім інші були панські злидні, ніж батрацькі.

У панночки конче мав бути на столі індик, риба і ще всяка всячина, яку ящиками, паками надсилали з міста.

І шовкові сукні мали бути, бо вдягалася панночка завжди так, що аж очі вбирало. Хоч невідомо для кого, бо жоден кавалер до неї не їздив, ніхто їх не чув і не бачив.

А проте злидні, бо не щороку можна було їздити в теплі краї. А панночці все марилися теплі краї.

І якихось нових корів забажалося їй виписати здалека. Певне, мало було тих, що рядами стояли в корівнику.

Отакі були в неї злидні. Отакі нещастя.

А батрацькі злидні запихалися холодною пісною картоплею. Одягалися в лахміття. Ляпали по грязюці босими ногами або взували личаки, що їх з давніх-давен ніхто й не бачив, а тепер знову почали носити, як за діда-прадіда, коли мало в кого були чоботи.

Протікали батрацькі злидні крізь дірявий дах над головою, віяли холодом крізь розбиті шибки, роїлися нужею в соломі.

Мов порятунку, колись чекали люди платні. І одер-

жували. Вже яка була, така була, а проте мали якусь копійку і, головне, завжди знали, коли матимуть.

А тепер — ні.

Не сплачували пани грошей. Не давали ординарії. Не платили й за поденне, бо тепер так було, що чоловік домовлявся з поміщицею окремо. Як вона хотіла — домовлялася ще й з жінками або платила поденно.

Ішли жінки підробити. Та який це був підробіток!

Люди підраховували, скільки їм належить. Точно рахували, щоб не обдурив, бува, управитель під час виплати.

Але так і залишалися із своїми підрахунками. Бо ні гроша не можна було витиснути з панночки. Нема — й край.

Обіцяв управитель, тягнув, забивав баки. Аж поки не прохопився спересердя:

— Ще богу дякуйте, що маєте роботу й дах над головою.

Було в цьому трохи правди. Бо не ті часи були. Дедалі більше людей шукало роботи. Дедалі більше було таких, що на своїй землі не мали до чого прикласти рук.

А в маєтках наймали дедалі менше. Перебирали, вередували.

Ходили люди юрбами шукати заробітку. У сінокіс, у жнива декому й щастило стати на роботу — на кілька днів, на півмісяця. Поденно. А як пощастить, то й на сезон. Але мало кому так щастило.

Рік у рік більшало злидарів, що животіли в світі невідомо як. Дітлахи вмирали мало не щодня, ледве встигали відвозити або відносити їх на кладовище. Вовком дивилися люди одне на одного. Як хто досі не знав біди — тепер добре з нею покумався.

Отож панночка й користалася. Намагалася притиснути, де тільки могла.

Домовлялися раніш, що на ординарію повинні давати таке саме зерно, як і двірське, оте, що на борошно. Точно домовлялися, коли видаватимуть і скільки. На вагу.

Але панночка прирозуміла інакше. Як дорідне зерно, чисте — давати на вагу. Тільки не підсушене, вологе, щоб важило більше...

А як траплявся послід, засмічений куколем, почорнілий од ріжків,— його насипали міркою. Горою сипали, не шкодуючи.

Тільки борошно з нього було нікудишнє. Коржа не спечеш, не те що хліба. Гливке було тісто, розповзалося в печі; закалець такий, що й зуби поламаєш.

І нічого не можна було вдіяти. Почалися ходіння по судах. З побоюванням, з острахом, що все от-от скінчиться. Вижене панночка під три вирви — і здихай, чоловіче, з голоду.

Їздила панночка в місто, наймала адвокатів-брехунців, щоб її боронили.

Та все одно мусила платити. Тільки ж тяглися оті суди без кінця-краю.

Не поспішали міські пани. Адже вони не сиділи в бараках. Не їли пісної картоплі, не чекали місяцями грошей та ординарії. А гроші — неабиякі. Поробиш місяць, і якраз вистачить на сіль, на сірники й гас. А як три місяці — й чоботи можна купити.

Та нарешті надокучили людям суди. Почалися страйки.

Не такі, як отой перший, після японської війни.

А раз по раз. То тут, то там.

І ще були чорні страйки, коли ніхто не порав худоби, коли ревли в хлівах ненагодовані, недоєні корови, а поміщики бігали мов опечені, кляли все в світі, лаялись.

І вигравали люди. На сіль, на гас, на чоботи. Оту свою «величезну» платню.

Бувало так, що й рік не платив пан. Мовляв, нема й нема. Але як гарненько притиснути його страйком, де й бралися гроші.

Страшенно радів страйкам Павло. Дуже вони йому подобались.

Він помагав пастухові пасти. А в страйк не ганяли корови на пасовисько. Ніхто не робив. Ходили люди великими гуртами, говорили, радились.

Тепер Павло вже трохи відійшов від матері. Вже занадто великий був, щоб триматися за мамину спідницю. Тепер його більше вабив батько. За те, що, як говорить, усі люди слухають. За те, що в страйк — його батько перший.

Не раз, не два хотіла панночка вигнати геть Кшисяка — муляв їй, мов сіль в оці. Але люди не дозволили. Усі стали на захист. Він делегатом був — не дали його рушити.

Страшенно Павлові це подобалось. Бо ж він пам'ятав

усе чисто. Аж сам собі дивувався — і голубів пам'ятав, і як управитель на матір замірявся. І як Банась пробив собі вилами живіт, а потім помер у лікарні. І все, все. Бунтарем був змалечку. І тепер ходив скрізь слідом за батьком, ловив кожне його слово, запам'ятовував.

А мати хворіла дедалі дужче. Кашель її душив — отак, як багатьох людей у бараках.

— Це від ставка, синку. Ще б пак! Я ж тут змалечку, тут і народилася. І завжди став і став. Через нього сморід на груди сідає, а потім душить. Подумай собі, скільки вже його назбиралося.

Та не мав Павло часу думати про мамин кашель. Були в нього інші думки й інші справи.

Він якось знайшов дірку в горожі навколо ставу. Раз пощастило йому спіймати коропа. Тепер він мало не щодня лазив туди, та більше не зловив нічого.

Знав Павло й усіх птахів. Гніздечок не дер ніколи — радів, коли пташенята витягали крихітні шийки, роззявляли здоровезні горлянки. Коло дзьобиків у них була жовта смужка й жовтий пух, який помалу вкривався пір'ячком.

У лозах, на вільсі рік у рік мостили гнізда сороки. А в лісі він бачив дятлів. На костьольній вежі, відбудованій після війни, гніздували сови. Павло знав усе. Це було його господарство.

У хаті він викохував кролів. Одного дав йому Юзек Губек з села. Це була самиця. Вона окотилася, й тепер у нього було аж четверо. Біленькі, пухнасті, вони рили собі нори під ліжком. Мати гнівалася за це, але не забороняла. Павлові вона не могла заборонити нічого в світі.

І до того ж у нього була сила роботи. Як скінчив пасти череду, став ходити на поденне в маєток або й на село. Великий був, дужий, вже міг працювати.

А Магда ледве дибала по хаті. Кшисяк забороняв їй ходити на роботу. Досить того, що хоч сяк-так прибере в хаті, наварить їсти, впорає корову й кабанчика. За неї Зоська ходила на роботу — приробити трохи грошей до батькової платні.

З тією Зоською Магда теж мала клопіт. Хоч ніколи не любила її, але журилася, що дівка вже на порі, а про заміжжя нема й мови. Хто її візьме, як у неї тільки й добра, що сорочка на тілі. Навіть на селі дівка не могла

вийти заміж, як не мала посагу. А де вже тут, у бараках...

Отак і Зоська. В цю пору Магда вже давно заміж вийшла, вже й дитину поховала. А тут — нічого. Хлопці навіть не заходили, бо кожен боявся. Присудять потім платити на дитину, а звідки взяти?

Отже, добре відомо було, що Зоська залишиться старою дівкою. Ніколи не говорили про це, але мати знала, що донька марніє. А що вдієш? Така лиха година прийшла на всіх.

Магда послухалася Ясека, не ходила вже на роботу. Та яка там була робота, так, аби тільки дурно не сидіти. А користі мало. Мізерні гроші, та й ті треба було правити судом або добувати страйком.

І вона порала корову й кабанчика, варила їсти, годувала своїх, як прийдуть з поля, і міркувала. Мала тепер час на роздуми. Потроху згадувала все, як є, ніби знову переживала своє життя. З тої пори, як була малим дівчам, аж до сьогоднішнього дня.

І не могла надивуватись. Бо робила тяжко все життя — день у день. А як розплющила вперше очі в барачній комірчині, так отут їх і заплющить навіки. Як прийшла, одружившися з Кшисяком до цієї хати, так досі тут нічого й не змінилося. Ті самі ліжка, ті самі стіни, які вона вже стільки разів білила, та сама піч.

Не лишилося ні знаку, ні сліду. А минуло ж ціле життя. Спрацьовані руки порепалися, зашкарубли, мов шкура. Спухли ноги від нескінченної біганини. Ослабли очі.

А що з того? Куди пішла та робота, що її вона ніяк не могла переробити за все життя?

Де ділися сила, молодість, роки, що пересувалися, мов зерна чоток, завжди однакові, хоч інколи здавалося, ніби є в кожному щось своє?

Але тепер, коли дивилася Магда на них здалека, вони зрівнялися, посіріли, годі було їх розрізнити.

Стільки було сподівань, обіцянок — і нічого.

А їй вже небагато часу лишилося, нема коли й чекати.

Нічого вона вже не сподівалася. Одного тільки шкода було в усьому світі — Павла.

Що залишиться без неї, що, може, скривдять його люди.

Що піде в найми — за рік чи за день. Адже літа

минають. І знов почнеться те саме, що було з нею, що було з Ясеком.

Від цих думок каламутилося в голові і здавалося, що від того вона так слабне.

Вранці не хотілося вставати з ліжка. Краєчком вуха слухала, що оповідали про панночку, про нові її витівки. Про різні події в маєтку.

Поволі лаштувалася Магда вмирати. Адже стільки людей повмирало, хоч би з їхньої комірчини, з сусідніх. Тих, що вона бачила, розмовляла з ними щодня.

Сташека вбили ще як утік з легіонів — у давній час, вже запнутий млою забуття, сірістю робочих днів.

Померла Янтошка. А здавалося, що її й смерть ніколи не візьме, що вона переживе всіх. Завжди однакова була, наче минали роки, не лишаючи на ній сліду.

Померла Габриська. Взимку знайшли її десь у третьому селі, при дорозі, засипану снігом. Мабуть, сіла відпочити та вже й не встала.

Умер Малик. Маличиху панночка вигнала з барака, навіть і не зважила, що старій не було де дітися. Судилася за це з панночкою спілка батраків. Та коли винесли судовий вирок, вже треба було шукати Маличиху десь у царстві небесному.

Умер Антоній. Той уже геть постарівся, аж голова йому трусилася, наче в опудала, що ляка горобців.

Час на нього прийшов.

Антониха ще сиділа в челядні. Їй давали прясти кужіль. Навпомацки пряла, бо сліпота впала на очі.

Повмирали й інші. Усіх і не злічити. А дехто світ за очі пішов десь-інде роботи шукати. Вже й слід їх здимів.

А як хто був живий досі, змінився так, що й не впізнати. Як і раніш, забігала до Магди Терезка. Але тепер таки знати було, що вона трохи несповна розуму. Скорчилася, зморщилася, мов яблуко, що його діти спекли на вогнищі. Постарілася не на свої роки. А й досі пускала до хлопців бісики.

Сміялися з неї, бо вона вже зовсім бабусею стала. А все одно, як хто йшов мимо, поправляла на голові хустку, всміхалася беззубим ротом. І все цокотіла — хто який з себе, про кого що кажуть. Хто веселий, а хто танцює добре. Кінця-краю не було цій балаканині.

Магда слухала — нехай баба виговориться. До кого їй ще піти? Тільки й того, що насміються з неї. А Магда

ще пам'ятала давні часи. Не було там нічого доброго, а проте знали про них тільки вони дві — Терезка й Магда. Часом аж забувалися щоденні турботи, коли з темної прірви, в яку впало все, раптом виринали давні дні, давні справи, давні люди, що вже обернулися на пил, на попіл.

Хоч Терезка нічого гаразд не пам'ятала. Все якось переплуталося їй у голові. Весь час казала, що Юзек виїхав до Америки. А Юзека вбили стражники ще тоді, у війну, захопили саме, коли він заривав зброю в землю.

Ще Терезка втовкмачила собі в голову, що всі хлопці бігали за нею, хотіли оженитися. Казала це про тих, до яких сама в'язла, хоч тоді давно вже була молодицею.

Але Магда не перечила. Може, так і краще. Коли вже воно вклалося в Терезчиній дурній голові, нехай так і лежить. А вона раділа, всміхалася всім своїм зморшкуватим обличчям.

«Бач, дурна-дурна, а як хитро все вигадала»,— міркувала Магда.

У неї самої ніщо не хотіло змінюватися в минулому. Вона пам'ятала все, як було. Невеселе, одноманітне.

День у день оті ж самі бараки, що тяглися за людиною, мов кайдани.

Одного дня вона відчула дивовижну слабість.

— Здається мені, Ясеку, що вже буду вмирати.

Кшисяк глянув на неї. Тут і сперечатися не було чого. Висохла жінка, мов кістка. Сині жили напнулися на руках сіткою. Ніс загострився, очі запали в темні ями.

— Побігти по ксьондза?

— Та воно б треба. Тільки ось у хаті поприбираю, бо як же так...

— Зоська прибере.

— Їй на роботу треба.

— То не піде. Менше з панночки судом правитиме,— мовив Кшисяк ущипливо.

Магда не відповіла нічого. Її знову скувала страшна слабість.

Прийшов ксьондз, висповідав, як належить. Щось говорив, вона майже не слухала. Те саме казав, що й у костьолі, що за кожною сповіддю. Що йому, ксьондзові, до неї, до батрацької жінки, що в бараці народилася, в бараці й умирає? Тільки й того, що причастя приніс. Але повчання тут ні до чого.

Чи виховував ксьондз дітей, піклувався за них? Чи працював отак, як вона, ціле життя — довге, сіре, безпросвітне?

Що він знав про неї — Магду Кшисякову, про її обтяжені працею дні й короткі ночі?

Вона поцілувала йому руку, подякувала як слід. Але дивилася на того ксьондза наче вже зовсім іншими очима.

На руці в нього перстень, сутана з гладенького сукна. Лице кругле, рум'яне. Цей ніколи не знав злиднів. Шовкове в нього життя. А в неї, Магди, рядняне. Не полотняне навіть, а рядняне. Може, де й траплявся який полотняний день, а решта всі підряд — рядняні. То що їй до того ксьондза?

Він пішов. Магда дивилася, як Зоська порається в хаті, як усі виходять.

Ще трохи полежала й несподівано відчула, що їй полегшало. Устала з ліжка й зварила обід. Як прийдуть — буде що їсти.

Вбігла задихана Зоська, щоб устигнути наготувати щось, доки не прийшли батько й Павло.

— То ви вже зварили, мамо?

— Авжеж. Наче мені покращало...

— Може, після причастя?

— А може...

Але трохи згодом її знов охопила неймовірна слабість. Усе тіло вкрив рясний піт — плоскінна сорочка змокла наскрізь. Вона скинула з себе рядно — здавалося, її всю пече вогнем.

А потім знов обсипало холодом. А потім минулося й це. Коли Ясек і Павло прийшли на обід, вона лежала, скута такою слабістю, що й ворухнутися не могла. Тільки дивилася, як вони їдять, як Зоська підливає в картоплю маслянки...

— Павле...

Він схопився з лави. Та коли підійшов до ліжка, побачив, що мати вже нежива.

Ховали Магду на третій день. Панночка сказала, що дощок на труну немає. Тоді Кшисяк побіг на село. Випрохав у Матуса дошки, обіцяв заплатити, як виправить з панночки, бо саме справа була в суді. І Матус дав. Вже не шкодував, старий був, одною ногою в домовині

стояв, а дітей усіх на війні повбивали. В могилу ж не візьме з собою. Отож дав.

А коня панночка хоч-не-хоч мусила дати, бо Кшисяк сказав управителеві, що як ні — зараз же піде в місто до спілки. Із спілкою панночка заводитись не хотіла, і коня дали.

Труну зробили замалу, і довелося небіжці трохи схилити набік голову, щоб умістилася. На кладовище одвезли вранці. Дехто все-таки йшов за труною. Навіть з села кілька жінок прийшло.

Поховали швидко. Ксьондз покропив свяченою водою, щось побурмотів і пішов. Поспішав до маєтку. Грабар швидко засипав могилу, прибив разів зо два лопатою — і край.

Павло стояв і дивився, як хутко здіймається невеличкий могильний горбок.

А там осунеться, поросте зеленою травою... Червоний журавець зрівняє все дрібним своїм цвітом — і знаку не буде.

Зненацька згадалося, як він стояв з матір'ю колись тут, на кладовищі. Так само квітнув журавець, так само зеленіла трава. Тільки людей було більше. Коли ж це?

І раптом усе зринуло перед очима. Це ж стару пані тоді ховали. Тут, за кілька кроків, панський склеп. В одній землі лежать обидві, неподалік одна від одної. Лишень панська могила не поросте травою, не зійде на ній дрібний журавець. Панночка посадила коло неї троянди, вони химерними гірляндами п'ялися по сірому камені, вкриваючи його вугласті грані. Аж до ніг ангелів сягали молоді пагони.

Згадалося Павлові, як промовляв тоді ксьондз, як товпились родичі й знайомі старої пані, усі в жалобі. Як стояла панночка, випростана, висока, з чорним серпанком на обличчі. Як була посипана ялиновим гіллям дорога, як на труні, коли її ставили до склепу, блиснули на сонці химерно вирізьблені срібні бляхи.

Він тоді ще зовсім малий був, а проте запам'ятав усе. Навіки відбилося в очах, вкарбувалося в пам'яті.

— Чого стоїш так? Ходім!

Та Павло не чув. Рушив з місця лише тоді, як батько штовхнув його в плече. Поволі йшов слідом за всіма порослою бур'яном стежкою. Проходячи мимо, кинув оком

на панський склеп. Золотими літерами на чорній дощечці було написане прізвище старої пані.

Зараз же наступного дня прибігла Терезка.

Кшисяк так і не міг зрозуміти, чи знає вона, що Магда вмерла — хоч і була на похороні. Але не згадувала про це й словом, ніби нічого не сталося.

Сіла на лаві, наче вже не хотіла йти звідси. Посміхалася, жартувала.

Нарешті Кшисяк зміркував, до чого йдеться, що забрала Терезка в дурну свою голову.

Бо хоч і не казала одверто, все одно кожен одразу догадався б. А ввечері прийшла ще раз. І так кожного дня.

Кажучи правду, Кшисяк був не від того, щоб одружитися. Але, як поміркувати, не було рації. Старий уже став, діти великі. І Зоська вдома зробить усе, що треба.

Інша річ на селі, коли і хата є, й господарство або як малі діти. Тоді без жінки ніяк. Хоч із похорону йдеш, а вже шукай іншої. Але тут?

Та коли б він і шукав іншої, то вже ж не дурної Терезки. Не набагато молодша була від нього, й користі від неї ніякої. Доки чоловік був живий, майже все сам робив у хаті, бо її вічно десь носило.

Зоська аж горщиками грюкала з люті, бо не любила Терезки ще здавна. А та — нічого. Сидить собі, посміхається.

— У Куликів незабаром буде весілля,— почала обережно, здалека.

— Оце тепер? Саме в жнива? Невже до осені почекати не можна?

— Мабуть, так воно треба. Може, їм... ніколи?

Терезка зареготала.

— А може,— байдуже буркнув Кшисяк.

— Яке там весілля! — огризнулася Зоська. Її дратувала кожна згадка про чуже весілля.— Адже Франек не хоче Ганки сватати.

— Отакої! Це ж чому? Хіба дівці чогось бракує? — заступилася Терезка.

— Бракувати — нічого не бракує. Може, тільки надто багато має. З усіма бігає.

— Не кажи, не кажи, бо хтось і на тебе скаже,— зупинив її Кшисяк, який не терпів бабських пліток. Хоч правда, що там могли на Зоську сказати? Вже не ті

роки, щоб хлопці до неї ходили. Як не було досі — не буде вже довіку.

— Пам'ятаєте, як ми на моєму весіллі танцювали? — почала Терезка з іншого краю.

— Угму...— буркнув Кшисяк, думаючи про щось інше. На Терезчиному весіллі він зовсім не був. І ніколи не танцював з нею. Але бабі конче хотілося звернути саме на весілля. Щоб він зміркував, до чого вона хилить.

Але Терезка не дочекалася нічого. З нею мало й говорили. Отож вона підвелася й пішла, кинувши неприязний погляд Зосьці.

Павло саме прийшов до хати. Вона зупинила його на порозі.

— Де це ти вночі так довго блукаєш?

— Так само, як і ви. Теж оце тільки йдете.

— Але я з хати.

— А я до хати.

Він хотів пройти, але Терезка заступила йому дорогу.

— Павле, як ти думаєш, буде батько женитися?

Павло остовпів. Але зараз же зміркував, що з дурним і говорити треба по-дурному.

— Не знаю. Самі в нього спитайте.

— Та бачиш... воно мені наче ніяково...

— Ну що ж я вам допоможу?

— А може б, ти в нього спитав? Так, мовляв, і так, чоловікові самому жити не можна.

Павло бистро глянув на неї.

— То ви що, за нього заміж хочете?

— Та ні, чом... Але ти ж спитати можеш, еге?

— Спитаю, спитаю.

— То я прибіжу, тоді скажеш.

— Нащо вам ходити? Як спитаю — сам скажу.

— Але ж тільки напевно, мій любенький!

— Напевно, напевно.

— І не барися.

Він уже не слухав далі. Пішов до хати. Важко опустився на дзиглика.

— З ким це ти там говорив?

— З Терезкою.

— Про весілля? — спитала Зоська.— То вона й за тебе хоче йти заміж?

— За мене?

— Оце зараз коло тата крутилася, мов кішка. Але, може, надумалася за тебе піти?

— Таке вигадуєш...

— Дурниці, й годі. Дурний — дурне й каже. Терезка завжди така була, ще замолоду,— підсумував Кшисяк, спиняючи навислу в повітрі грозу. Бо заносилося на сварку між братом і сестрою.

Чим далі відходила в непам'ять смерть матері, тим частіше сварилися ці двоє. Ніяк не могли змирити.

У Зоськи в серці запеклися гнів і злість. Ще з наймолодших років завжди добре знала, що Павло був перший у материнім серці, що вона, Зоська, тільки так плуталася в хаті, її ледве терпіли. Все життя заздрила Павлові. Не казала нічого, не скаржилася. Але зростала в ній кривда, набрякала, підступала до горла гірким, палючим клубком.

Пройшли над нею роки війни. Жах, згадки про трупи, постріли, пожежі. І досі залишився забобонний жах перед вогнем. Часом вона прокидалася вночі: їй здавалося, що барак охоплений полум'ям. Раз у раз повертався цей сон надокучливим кошмаром, душив, проганяв дрімоту з набряклих повік. Вона довго прислухалася, чи не шарудить, чи не снується швидкий вогонь по дранках даху, чи не сягає довгими язиками на захаращене різним мотлохом горище, щоб нарешті переможною повінню затопити бараки? Нюхала повітря, може, пахне димом, гірким духом паленого дерева? Дивилася на поріг, чи не суне полум'я знадвору, відтинаючи шлях у поле, останню можливість порятунку?

Залишила війна й інші сліди. Зоська була страшенно ляклива: варто було щось впустити на землю або зненацька гукнути — і вона схоплювалася з криком, з нестримним биттям серця, ладна бігти без тями хтознакуди, аби тільки забігти якомога далі від місця, де це сталося.

Від голодування під час війни вона була дуже квола. Вигналася висока, тонка, червоні прищі раз у раз висипали на обличчі. Кашляла, як матір, але хто б там звертав на це увагу.

А тепер до всього долучилося ще одне: Зоська добре знала, що вже ніколи не вийде заміж. Знала, що так і залишиться в бараці довіку, буде прислужувати батькові,

зашивати Павлові подерті штани. Що вона подвійна наймичка — на панському й на батьковому.

Це точило їй серце день і ніч. Висмоктувало, витягало радість, стирало з обличчя усміх. Вона стала кисла, мов оцет.

І помалу, день у день, почала Зоська шукати собі втіхи десь-інде. А це ж було недалеко: пробігти повз панський двір, звернути за ріг — і все.

У костьолі, в запашній, похмурій його глибині, було єдине місце, де вона почувала себе вдома. Молилася подовгу, не минала жодної вільної хвилини, щоб не прибігти сюди, не помолитися біля бічних дверей вівтаря, де був намальований святий Юр.

Страшенно він їй подобався. Стояв, влучав списом у дракона, що звивався на землі. З драконової пащеки линув червоний вогонь. Святий Юр дивився просто на Зоську. Обличчя в нього було рум'яне, очі сірі, й намальований він був так яскраво, що аж в очах рябіло. Бо коли зблякли давні фарби, ксьондз наказав поновити образ, і кульгавий Янічек з села, що вмів добре малювати, так причепурив святого Юра, що Зоська не могла надивитися.

Одне зробив погано Янічек. Як уже малював — треба було неодмінно виправити. Бо страшенно не подобалося Зосьці — святий був при зброї, але ноги над чобітьми з задертими догори носками — голі-голісінькі. Не випадало так малювати святого — свинство, та й годі. І чоловікові не годилося б голоніж ходити, а святому й поготів.

Тому вона ніколи не дивилася на ноги. З зеленого дракона швидко переводила очі на кругле, рум'яне обличчя святого. Переказувала йому всі свої жалі й турботи. Скаржилася на батька, на Павла. Спершу молилася, щоб хтось посватав її, але потім покинула. Святий святим, а вже, мабуть, такого не буде, щоб її посватали. Чи мала вона щось за душею? Чи була молода? Вродлива? Весела? Хоровита, смутна, обдерта дівка з бараків. Хіба що сталося б чудо. А заради неї, Зоськи, невже буде клопотатися святий, вдаватися до чудес?

До ксьондза Зоська бігала мало не щодня. Він записав її до якогось братства. Там спільно читали молитви, а як на різдво йшла до костьолу процесія, Зоська разом з іншими несла ікону.

Павло не минав жодної нагоди, щоб не дошкулити їй за щоденну біганину до ксьондза.

Бо ж не такий був ксьондз, як той, давній. Той був простий чоловік і з амвона промовляв так зворушливо, що жінки аж плакали. Казав про велику неволю, через яку всі страждають, бо й святий костьол у неволі вкритий ганьбою. Гіркими сльозами плакав, не раз молився цілими годинами, лежав перед вівтарем, розкинувши руки хрестом. І з людьми, було, побалакає. Розкаже, як усе зміниться, стане інакшим, коли знов буде вільна вітчизна.

І змінилося. Замість того, молодого, худого ксьондза, що гіркими сльозами плакав перед вівтарем, прийшов цей — гладкий, веселий. На людей гримав з амвона, вичитував, згадував різні гріхи. А найбільше за те картав, що грошей не дають на костьол. Так, наче було звідки взяти ті гроші. Дівчат на ім'я викликав з амвона, ганьбив перед людьми. У панночки вічно сидів: до смаку були йому панські обіди. А до людей мало коли заходив, хіба що хтось покличе.

Панів тримався, не те, що той, давній. Вже тепер усе виявилось достеменно, що й до чого.

За царя, в неволі, в гнобленні — ще наче був костьол для простих людей. Але як набралися сили церковники, почали верховодити, зовсім іншим обличчям повернулась до людей католицька церква. Що пани ухвалять, те ксьондз людям утовкмачував. Гримав з амвона, просторікував, що лише покірливі ввійдуть у царство небесне. Що кого, мовляв, бог любить, тому й хрестики дає.

Слухала все це Зоська й потім несла додому. Аж сипалися з неї ксьондзові повчання. Павло слухав і скаженів.

А батько не слухав і не казав нічого. Це вже був не той давній, запальний Кшисяк, Кшисяк з минулих років.

Він згорбився. Зігнувся. Зборола тіло старість, проорала глибокі борозни в думках, у серці.

Вже не хапався тепер отак, як раніш, за всяку справу. Вже згадував, як глузувала Магда, коли він казав, що може бути інакше.

Далеко відійшло минуле, припало пилом забуття. Поросло весняною травою, спопеліло в спеку, зникло під осіннім листям, під зимовим снігом. І страйк, і те, що було потім, коли в лісі чатували на стражника. І в війну,

в гарячий шалений час, коли була людина, мов птах, принишклий на гілці в бурю. Коли не знав, чи не впаде на тебе смерть за хвилину, чи ти не повиснеш на шибениці.

А зараз — нічого. Згоріло, спопеліло серце.

Як же воно так? Хіба ж за це мучило й катувало його життя? Хіба ж за це тягнув за собою кульгаву ногу? Хіба за це сидів у тюрмі в місті?

А виходило, ніби за це. Щоб панночка й далі могла ганяти верхи своїм гнідашем, дивитися на людей злими очима. Щоб управитель міг гримати на людей, гуменний і прикажчик могли порядкувати, як самі хотіли.

Все надокучило йому. А тут ще й у хаті не було спокою. Ці двоє сварилися, наче їм гроші за те платили. Гнівно, галасливо — Павло, уїдливо — Зоська.

— Ксьондзова служниця! — гримав Павло.

— Краще бути ксьондзовою служницею, ніж диявольським слугою.

— Чи ба, яка стала мудра!

— Це ти мудрий, але гляди, дограєшся, кажу тобі, ох, дограєшся!

Павло замовкав. Це правда, що ксьондз із того братства мав неабияку користь. Приходили жінки, прибирали йому задарма, пололи город, копали, прали. Він і гроша за це не давав ніколи, та вони б і не взяли. Як же — для ксьондза працюють. А коли на храм приїздили гості, то Зоськи вдома ніхто й не бачив. Сиділа на кухні в ксьондза, допомагала куховарці готувати різні страви.

Але правда й те, що Зоська трохи знала про Павлові справи, може, й не все, але догадувалася. То краще вже було сидіти тихо. Хоч нічого такого він і не робив, та все одно нащо патякати, аби розійшлося скрізь, до ксьондза дійшло, до панночки.

Вже й так ксьондз та управитель мали на оці підлітків і молодих хлопців. За те, що не кланяються ксьондзу. За те, що перед костьолом мало хто шапку скидає. За те, що газети читають. За те, що збираються гуртом і радяться.

Кшисяк знав. Але якось не звертав на це уваги. Вже дедалі тонші ниті єднали його з життям. Навіть своїх делегатських обов'язків він потроху зрікся. Не міг подужати.

Не лишилося в серці ніякої віри — ні в що. Вже його

одурили. Раз, другий і третій. Не один видерся в нього по спині високо нагору, а він залишився там, де був. Ні, мабуть, не на тому, як йому казали, трималася неволя.

Кшисяк глибоко замислився. Хто ж його одурив?

Адже не товариш Мартин, що гнив у землі, розстріляний німцями. За свою віру поклав голову, власною кров'ю засвідчив кожне сказане ним слово.

І не робітники з цегельні, що приходили спершу під час страйку, а потім, під час війни, і без страйку.

І не Антоній, який до останньої хвилини чекав, що все зміниться. Хто ж одурив його, Кшисяка, хто пхнув його на козацькі нагаї, на австрійські багнети, щоб поміщик і пан спокійно орали й збирали врожаї, щоб вони багатіли з чужого поту й праці, як споконвіку?

Чи не одурив себе він сам, чи не прогавив слушної хвилини, коли треба було по-іншому братися до справи?

Але тепер було вже пізно.

Вже знов придушили селян до землі. Вже знов навалили надсильний тягар на їхні згорблені спини.

Отак Кшисяк і постарівся, сам не знаючи, коли.

Ішли страйки своєю чергою. Але через що тепер страйкували? Щоб віддали за три місяці платню, якої ледве могло вистачити, щоб купити чоботи. Щоб віддали нарешті ординарію, аби хоч сяк-так напхати голодне черево. Щоб полагодили дірявий дах, бо дощ капотить на ліжко. І так далі і так далі.

Та хоч би віддали і платню, й ординарію, хоч би й дах був цілий — що мав з того батрак? Який був йому з того пожиток? Чи змінилося щось в його рядняній долі? Нічого!

Тому Кшисяк якось прохолов до цих справ. Вовком ходив межи людьми. Мало до кого й обзивався. Робив своє, наче уві сні. Робив, бо вже так призвичаївся за довгі роки. Але навіть роботи не відчував. Отупів.

Одного хотів — мати хоча б у хаті спокій. Та його не було.

Ледве переставали сваритися Павло й Зоська, починалася колотнеча за стіною.

Жило там семеро Завісляків. Четверо малих дітей, дівчина, що їй звернуло на дев'ятнадцятий, і двоє старих.

Там стояв безупинний галас. Діти сварилися й

репетували так, що аж у вухах лящало. Це тривало, доки не приходив Завісляк, який доглядав коні.

Отоді вже починався справжній судний день.

Завісляк починав лупцювати всіх по черзі — від найменшого. Шмагав щосили, не шкодував ременя. Зоська аж блідла, бо крізь стіну все було чути.

— Чи я тобі не казав, бісова ти холеро? Чи я тобі не казав сто разів? Де ти бігав, що тебе біля коней не було? Де тебе чорти носили, телепню?

Дитячий голос щось тихо скиглив, а потім свистів ремінь. І розлягався пронизливий вереск:

— Ой рятуйте! Татусю! Не бийте! Не бийте! Ой рятуйте!

І так воно йшло своєю чергою, аж доки не встрягала Завіслякова, бо старий міг убити дитину. Тоді він кидав дітей і брався до неї. І так щодня.

Але сьогодні, мабуть, сталося щось гірше. Рипнули двері, й малі Завісляки поодинці втекли в поле. Посідали під ясенями й стали тихцем про щось радитись.

Завісляк лупцював у хаті найстаршу, Рузьку. Крик був такий, що скрізь почали відчинятися двері й люди повибігали з бараків. Рузька протяжно голосила й раптом заверещала так несамовито, що Кшисяка аж пересмикнуло. Він підвівся з лави й важко пішов до сусідів.

Йому навіть не відповіли на привітання. Не почули, як він і зайшов. Завісляк, намотавши довге Рузьчине волосся собі на руку, періщив її ременем і щосили штурхав ногою у високому чоботі. Все обличчя в дівчини було закривавлене.

— Бійтеся бога, що це тут діється?

Завісляк звів на нього злі, почервонілі очі.

— А діється! Сорому ніякого в світі немає. Мало нам злиднів, мало лиха, то ще й донечка добавила! Так добавила, що й жити у світі не хочеться! Людям у вічі глянути соромно!

На порозі вже товпилися сусіди.

— Хоч би вже не казав, бо люди ж чують,— обізвалася Завіслякова з чорним синцем під оком, виглядаючи з кутка.

— А хіба люди самі не побачать? Хіба люди не дізнаються? Забирайся, стерво, щоб я тебе й у вічі не бачив! — гримнув він з новим нападом люті зіщуленій на долівці Рузі.

Та рвонулася до порога, поповзла по підлозі, як собака.

— Ти, суко, повіє, безстрамнице! Щоб я тебе не бачив більше! Щоб тебе чорти забрали! Щоб ти мені й на очі не наверталася! Біжи до свого коханця. Як умів дитину зробити, нехай зараз тебе забирає!

Помалу люди почали розходитися. Траплялося й так. Часом били, проклинали, виганяли з хати. Часом обходилося тишком-нишком. Ніхто й не чув нічого, а вже дитя попискувало в хаті. Люди мовчали...

Але скільки потім на ту дитину сипалося штурханів, лайок, прокльонів, цього вже ніхто не лічив. Звісно, байстря — невелика втіха. Ніхто про нього не дбав, приходило в світ непрохане, зайвий рот біля миски — й годі.

Та люди ніяк не могли вгадати, з ким гуляла Рузька. Ніхто нічого не знав. Вона й словом не озвалася, хоч батько мало не вбив її, допитуючи. Не схотіла казати.

А що їй було робити? У ярмарок це сталося, вона й не знала, хто він і звідки. Горілкою почастував. А їй голова зразу запаморочилася, бо ніколи досі не пила. А тоді він проводив її аж за ліс.

І зразу дитина. Але батькові вона нізащо в світі не призналася б. Цього він не подарував би їй ніколи. Недурно так лютував, певне, про аліменти думав. Але як їх правити, коли навіть невідомо з кого?

То краще стерпіти все, не виносити сміття з хати.

Рузька тихо схлипувала, миючи біля криниці закривавлене, спухле обличчя. Завісляк ще лаявся в бараці, але перша злість вже минула.

Завіслякова вибігла слідом за дівчиною, впхнула їй у руку два злотих, які ховала про чорну годину. Рузька нахилилася до материної руки. В похмурий світ, у присмерк, що відлунював далеким кумканням жаб, рушила, ледве переступаючи ослаблими ногами. З порога дивилася їй услід Зоська. З палючим вогнем в душі. Адже це гріх: ксьондз виганяв таких дівчат з костьолу, як, було, довідається. А проте...

Зоська й сама не знала, чого їй так важко на серці. Не слід було про це думати, а вона все одно думала. Як це сталося і з ким? Казали, правда, люди, що дівці переспати з хлопцем все одно, що пір'їнку скубнути. Але їй, відколи себе пам'ятала, ще ні разу ніхто й не натякнув, що вона йому до вподоби. Не на сватання натякнув, ні.

Навіть і такого не було, щоб хоч засміявся, зачепив її... Ніколи, ніколи.

Вона знов повернулася в свою комірчину. Спідницю треба було залатати. Не було грошей на нитки. Не було на голки. Добре, що хоч позичила у Брончаків, на селі.

Вже й не було чого та чим латати цю спідницю. Все зотліло, поруділо, розлазилося в руках.

А вона ж працювала, та ще й як тяжко! Працювали батько й Павло. І навіть утрьох не могли заробити на прожиток. Не могли заробити в панночки стільки, щоб напхати живіт хоч раз на тиждень. Абичим напхати, тільки б не докучав голод.

І щоб була якась одежина. За всю їхню роботу.

Робив батько за ординарію, а вони з Павлом — поденно чи на сезон, як трапиться. Але все розпливалося в руках. Як не було досі, так не було й тепер.

Вона, Зоська, бігала босоніж від морозу й до морозу. По ледве розталих грудках, по крижаній грязюці, яку вранці ще вкривав скляною плівкою лід. І восени, доки не скує льодом землю, не притрусить снігом.

Кабанця під ліжком не було вже давно. Вже минулися ті часи, коли на різдво або на великдень кололи кабанця й засмажували страву салом.

Тепер картопляне лушпиння потрібне було людям. Зоська готувала його всяко. Сушила, перемелювала на жорнах, пекла коржі на плиті. Чорні були, гіркі, тхнули землею. Але все-таки голод можна було вгамувати.

Ще мішала їх Зоська з висівками, варила юшку. Батько з Павлом, лаючись, ловили цю мішанину в мисці, а проте їли.

Часом панночка по півроку не давала ординарії. Голод аж пищав у хаті.

Найбільше вмирали діти. Не мали ніякої сили, хиталися на ногах от вітерця.

І латала Зоська єдину свою спідницю, варила картопляне лушпиння. Одне тільки залишалося їй, хоч як глузував з того Павло.

Чимраз частіше бігала вона до костьолу.

Сідала там на лавці в мороці, бо нікого, крім неї, в костьолі не було,— адже прибігала й тоді, коли не було відправи.

А як ішла відправа, це вже було як чудо. Найбільше любила Зоська, коли співали люди, коли грав орган

на хорах, солодко, чарівно. Гарний орган купив ксьондз...

Люди співали.

— Святий боже... святий кріпкий...

Линув спів у похмуре склепіння, від землі в небо. Долучала й Зоська свій голос, співала хвалу богу й святому Юрові, що простромляв дракона списом на дверцятах бічного вівтаря.

Співала, забуваючи про весь світ.

Тут було незвичайно. Солодко, чарівно линули хвилями пахощі ладану.

Десь далеко залишалися бараки, й незалатана спідниця, й лушпиння в горщику, що тхнуло свинячим місивом.

За все це належало ніщо інше, як царство небесне. І Зоська заробляла оте царство небесне день і ніч. Ростучими злиднями. Несплаченими за поденне грошима. Голодним черевом. Черевиками, яких не було.

Звісно, як страйкували всі, то й вона страйкувала. Але їй здавалося, що цього не треба робити.

Бо, мабуть, так споконвіку було заведено, що одні мають царство боже на землі, а інші — після смерті.

Отож їй, Зосьці, й усім батракам судилося царство боже лише на тому світі. Важко було тут, але чим важче, тим ближче до неба. Адже казав ксьондз, що є дві дороги: одна вузька й терниста, а друга широка, вторована. Одна веде до пекла, а друга — на небо. Саме ця, вузенька дорога.

Зоська, мов на ікону, дивилася на ксьондза, коли він промовляв до людей з амвона. Зливалося в її уяві рум'яне ксьондзове обличчя з рум'яним обличчям святого Юра на бічних дверцятах вівтаря. І коли потім ішла шарувати в ксьондза підлоги або чистити на кухні картоплю, здавалося їй, що вона слугує самому святому Юрові. А коли ксьондз простягав руку для цілування, їй аж серце мліло від щастя.

Отак ішла вона своєю дорогою до царства небесного, ні про що більше не дбаючи. Навіть ущипливі Павлові слова перестали кінець кінцем її вражати. Вона молилася без упину, шепотіла свої псалми, коли полола, копала, доїла корів. Заробляла собі царство небесне.

І суворо судила людей. Як вони вередують, як тільки про черево своє дбають, як бунтуються проти влади. Ні,

не так казав ксьондз. А він від самого господа бога знає, що й як повинно бути. Щодня власноруч підносить угору золоту чашу із святими дарами.

Зоська не думала тепер ані про панночку, ані про щось інше.

Казав ксьондз — роби своє, та й годі. І Зоська слухалась. Не могла вона зрозуміти навколишній світ.

Батькові міркування, запальні Павлові розмови з хлопцями, нарікання на всіх і на все, що їх чути було в бараках,— ні, не могла цього збагнути.

Одне залишалося — покора. Вже не було чого сподіватися в житті, окрім подертої спідниці та картопляного лушпиння.

І вона всіма силами намагалася заслужити царство небесне.

10

Кшисяк орав під картоплю свою ділянку, що вузькою смужкою тяглася вздовж ставу. Хилилося на зиму. Сонна мла стояла над полями, плуталася по узліссях, сідала в улоговинах. Бліде сонце нерухомо стояло в збляклому небі.

Кшисяку докучала хвора нога. Її нестерпно крутило, як завжди на зміну погоди.

— Гаття!

Павло поганяв. Кінь ступав помалу, з зусиллям витягаючи копита, обліплені великими грудками землі. Ні, не годилася ця земля під картоплю. Тут, ближче до ставка, вона завжди вимокала дощенту. Може, там, вище, вціліє клаптик — висока зелена гичка, буйне листя й дрібні, мов горішки, бульби.

Кшисяк гнівно сплюнув набік, на порослий кінським щавлем схил, що спускався просто в сонну воду ставка.

Зоська ішла від барака до води, несучи в кошику картопляне лушпиння. Поволі зійшла вниз, до помосту. Присіла на дошки і задивилася в воду.

«Коропи їй на думці!» — з люттю подумав Кшисяк. Хотів гримнути на неї, посваритися здалека батогом. Та раптом його щось наче вкололо.

Коли ж це був уже отакий самий збляклий день тут, над ставом? Виразно пригадав. Він оре, оце так, як сьо-

годні. Від барака йде Магда. Важко несе поперед себе велике черево. Кого ж то вона тоді носила? Зоську? Павла? Скільки років тому?

Ні, не Зоську. Першу дівчинку, ту, що вмерла. Коли ж це? Мабуть, років з тридцять минуло чи й більше?

Він замислився. Машинально йшов за плугом, не дивлячись, чи рівно лягає скиба. Усе, як було тоді. Ніщо не змінилося. Розмокла смужка під картоплю. Гострий дух гнилизни від ставу. Бараки, що дивляться сліпими очима малих, позатиканих шматтям шибок. Став, над яким вічно снується блакитний туман, нічні випари, вечірня задуха, змішаний сморід зопрілого листя й водоростей.

Між цими двома днями минуло понад тридцять років. Хоч кожного року Кшисяк орав так само, але згадався саме той день, ніби він записав його десь собі на згадку, побачив на малюнку в книжці.

Умерла Магда. Народилися й повиростали Зоська й Павло. Сам він став старим дідом.

Та чи змінилося щось по-справжньому, чи стало інакшим?

Кшисяк зупинився, бо саме скінчилася борозна. Треба було повертати, а в Павла поплуталися віжки.

Він витяг з кишені ножика й став щось там колупати в ременях.

Тоді, тридцять років тому, погоничем був Сташек. Отой, якого потім убили в легіонах.

Але, крім цього, що змінилося?

Стояв на своєму місці маєток. І бараки. І костьол. Усе по-давньому. Через тридцять років.

Правда, було ще одне — вітчизна.

Кшисяк присів на плуга й задивився на неї, на цю вітчизну.

Стелилася вона вузькою смужкою мокрого картоплища. Тхнула вогкістю ставу. Здіймалася довгим хребтом барачних дахів.

Яка ж вона була, ця вітчизна, про яку він нічого не знав тридцять років тому і встиг довідатися за ці роки? Ота, через яку він став калікою, через яку стільки разів били його і тут, і в місті, кидали в тюрму, мало не повісили,— через неї, оцю вітчизну?

Була вона нескінченним батрацьким робочим днем. Знущанням, лайкою управителя. Вологою, що текла з барачних стін. Кривими ногами, спухлими, в чиряках

шиями барачних дітей. Лушпинням, що його люди варили на обід. Барачним ліжком, укритим зопрілою соломою.

І нічого не змінилося.

Всмокталася в землю кров, не залишилося від неї й сліду.

І раптом згадався Кшисякові той незнайомий хлопець, якого зарубали козаки під грушею.

Згадалися товариші, отакі, як Бронек та інші, застрелені, повішені, замучені в тюрмах у ті давні дні, коли боролися вони за селянську вітчизну.

Не пам'ятав, не знав про них ніхто. Зотліли в землі їхні кості.

А ті, що залишилися жити, й далі ходили по маєтках шукати роботи.

«Хіба ж за це вбили тебе, молодого, порубали на шматки під грушею, щоб і далі повзла по барачних стінах зелена пліснява? Щоб і далі управитель бив по морді наймитів, щоб умирали діти у переднівок, у морозну зиму, в дощову осінь?» — безтямно, жалісно думалось Кшисякові. Бо хіба ж той міг його почути? Скільки вже років лежить у землі!

— Треба орати, тату. Не скінчимо й до полудня.

Кшисяк підвівся з плуга й рушив уперед, міцно налягаючи на чепіги. Стелилися думки вздовж скиб, болючі, недобрі, наче він сам плював собі в обличчя.

З'єдналися в один два дні, хоч між ними й лягло тридцять років. Однакові були ці дні. Не змінила їх ані пролита кров, ані зухвала пісенька, співана тоді, у війну, пісенька тих, хто непохитно вірив, що важить життям за батрацьку долю, за селянське щастя, вірив, що зцементує своєю молодою кров'ю нове, інше, як тоді казали, справедливе життя.

М'яко краяв леміш вологу землю. Скиби лисніли, наче відшліфовані. Павло спересердя посвистував крізь зуби. Батько абияк вів плуга, заглиблений у свої спогади.

Усе залишилось, як було. Непохитно стояв маєток. Панночка нарікала на погані справи, але ж так само нарікала колись і стара пані. Обидві вміли добре надолужити своє, стягнувши з батраків.

Одноманітно йшли батрацькі дні. Все так само стовбичили дітлахи над ставом, захоплено дивлячись на тов-

стелезних коропів. Так само шугали поспіхом мимо панського будинку, силкуючись щось побачити всередині. Так само роззявляли роти від захвату, уздрівши мимохідь у панському саду величезні червоні яблука, золоті, закутані в вату груші, завбільшки з диню.

Все так само стояв костьол, тільки почорніла на даху бляха, колись нова й блискуча. Як завжди, панське, поміщицьке, ксьондзівське було все навколо. Не селянське. Поміщицька, панська, ксьондзівська була вітчизна. Не селянська, як обіцяли тоді, як писалося в маніфесті, як друкувалося в газетах, як навіки вкарбувалося в серце.

Стільки важила селянська кров, як і той гній, що його розсипали в городі навесні. Росла на ньому, зеленіла, рум'яніла всяка всячина. Буяла, добувала з нього поживок і сік. Але гній завжди був гноєм, і така була його вартість.

Згадалося Кшисякові, як тоді казали, що буде в майбутньому.

Сказати можна все. Язик без кісток.

Але тепер можна було побачити все на власні очі.

І Кшисяк дивився пильно. Бачив — не змінилося нічого. Така ж сама лишилася селянська доля.

На дорозі біля панського двору замаячили постаті. Ішла панночка з ксьондзом.

Як тоді вона їхала конем, вся блискуча, темна, золотиста! А тепер сивиною припало волосся, тонкі риси загострилися, мов сердитий пташиний дзьоб. І ходила вся в чорному, як колись її мати.

Але й досі ніхто не казав на неї «пані», завжди називали «панночкою». Отак воно вже залишилося, так буде, певне, до кінця її віку, поки й вона ляже під сірим каменем, під різьбленими ангелами на кладовищі.

Ксьондз дріботів поруч, кругленький, червонощокий, і щось казав, широко розводячи руками. Важко йому було встигнути за нею, бо панночка йшла хутко, як завжди. Наче щось її гнало. Отож він великою хусткою витирав піт з лоба й дрібними кроками, похапцем доганяв її.

Вони йшли до ставу. Обоє разом, панночка й ксьондз, глянули на орачів зблизька. І Кшисяк теж глянув панночці просто в обличчя.

Давнім, ще з дитинства завченим рухом сягнув до шапки. Хоч панночка, може, й не бачила його, адже вона

вміла дивитися крізь людей, мов крізь повітря, не бачачи їх.

Але в цю хвилину Павло шмагнув коня, і той рвонув уперед. Леміш вискочив з землі. Кшисяк ухопився за чепіги так швидко, що шапка злетіла з голови. Глибоко увійшов леміш у чорну грязюку. Павло шмагнув коня ще раз.

Орали хутко, поспіхом.

А ті двоє зійшли до ставу. Зупинилися біля помосту й заговорили про щось, дивлячись у воду.

— Знаєш, Павле, оце тридцять років тому, а може, й більш, я орав тут, а панночка, молоденька така, проїхала конем повз мене.

— Ну то й що? — роздратовано, неприязно буркнув хлопець.

Кшисяк не відповів нічого. Міцніше наліг на чепіги, бо саме трапився твердий грунт.

Але він уже знав, щó змінилося, коли глянув в очі сина, гарячі, повні гніву й ненависті.

ПРИМІТКИ

АВТОБІОГРАФІЯ

„Автобіографія» під назвою «Про мої книжки» опублікована після смерті письменниці в журналі «Вопросы литературы», 1964, № 10. В. Василевська, підкреслюючи тісний зв'язок між пережитим і написаним, назвала цей нарис «Подорожжю по життю і книгах».

[1] *...скінчила університет...*—Ягеллонівський університет (заснований 1364 р.) у Кракові. Василевська вступила на полоністичний відділ філологічного факультету 1923 року, закінчила його із званням доктора філософії 1928 р.

[2] *Мій батько, політичний і науковий діяч...* — Леон Василевський, етнограф і публіцист, автор багатьох праць з проблем політики і національного питання, видатний діяч ППС, міністр закордонних справ в уряді Пілсудського-Морачевського (1919—1920); через розходження з Пілсудським одійшов від активної політичної діяльності, багато років завідував архівним відділом військового міністерства.

[3] *Бестужевські курси* — перша вища жіноча школа в царській Росії, заснована 1878 року професором Бекетовим у Петербурзі.

[4] *...критики вишукували...*— Повість О. М. Горького «Мати» вперше вийшла у перекладі на польську мову 1923 року і витримала кілька видань.

[5] *...опинилися в руках робітників.*— Листопадове краківське повстання було кульмінацією класових боїв під час революційної ситуації 1923 р. Страйк у Кракові перекинувся на деякі важливі індустріальні центри і загрожував перерости у загальнопольський страйк. Незважаючи на заборону зборів, тисячі робітників зібралися 5 листопада коло Будинку профспілок на вул. Дунаєвського і дали відсіч поліції, яка намагалася розігнати мітинг. 6-го сутички тривали, стихійно формувалися робітничі дружини, дві роти піхотного полка дали себе обеззброїти робітникам. Центр міста перейшов у руки повсталих. Але лідери ППС зрадили пролетаріат і за таємною угодою з урядом умовили робітників припинити страйк і скласти зброю. Буржуазний лад було врятовано.

[6] *Скава* — бурхлива гірська річка у Татрах, притока Вісли.

[7] *Пацифікації* (*лат.*) — умиротворення. Приклад кричущого цинізму буржуазної політичної мови; пацифікації були насправді кривавими каральними заходами буржуазного уряду.

[8] *Осадник* — привілейований колоніст на кресах, здебільшого з демобілізованих офіцерів або унтер-офіцерів, які були провідниками полонізації кресів і опорою для антирадянських авантюр.

[9] *А потім був Київ...*— Київ звільнено від німецько-фашистських загарбників 5—6 листопада 1943 р.

[10] *Рембертово* — місцевість під Варшавою.

[11] *Хелм* — місто у східній Польщі (Люблінське воєводство). У нарисі «Полум'я і порох» В. Василевська розповідає, як вона піддалася ілюзорній надії, ніби десь у Хелмі або Ковелі відбувається концентрація розбитих польських армій для боротьби з фашистськими загарбниками.

[12] *...Спілки польських патріотів...*— Спілку польських патріотів у СРСР організовано на початку 1943 року, її головою була В. Василевська; з 1 березня почав виходити орган Спілки «Вольна Польська». Спілка звернулася до Радянського Уряду з проханням дозволити формування польських військових частин у СРСР. 8 травня 1943 р. це прохання було задоволено, Радянський Уряд взяв на себе їх постачання. Перші волонтери увійшли в дивізію ім. Костюшка, в серпні було почато формування другої дивізії. Так було покладено початок Війську Польському, на чолі якого став герой боїв за Іспанську республіку варшавський металіст Кароль Сверчевський (генерал Вальтер). 14 жовтня 1943 р. дивізія одержала бойове хрещення під час прориву німецької оборони у м. Леніно на кордоні Смоленщини і Білорусії.

[13] *...події в Угорщині...*— контрреволюційний заколот в Угорщині у жовтні 1956 р.

[14] *Жолібож* — передмістя Варшави.

ОБЛИЧЧЯ ДНЯ

Повість «Обличчя дня» виросла з нарисів, які В. Василевська написала у 1932—1933 рр.

Нарис «Під темною брамою» («Роботнік», 1932, 10/XII) ліг в основу третього розділу повісті; нарис «Право є рівним для всіх» («Напшуд») використано для п'ятого розділу; репортажі «Невільниці» («Напшуд», 1933, 15/VI) і «Один день у консультації» (там же, 1933, 18/VII), в яких показано діяльність посередницьких бюро і бірж праці, покладено в основу сьомого розділу; у восьмому розділі для зображення ткальні використано нарис «У сітях» («Роботнік», 1933, 8/IV). Репортажі «Злочинці» («Нове письмо») і «Справедливість («Глос кобет») дали матеріал в одинадцятому розділі. Нариси «Пластир на виразки» і «Повість про чорну смерть» («Напшуд», 1933, 3/VI), в яких показано жахливе становище безробітних і епідемію самогубств серед них, увійшли як окремі сцени до дев'ятнадцятого розділу. Репортаж «Хліб» (« Роботнік», 1933, 23/V) перероблено для сцени розподілу продуктів серед мулярів-страйкарів у тринадцятому розділі. Нарис про цегельню за містом дав матеріал для сцени загибелі Мундека (розд. 9), нарис про краків-

ську товкучку — для п'ятого розділу, репортаж про краківський ломбард — для змалювання візиту старої Сковронської до цього закладу (розд. 19). Стали в пригоді й інші репортажі («Готель під вошою» — про порядки у нічліжці) та особисті враження: про Будинок профспілок на вул. Дунаєвського, де відбувались робітничі збори, про клініку св. Лазаря, де народилася дочка письменниці і де родила сердешна Веронка (розд. 10), тощо.

Використання раніше написаних нарисів як матеріалів для твору не свідчить, однак, про те, що повість «Обличчя дня» є результатом механічного об'єднання кількох репортажів. Повість з'явилася внаслідок великої творчої роботи письменниці, вона має наскрізний сюжетний стрижень (життєва доля Сковронського), єдине ідейне спрямування (ствердження неминучої перемоги соціалістичної революції).

Повість вийшла з друку у видавництві «Руй» завдяки втручанню батька письменниці Леона Василевського, але одразу ж була конфіскована. Тільки майже через рік цензура дозволила випустити книжку із значними цензурними купюрами.

Уривки з «Обличчя дня» передрукувала радянська преса («Страйк» — «Правда», 1935, 14/IX; «Ломбард» — «Правда», 1935, 15/IX, і «Советская торговля», 1936, 8/III; «У школі» — «Літературний журнал», 1939, № 10—11; «Мати» — «Безбожник», 1940, 3/XI). В 1935 р. в «Гослитиздате» повість вийшла в російському перекладі.

«Польська цензура вирвала з книжки найвідвертіші сторінки, але не могла знищити її революційний зміст, а буржуазна преса не змогла її перекричати»,— писав відомий радянський публіцист Д. Заславський («Творчий шлях В. Василевської» — ж. «Большевик», 1940, № 18, стор. 45). Дійсно, повість «Обличчя дня» викликала бурю у польській пресі. Реакціонери називали книгу Василевської «злою, підступною, шкідливою», пасквілем на культурні класи, вимагали заборонити і вилучити її. Проте навіть естетсько-безхребетні «Вядомості літерацьке» мусили визнати, що «у польську прозу прийшов талант незвичайний, багатий» (1934, 14/X).

Відгуки лівої преси були схвальні («Голос Поранни», революційний «Левар»).

[1] *Нарешті Анатоль встає.*— Прототипом для образу Анатоля Сковронського В. Василевській послужив відомий профспілковий і молодіжний діяч, муляр за фахом, Маріан Богатко. Богатко був по-зрадницькому забитий оунівською агентурою у радянському вже на той час Львові весною 1940 року. Одну з вулиць Кракова названо у Народній Польщі його ім'ям.

[2] *...під в'язницею годинами вистоює.*—Мається на увазі в'язниця «Свенти Міхал».

[3] *Ось, нарешті, площа.*— Тут зображено Тандету — краківську товкучку.

[4] *«Вірна ріка» Жеромського...*— один з кращих творів великого польського письменника Стефана Жеромського (1864—1925), написаний 1912 р. на тему повстання 1863—1864 рр.

[5] *«Прощайте ж, братове, ви чесно пройшли...», «Настане пора, і повстане народ...»* — рядки з популярної серед свідомих робітників революційної пісні В. Г. Архангельського «Похоронный марш» («Вы жертвою пали в борьбе роковой»).

[6] *Ми будуєм білий дім...* — Анатоль декламує поезію відомого польського поета Юліана Тувіма «Спів про білий дім».

ВІТЧИЗНА

Роман «Вітчизна» написано у Варшаві восени 1934 року. У лютому 1935 р. книжка вийшла у світ у видавництві «Руй». Російський переклад з'явився у 1936 р. (ГИХЛ, Москва). Уривки з роману друкували «Известия» (1936, 4/XI), «Совхозная газета» (1937, 7/XI) та інші. У виданні Товариства зарубіжних робітників у СРСР твір В. Василевської вийшов і мовою оригіналу з змістовною передмовою Фелікса Кона.

Твір Василевської перелякав правлячі кола. Прем'єр-міністр генерал Славой-Складовський офіційно заявив, що уряд не може подарувати Василевській ані роману «Вітчизна», ані всепольського страйку вчителів. Буржуазна критика обурювалась на висунуте письменницею гасло робітничо-селянської вітчизни, вважала її позицію за антипольську і антипатріотичну.

Ліва преса вітала роман. Письменник-самоук Томаш Ночніцький, 70-річний ветеран батрацької праці (він наймитував з 1878 р.), який друкувався під псевдонімом Павел з Груйца (напр., «Мої спогади», 1932), писав у журналі «Леви Тор»: Кшисяка «взято з життя живцем. Тут немає ретуші, тут усе правда. А в тому, що вона така,— винні люди і суспільний лад». Глибокий аналіз того, що стало Кшисякові на перешкоді завоювання вітчизни у 1918 році, дав літератор-комуніст С. Яшунський (П. Олевський) у «Леварі» (1935, 13/XI).

Революційно настроєні українські інтелігенти звернулися до Василевської через редакцію «Левара» з відкритим листом, у якому просили дозволу перекласти «Вітчизну» для українського видання і дякували польській письменниці за політичний урок («Левар», 1935, № 2).

[1] *Ординарія* — видача харчів натурою у поміщицькому маєтку, за панщини — кріпакам, після її скасування — батракам.

[2] *Морг* — міра площі у Польщі, близько 0,56 га.

[3] *...за повстання...* — Йдеться про польське повстання 1863—1864 рр.

[4] *Казали — має бути війна...* — Мова йде про російсько-японську війну 1904—1905 рр.

[5] *Чужі люди. Міські.* — Агітацію серед батраків вели і соціал-демократи (СДКПіЛ) і Польська Соціалістична партія (ППС). Але товариш Мартин, робітник цегельні, показаний Василевською, є про-

пагандистом ППС. Про те свідчить його програма, національне забарвлення соціальних вимог, його тактика експропріації казенних коштів і терористичні акти. Але гасло робітничо-селянської вітчизни наближає його до платформи СДКПіЛ.

[6] *...щоб говорив по-польськи.*— Соціальні вимоги страйкуючого сільського пролетаріату перепліталися з вимогами національно-визвольного характеру — запровадження діловодства у гмінах і навчання у школах польською мовою.

[7] *Всюди страйкували батраки...*— Страйки сільськогосподарських робітників у лютому 1905 р. охопили Люблінську, Варшавську та інші губернії. У Красноставському повіті в березні 1905 р. протягом одного тижня страйкували наймити у 33 маєтках.

[8] *Шеля Якуб* — селянин з с. Смажів на Жешувщині (Західна Галіція); довгий час був уповноваженим односельчан у їх процесі проти поміщика. Коли вибухло 1846 р. стихійне повстання селян, авторитет Шелі зробив його вожаком руху. Під час повстання було вирізано понад тисячу поміщиків, серед яких багато учасників таємної організації, що готувала чергове національно-визвольне повстання. Тому в шляхетській історіографії Шеля став втіленням жорстокосердості і підступності. У такому плані зобразив його і С. Жеромський у п'єсі «Туронь» (1923). Історичну реабілітацію Шелі дав Б. Ясенський (поема «Слово про Якуба Шелю», 1926).

[9] *...за повстання і згодом...*— повстання 1863—1864 рр.

[10] *І знову була війна.*— Першого серпня 1914 р. почалася перша імперіалістична війна 1914—1918 рр. Польські землі стали ареною запеклих боїв.

[11] *...відозву великого князя.*— 14 серпня 1914 р. головнокомандуючий російською армією великий князь Микола Миколайович звернувся до поляків з відозвою, в якій говорилося про об'єднання у майбутньому всіх польських земель «під скіпетром російського царя» і давались невиразні обіцянки надати цим землям якесь «самоврядування».

[12] *...австріяк теж рятував вітчизну.*— Австрійська відозва теж містила обіцянки полякам, ще більш невиразні і туманні.

[31] *Казали: є там польське військо...*— Щодо відродження Польської держави, то пілсудчики, куркульська партія людовців та деякі інші покладали надії на перемогу Німеччини і Австрії. Пілсудський уклав 2 жовтня 1914 р. таємну угоду з німецьким командуванням, за якою зобов'язався організувати шпіонаж і диверсії у тилу російських військ і створити з поляків озброєні загони, «легіони», які воювали далі у складі австрійської армії і під австрійським командуванням. З демагогічною метою керівництво легіонів висувало гасла незалежності Польщі і навіть соціалістичних перетворень. Насправді Пілсудський і К° були лакеями імперіалізму, вони заздалегідь відмовились від повернення у склад майбутньої Польщі захоплених Пруссією польських земель.

[14] *Маніфест до польського народу...*— У момент краху австро-німецької окупації Польщі в зв'язку з поразкою центральних держав у Любліні виник Народний Тимчасовий уряд на чолі з правим

соціалістом Дашинським (7 листопада 1918 р.). Цей уряд і проголосив «Маніфест до польського народу», великі цитати з якого наводить В. Василевська. Багато хто піймався на гачок демагогічної фразеології «Маніфесту», який, між іншим, проголосив націоналізацію лісів, запровадив самоврядування і громадянську міліцію та обіцяв у майбутньому націоналізацію землі і промисловості.

[15] *Антонія жандарми в тюрму забрали!* — Уряд Пілсудського, який змінив уряд Дашинського ще 14 листопада 1918 р., запровадив надзвичайний стан і військово-польові суди, створив польську жандармерію, яка роззброювала народну міліцію, розганяла Ради робітничих депутатів. Буржуазно-поміщицький лад було врятовано...

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

	Стор.
1. Ванда Василевська.	4
2. Ванда Василевська з сестрами Зофією і Галиною. *Фото 1913—1914 рр., Краків.*	112
3. Ванда Василевська з матір'ю та сестрою Зофією. *Фото 1925 р., Краків.*	240
4. Ванда Василевська в роки навчання в університеті. *Фото 1923—1927 рр., Краків.*	368

ЗМІСТ

Стор.

Ванда Василевська. *Вступна стаття.* *Л. Венгерова* . . 5

Автобіографія. *Переклад* *М. Пригари* 37

Обличчя дня. *Повість. Переклад* *С. Захарової* . . 69

Вітчизна. *Роман. Переклад* *М. Пригари* 263

Примітки 487

Список ілюстрацій 492

ВАНДА
ЛЬВОВНА
ВАСИЛЕВСКАЯ

Сочинения, т. 1

(На украинском языке)

Видавництво
«Дніпро»,
Київ, Володимирська, 42.

Редактор *Г. Т. Сингаївська*
Художник *К. К. Калугін*
Художній редактор *М. П. Вуєк*
Технічний редактор *Є. Ю. Зеленкова*
Коректор *С. Л. Коба*

Виготовлено на Київській фабриці набору Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР. Київ, Довженка, 5.

Лінотипісти *В. Кобал* і *С. Смоляр*
Верстальник *І. Даруга*
Друкар *А. Макаревич*
Керівник палітурно-брошурувальних процесів *Є. Волкова*

Здано на виробництво 6/VII 1965 р. Підписано до друку 14/X 1965 р. Формат паперу 84×108 1/32. Фізичн. друк. арк. 15,5. Умовн. друк. арк. 26,04+4 вкл. Обліково-видавн. арк. 27,619. Ціна 1 крб. 16 коп. Замовлення 484. Тираж 6000.